جلد دوم

نخست وزیر و وزیران در ایران

نخبگان سیاسی ایران

از انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی

تالیف : زهرا شجیعی

نخبگان سیاسی ایران

از انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی

وزارت و وزیران در ایران

جلد دوم

نخست وزیران و وزیران در ایران

ترکیب گروهها و منشأ اجتماعی نخست وزیران و وزیران

مطالعه از نظر جامعه‌شناسی سیاسی

تألیف: زهرا شجیعی

تهران - ۱۳۸۳

شجیعی، زهرا
نخبگان سیاسی ایران از انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی: مطالعه از نظر جامعه‌شناسی سیاسی/ تالیف زهرا شجیعی.ـ [ویرایش ۲]ـ [تهران]: سخن، ۱۳۷۲.
۴ ج.: جدول، نمونه، نمودار.
ISBN 964 - 372 - 090 - x(دوره)ـ ISBN 964 - 372 - 086 - 1 (ج.۱)ـ ISBN 964 - 372 - 087 - x (ج.۲)ـ
ISBN 964 - 372 - 088 - 8 (ج.۳)ـ ISBN 964 - 372 - 089 - 6 (ج. ۴)
فهرستنویسی بر اساس اطلاعات فیپا.
کتابنامه.
مندرجات: ج. ۱. وزارت و وزیران در ایران: وزارت و تطور آن در ایران. ــ ج. ۲. وزارت و وزیران در ایران: نخست‌وزیران و وزیران در ایران: ترکیب گروهها و منشاء اجتماعی نخست‌وزیران و وزیران. ــ ج. ۳. وزارت و وزیران در ایران: هیأت وزیران ایران در عصر مشروطیت. ــ ج. ۴. نمایندگان مجلس شواری ملی: ویژگیهای گروهی و منشاء اجتماعی نمایندگان. ــ
ج. ۱ ـ ۴ (چاپ دوم: ۱۳۸۳).
۱. سیاستمداران ایرانی ــ قرن ۱۳ق. ۲. سیاستمداران ایرانی ــ قرن ۱۴. ۳. ایران ــ تاریخ ــ انقلاب مشروطه، ۱۳۲۴ق.ـ ۱۳۲۷ق. ۴. ایران ــ تاریخ ــ پهلوی، ۱۳۰۴ - ۱۳۵۷. ۵. ایران ــ سیاست و حکومت ــ تاریخ. الف. عنوان.
۹۵۵/۰۷۵۰۹۲۲ DSR ۱۴۴۰/ ۳ش۳ن
۱۳۷۲
کتابخانه ملی ایران ۴۸۵۱ - ۷۵م

نخبگان سیاسی ایران (جلد دوم)

از انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی

تألیف: زهرا شجیعی

چاپ دوم: ۱۳۸۳

تیراژ: ۱۶۵۰ نسخه

لیتوگرافی: صدف

چاپ: حیدری

خیابان انقلاب ـ مقابل دانشگاه تهران، شمارهٔ ۱۳۹۲ تلفن: ۶۴۶۵۹۷۰

شابک x ـ ۰۸۷ ـ ۳۷۲ ـ ۹۶۴ *ISBN 964 - 372 - 087 - x*

شابک دورهٔ ۴ جلدی x ـ ۰۹۰ ـ ۳۷۲ ـ ۹۶۴
ISBN 964 - 372 - 090 - x (4 Vol. Set)

تقدیم

به روان پاک مادرم

فهرست مندرجات

قسمت اول

وزیران اعظم و نخست‌وزیران ایران

قسمت دوم

وزیران ایران عهد مشروطیت

منشأ اجتماعی وزیران

مشخصات وزیران عصر مشروطیت

مقدمه نگارنده

در پیشگفتار کتاب نمایندگان مجلس شورای ملی، و جلد نخست وزارت و وزیران در ایران عصر مشروطیت[1] به اجمال بیان شد که برای شناخت جامعه سیاسی ایران عصر مشروطیت و حصول این منظور، بدون آگاهی بر احوال و مشخصات و منشأ اجتماعی و سایر مسایل مربوط به گروه‌بندی برگزیدگان سیاسی (الیت ELITE) و نقش آنان در تحولات جامعه عصر خود، و متقابلاً ویژگیهای جامعه و دگرگونی آن در ترکیب نخبگان واجد قدرت سیاسی که بی‌گمان امری بارز می‌باشد، دشوار خواهد بود

در بررسی نخستین قسمت، از طرح نخبگان سیاسی ایران که در باب ترکیب گروه‌ها و منشأ اجتماعی نمایندگان مجلس شورای ملی می‌باشد، با روش تجربی و آگاهی‌های آماری روشن ساختیم و معلوم شد که به موازات سیر جامعهٔ ایران بسوی توسعهٔ اقتصادی و صنعتی، در ترکیب گروه برگزیدگان سیاسی نیز تغییرات آشکاری روی داده است.

اینک در تکمیل گزارش پژوهشی نخستین ما، مربوط به شناخت علمی و بررسیهای آماری دربارهٔ مشخصات گروهی هیأت قانونگذاری ایران عصر مشروطیت، نتایج تحقیق درباره دومین قسمت طرح نخبگان سیاسی را که شناخت گروه‌ها و منشأ اجتماعی وزیران و نخست‌وزیران (قوه مجریه) دوران مشروطیت می‌باشد، و همچون مطالعه در مورد نمایندگان مجالس قانونگذاری با کاربرد روشهای تجربی و آزمونهای آماری پایه‌گذاری و تنظیم و تدوین شده است، بنظر مطالعه‌کنندگان و صاحب‌نظران و

۱ـ ر ـ ک ـ کتاب نمایندگان مجلس شورای ملی، و مقدمه‌های مربوط به هدف بررسی نخبگان سیاسی ایران و کتاب وزارت و وزیران ـ جلد نخست با دو مقدمه در همین باب

علاقمندان به اینگونه تحقیقات می‌رساند، تا با نتایج بدست آمده به سنجش نظریه‌های جامعه‌شناسان، درباره قشربندی قدرت سیاسی در اجتماعات و برگزیدگان که رهبری سیاسی را در اختیار خود گرفته و بر جامعه حکومت کرده‌اند و می‌کنند به‌پردازند.

امید است که گزارش حاصل از بررسی دو گروه هیأت حاکمه ایران (قوه قانونگذاری و قوه مجریه) و تمرکز قدرت سیاسی در طول بیش از هفتاد و سه سال حکومت مشروطه، در دست عده محدود (که شامل ۲۳۲۶ تن از افراد اجتماع، مرکب از کل نمایندگان بیست و چهار دورهٔ قانونگذاری و هفت دورهٔ مجلس سنا، نخست وزیران و وزیران) که اجرای روشهای تجربی و آماری، بر دقت و صحت یافته‌ها افزوده است، به نظریه‌های ارایه شده در مورد کارگردانان سیاسی، پاسخ مطلوب را ارایه نماید.

افزوده بر این، ضرور دانستیم، بررسی در ترکیب گروه‌ها و منشأ اجتماعی وزیران اعظم دو دوره از تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران قبل از مشروطیت را از نظر مقایسه با دوران حکومت ملی در حد امکان در سلسلهٔ برنامهٔ پژوهش نخبگان سیاسی ایران قرار دهیم، تا دایرهٔ تحقیق را برای نتیجه‌گیری کلی، وسیع‌تر سازیم و مسایل مربوط به تأثیر عوامل سیاسی و اجتماعی ایران را در ترکیب قشربندی سیاسی دو دورهٔ مورد بررسی و تغییرات و دگرگونیهای اجتماعی، حاصل در هیته طبقهٔ حاکم ایران را در مقایسه با عصر مشروطیت که به موجب قانون اساسی، باید اصول حکومت دموکراتیک مردم بر مردم در اداره امور جامعه حاکم باشد، با استناد به یافته‌های تجربی و آماری مشخص و معلوم سازیم.

یادآور می‌شود، جامعه مورد پژوهش مجموعه حاضر، در کل بالغ بر ۶۶۴ تن اعم از نخست‌وزیر (وزیراعظم، صدراعظم) و وزیر است و همچنانکه اشاره شد مربوط به سه دورهٔ متمایز به شرح زیر می‌باشد:

دورهٔ نخست، عصر حکومت سلسله سلاطین ایران از سامانیان تا صفویان که حدود ۲۰۱ تن وزیر اعظم را در بر می‌گیرد. و ما از احوال بیش از ۵۵ درصد آنان از منابع تاریخی معتبر اطلاعات مورد نظر را هر چند ناقص بوده‌اند بدست آورده‌ایم.

دورهٔ دوم، پنجاه سال اخیر سلطنت سلاطین قاجار از ۱۲۷۵ هجری قمری که دوران نفوذ نسبی تمدن صنعتی غرب در تشکیلات حکومت مرکزی می‌باشد، و تعداد کل جمعیت این گروه بالغ بر ۷۵ تن صدراعظم و وزیر است.

دوره سوم ـ دوران هفتاد و سه ساله سلطنت مشروطه: که جمعاً ۴۷۰ تن وزیر و

نخست‌وزیر، اعضاء هیأت وزیران را تشکیل داده‌اند، مشخصات کلیه این گروه[۱] مورد تجزیه و تحلیل و بحث قرار خواهد گرفت.

نتایج یافته‌ها، همچون بررسی نمایندگان مجلس شورای ملی بر اساس سه دورهٔ متمایز تاریخ سیاسی سلطنت مشروطه: ۱ـ دوران سلطنت قاجاریان ۲ـ دوران سلطنت پهلوی اول ۳ـ دوران سلطنت پهلوی دوم تقسیم شده است.

باید افزود، دوران پهلوی دوم را بشیوه تاریخی، همچون بررسیهای دیگر در همین زمینه، هم در مجموع سالهای (از سال ۱۳۲۰ تا بهمن ماه ۱۳۵۷) سلطنت نامبرده، و هم در دورهٔ پانزده ساله اخیر حکومت مشروطه که دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی تا انقراض حکومت سلطنتی در ایران را در بر می‌گیرد، مورد تجزیه و تحلیل و بحث قرار می‌گیرد.

همانطور که در پژوهشهای گذشته اشاره شد، هدف از تقسیم‌بندی دوران سلطنت پهلوی دوم، پاسخ آماری به ادعاهای مطرح شده‌ای خواهد بود که در سالهای اخیر حکومت محمدرضا شاه یعنی دورانی که دولتمردان زمان از آن به عصر انقلاب شاه و ملت نام برده‌اند. نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل آمارها، مبین صدق و کذب نظریه‌ها و فرضیه‌های مطرح شده به شرح ذیل می‌تواند باشد.

آیا طبقهٔ حاکمه ایران را همچون ادوار گذشته، گروه اندک از افراد و عوامل طرفدار سنتی حکومت تشکیل داده است؟

آیا تکنوکرات‌ها و دست‌اندرکاران عصر انقلاب شاه، از نسل زمامداران عصر اول و دوم مشروطیت و خانواده‌های ذینفوذ برخاسته‌اند؟ یا شانس گروه‌ها و طبقات کهتر اجتماعی در احراز مسند قدرت رهبری سیاسی جامعه، درصد بالاتری را در مقایسه با ادوار گذشته نشان میدهد؟

آیا نظریهٔ مبنی بر این سؤال، که بر اجتماع ایران یک اقلیت سرمایه‌دار یا مالکان بزرگ همچون گذشته حکومت می‌کرده‌اند. یا از گروه‌های متوسط و کم درآمد برای زمامداری سیاسی انتخاب بعمل آمده است؟

و در مقام مقایسه با سالهای قبل از انقلاب شاه آیا دوران مورد نظر، از گروه‌های

۱ـ از آن نظر که کلیه مراحل تهیه اطلاعات و تنظیم و تدوین این گزارش در سال ۱۳۵۶ انجام پذیرفته و برای چاپ و انتشار آماده گردیده بود، اعضاء هیأت وزیران سه دولت اخیر پهلوی دوم در آمارگیری منظور نشده است.

سنی جوان و یا سطح بینش علمی و تخصصی بالاتر در کادر هیأت وزیران استفاده شده است.

جداول آماری ما در کتاب حاضر، پاسخ این سئوال‌ها را، از آنجا که برای صحت نتایج بررسی، مشخصات و ویژگیهای کل جامعهٔ وزیران و نخست‌وزیران را در بر می‌گیرد نه گزینش یک گروه بعنوان نمونه‌برداری، بی‌شبهه و بطور قطع می‌توان یافت.

به بیانی دیگر داده‌های حاصل از این بررسی، نمایانگر یک تصویر کلی از ترکیب گروه‌ها و منشأ اجتماعی نخبگان سیاسی ایران در سطح **قوه‌مجریه** خواهد بود، که از در آمیختن آن با اطلاعات و نتایج یافته‌های پژوهشی درباره نمایندگان مجلس شورای ملی **(قوه قانونگذاری)** می‌توان مدعی شد، مجموع یافته‌های آماری روشنگر ویژگیهای گروهی کل هیأت حاکمه ایران عصر مشروطیت خواهد بود.

می‌افزاید، در کل جمعیت مورد پژوهش این کتاب، معدودی از وزیران و نخست‌وزیران عصر مشروطیت بر رغم شکستهای سیاسی و سلطهٔ قدرت مرکزی پادشاهان وقت، و دگرگونی‌های ناشی از عوامل متعدد سیاسی و اجتماعی و اقتصادی، پایگاه قدرت سیاسی آنان از ثباتی قابل توجه و بیش از آنچه تصور رود برخوردار بوده‌اند. و این پدیده ما را بر آن داشت که ویژگیهای این گروه را در بخشی مستقل از جامعه کل هیأت وزیران، آمارگیری و تحت عنوان وزیران با سابقهٔ ممتد وزارت، جداولی ترتیب و مورد بررسی و گفتگو قرار دهیم.

برای دستیابی و حصول به هدف و طرح پژوهش نخبگان، همچنانکه در مقدمه‌های کتاب نمایندگان و نخستین جلد از مجموعه کتابهای وزارت و وزیران اشاره شد. از روشهای مختلف علمی مبتنی بر:

۱ـ مصاحبه با اعضای هیأت وزیران، و افراد خانواده و بستگان نزدیک و درجهٔ اول وزیران و نخست وزیران متوفا.

۲ـ تنظیم و تدوین و توزیع پرسشنامه، و تکمیل آن توسط گروه مورد مطالعه، و اعضای خانواده و بستگان نزدیک آنان.

۳ـ برای صحت اطلاعات جمع‌آوری شده از طریق مصاحبه و پرسشنامه، سعی بر آن مصروف شد تا در حد امکان و بصورت غیرمعمول و رایج رمان از منابع و اسناد قابل اعتمادی همچون پرونده‌های استخدامی گروه مورد بررسی در کارگزینی وزارتخانه‌ها، و منابع معتبر دیگر همچون فرهنگهای متعدد استفاده شود.

در استخراج پرسشنامه‌ها و تهیهٔ جداول آماری از مساعدت خانمها: مهرانگیز **شریف کاشانی**، **صدیقه شجیعی**، و راهنماهیهای سودمند آماری، محقق و همکار محترم آقای **پرویز پژوم شریعتی** برخوردار بوده‌ام. وظیفه خود می‌دانم تشکر و قدردانی خود را ابراز دارم.

همچنین از مساعی آقای حسن آرایش در امر ماشین زدن گزارشها سپاسگزار می‌باشم.

زهرا شجیعی
اسفند ماه ۱۳۷۱

قسمت اول

وزیران اعظم و نخست وزیران ایران

بخش نخست

فصل اول

وزیران اعظم ایران قبل از مشروطیت

شناخت گروه و منشاء اجتماعی تصمیم‌گیرنده سیاسی در جامعه ایران، و آگاهی بر ساخت قدرت سیاسی در دوران مشروطیت را در مقایسه با عصری که سلطه فرمانروایان بر اصلِ الوهیت مبتنی بوده است آغاز می‌کنیم.

هر چند متون تاریخی از نظر مشخصات و احوال صدراعظمها، و خدماتی که در ایام صدارت خویش به انجام رسانده‌اند تاریک و مبهم است و بیشتر بیان‌کننده کیفیت و برکناری و سرانجام کار صدراعظمان و همچنین شیوه خنثی ساختن دسایس و حیله‌سازی و فتنه‌های درباریان و چگونگی غلبه و مغلوب شدن وزیراعظم در برابر حاسدان و رقیبان مقام صدارت است.با اینهمه جداول آماری که از منابع متعدد تواریخ وزیران استخراج شده است می‌تواند تا حدی برای تعیین گروه اجتماعی و پاره‌ای از مشخصات صدراعظمان دوره‌های مختلف تاریخی ما ملاک قرار گیرد.

مشاغل وزیران اعظم

از جدول شماره ۱ـ مربوط به وضع مشاغل وزیران اعظم قبل از مشروطیت

جدول شماره ۱- مشاغل قبل از وزارت وزیران اعظم

سلسله سلاطین			سامانیان	دیالمه	غزنویان	سلجوقیان	خوارزمشاهیان	اتابکان	ایلخانان	مظفریان	تیموریان	جمع کل	
تعداد		عده کل	۱۴	۲۷	۱۱	۴۱	۱۲	۵	۲۳	۱۰	۵۸	۲۰۱	
نوع مشاغل		عده معلوم	۷	۱۲	۹	۳۲	۶	۳	۱۵	۷	۳۰	فراوانی ۱۲۱	درصد
امور دیوانی	مرکز	رئیس دیوان	۱	۲	۲	۱۴	-	۱	۲	-	۷	۲۹	۲۴
		کارمند دیوان	۲	۳	۳	۶	۲	-	۱	-	۸	۲۵	۲۰/۷
	ولایات	رئیس دیوان	-	-	-	-	۱	-	۲	۱	۲	۶	۵
		کارمند دیوان	-	۲	-	۳	۲	-	-	-	۱	۸	۶/۶
کارمند درباری			۳	۳	۳	۲	—	-	۳	۲	۴	۲۰	۲۶/۵
حکام			۱	۲	۱	۳	—	۱	۴	۲	-	۱۴	۱۱/۶
کارمندان لشگری			—	—	—		—	-	-		۲	۲	۱/۷
طبیب			-	-	-	-	-	-	۱	-	-	۱	۰/۸
فقیه و روحانی			-	-	-	۱	-	-	-	-	۱	۲	۱/۷
مالکان و اشراف و بزرگزادگان			-	-	-	۳	۱	۱	۲	۲	۴	۱۳	۱۰/۷
تجار و بازاریان			-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۱	۰/۸
جمع کل وزیران اعظم معلوم			**۷**	**۱۲**	**۹**	**۳۲**	**۶**	**۳**	**۱۵**	**۷**	**۳۰**	**۱۲۱**	**۱۰۰**

برمی‌آید که از میان ۱۲۱ تن صدراعظم که شغل قبل از صدارت آنان از منابع تاریخی بدست آمده است ۶۸ تن آنها سابقهٔ خدمت در دیوانهای مختلف را داشته‌اند و بیش از ۲۹ درصد همین عده قبل از صدارت، ریاست دیوانهای مرکزی را عهده‌دار بوده‌اند و کمتر از ۲۸ صدر دیگر از کارمندی‌دیوان به صدارت رسیده‌اند.

اگر قبول کنیم که رؤسای متصدیان دیوانهای مرکزی از نظر منزلت مشابه با وزیران در عصر کنونی می‌باشند، باید یادآور شویم که ۲۴ درصد مجموع وزیران اعظم از وزارت به صدارت ارتقا یافته‌اند و نزدیک به ۱۶/۵ درصد آنان در سلک ملازمین و خدمتگزاران خاص دربار بوده‌اند و حدود ۱۲ درصد نیز از امارت و حکمرانی به وزارت رسیده‌اند.

بر رویهم از مجموع مشاغل وزرای اعظم که بر ما شناخته شده است چنین برمی‌آید که بیش از ۸۶ درصد آنان از کارمندان دولت و وابستگان بامور دولتی بوده‌اند.

تنها یک تن از مجموع ۱۲ تن جمعیت مورد مطالعه ما طبیب بوده و یک تن نیز از تجارت بوزارت رسیده است.بی‌شبهه آن یک تن طبیب نیز از زمره پزشگان دربار بوده و به سبب خدمتی که از این راه به سلطان وقت انجام داده است در سلک مقربان خاص درآمده و سپس به صدارت ارتقا یافته است.

در جلد نخستین این پژوهش اشاره شد،که از مشخصات حکومت اسلامی جمع دو حکومت سیاسی و دینی و انتظار جامعه روحانی، بویژه شیعیان در پیشوائی سیاسی و در دست گرفتن قدرت سیاسی در حکومت بوده است.

با اینهمه بطوری که از منابع تاریخی برمی‌آید در طی هفت تا هشت قرن حکومت سلسله‌های مختلف از زمان حکومت سامانیان تا عصر صفویه، تنها ۲ تن از جامعه روحانیت به مقام صدارت رسیده است (۱/۷ درصد جامعه مورد بررسی)

در فصول آینده این مجلد که در آن درباره وزیران و وزرای اعظم دوره آخر سلطنت قاجار و سپس عصر مشروطیت اشاره خواهد شد، این مشخصه را خواهیم یافت و نشان داده خواهد شد که نفوذ و قدرت معنوی جامعهٔ روحانی در صحنهٔ سیاست ایران جلوه‌های ظاهری (بصورت تصدی مقامات سیاسی) نداشته و تنها از

اعمال قدرت این طبقه در امور سیاسی جامعه بصورت غیر مستقیم و بعنوان یک گروه ذینفوذ می‌توان یاد کرد.

اضافه کنیم، بطوری که جدول شماره ۱ حکایت می‌کند، تنها نزدیک به ۱۱ درصد صدراعظمان از اشراف و بزرگزادگان بوده‌اند که سابقه مشاغل دیوانی نداشته‌اند، و توانسته‌اند بعداً به منصب صدارت نایل آیند.

و این مطلب مؤید این حقیقت است که اشرافیت در ایران بعد از اسلام در نظام سیاسی نقش اساسی و قاطع نداشته است و کاردانی و تخصص در امور دیوانی بر اصل و نسب تفوق داشته است.

شغل پدران وزیران اعظم

اگر مشاغل خانواده صدراعظمان را ملحوظ بداریم، به موجب یافته‌های جدول شماره ۲ ـ نمودار مشاغل پدران وزیران اعظم حکایت از آن دارد که حدود ۴۰ درصد افرادی که در مسند صدارت مستقر شده‌اند از خانواده‌های صاحب قدرت سیاسی برخاسته‌اند. به بیان روشنتر حدود ۳۲ درصد پدران وزیران اعظم خود وزیر بوده‌اند و بیش از ۷ درصد آنان از منسوبان خانوادهٔ وزیران بوده‌اند.

پدران دیوانی در درجه دوم اکثریت دیده می‌شوند (با نسبت حدود ۲۲ درصد).نکته در خور ذکر آنکه در میان پدران کارمند دیوان،تنهای ۵ تن از میان ۳۲ تن، رئیس دیوانهای مرکزی بوده‌اند که از آنان با عنوان کارمند سیاسی عالیرتبه در سطح وزارت در مقام مقایسه با عصر حاضر می‌توان یاد کرد.

از میان ۲۷ تن بقیه پدران دیوانی ۱۵ تن کارمند دیوانهای مرکزی و ۱۲ تن کارمند دیوانی و شاغل در ولایات بوده‌اند.

مرحله بعدی از اکثریت را پدران از طبقهٔ اشراف و بزرگزادگان تشکیل می‌دهند (با نسبت حدود ۲۴ درصد کل جمعیت مورد مطالعه)

نکته درخور تذکر در جدول شماره ۲ نسبت پدران حاکم و فرمانروایان نواحی مختلف کشور است (با نسبت ۱۳/۹ درصد) که از آنان نیز بعنوان گروه صاحب قدرت و رجال متنفذ یاد کرد.

جدول شماره ۲ـ نوع مشاغل پدران وزیران اعظم

سلسله سلاطین				سامانیان	دیالمه	غزنویان	سلجوقیان	خوارزمشاهیان	اتابکان	ایلخانان	مظفریان	تیموریان	جمع کل	
تعداد وزیران اعظم			تعدادکل	۱۴	۲۷	۱۱	۴۱	۱۲	۵	۲۳	۱۰	۵۸	۲۰۱	
نوع مشاغل			تعدادمعلوم	۲	۱۰	۵	۳۲	۵	۳	۱۴	۹	۳۱	فراوانی ۱۱۱	درصد
امور دیوانی	مرکز	رئیس دیوان		-	۲	-	۱	-	-	۱	-	۱	۵	۴/۵
		کارمند دیوان		-	-	۲	۲	۱	۱	۳	۲	۴	۱۵	۱۳/۵۰
	ولایات	رئیس دیوان		-	-	-	-	-	-	-	۱	۱	۱	۱/۰
		کارمند دیوان		-	-	-	۲	۱	۱		۲	۵	۱۱	۹/۹
وزیر					۲	۳	۱۲	۳	-	-	-	۲	۲۲	۱۹/۸
منسوبان خانواده وزیران						-	۵	-	-	۳	-	-	۸	۷/۲
حکام نواحی مختلف کشور					۴	-	۲	-	۱	۳	۲	۲	۱۴	۱۲/۶
اشراف و بزرگزادگان				۲	۱	-	۴	-	-	۲	۳	۱۲	۲۴	۲۱/۶
قاضی					-	-	-	-	-	۲		۲	۴	۳/۷
روحانی					-	-	۲	-	-	-		-	۲	۱/۸
کارمندان دربار					-	-	-	-	-	-		۲	۲	۱/۸
زارع و شخصیتهای خودساخته					۱	-	۲	-	-	-		-	۳	۲/۷۰
جمع‌کل پدران وزیران اعظم‌معلوم				۲	۱۰	۵	۳۲	۵	۳	۱۴	۹	۳۱	۱۱۱	۱۰۰

باید افزود که از میان ۱۲۱ تن صدراعظمی که احوال و مشخصات خانواده آنان در تواریخ مذکور افتاده و به دست ما رسیده است، تنها ۲ تن از خانواده روحانی و ۴ تن در زمرهٔ قضات کشور بوده‌اند و شماره ملازمان و خدمتگزاران درباری نیز بسیار اندک بوده است (فقط ۲ تن).

آنچه بیش از همه جالب توجه و درخور تأمل است نسبت بسیار اندک صدراعظمانی است که از خانوادهٔ پائین برخاسته‌اند (با نسبت حدود ۳ درصد).

اضافه کنیم بالا بودن شمارهٔ وزیرزادگان و منسوبان خاندان وزارت و این نکته که از ۱۷ تن وزیر زادگان و منسوبان خاندان وزارت در عصر سلاجقه ۱۲ تن به خانواده خواجه نظام‌الملک متعلق بوده است نمی‌تواند مؤید این حکم عام باشد که در همه ادوار تاریخی چنین تمایلی روی داده، فرض موقعیت و منزلت پدر و اعتماد دستگاه سلطنت را نسبت به خانواده‌های معدود نمی‌توان لااقل برای دیگر اعصار از عوامل مؤثر و مهم انتصاب به منصب صدارت عظمی دانست.

معذالک از جداول شماره ۲ـ برمی‌آید که همچنانکه بیان داشتیم تعداد وضیع‌زادگان‌در میان وزیران اعظم بسیار قلیل می‌باشند وزیران اعظم بیشتر فرزند وزیران، بزرگ مالکان و اشراف، دیوانیان، حکام و یا منسوبان به خانوادهٔ صاحب قدرت سیاسی (وزیران اعظم) بوده‌اند،ماحصل کلام آنکه امکانات نیل به مقام صدارت برای دیوانیان که از خانواده‌های بالا و متوسط رو ببالا بوده‌اند بیش از خانواده‌های متوسط رو بپائین و طبقات کهتر وجود داشته است.

بعبارت دیگر درست است که اشرافیت مبنای نظام سیاسی ایران نبوده، اما ارتقا قشرها و طبقات کهتر بمقامات بالای سیاسی هم بآسانی صورت نمی‌گرفته است.

فصل دوم

تحصیلات و دانش وزیران اعظم

منابع تاریخی، از نظر اطلاعات و سطح معلومات و دانش صدراعظمان ایران غالباً تاریک و مبهم است و تنها درباره کمتر از $\frac{1}{3}$ جمعیت مورد مطالعه ما (۲۰۱ تن صدراعظمان) از دولت سامانیان تا عصر صفویه اطلاعاتی را بدست می‌دهد.

اضافه کنیم در مورد عده قلیلی هم که درباره تخصص و معلوماتشان اطلاعاتی بما می‌دهد، بی‌شبهه روشنی و صراحت بآن اندازه نمی‌تواند باشد که بنوبه خود همچون دوران مشروطیت، تعیین دقیق درجهٔ تحصیلات متعارف وزیران اعظم در اعصار تاریخی مورد بحث ما مقدور باشد.

با اینهمه بیان این پدیده، با استناد بآمار جدول شماره ۳ مربوط به تحصیلات وزیران اعظم بدون تعمیم تفسیر برای کلیه اعصار مورد مطالعه، خالی از لطف نخواهد بود.

از جدول مذکور آشکارا برمی‌آید که از میان گروه ۶۹ نفری شناخته شده، نزدیک به ۵۰ درصد آنان دارای تحصیلات عالی بوده‌اند.و در میان آنان از چند تن از فقهای بزرگ و فلاسفه و نویسندگان معروف که صاحب تألیفات معتبر نیز هستند ذکری به میان می‌آید.

در نخستین جلد این بررسی، در شرایط و اوصاف وزیران بزرگ عصر

جدول شماره ۳- میزان تحصیلات صدراعظمان ایران قبل از مشروطیت

سلسله سلاطین / درجه و میزان تحصیلات	سامانیان	دیالمه	غزنویان	سلجوقیان	خوارزمشاهیان	اتابکان	ایلخانان	مظفریان	تیموریان	جمع کل	
تعداد کل وزیران اعظم	۱۴	۲۷	۱۱	۴۱	۱۲	۵	۲۳	۱۰	۵۸	۲۰۱	
										فراوانی	درصد
تعداد معلوم	۵	۱۴	۵	۱۶	۲	۱	۸	۴	۱۴	۱۲۱	
تحصیلات عالی	۵	۶	۲	۹	-	۱	۴	۲	۵	۳۴	۴۹/۳
تحصیلات متوسطه و متعارف	-	۵	۱	۲	۲	-	۲	-	۲	۱۴	۲۰/۳
متخصصین در امور دیوانی	-	۱	-	۴	-	-	۲	۲	۷	۱۶	۲۳/۲
فاقد تحصیلات	-	۲	۲	۱	-	-	-	-	-	۵	۷/۲
جمع وزیران اعظم شناخته شده	**۵**	**۱۴**	**۵**	**۱۶**	**۲**	**۱**	**۸**	**۴**	**۱۴**	**۶۹**	**۱۰۰**

استبداد، بیان داشتیم که مقام وزارت از آن نظر که سمت مشاورت و معاونت و ندیمی مقام سلطنت را دارد ناچار باید بکسانی تعلق گیرد که در امور جامعه صاحب‌نظر باشند و انتخاب از میان رجالی صورت گیرد که در فرهنگ و ادب، حکمت نظری و عملی در شمار برترین مردان عصر خود باشند. در اینجا می‌افزاییم که نتایج تحقیق تجربی ما تأیید این نکته است که در اکثریت موارد سلاطین قبل از مشروطیت کوشش کرده‌اند تا از وجود رجال صاحب فضل و فضیلت عصر خویش برای انتصاب به صدارت استفاده کنند.

در توصیف از رشته دانش و بینش وزیران اعظم، باید بموجب اطلاعات مندرج در منابع تاریخی، از رشته‌های معمول زمان همچون: نجوم و تاریخ، علم منقول و معقول، فلسفه و حکمت و ادبیات سخن گفت.

به موجب آمار جدول شماره ۳ـ بیش از ۲۳ درصد از وزیران اعظم که آنان را در گروه متخصصین دیوانی به قلم آورده‌ایم، در فن کتابت و انشاء، استیفا و سیاق مهارت کافی داشته‌اندو حدود ۱۶ درصد آنان در زمینهٔ ادبیات و شعر، علوم دینی و سایر فنون عصر دارای تحصیلات متعارف بوده‌اند.

باید افزود که در میان این گروه از چند تن شاعر معروف نیز نام برده می‌شود که ما در اینجا آنان را در گروه دارندگان تحصیلات در حد متعارف عصر بشمار آورده‌ایم.

متذکر می‌شویم که در مورد ۵ تن از مجموع ۶۹ تن صدراعظمان، تنها به داشتن خط و ربط زیبا در تواریخ اشاره شده است و نیز در مورد نزدیک به ۸ درصد وزیران اعظم، تواریخ بطور صریح و روشن از نادان بودن و بی‌اطلاعی ایشان از همه فنون و علوم متداول عصر ذکری به میان آورده‌اند.

درباره ۱۳۲ تن وزیران مورد مطالعه ما که تحصیلات ایشان بر ما مجهول است، به قیاس با نتایج بررسی گروه مورد نمونه با احتمال قریب به یقین می‌توان گفت که اکثریت به موجب عرف زمان با معلومات متعارف که تخصص در امور دیوانی باشد: از جمله فن سیاقت و کتابت و استیفاء و اطلاعاتی جز اینها مجهز بوده‌اند که ما از آن به عنوان تحصیلات در حد متوسط و متعارف عصر یاد کرده‌ایم.

فصل سوم

مدت حکومت و زمامداری وزیران اعظم

مدت زمامداری وزیران اعظم

درباره مدت زمامداری وزیران اعظم همچون سایر مشخصات گروه مورد مطالعه، اطلاعات موجود در تواریخ بسیار ناقص می‌باشد و در واقع حدود $\frac{1}{3}$ صدراعظم قرون مورد مطالعه دوران صدارتشان برما معلوم می‌باشد.

جدول شماره ۴ـ مربوط به مدت زمامداری وزیران اعظم ۹ سلسه در ایران برویهم حکایت از آن دارد که بیش از ۲۷ درصد وزیران بزرگ مدت زمامداریشان بین ۱ تا ۵ سال بوده است و در میان این گروه نیز اکثریت با آنانی است که بین ۱ تا ۲ سال مصدر امر صدارت بوده‌اند (۱۶ تن از مجموع ۲۱ تن این گروه)

در مرحله دوم باید اشاره به حدود ۲۱ درصد صدراعظمانی کرد که بین ۵ تا ۱۰ سال بر اریکه صدارت ایران تکیه داشته‌اند و بواقع این نسبت بالا و در خور توجه می‌باشد. جالب آنکه نیمی از این عده بیش از ۷ و ۸ سال صدارت کرده‌اند.

شماره ۹/۷ درصد وزیران اعظمی که در طول زمانی دراز بین ۱۵ تا ۲۰ سال زمامداری کرده‌اند نیزگروهی در خور توجه و قابل بحث می‌باشند، همچننی از ذکر رقم نزدیک به ۸ درصد کسانی که بین ۱۰ تا ۱۵ سال مسند صدارت را منحصر بخود ساخته بودند نباید خودداری کرد که این امر نیز در خور تأمل است.

در میان صدراعظمان، نسبت شایان مداقه و تأمل مربوط به‌وزیران اعظمی

جدول شماره ۴ـ مدت زمامداری وزیران اعظم

سلسله سلاطین / مدت زمامداری		سامانیان	دیالمه	غزنویان	سلجوقیان	خوارزمشاهیان	اتابکان	ایلخانان مغول	مظفریان	تیموریان	جمع کل	
تعدادکل وزیران اعظم		۱۴	۲۷	۱۱	۴۱	۱۲	۵	۲۳	۱۰	۵۸	۲۰۱	
تعداد معلوم		۴	۷	۸	۱۷	۵	۲	۱۳	۲	۱۸	فراوانی	درصد
ماه	سال										۷۶	
-	۳۲	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۱	۱/۳
۴	۳۰	-	-	-	۱	-	-	-	-	-	۱	۲/۶
-	۲۹	-	-	-	-	-	-	۱	-	-	۱	۱/۳
۸	۲۰	-	-	۱	۲	-	-	۱	-	۲	۶	۷/۹
۱۴	۱۹	-	-	-	۲	-	-	-	-	-	۴	۲/۶
۱	۱۸	۱	۲	۱	-	-	-	-	-	-	۴	۵/۳
-	۱۲	-	-	-	۱	-	۱	-	-	-	۲	۲/۶
-	۱۰	-	-	۱	۱	-	-	-	-	۲	۴	۵/۳
۱۶	۸	-	-	۱	۱	۲	-	۱	-	۱	۶	۷/۹
-	۷	-	-	۲	-	-	-	-	-	۱	۳	۳/۹
-	۶	-	-	-	۲	۱	-	-	۱	-	۴	۵/۳
-	۵	-	-	-	۲	-	-	۱	-	-	۳	۳/۹
-	۴	-	-	-	۲	-	-	۱	-	-	۳	۳/۹
۲۱	۳	-	۱	-	-	-	-	-	-	۱	۲	۲/۶
-	۲	۱	-	۱	۲	۱	-	۱	-	-	۶	۷/۹
۶	۱	-	-	۱	-	۱	-	۱	-	-	۳	۳/۹
-	۱	۲	-	-	-	-	۱	-	-	۴	۷	۹/۳
۸	-	-	-	-	-	-	-	۲	-	-	۲	۲/۶
مدت مدید		-	-	-	-	-	-	۲	-	۵	۷	۹/۳
مدت کوتاه		-	۴	-	۱	-	-	۲	۱	-	۸	۱۰/۵
جمع کل وزیران اعظم معلوم		۴	۷	۸	۱۷	۵	۲	۱۳	۲	۱۸	۷۶	۱۰۰

است‌که سالهای متوالی باتدبیر وکاردانی ویژهٔ خودمدتها بطورمتوالی یعنی بین ۲۰ تا ۳۲ سال زمام امور عمومی کشور را با قدرت هرچه تمامتر در دست داشته‌اند (با ۱۳/۱ درصد درجه سوم از اکثریت).

اضافه می‌کنیم در میان این گروه ۲ تن با ۳۰ سال و ۶ تن با ۲۰ سال صدارت و ۲ تن دیگر هریک ۲۹ و ۳۲ سال موفق شده‌اندبا جلب اعتماد شخص اول مملکت علی‌رغم دسایس رقبا و طبع تلقین پذیر بعضی از سلاطین مستبد، موقعیت خود را همچنان سالها حفظ کنند.

این مشخصه طول مدت زمامداری،چنانکه در فصول آینده در مورد نخست وزیران و وزیران ایران عهد مشروطیت خواهد آمد، هیچگاه بدین گونه، سابقه پیدا نمی‌کند و تفسیر این مطلب در جای خود به تفصیل خواهد آمد.

اشاره به شماره افرادی که مدت زمامداری آنان دقیقاً مشخص نگردیده و با قید مدت مدید در تواریخ ضبط شده است (با نسبت ۱۰/۴ درصد) ضروری است.

همچنین از ذکر ۱۲ درصد افرادی که مدت صدارت آنان با عنوان کوتاه مدت آمده است نیز نباید خودداری کرد.

و نیز باید از دو مورد که صدارت وزیران اعظم کمتر از یک سال طول کشیده (حدود ۸ ماه) سخن به میان آورد. ما حصل کلام آنکه در دوران استبداد بر رغم همه رقابت‌ها و دسیسه‌های متحمل حاسدان و متخاصمان، صدراعظمان ایران،وقت کافی برای اجرای برنامه‌های اصلاحی خود داشته‌اند و چنانکه ملاحظه می‌شود بیش از ۷۲ درصد آنان بین ۵ تا ۳۲ سال بر صحنهٔ سیاست کشور فرمانروایی داشته‌اند.

فصل چهارم

سرانجام کار وزیران اعظم

سرانجام کار وزیران اعظم

جدول شماره ۵ مربوط به سرانجام وزیران اعظم، روشنگر پدیده‌ای جالب و در خور ملاحظه می‌باشد، به بیان دیگر بوضعی دقیق تأییدکننده اقوال بزرگان است مبنی بر اینکه «هیچ کار خطرناک‌تر از وزارت سلاطین نیست» وبقول سخن سعدی:

صحبت سلطان ملازمت دریاست
گاهی زر بیاید و گاهی سر برود

از تحلیل آمار جدول مستند به تواریخ معتبر، برمی‌آید که بیش از $\frac{۳}{۴}$ صدراعظمان ایران قبل از مشروطیت، سرانجامی ناگوار همچون قتل و شکنجه و عزل بصورت محرومیت از حقوق طبیعی داشته‌اند،در حالی که تنها ۲۴ درصد بطور طبیعی و عادی، ازکار برکنار شده‌اند.

نکته شایان توجه در بالا بودن نسبت وزیران اعظمی است که پس از عزل و برکنار شدن از مقام صدارت بعلت قهر و غضب مقام سلطنت و بدستور پادشاه وقت مقتول شده‌اند (که عدد آنان جمعاً به ۶۳ تن می‌رسد.)

شمارهٔ صدراعظمانی که در درجهٔ دوم اکثریت با نسبت ۳۷/۴ درصد، از نوع مغرولین محروم از حقوق طبیعی بوده‌اند نیز همچنان درخور تأمل است.

از میان گروهی که سرانجام تلخ و ناگواری داشته‌اند، از تعداد اندک آنانی که از

بیم پادشاه دست به خودکشی زده و یا متواری شده‌اند نیز می توان ذکری به‌میان آورد.

در جمع وزیران اعظمی که مدت صدارت آنان بصورتی عادی و طبیعی سپری شده است از ۱۵ درصد که سرانجامی مقرون بعزت و حیثیت داشته و یا بمرگ طبیعی، قدرت سیاسی و منصب صدارت را بدیگری سپرده‌اند می توان یاد کرد.

هرچند نسبت کسانی که خود از صدارت کناره جسته‌اند در این جدول بسیار اندک است و بیش از ۴/۲ درصد نمی‌باشد، با اینهمه باید گفت در عصر حکومتهای استبدادی که وجود مقامات ملی و جبر و الزام قانونی از زمره عواملی نبودند که مسئولیت وزارت را سنگین و خطیر سازند، بعبارت روشنتر برای وزیران که در پیشگاه مقامات قانونی و افکار عامه مسئولیتی احساس نمی‌کردند و عوامل سیاسی

جدول شماره ۵ـ سرانجام وزیران اعظم قبل از مشروطیت

سلسله سلاطین / سرانجام وزیران	سامانیان	دیالمه	غزنویان	سلجوقیان	خوارزمشاهیان	اتابکان	ایلخانان مغول	مظفریان	تیموریان	جمع کل	
عده کل	۱۴	۲۷	۱۱	۴۱	۱۲	۵	۲۳	۱۰	۵۸	۲۰۱	
عده معلوم	۱۳	۱۹	۱۱	۳۸	۸	۲	۲۳	۹	۴۳	فراوانی ۱۶۶	درصد
قبول حکومت	-	-	-	-	-	-	۱	-	-	۱	۰/۵
فوت	۲	۵	۲	۵	-	-	۳	۱	۷	۲۵	۱۵/۱
استعفاء	۱	-	۱	۲	-	-	۱	-	۲	۷	۴/۲
معزول و مقتول	۶	۷	۵	۱۸	۲	-	۸	۳	۱۴	۶۳	۳۸/۱
معزول	۴	۵	۳	۱۲	۳	۲	۱۰	۳	۲۰	۶۲	۳۷/۴
متواری	-	۱	-	۱	۲	-	-	-	-	۴	۲/۴
برکناری پادشاه	-	-	-	-	۱	-	-	۲	-	۳	۱/۸
خودکشی	-	۱	-	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۵
جمع کل وزیران معلوم	۱۳	۱۹	۱۱	۳۸	۸	۲	۲۳	۹	۴۳	۱۶۶	۱۰۰

پنهانی نیز، برکناری بصورت استعفا را بر وزیران بزرگ، تحمیل نمی‌کرد این نسبت قلیل نیز در خور تأمل و بحث می باشد.

باید افزود که در جمع وزیران اعظمی که باسرانجامی خوش از صدارت برکنار شده‌اند ۳ تن پس از برکناری پادشاه وقت و انتقال مقام سلطنت به سلسله دیگر بوزارت پادشاه جدید انتخاب نشده‌اند. یک تن نیز با قبول حکومت مستقل قسمتی از نواحی مختلفَ کشور، از صدارت و اعمال قدرت سیاسی بصورت عام در مملکت چشم پوشیده است.

علل برکناری و عزل وزیران اعظم

هرچند متون تاریخی در توصیف علل و عوامل برکنار ساختن وزیران اعظم، در مواردی اندک به بیان قسمتی از حقایق موجود پرداخته‌اند، با اینهمه استناد به اقوال مورخان و اشاره به این مطلب مهم با شرحی که در باب سرانجام وزیران اعظم آوردیم خالی از لطف نخواهد بود.

در جدول شماره ۶که علل برکناری صدراعظمان منعکس است: حکایت از این می‌کند که اکثریت وزیران معزول و مقتول در دربار سلاطین، گرفتار مخالفان و رقیبان سرسختی بوده‌اند و بگواه تاریخ، با اینکه اغلب وزیران اعظم در تمام دوران زمامداری باتدابیرلازم‌و مختلف، صحنه‌سازی و فتنه‌های حاصل از سعایت رقبا و حاسدان را در مواردی بسیار خنثی و بی‌اثر می‌ساختند،با اینهمه بیش از ۴۱ درصد آنان که بامر سلاطین معزول و مقتول گشته‌اند،تنها عامل مؤثر در برکناری آنان، نقش و اثر نفس گرم آرزومندان مقام صدارت در دگرگون ساختن احوال پادشاهان نسبت به شاغلین منصب مذکور بوده است.

هرچند در مورد پاره‌ای ازآنان‌عوامل‌و جنبه‌های ظاهری از جمله: اتهامات، نسبت حیف و میل در عایدات مملکت، ظلم و تعدی نسبت به رعایا، عوامل سیاسی و اخلاقی و جز اینها سلاحهای برنده‌ای بدست مخالفان می‌داده است که طبع و نظر موافق سلطان را از وزیر منتخب و مقرب درگاه بگرداند ولی آنچه از مندرجات تاریخ وزیران برمی‌آید، اینها بهانه‌ای بیش نبوده است و در پس پرده

سیاست پنهان، عوامل مؤثر، سعایت و نمامی‌های ماهرانه رجال درباری و دست نشاندگان نامزدان و داوطلبان منصب صدارت از سویی، و طمع باندوخته و ثروت بیکران صدراعظمان و مهمتر از آن قدرت و نفوذی که پاره‌ای از وزیران اعظم در ادارهٔ امور مملکت و صحنهٔ سیاست می‌یافتند، منشاء بی‌مهری و خشم و غضب سلاطین نسبت بوزیران می‌گردیده است.

و از آنجا که قدرتهای تعدیل کننده‌ای در مقابل قهر سلاطین وجود نداشته، برای سیاستمداران و مشتاقان منصب صدارت که با تحمل دشواریها و در مواردی چند،تقدیم هدایا و پیشکشیهای فراوان بمراد و مطلوب می‌رسیدند، سرانجامی فجیع و ظالمانه در پیش می‌آورده است.

آمار علل برکنارگذاشتن وزیران اعظم در جدول شماره ۶ و نسبت بیش از ۵۳ درصد صدراعظمانی که بعلل غیرعادی مذکور در فوق از صدارت برکنار شده‌اند بهترین و روشنترین گواه مطالب مذکور در فوق می‌باشد.

همچنانکه اشاره شد در میان این گروه، عامل درجه اول برکناری و عزل را سعایت رقیبان و بزرگان درباری (۴۱/۵ درصد) باید یاد کرد و پس از آن از مخالفت شاه و درباریان (با نسبت ۶/۴ درصد) می‌توان ذکری به میان آورد. و نیز به نسبت صدراعظمان این گروه که از بیم سلطان متواری شده و یا به سبب طمع پادشاه وقت به اندوخته صدراعظم، از صدارت برکنار شده است به ترتیب با ۲/۲ درصد و ۳/۲ درصد باید اشاره کرد.

نکته‌نگفتنی وجالب توجه‌درجدول‌شماره ۶، عامل عادی‌ولی درخورتأمل،در عزل و برکناری شاغلین منصب صدارت در حکومتهای استبدادی است و آن رقم قلیل واندک ۶ درصد وزیران اعظمی است که از طرف مقام سلطنت بعلت ضعف رای و سوء تدبیر از صدارت برکنار شده‌اند.

در همین زمینه از عوامل برکناری، اشاره به نسبت ۶ درصد آنانی که به بهانهٔ ظلم و تعدی بسیار به توده ملت واخذ مالیات گران و سنگین از رعایا و متصدیان مربوطه، موجبات عزل و قتل خود را فراهم ساخته‌اند ضرور است، همچنین از تعداد آنانی که بسبب خیانت و سوءاستفاده از اموال دیوانی (با رقم چشمگیر ۱۲/۸ درصد) از صدارت برکنار شده‌اند باید ذکری به میان آورد.

جدول شماره ۶ـ علت برکناری وزیران اعظم ایران قبل از مشروطیت

سلسله سلاطین / علت برکناری	سامانیان	دیالمه	غزنویان	سلجوقیان	خوارزمشاهیان	اتابکان	ایلخانان	مظفریان	تیموریان	جمع کل	
عده کل وزیران اعظم	۱۴	۲۷	۱۱	۴۱	۱۲	۵	۲۳	۱۰	۲۸	۲۰۱	
										فراوانی	درصد
عده معلوم	۹	۱۲	۱۰	۲۸	۷	۱	۱۶	۷	۲۸	۱۱۸	
سوء استفاده از دیوان	-	-	-	-	-	-	-	-	۱۲	۱۲	۱۰/۲
سعایت رقبا و بزرگان درباری	۶	۴	۵	۱۴	-	-	۹	۲	۸	۴۸	۴۰/۷
ضعف رای و سوء تدبیر	۱	۱	۲	۴	-	-	۲	-	-	۱۰	۸/۵
طمع سلاطین به اندوخته وزیر	-	-	-	۲	۲	-	-	-	۱	۵	۴/۲
ظلم و تعدی و گرفتن مالیات بسیار	-	-	۱	-	۱	-	-	-	۴	۶	۵/۲
مخالفت جمعیتهای سیاسی	-	۱	-	۴	۱	۱	-	۱	۱	۹	۷/۵
عوامل مذهبی	-	-	۱	۱	-	-	-	-	-	۲	۱/۷
عوامل اخلاقی	-	۱	-	-	-	-	-	-	۲	۳	۲/۵
مخالفت پادشاه وقت	۲	۴	-	۳	-	-	۲	۲	-	۱۳	۱۱/۱
تنفر و عدم رضایت توده ملت	-	-	۱	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۸
تغییر سلطنت	-	-	-	-	-	-	۳	۲	-	۵	۴/۲
خشم و غضب پادشاه	-	۱	-	-	۳	-	-	-	-	۴	۳/۴
جمع وزیران معلوم	۹	۱۲	۱۰	۲۸	۷	۱	۱۶	۷	۲۸	۱۱۸	۱۰۰

برکناری و قتل بیش از ۹ درصد وزیران اعظمی که به علت سازش با دشمنان و مخالفان سلطان و یا مقتول شدن به دست مخالفان سیاسی حکومت وقت بطور کلی بوده است و ما در این بررسی از آن تحت عنوان عامل سیاسی نام برده‌ایم نیز درخور ملاحظه می‌باشد.

از آنچه دربارهٔ پژوهش علل برکناری وزیران گفتیم و با توجه بآمار جداول ۵ و ۶ مربوط به این موضوع، مبالغه نخواهد بود اگر گفته شود که در عصر استبداد عامل عمده و مؤثر برای حفظ پایگاه قدرت و منصب صدارت در سازمان حکومتی اخذ تدابیر لازم برای راضی نگاهداشتن مقامات مؤثر و ذینفوذ در دستگاه سلطنت بوده است.

به بیانی دیگر، برقراری و حفظ روابط شخصی، نقشی مهمتر از عوامل دیگر در ابقاء وزیران بزرگ و قدرتمندان سیاسی ایران داشته است و بگواه تاریخ همچنان که باشاره آوردیم در غیر اینصورت متصدیان منصب صدارت سرانجامی، جز خالی ساختن کرسی صدارت و واگذار کردن این مسند آنهم بصورت نامطلوب قتل و شکنجه، اسارت در زندان نداشته است.

بخش دوم

نخست وزیران عصر مشروطیت

مقدمه: از توضیحاتی که درباره مشخصات و ترکیب گروه‌های اجتماعی صدراعظمان ایران قبل از مشروطیت آوردیم، نتیجه گرفتیم که امکانات نیل به مقام صدارت برای بزرگزادگان و اشراف و دیوانیانی که از خانواده‌های بالا و متوسط رو به بالا برخاسته‌اند بیش از خانواده‌های طبقات متوسط و کهتر وجود داشته است.

اضافه کنیم پدیده فرمانروائی طبقهٔ اشراف و خاندانهای ممتاز بعنوان رهبر سیاسی، در نظام ثابت اجتماعی ایران کهن که در آن جامعه باسلوب فئودال و شبه فئودال اداره می‌شده است و پایه‌های قدرت و سلطه بر سلسله مراتب طبقاتی بنا شده بود و حکومت بی‌چون و چرای سلاطین بشیوه استبدادی صورت می‌گرفت بشرحی که بیش از این به تفصیل گفته‌ایم (۱) یک پدیده‌ای غیرمنتظره نیست.

تقلید و اقتباس تمدن غربی، راه یافتن صنعت ماشینی بایران و پیشرفتی که از آن طریق در شئون مختلف کشور از جمله اقتصاد مملکت پدیدار شد، ترکیب و ساخت جامعه ایرانی را همچون جامعه‌های دیگر به منوال و شیوه گذشته باقی نگذاشت.

رشد بورژوازی و نیز پیدایش طبقه متوسط از جمله تحول مهمی است که بر اثر رونق اقتصادی و ورود تمدن ماشینی در جامعهٔ ایران پدیدار شد و نظام ثابت اجتماعی را دستخوش تحرک و تغییر تدریجی قرار داد.

این تغییرات و دگرگونیهای فاحش را که از عصر صفویه آغاز شد و اثرات و نتایج عمیق آن به اواخر دوران قاجار بصورت تکامل یافته منجر گردید که می توان از روزنه‌های متعدد و مختلف مورد توجه قرار داد. در این بررسی آنچه مورد نیاز ما

است این است که دریابیم بدنبال سوق حکومت به سوی دموکراسی از سویی و گسترش اقتصاد سرمایه‌داری و پیدایش رشد طبقات متوسط از سوی دیگر، با توجه به گذشت قرون متمادی، ترکیب هیات حاکمه را تغییری حاصل شده است یا نه؟ و آیا افرادی از طبقات متوسط و کهتر جامعه راه بسوی رهبری و کسب قدرت سیاسی یافته‌اند یا خیر؟ بررسی و تحلیل ارقام موجود در این مجموعه که بر پایه مطالعات گسترده و همه جانبه‌ای درباره مشخصات گروه مورد مطالعه استوار است پاسخگوی این نیاز خواهد بود.

فصل پنجم

خانواده نخست وزیران

از میان ملاک و معیارهائی که در پژوهش حاضر درباره منشاء خانوادهٔ نخست وزیران دسترسی به آن برای ما امکان پذیر بود، مشخص ساختن مشاغل و منابع درآمد پدران، تعیین مشاغل سیاسی اعضاء خانواده، و نیز تحصیلات پدران آنان بوده است.

مشاغل پدر نخست وزیران

از تحقیق درباره مشاغل پدران به موجب جداول شماره ۱ و ۲ که مربوط به شغل اصلی پدر نخست وزیران است، برمی‌آید که اکثریت پدران نخست وزیران دوران حکومت مشروطه از کارمندان دولت بوده‌اند (با نسبت ۵۴/۲ درصد کل جمعیت مورد مطالعه)

در حالی که خانواده‌های صرفاً مالک با نسبتی کمتر توانستند (حدود ۱۸ درصد) فرزندان خود را با عنوان رئیس دولت به هیأت حاکمه گسیل دارند.

هرچند اصلی از اصول قانون اساسی، انتصاب و انتخاب شاهزادگان بلا فصل را به وزارت منع کرده است ولی این مساله مانع از آن نگردیده است که تنی چند از شاهزادگان درباری درجهٔ دوم و نیز پروردگان عاملین درباری در حکومت مشروطه به بالاترین مقام سیاسی کشور برسند و سهمی نسبتاً مهم به دست بیاورند (۱۵/۴ درصد کل جمعیت مورد مطالعه)

نکته جالب در این جداول بالا بودن شماره نخست وزیرانی است که از خانواده‌های روحانی برخاسته‌اند (۱۰/۳ درصد) در حالی که کمترین نسبت را صاحبان سرمایه‌های آزاد و صاحبان مشاغل تخصصی عالی در صحنهٔ سیاست ایران در مقام ریاست دولت داشته‌اند (هر یک با ۲/۶ درصد کل جمعیت مورد مطالعه)

باید متذکر بود که این احوال مربوط به مجموع هفتاد و سه سال دوران حکومت مشروطه است و هر یک از سه دوره متمایز تاریخ سیاسی مشروطیت را سخن دیگر است.

در دوران قاجار، نصف پدران از گروه کارمندان دولت بوده‌اند، ولی نسبت پدران با مشاغل درباری و وابستگان دربار در درجه دوم اکثریت (با ۲۲/۲۸ درصد) قرار داشته‌اند و این خود روشنگر این نکته است که در سالهای نخستین حکومت مشروطه و بدورانی که هنوز نظام کهن سلطنت استبداد،ارزشهای دیرین خود را از

جدول شماره ۱ـ شغل اصلی پدران نخست وزیران دوران مشروطیت

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
روحانی	۴	۱۰/۲
شاهزادگان درباری	۳	۷/۷
کارمند دولت	۱۸	۴۶/۱
کارمند دربار	۳	۷/۷
ملاک	۷	۱۸/
تاجر	۱	۲/۶
مشاغل تخصصی عالی	۱	۲/۶
اظهار نشده	۲	۵/۱
جمع کل	**۳۹**	**۱۰۰**

دست نداده بود، مسأله اعتماد و وابستگی بدستگاه سلطنت عامل مهمتر و مؤثرتری در انتخاب رئیس دولت بشمار می‌رفته است.

از پدران مالک و روحانی می‌توان در درجهٔ سوم از اکثریت در این عهد ذکری به میان آورد (هر یک با نسبت ۱۱/۱ درصد کل جمعیت این عصر)

در عصر رضاشاه، هرچند تعداد نخست وزیران اندک بوده و در جمع بیش از شش تن نبوده‌اند با اینهمه اشاره‌ای به ترکیب مشاغل پدران آنان ضرور است. در میان پدران این عده قلیل ۴ تن آنان کارمندان دولت و یک تن نیز ازکارمندان درباری بوده‌اند.

اگر عصر سوم و دوران سلطنت محمدرضا شاه را ملحوظ بداریم، همچون دو عصر دیگر پدران کارمند دولت با نسبت بیش از ۴۲ درصد اکثریت را تشکیل می‌دهند.

جدول شماره ۲ـ شغل اصلی پدر نخست وزیران در هر دوره مشروطیت

ادوار تاریخی	دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
نوع شغل	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
کارمند دولت	۹	۵۰	۴	۶۶/۶	۸	۴۲/۱
کارمند دربار	۱	۵/۶	۱	۱۶/۷	۱	۵/۳
درباری	۳	۱۶/۶	-		-	
مالک	۲	۱۱/۱	-		۵	۲۶/۳
تاجر	-	-	-		۱	۵/۳
مشاغل تخصصی عالی	-		-		۱	۵/۳
روحانی	۲	۱۱/۱	-		۲	۱۰/۵
اظهار نشده	۱	۵/۶	۱	۱۶/۷	۱	۵/۲
جمع	۱۸	۱۰۰	۶	۱۰۰	۱۹	۱۰۰

در جدول شماره ۲، افزایش پدران مالک با رقم ۲۶/۳ درصد نکته شایان توجه و در خور توضیح است و تأیید نظریه‌ایست که در بررسی گذشته مربوط به نمایندگان مجلس شورای ملی بآن اشاره کردیم و بیان داشتیم، بدوران حکومت مشروطه همزمان با گسترش سازمانهای اداری و انتقال قدرت از طبقه فئودال و اشراف به مدیران سازمانهای اداری،اشراف و عمده مالکان برای حفظ منزلت اجتماعی و قدرت گذشته خود به مشاغل اداری و دولتی روی آورده‌اند. (۱)

هرچند شماره نخست وزیران روحانی‌زادهٔ در دوران سوم مشروطیت (با نسبت ۱۰/۵ درصد) رقم بالایی را نشان نمی‌دهد ولی معرف نسبتی بیش از تاجرزادگان و فرزندان صاحبان مشاغل تخصصی عالی است (با نسبت ۵/۳ درصد کل جمعیت مورد بررسی).

لازم به یادآوری است که در این بررسی سعی بر آن بوده است که در حد امکان از نوع مشاغل فرعی بعبارت دیگر از مشاغل متعددی که گروه مورد مطالعه داشته‌اند اطلاعاتی جمع‌آوری کنیم. تحلیلی از جداول شماره ۳ و ۴ که ارقام آن مبتنی بر این نوع مشخصه است در تکمیل توضیح مربوط به شغل پدر نخست وزیران، مطلبی چند آورده است.

در جدول شماره ۳ مربوط به مشاغل پدران نخست وزیران دوران مشروطیت، نخستین پدیده‌ای که به چشم می‌خورد فزونی نسبت پدران مالک با نسبت حدود ۶۷ درصد می‌باشد که از این تعداد ۲۰/۵ درصد آنان منحصراً مالک بوده‌اند و حال آن که ۴۶/۵ درصد بقیه علاوه بر مالکیت به مشاغل اداری نیز روی آورده‌اند.

اضافه کنیم شمارهٔ پدرانی که صرفاً بکارمندی دولت پرداخته‌اند با نسبت اندک می‌باشند، (۱۷/۷ درصد) هرچند بوده‌اند پدرانی که علاوه بر مشاغل عالی تخصصی بکار اداری نیز مبادرت ورزیده‌اند (با ۱۰/۳ درصد)

همچنانکه از پیش بیان داشتیم و از اطلاعات آماری ما برمی‌آید، ظاهراً تاجرزادگان را بسوی مسند صدارت ره نبوده است، از مجموع ۳۹ تن نخست وزیران

۱ـ ر.ک. جلد نخست وزیران و وزیران

جدول شماره ۳ـ مشاغل پدران نخست وزیران دوران مشروطیت

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
روحانی	۳	۷/۷
مالک و شاهزادگان درباری	۲	۵/۱
مالک و کارمند دربار	۲	۵/۱
کارمند دولت	۳	۷/۷
مالک و کارمند دولت	۱۶	۴۱/
مالک	۶	۱۵/۴
کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی	۴	۱۰/۳
تاجر	۱	۲/۶
اظهار نشده	۲	۵/۱
جمع کل	**۳۹**	**۱۰۰**

عصر مشروطیت تنها یک تن تاجرزاده بعنوان رئیس دولت در گروه اعضاء هیأت دولتهای مشروطه وارد شده است. از رقم ۷/۷ درصد مربوط به پدران روحانی در این جدول نباید چشم پوشید.

اگر نسبتهائی را که این گروه در هر یک از سه دوره تاریخ سیاسی ایران داشته‌اند منظور بداریم، درخواهیم یافت که نسبت نخست وزیرانی که از خاندانهای بزرگ مالک برخاسته‌اند در هر یک از اعصار سه گانه با نسبتهای متغیر، درجهٔ اول اکثریت را تشکیل داده است.

جدول شماره ۴ حاکی از آنست که در عصر قاجاریان نسبت این گروه به بیش از ۷۲/۲ درصد و بزمان سلطنت رضاشاه حدود ۶۷ درصد بوده و پس از جنگ دوم بین‌الملل و در دوران سلطنت محمدرضا شاه این نسبت به حدود ۵۸ درصد رسیده است.

جدول شماره ۴ـ مشاغل پدران نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی / نوع مشاغل	دوراه اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸		۶		۱۹	
کارمند دولت	۲	۱۱/۱	-	-	۲	۱۰/۵
کارمند دولت و مالک	۸	۴۴/۴	۳	۵۰	۷	۳۶/۸
کارمنددولت‌ومشاغل تخصصی	-	-	۱	۱۶/۷	۳	۱۵/۸
مالک	۲	۱۱/۱	-	-	۴	۲۱/۰
مالک و درباری	۲	۱۱/۱	-	-	-	-
مالک و کارمند دربار	۱	۵/۶	۱	۱۶/۷	-	-
روحانی	۲	۱۱/۱	-	-	۱	۵/۳
تاجر	-	-	-	-	۱	۵/۳
اظهار نشده	۱	۵/۶	۱	۱۶/۶	۱	۵/۳
جمع	۱۸	۱۰۰	۶	۱۰۰	۱۹	۱۰۰

باید افزود که تعداد پدران بزرگ مالکی که بسوی مشاغل اداری روی آورده‌اند بسیار بالا و در خور توجه است.(۴۴/۴ درصد) بدوران دوم و سوم مشروطیت نیز این گروه به ترتیب با نسبت ۵۰ و ۳۶/۹ درصد اکثریت را حایز بوده‌اند. بعصر اول شاهزادگان درباری و همچنین وابستگان درباری که فرزندان آنان بر مسند صدارت تکیه زده‌اند رقم جالب توجه را عرضه داشته و با ۱۶/۷ درصد در درجه سوم اکثریت قرارگرفته است در حالی که این ویژگی به عصر سوم مشروطیت مطلقا دیده نمی‌شود.

از مشخصه عصر سوم وجود اکثریت پدرانی است که به مشاغل متعدد نپرداخته‌اند و صرفاً به ملک‌داری اشتغال داشته‌اند (با نسبت ۲۱/۱ درصد)، مشخصه دیگر این عصر فزونی تعداد پدران صاحب مشاغل تخصصی عالی است که دستگاه‌های اداری نیز از تخصص آنان استقبال کرده و این گروه را در عین حال

در سلک کارمندان دولت نیز بشمار آورده است (با نسبت ۱۵/۸ درصد کل جمعیت مورد بررسی)

همچنانکه بیان داشتیم ـ تعداد پدرانی که صرفاً بکارمندی دولت پرداخته و درگروه‌های شغلی دیگری بشمار نیامده‌اند اندک می‌باشند، و این پدیده در دو عصر اول و سوم مشروطیت در مورد تنها دو تن از مجموع ۱۸ و ۱۹ تن نخست وزیران هر عصر صادق است.

پدران ۵ تن از مجموع ۶ تن نخست وزیران عصر دوم مشروطیت، در زمره بزرگ مالکانی بوده‌اند که به مشاغل اداری و دولتی و خدمتگزاری در دستگاه سلطنت نیز اشتغال داشته‌اند به موجب آمار ما در این دوره، از خانواده‌هایی که صرفاً به مشاغل اداری می‌پرداخته‌اند فردی بعنوان رئیس دولت برنخاسته است.

اضافه کنیم دیگر از مشخصه‌های عصر سوم مشروطیت، ره نیافتن شاهزادگان درباری به مسند ریاست وزرایی است.

از توضیحاتی که با استناد به جداول مشاغل پدران آوردیم،می توان چنین استنباط کرد که هرچند اکثریت رؤسای دولت ایران عصر مشروطیت از اشراف‌زادگان و بزرگ مالکان بوده‌اند ولی چنانکه از پیش بیان داشتیم تعداد قابل توجهی از خاندانهای ایشان بکارمندی دولت نیز روی آورده‌اند و اکثریت قابل توجهی را (با نسبت ۴۶/۲ درصد) تشکیل داده‌اند.

اما در بحث از مشاغل پدران مسأله شایان تذکر این است که روشن سازیم، این گروه از پدران به چه نوع خدمات اداری و در چه پستهایی بکار دولتی مشغول بوده‌اند.

از جداول شماره ۵ و ۶ مربوط به نوع مشاغل اداری پدارن چنین برمی آید که: پدران گروه مورد مطالعه با نسبت بسیار بالا و چشمگیری از نوع کارمندان عالیرتبه در دستگاههای اداری بوده‌اند (با نسبت ۸۸ درصد کل گروه کارمندان دولت) و تنها ۱۲ درصد پدران از گروه کارمندان عادی آنهم در سازمانها و تشکیلات کشوری به خدمات دولتی اشتغال داشته‌اند.

جالب توجه آنکه از میان ۸۸ درصد کارمندان عالیرتبه، اکثریت با پدرانی

جدول شماره ۵ـ نوع کارمندی دولت پدران نخست وزیران دوران مشروطیت

نوع کارمندی		فراوانی	درصد
تعداد کل		۳۹ تن	
کارمندان عالیرتبه دولت	مشاغل عالی سیاسی	۱۰	۴۰/ـ
	کارمندان عالیرتبه کشوری	۸	۳۲
	کارمندان عالیرتبه لشگری	۳	۱۲
	کارمندان عالیرتبه آموزشی	-	-
	کارمندان عالیرتبه قضائی	۱	۴
جمع کارمندان عالیرتبه دولت		۲۲	۸۸
کارمندان عادی دولت	کارمندان عادی کشوری	۳	۱۲
	کارمندان عادی لشگری	-	-
	کارمندان عادی آموزشی	-	-
	کارمندان عادی قضائی	-	-
جمع کارمندان عادی دولت		۳	۱۲
جمع کل پدران کارمندان دولت		۲۵	۱۰۰

است که در مقامات عالی سیاسی (نسبت ۴۰ درصد) به خدمت دولت می‌پرداخته‌اندودردرجهٔ‌دوم ۱/۰ کارمندان‌کشوری(نسبت ۳۲درصد)می‌توان‌نام‌برد. اکثریت را در مرحله سوم از آن کارمندان لشگری (نسبت ۱۲ درصد) باید دانست.

داده‌های جدول شماره ۷ـ روشنگر این نکته است که هر یک از گروههای چهارگانه کارمندان عالیرتبه دولت در چه سمتهایی، قدرت را در دستگاه‌های اداری کشور در دست داشته‌اند.

جدول شماره ۶ـ نوع کارمندی پدران نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی / نوع کارمندی	دوراه اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸		۶		۱۹	
مشاغل عالی سیاسی	۴	۳۶/۴	۱	۲۰	۶	۵۰
کارمندعالیرتبه کشوری	۴	۳۶/۴	۲	۴۰	۴	۳۳/۴
کارمندعالیرتبه‌لشگری	۲	۱۸/۲	-	-	۱	۸/۳
کارمندعالیرتبه‌آموزشی	-	-	-	-	-	-
کارمندعالیرتبه‌قضائی	-	-	۱	۲۰	-	-
جمع کارمندان عالیرتبه	۱۰	۹۱	۴	۸۰	۱۱	۹۱/۷
کارمند کشوری	۱	۹	۱	۲۰	۱	۸/۳
کارمند لشگری	-		-	-	-	-
کارمند آموزشی	-		-	-	-	-
کارمند قضائی	-		-	-	-	-
جمع کارمندان عادی دولت	۱	۹	۱	۲۰	۱	۸/۳
جمع‌کل پدران‌کارمنددولت	۱۱	۱۰۰	۵	۱۰۰	۱۲	۱۰۰

چهارگانه کارمندان عالیرتبه دولت در چه سمتهایی، قدرت را در دستگاه‌های اداری کشور در دست داشته‌اند.

اشاره کردیم که اکثریت نخست وزیران، در مکتب پدرانی که خود به مشاغل سیاسی اشتغال داشته‌اند پرورش یافته‌اند. نکته در خور توجه اینکه تعداد قابل ملاحظه‌ای از پدران، خود نیز سالها با مقام صدارت و ریاست دولت قدرت سیاسی را در دست داشته‌اند.

بطوری که می‌توان گفت از مجموع ۱۰ تن پدران صاحب مشاغل عالی سیاسی، به وزارت و نخست‌وزیری رسیده‌اند و تنها یک تن در مقام سفارت و

وزارت مختاری در زمره گروه مأمورین عالیرتبه سیاسی کشور بوده است.

در جمع گروه مقامات عالیرتبه کشوری: بالاترین نسبت از آن پدران کارمندی است که به مشاغل درباری اشتغال داشتند (۳ تن از جمع ۸ تن کارمند عالیرتبه کشوری) و در مراحل بعدی از استانداران و مستوفیان عالیرتبه (با نسبت ۸ درصد کل جمعیت گروه کارمند دولت) می‌توان نام برد.

اگر نسبت نخست وزیرانی که پدر آنان از امرای لشگر بوده‌اند با ارقام سایر گروه‌ها سنجیده شود ملاحظه خواهیم کرد که افراد متعلق به خاندانهای لشگری فرصت کمتری به شرکت در هیئتهای دولت و مشاغل سیاسی داشته‌اند. بطوری که ازگروه معدود رؤسای دولت عهد مشروطیت تنها ۱۲ درصد، ازکارمندان عالیرتبه لشگری بوده‌اند.

باید متذکر شد، که خاندان قضاوت را راهی گشاده بسوی رهبری هیات دولت نبوده است، چنانکه از آمار جداول ما برمی‌آید، در طول هفتاد و سه سال دوران حکومت مشروطه تنها یک تن از نخست وزیران از قاضی‌زادگان کشور بوده است.

شایسته خواهد بود، هر یک ازگروه‌های چهارگانه موردن نظر را در هر عصری از اعصار سه‌گانه تاریخ سیاسی مشروطه ایران ملحوظ بداریم. آمار جداول شماره ۶ و ۸ که مشخص کننده وضع گروه پدران کارمند عالیرتبه دولت در هر یک از سه عصر مشروطیت می‌باشد حکایت از آن دارد که خصیصه هر عصر را از نظر اولویت هر گروه باید همان ذکر کرد که در مجموع آوردیم.

توضیح آنکه در دوران سلطنت قاجاریان، کارمندان عالیرتبه دولت (با مجموع ۱۰ تن در برابر یک تن کارمند عادی دولت اکثریت در خور تأمل را تشکیل داده‌اند.

اگر نظریه نوع خدمت گروه کارمندان دولت اینعصر داشته باشیم، آمار جدول شماره ۶ بیان کننده این نکته است که کارمندان کشوری و دارندگان مشاغل عالی سیاسی با نسبتهای برابر (هر یک ۳۶/۴ درصد) اکثریت‌را داشته‌اند، و بقیه جمعیت مورد مطالعه ما را (به نسبت ۱۸/۲ درصد) صاحب منصبان و امرای لشگری تشکیل می‌داده‌اند.

جدول شماره ۷ـ وضع گروه کارمندان عالیرتبه پدران نخست وزیران

سمت کارمندان عالیرتبه		فراوانی	درصد
تعداد کل پدران کارمند		۲۵ تن	
مَشاغل عالی سیاسی	نخست وزیر ـ وزیر	۳	۱۲
	نخست وزیر ـ وزیر ـ سفیر	۱	۴
	وزیر	۴	۱۶
	وزیر دربار	۱	۴
	وزیر مختار و سفیر	۱	۴
جمع کارمندان مشاغل عالی سیاسی		۱۰	۴۰
کشــوری	پیشکار دارائی	۱	۴
	استانداری و حکومت نواحی	۲	۸
	مستوفی	۲	۸
	کارمند دربار	۳	۱۲
جمع کارمندان کشوری		۸	۳۲
لشگــری	فرمانده فوج دربار	۲	۸
	سرهنگ ارتش	۱	۴
جمع کارمندان لشگری		۳	۱۲
قضائی	مستشار دیوانعالی کشور	۱	۴
جمع کل گروه کارمندان عالیرتبه دولت		۲۲	۸۸

نکته شایان توجه در این عصر را در جدول شماره ۸ می‌توان باز یافت. طبق این جدول ۴۰ درصد پدران کارمند دولت، خود وزیر و نخست وزیر بوده‌اند.

و از گروه کارمندان عالیرتبه کشوری از پدرانی که در پستهایی همچون مستوفی (با تعداد ۲ تن از جمع ۴ تن) و حکومت ایالات مهم و پیشکاری دارائی (هر یک ۱ تن از جمع ۴ تن) به خدمت دولت اشتغال داشته‌اند می‌توان یاد کرد.

جدول شماره ۸ـ وضع گروه کارمندان عالیرتبه پدران نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

	ادوار تاریخی	دوراه اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
	نوع کارمندی	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
	تعداد نخست وزیران	۱۸		۶		۱۹	
مشاغل عالی سیاسی	نخست وزیر و وزیر	۲	۱۸/۲	۱	۲۰	۱	۸/۳
	نخست وزیر ـ وزیر ـ سفیر	-		-	-	۱	۸/۳
	وزیر	۱	۹/۱	-	-	۳	۲۵
	وزیر دربار	۱	۹/۱	-	-	-	-
	وزیر مختار	-	-	-	-	۱	۸/۳
	جمع کارمندان عالی سیاسی	۴	۳۶/۴	۱	۲۰	۶	۴۹/۹
کارمندان عالیرتبه	پیشکار دارائی	۱	۹/۱	-	-	-	-
	استاندارو حکومت نواحی	۱	۹/۱	-	-	۱	۸/۳
	مستوفی	۲	۱۸/۲	-	-	۱	۸/۳
	کارمند دربار	-		۲	۴۰	۲	۱۶/۷
	جمع کارمندان عالیرتبه کشوری	۴	۳۶/۴	۲	۴۰	۴	۳۳/۳
لشگری	فرمانده فوج دربار	۲	۱۸/۲	-	-	-	-
	سرهنگ ارتش	-	-	-	-	۱	۸/۳
	جمع کارمندان لشگری	۲	۱۸	-	-	۱	۸/۳
	مستشار دیوانعالی کشور	-	-	۱	۲۰	-	-
	جمع کارمندان عالیرتبه	۱۰	۹۱	۴	۸۰	۱۱	۹۱/۷

از ذکر ۲ تن ازجمع ۱۱ تن پدران کارمند دولت که در پست فرماندهی افواج درباری بخدمت دولت پرداخته‌اند نباید چشم پوشید.

دوران دوم مشروطیت را عصر غلبه کارمندان عالیرتبه درباری با عنوان کارمند عالیرتبه کشوری (با اکثریت ۳۳/۳ درصد) باید دانست.

اضافه کنیم، پدر یک تن از مجموع ۶ تن نخست وزیر عصر دوم مشروطیت، خود نخست وزیر بوده و یک تن دیگر نیز از قاضیان عالیرتبه دیوان عالی تمیز بوده است.

بدوران سوم و عصر سلطنت محمدرضا شاه، بهمین ترتیب تقدم و اولویت پدران کارمندان دولت را از نظر نوع خدمت مشاهده می‌کنیم، به بیان دیگر ۹۰ درصد پدران کارمند دولت از زمرهٔ کارمندان عالیرتبه دولت بوده‌اند.

اگر نسبتهای مختلف این گروه را در جدول شماره ۶ و ۸ منظور بداریم، ملاحظه خواهیم کرد که ۵۰ درصد کل پدران کارمند دولت را صاحبان مشاغل عالی سیاسی تشکیل می‌دهند. جالب آنکه پدران نخست وزیر و وزیر در این عصر درجه اول اکثریت را (با تعداد ۵ تن از جمع پدران کارمند عالیرتبه) در میان کارمندان دولت بطور کلی دارند.

و نیز از مجموع ۶ تن پدران صاحب مشاغل عالی سیاسی تنها یک تن با سمت وزارت مختاری مأمور رسمی سیاسی ایران در کشورهای خارج بوده است.

بیان نسبتهای گروه کارمندان عالیرتبه کشوری را در بین پدران نخست وزیران عصر سوم مشروطیت با اشاره به اکثریت داشتن کارمندان عالیرتبه درباری شروع می‌کنیم. (۲ تن از جمع ۴ تن کارمند عالیرتبه کشوری عصر سوم).

و از تعداد اندکی که به مشاغلی همچون مستوفیگری و استانداری اشتغال داشته‌اند (هر یک، یک تن) و نیز از ذکر یک تن از مجموع ۱۱ تن پدران کارمند عالیرتبه دولت که با درجهٔ سرهنگی در ارتش مشغول به خدمت بوده است نباید فراموش کرد.

منابع درآمد پدران نخست وزیران

بحث دیگر ما مشخص ساختن منابع درآمد پدران نخست وزیران است که خود می‌تواند معرف و مبین قشر یا طبقه آنان باشد که در تکمیل توضیحات قبلی آورده می‌شود.

اگر ارقام جداول شماره ۹ و ۱۰ مربوط به درآمد پدران نخست وزیران را به نظر آوریم می‌توانیم بطورکلی بگوئیم که نسبت پدرانی که از عواید ملکی و مالکیت امرار معاش می‌کرده‌اند نسبت به کارمندان دولت در حدود ۳ به ۱ بوده است. و اگر نسبت‌های دیگر مربوط به تعداد افرادی که علاوه بر مالکیت از منابع دیگری همچون کارمندی دولت و جز اینها امرار معاش می‌کرده‌اند بر نسبت مالکان افزوده شود نتیجه با احکام گذشته ما تطبیق می‌کند (با نسبت ۶۶/۷ درصد) و تأیید این مطلب است که اکثریت رؤسای دولت از میان خانواده‌های بزرگ مالک برخاسته‌اند.

حال آنکه همچنانکه بیان داشتیم تعداد خانواده‌هائی ک صرفا از حقوق دولتی امرار معاش می‌کرده‌اند (با نسبت ۱۰/۳ درصد) بشمار اندک بوده‌اند. هرگاه تعداد افرادی که ضمن مشاغل تخصصی عالی از راه حقوق اداری نیز امرار معاش می‌کرده‌اند بر این گونه بیفزاییم ملاحظه خواهد شد که گروه پدران کارمند دولت در برابر پدران مالک تعداد قلیلی را تشکیل می‌دهند (۱۸ درصد کل جامعه مورد بررسی).

باید افزود تعداد پدرانی که از طریق روحانیت و رهبری امور مذهبی امرار معاش می‌کرده‌اند نیز قابل ملاحظه بوده است و نسبتی همانند پدرانی که صرفا از راه کارمندی دولت زندگی خود را اداره می‌کرده‌اند داشته‌اند (با نسبت ۱۰/۳ درصد).

پدران بازاری سهمی بسیار قلیل و اندک داشته‌اند و تنها یک‌تن‌از ۳۹ تن نخست وزیران دوران مشروطیت از عواید تجارت معاش خود را تأمین می‌کرده است. از ذکر یک تن از پدران که به شغل طبابت اشتغال داشته است نباید خودداری کرد.

توضیحاتی که آوردیم مربوط به مجموع رؤسای دولت دوران مشروطیت بود، شایسته خواهد بود که این خصوصیت را در هر عصر مشروطیت نیز جداگانه

جدول شماره ۹ـ منابع درآمد پدران نخست وزیران دوران مشروطیت

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
روحانی	۳	۷/۷
مالکیت	۱۲	۳۰/۸
مالکیت و کارمندی دولت	۱۳	۳۳/۳
کارمندی‌دولت‌ومشاغل‌تخصصی‌عالی	۳	۷/۷
تجارت	۱	۲/۶
مشاغل تخصصی عالی	۱	۲/۶
روحانیت ومالکیت	۱	۲/۶
کارمندی دولت	۴	۱۰/۲
اظهار نشده	۱	۲/۵
جمع کل	**۳۹**	**۱۰۰**

مورد نظر قرار دهیم.

از جدول شماره ۱۰ برمی‌آید که از ۱۸ تن نخست وزیران عصر اول مشروطیت بیش از ۳۸ درصد پدران آنان تنها از عواید ملکی امرار معاش می‌کرده‌اند وبالاترین نسبت را در میان گروه‌های دیگر دارند. در وهله بعد اکثریت با رقمی چشمگیر از آن پدرانی است که از عواید ملکی و حقوقی دولتی جمعاً استفاده می‌کرده‌اند (با نسبت ۳۳/۳ درصد).

ناگفته نماند در این عصر رؤسای دولتی که منابع درآمد پدرانشان از طریق حقوق اداری بوده است بسیار اندک و تنها ۱۱/۱ درصد را تشکیل می‌دهد. این نسبت همانند نسبت پدرانی است که مخارج آنان از راه روحانیت و پیشوایی مذهبی تأمین شده است.

عصر دوم مشروطیت و دوران سلطنت رضاشاه را با ترکیب دیگری متمایز از

جدول شماره ۱۰ـ منابع درآمد پدران نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی / منابع درآمد	دوراه اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸		۶		۱۹	
کارمند دولت	۲	۱۱/۱	-	-	۲	۱۰/۵
مالکیت و کارمندی دولت	۶	۳۳/۳	۴	۶۶/۷	۵	۲۶/۳
کارمندی دولت و مشاغل تخصصی	-	-	۱	۱۶/۷	۲	۱۰/۵
مشاغل تخصصی عالی	-	-	-	-	۱	۵/۳
مالکیت و روحانیت	-	-	-	-	۱	۵/۳
روحانیت	۲	۱۱/۱	-	-	۱	۵/۳
تجارت	-	-	-	-	۱	۵/۳
مالکیت	۷	۳۸/۹	-	-	۵	۲۶/۳
اظهار نشده	۱	۵/۶	۱	۱۶/۷	۱	۵/۲
جمع	**۱۸**	**۱۰۰**	**۶**	**۱۰۰**	**۱۹**	**۱۰۰**

دو عصر اول و سوم می‌توان ملاحظه نمود.

نخستین شاخص این دوره را باید در فزونی نسبت پدران کارمند دولت دانست که علاوه بر حقوق اداری از راه مالکیت نیز امرار معاش می‌کرده‌اند. (با نسبتی نزدیک به ۶۷ درصد).

از ذکر یک تن دیگر از جمع نخست وزیران این عصر که غیر از عواید حاصل از خدمات دولتی از طریق مشاغل ممتاز عالی نیز درآمدی داشته است نباید خودداری کرد.

ارقام منابع درآمد پدران نخست وزیران دوران سوم مشروطیت حاکی از آنست که در جمع ۱۹ تن نخست وزیر حدود ۲۶/۳ درصد منابع درآمد پدران خود را مالکیت قید کرده‌اند و تعداد پدرانی که هم از راه مالکیت و هم حقوق دولتی

زندگی را اداره می‌کرده‌اند نسبتی معادل گروه فوق‌الذکر (با نسبت ۲۶/۳ درصد) دارند.

بطورکلی می‌توان بیان داشت بیش از ۵۸ درصد پدران، منابع درآمدشان از ملکداری بوده است و از نظر اکثریت قابل قیاس با پدرانی که مخارج آنان صرفاً از حقوق اداری تأمین می‌شده است نیست (با نسبت ۱۰/۵ درصد کل جمعیت مورد مطالعه)

اینک اگر به ارقام گروه اخیر توجه کنیم ملاحظه خواهیم کرد تعداد نخست وزیرانی که منبع درآمد پدران خود را هم از حقوق اداری و هم مشاغل تخصصی همچون طبابت و وکالت دادگستری و اموری جز اینها آورده‌اند نیز نسبت پائین را دارند، چنانچه نسبت این گروه را برگروه حقوق بگیران بدون درآمد اضافی بیفزاییم، هرچند نسبتی بیش از ۲۱ درصد دارند با اینهمه اکثریت‌به شرحی که گذشت با تعداد غیرمنتظره‌ای از آن گروه مالکان است.

در بیان آمار مربوط به دوران سوم مشروطیت، از ذکر نسبت پدرانی که از تجارت و روحانیت و مشاغل تخصصی عالی امرار معاش می‌کرده‌اند (هر یک با نسبت ۵/۳ درصد) نباید خودداری کرد.

مشاغل سیاسی خانواده نخست وزیران

پژوهش درباره مشاغل خانواده نخست وزیران گواه آنست که تصدی مقامات عالی سیاسی در این خانواده‌ها ارثی است چنانکه اگر نسبت‌های جدول شماره ۱۱- مربوط به اقربای صاحب مشاغل عالی سیاسی نخست وزیران را ملاحظه کنیم در می‌یابیم حدود ۷۵ درصد رؤسای دولتها از خانواده‌هایی برخاسته‌اند که مدتها متصدی مناصب صدارت، وزارت و یا وکالت مجلسین بوده‌اند.

بهتر است توضیح در این‌باره را از خویشاوندان عضو هیات دولت آغازکنیم: اگر از ۳۹ تن نخست وزیر دوران مشروطیت تعداد آنانی که تنها عضو خانواده بوده‌اند که به منصب وزارت رسیده‌اند و همچنین شماره افرادی که در برابر سئوال مربوط باین موضوع اظهار نظری نکرده‌اند کنار بگذاریم، ۲۹ رئیس دولت باقی مانده، از میان چند خانواده معدود برگزیده شده‌اند که حداقل یکصد تن از اعضاء آن

جدول شماره ۱۱ـ تعداد اقربای صاحب مشاغل عالی سیاسی

نخست وزیران

ادوار تاریخی / نوع مشاغل عالی سیاسی	عضو هیأت دولت		نماینده مجلسی	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۳۹		۳۹	
هیچکس	۵	۱۲/۸	۸	۲۰/۵
اظهار نشده	۵	۱۲/۸	۴	۱۰/۳
یک تن	۱۰	۲۵/۷	۷	۱۸
دو تن	۶	۱۵/۴	۴	۱۰/۲
سه تن	۳	۷/۷	۴	۱۰/۲
چهار تن	۲	۵/۱	۴	۱۰/۲
پنج تن	۳	۷/۷	-	-
شش تن	۱	۲/۶	۳	۷/۷
هفت تن	-	-	۳	۷/۷
هشت تن	۱	۲/۶	۱	۲/۶
نه تن	۲	۵/۱	-	-
سیزده تن	۱	۲/۵	۱	۲/۶
جمع	۳۹	۱۰۰	۳۹	۱۰۰

خانواده‌ها بر مسند صدارت و وزارت تکیه زده‌اند

از آمار جداول ما چنین برمی‌آید که: حدود ۵۰ درصد خانواده نخست وزیران بین دو تا ۱۳ عضو به هیات دولت گسیل داشته‌اند و تنها در مورد ۲۵/۷ درصد نخست وزیران یک تن از خویشاوندانشان به منصب وزارت رسیده است.

نکته گفتنی در جدول شماره ۱۲ـ اشاره به خانواده یک تن از نخست وزیران است که در طول تاریخ مشروطیت ۱۳ تن از اعضاء هیات دولت از میان افراد آن خانواده انتخاب شده‌اند و نیز ارقام ۹ و ۸ تن عضو دولت که از میان اعضاء خانواده ۳

تن از نخست وزیران برگزیده شده‌اند در خور ملاحظه می‌باشد.

همچنین باید متذکر این پدید مهم و در خور مداقه بود که ۳۲ درصد خویشاوندان ره‌جسته به قوه مجریه کشور، توفیق رهبری این قوه را یافته‌اند و از وزارت به صدارت رسیده‌اند.

در این تحقیق بر اساس اظهارات گروه مورد بررسی، از میان یکصد تن افراد خانوادهٔ نخست وزیران که به منصب وزارت و صدارت رسیده‌اند، ۸۰ درصد از خویشان نسبی و ۲۰ درصد بقیه از میان خویشاوندان سببی می‌باشند.

نخستین پدیده‌ای که در جدول شماره ۱۲، در همین زمینه به چشم می‌خورد، فزونی خویشان طبقه اول از جمله پدر و جد و پسر و نوادگان (با نسبت ۳۲/۵ درصد) می‌باشد.

و روشنگر این مسأله است که در انتصاب و انتخاب افراد به وزارت و صدارت، عامل اعتماد نقش مهمی را بازی می‌کرده است.

بویژه اگر نسبت خویشاوندانی را که ما از آن باعنوان طبقه دوم یاد کرده‌ایم ملحظو بداریم تأییدی بر مطلب فوق خواهد بود. توضیح آن که در مرحله دوم اکثریت برادران و برادرزادگان (با ۲۸/۷۵ درصد) در میان سایر افراد خاندان نسبت چشمگیری دارند.

مرحله سوم از اکثریت را افراد طبقهٔ سوم خانوادهٔ شامل عمو و دایی و فرزندان آنان (با ۱۸/۸ درصد) تشکیل می‌دهند.

از شماره خویشاوندان پدری و مادری با نسبتی اندک میتوان یاد کرد (۸/۸ درصد)

اگر آمار مربوط به بستگان سببی را در جدول شماره ۱۳ مورد نظر قرار دهیم در جمع دو گروهی که به منصب وزارت و وزارت و صدارت رسیده‌اند. شماره افرادی که با عنوان داماد به خانواده نخست وزیران وارد شده‌اند و خود نیز به منصب وزارت و ریاست دولت رسیده‌اند با نسبت ۲۵ درصدفزونترازخویشاوندان همسر است که با ۱۵ درصد در مرحله سوم از اکثریت قرار دارند.

می‌افزاییم چنانچه تعداد افرادی که با وصلت با خانواده برادران نخست

جدول شماره ۱۲ـ نوع قرابت بستگان صاحب مشاغل عالی سیاسی (عضو هیأت دولت) نخست وزیران

نوع قرابت سببی	وزیر		نخست وزیر		جمع کل	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۳۹		۳۹			
جد	۴	۷/۳	۱ـ	۴	۵	۶/۲
پدر	۴	۷/۳	۳	۱۲	۷	۸/۸
پسر	۱۰	۱۸/۳	۳	۱۲	۱۳	۱۶/۳
نوه	۱	۱/۸	-	-	۱	۱/۲
برادر	۱۲	۲۱/۸	۳	۱۲	۱۵	۱۸/۸
برادرزاده	۵	۹/۱	۱	۴	۶	۷/۵
خواهرزاده	۱	۱/۸	۱	۴	۲	۲/۵
عمو	۲	۳/۶	۲	۸	۴	۵
عموزاده	۴	۷/۳	۲	۸	۶	۷/۵
دایی	-	-	۱	۴	۱	۱/۲
دایی زاده	۲	۳/۶	-	-	۲	۲/۵
خاله زاده	۲	۳/۶	-	-	۲	۲/۵
عموی پدر	۱	۱/۸	-	-	۱	۱/۲
دایی مادر	-	-	۱	۴	۱	۱/۲
عمه‌زاده پدر	-	-	۳	۱۲	۳	۳/۸
دایی زاده پدر	-	-	۲	۸	۲	۲/۵
نوع قرابت اظهار نشده	۷	۱۲/۷	۲	۸	۹	۱۱/۳
جمع	**۵۵**	**۱۰۰**	**۲۵**	**۱۰۰**	**۸۰**	**۱۰۰**

جدول شماره ۱۳ـ نوع قرابت بستگان صاحب مشاغل عالی سیاسی (عضو هیأت دولت) نخست وزیران

نوع قرابت سببی	وزیر		نخست وزیروزیر		جمع کل	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۳۹		۳۹			
جد همسر	-	-	۱	۱۴/۳	۱	۵
برادر همسر	۱	۷/۷	-		۱	۵
داماد	۴	۳۰/۸	۱	۱۴/۳	۵	۲۵
باجناق	۳	۲۳/۱	۱	۱۴/۳	۴	۲۰
همسر خواهر	۲	۱۵/۴	-	-	۲	۱۰
داماد برادر	۱	۷/۷	۲	۲۸/۵	۳	۱۵
عموی همسر	-	-	۱	۱۴/۳	۱	۵
پدر باجناق	-	-	۱	۱۴/۳	۱	۵
برادر باجناق	۱	۷/۷	-		۱	۵
خانواده همسر	۱	۷/۶	-		۱	۲/۵
جمع	۱۳	۱۰۰	۷	۱۰۰	۲۰	۱۰۰

وزیران به منصب وزارت و صدارت رسیده‌اند بر جمع گروه داماد خاندان رؤسای دولت بیفزاییم، اکثریت جامعه مورد مطالعه را (با نسبت ۵۰ درصد) این گروه تشکیل می‌دهند.

هر چند رقم ۳۰ درصد باجناق و بستگان باجناق نیز رقمی در خور یادآوری می‌باشد.

* * *

چون اشاره‌ای به بستگان صاحب مشاغل عالی سیاسی نخست وزیران در مقام قوه مجریه رفت، شایسته خواهد بود که توضیحی نیز درباره آن گروه از خویشاوندان که به نمایندگی دو مجلس رسیده‌اند داده شود.

اگر به جدول شماره ۱۱، مربوط به توزیع تعداد بستگان نخست وزیران که خود درگروه نخبهٔ سیاسی قرار دارند برگردیم و آمار مربوط باین جمعیت را منظور بداریم، درخواهیم یافت که بیش از ۶۹ درصد نخست وزیران، در بین نمایندگان مجلس شورای ملی و سنا تعدادی در خور توجه خویشاوند دور و نزدیک داشته‌اند.

توضیح آنکه، بر طبق محاسبه جدول مذکور در فوق، ۱۰۳ تن از نمایندگان مجلس شورای ملی از وابستگان ۲۷ نخست وزیر عصر مشروطیت که به سئوال مربوط به این موضوع پاسخ داده‌اند می‌باشند.

و از این عده تنها ۷ تن از رؤسای دولت با یک نماینده مجلس منسوب بوده‌اند و ۲۰ تن دیگر هر یک بین ۲ تا ۱۳ تن از اقربای خود را به مجلس شورای ملی گسیل داشته‌اند.

شماره جالب توجه را از آن نخست وزیری باید دانست که ۱۳ تن نماینده منسوب به وی در راه بدست آوردن کرسی نمایندگی مجلس موفق بوده‌اند و نیز ضرور می‌دانیم بعنوان یک تعداد در خور ملاحظه از یک تن نخست وزیر که در میان اقربای او ۸ تن نماینده مجلس دیده می‌شود ذکری به میان آوریم.

همچنین شایسته است از دوگروه ۳ نفری نخست وزیران که هر یک ۶ و ۷ تن نماینده در خانواده خود داشته‌اند، بعنوان خانواده‌های موفق در احراز کرسی‌های نمایندگی مجلس یاد کنیم.

اگر نوع قرابت و بستگی در این گروه منظور باشد، باید اضافه کنیم که از میان مجموع ۱۰۳ نماینده مجلس خویشاوند نخست وزیران ۹۳ تن از خویشاوندان نسبی بوده‌اند و تنها از ۱۰ تن نماینده از نوع اقربای سببی ذکری به میان آمده است. با اینکه باید معتقد بود که تعداد بیش از این است و گروه مورد بررسی در پاسخ به سئوال مربوط باین موضوع از یادآوری و ذکر اقربای سببی خودداری کرده‌اند.

بحث دیگر ما در این باره مربوط به نوع خویشاوندان نسبی نخست وزیران است که به نمایندگی انتخاب شده‌اند. آمار در جدول شماره ۱۴ در این باره حکایت

جدول شماره ۱۴ـ نوع قرابت بستگان نماینده دو مجلس (شورای ـ ملی) نخست وزیران

نوع قرابت نسبی	فراوانی	درصد
تعداد کل نخست وزیران	۳۹ تن	
پدر	۲	۲/۱
پسر	۱۵	۱۶/۱
نوه	۵	۵/۴
برادر	۲۰	۲۱/۵
برادرزاده	۸	۸/۶
خواهرزاده	۲	۲/۱
عمو	۱	۱/۱
عموی پدر	۱	۱/۱
عموزاده	۶	۶/۵
دایی زاده	۱	۱/۱
دایی زاده پدر	۳	۳/۲
عمه زاده پدر	۳	۳/۲
نوع قرابت مشخص نگردیده	۲۶	۲۸
جمع کل	**۹۳**	**۱۰۰**

از آن دارد که اکثریت این گروه را با نسبت بیش از ۳۲ درصد بستگان طبقه دوم (برادر و برادرزاده و خواهرزاده) تشکیل می‌دهند و خویشاوندان طبقه اول (پدر، پسر، نوه) در درجه دوم از اکثریت و با (نسبت ۲۴/۶۴ درصد) قرار گرفته‌اند.

طبقه سوم اقربای نماینده با تعدادی اندک (۸/۶۰ درصد) در درجه سوم از اکثریت قرار دارند هرچند از خویشاوندان پدری همچون عموی پدر و عمه‌زاده پدر و دایی‌زاده نیز با همین نسبت (۸/۶۰ درصد) باید یاد کنیم.

جدول شماره ۱۵ـ نوع قرابت بستگان سببی نماینده مجلسین نخست وزیران

نوع قرابت نسبی	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
برادر همسر	۲	۲۰
با جناق	۲	۲۰
همسر خواهر	۱	۱۰
پدر همسر	۱	۱۰
جد همسر	۱	۱۰
عموی مادری همسر	۲	۲۰
دایی همسر	۱	۱۰
جمع کل	۱۰	۱۰۰

از جدول شماره ۱۵ـ مربوط به اقربای سببی نخست وزیران که به نمایندگی مجلس رسیده‌اند چنین برمی‌آید که از میان ۱۰ تن گروه مورد نظر ۷ تن از بستگان همسر نخست وزیران (از جمله برادر و پدر و جد و عمو و دایی همسر) بوده‌اند که موفق به احراز کرسیهای دومجلس شده‌اند،

و از سه تن دیگر، ۲ تن باجناق و یک تن نیز همسر خواهر نخست وزیران بوده‌اند که بعنوان عضوی از اعضاء قوه قانونگذاری قدرت سیاسی را در صحنهٔ سیاست پارلمانی بدست آورده‌اند.

فصل ششم

تحصیلات پدران نخست وزیران

سخن درباره کیفیت معلومات و دانش در نزد خاندانهای رؤسای دولت و بیان نوع و درجه تحصیلات آنان هرچند بر اساس ملاک و معیارهای قانونی مبتنی نباشد در پژوهش حاضر اهمیت خاص دارد.

باشاره از پیش گفته‌ایم که تا قبل از مشروطیت تعلیم و تربیت بصورت غیررسمی انجام می‌گرفته است پس گزاف نیست اگر گفته شود که تعیین دقیق میزان و درجه تحصیلات و دانش پدران نخست وزیران و در پاره‌ای از دوران سیاسی مشروطیت خود رؤسای دولت امری بس دشوار می‌باشد.

با اینهمه از میان مطالعاتی که در این خصوص صورت گرفته و جداول آماری ما بر آن‌ها استوار است، می‌توان گروه بندی پدران جامعه مورد مطالعه را از این نظر چنین به توصیف آورد.

ارقام جدول شماره ۱۶ـ حکایت از این می‌کند که نخست وزیران غالباً از میان خانواده‌های باسواد و تعلیم یافته برخاسته‌اند و تنها یک تن از مجموع ۳۹ تن نخست وزیر عصر مشروطیت پدری بیسواد داشته است.

فزونی نسبت پدران با معلوماتی از نوع تحصیلات قدیم پدیده‌ای شگفت‌انگیز نمی‌تواند باشد. چه تعمیم سوادآموزی و گسترش سریع تعلیمات جدید بشیوهٔ تعلیم و تربیت غربی و کلاسیک را از ثمرات حکومت مشروطه باید

دانست هرچند بیش از این بیان شد که دارالفنون و چند واحد تشکیلاتی آموزشی در اواخر دوران سلطنت ناصرالدین‌شاه و عصر پیدایش انقلابات ملی تأسیس یافت ولی شبهه نیست که گروه معدود از خواص از ثمرات آن برخوردار بوده‌اند و چنانچه این اصل را به پذیریم که رؤسای دولت از میان خاندانهای برگزیده و خواص برخاسته‌اند ولی دوران تعلیم و تحصیل پدران را نمی‌تواند دربر گیرد و بطوری که آمار ما حکایت می‌کند غالب این خاندانهای (با نسبت نزدیک به ۶۷ درصد) طبق سنت کهن و دیرینه جامعه ایرانی از معلومات غیر رسمی و قدیم برخوردار شده‌اند و تنها ۲۸/۲ درصد آنان از فارغ‌التحصیلان سازمانهای جدید تعلیم و تربیت می‌باشند.

ترتیب اولویت نوع تحصیلات پدران، کیفیت ترکیب خود را در همه اعصار سه‌گانه تاریخ مشروطیت ایران و با طی بیش از هفتاد سال همچنان حفظ می‌نماید. از جدول شماره ۱۷ـ آشکارا برمی‌آید که بطورکلی نسبت با سوادان غیرکلاسیک با رویش سریع تعلمیات جدید هماهنگی نداشته و این گروه اکثریت شایان توجه را در هر یک از دوران مشروطیت دارند، اگر به ارقام توجه کنیم درمی‌یابیم گروه پدران با

جدول شماره ۱۶ـ نوع تحصیلات پدران نخست وزیران دوران مشروطیت

نوع تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
تحصیلات قدیم	۲۶	۶۶/۷
تحصیلات جدید	۷	۱۸
تحصیلات قدیم و جدید	۴	۱۰/۳
بیسواد	۱	۲/۵
اظهار نشده	۱	۲/۵
جمع کل	**۳۹**	**۱۰۰**

معلومات قدیم بدوران حکومت قاجاریان بیش از ۸۳ درصد و به عصر رضاشاه قریب‌به ۶۷ درصدوعصرسوم‌مشروطیت‌ودوران‌بعدازجنگ‌بین‌الملل‌دوم‌بیش‌از۵۲ درصد را تشکیل می‌دهند و حال آنکه دارندگان معلومات جدید و رسمی تعدادی بسیار اندک به شرح زیر دارند.

در دوران اولیه مشروطیت از مجموع ۱۸ تن نخست وزیر، تنها ۲ تن از پدران آنان از تحصیلات جدید برخوردار بوده‌اند و یک تن بیسواد اظهار شده است.

عصر دوم مشروطیت یک تن از مجموع ۶ تن و بدوران سوم مشروطیت ۸ تن از کل ۱۹ تن (بیش از ۴۲ درصد) را در این گروه می‌توان آورد.

درجه تحصیلات پدران

بحث دیگر ما درباره تعلیم و تربیت پدران، میزان و درجهٔ تحصیلات و معلومات آنان می‌باشد.

ارقام جداول شماره ۱۸ و ۱۹ مربوط به درجهٔ تحصیلات پدران رؤسای دولت نشان می‌دهد که اکثریت پدران با تحصیلات قدیم را افرادی تشکیل می‌دهند که معلومات آنها در حد متعارف (با ۳۲/۴ درصد) و سطح (با ۲۴/۳ درصد) می‌باشد و تعداد پدرانی که مطابق گروه‌بندی ما در این پژوهش در سطح بالائی همچون مدرسی و اجتهاد قرار دارند بسیار اندک می‌باشند و بر روی هم نسبتی کمتر از ۱۴ درصد را دارند (نسبت ۱۳/۵ درصد) و چنانچه نسبت پدرانی که علاوه بر معلومات قدیم از تحصیلات جدید نیز برخوردار بوده‌اند بر نسبت بالا بیفزاییم باز هم گروه پدارن با معلومات عالی در برابر آنانی که از معلومات در حد متعارف و سطح برخوردار بوده‌اند نسبتی کمتر از $\frac{1}{5}$ جمعیت مورد مطالعه را خواهند داشت.

شماره پدران با تحصیلات عالی دانشگاهی در جمع تحصیل کردگان جدید قابل توجه می‌باشد و از میان ۷ تن با تحصیلات جدید ۶ تن آنان بالاتر از دیپلم دارند، اگر ارقام تحصیل کردگان قدیم و جدید را ملحوظ بداریم و نسبت آنان را بر گروه فوق‌الذکر بیفزائیم پیش از ۱۶ درصد کل پدران باسواد دارای مدرک لیسانس و

جدول شماره ۱۷ـ نوع تحصیلات پدران نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی / نوع تحصیلات	دوره‌اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره‌سوم‌مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
تحصیلات قدیم	۱۵	۸۳/۳	۴	۶۶/۷	۱۰	۵۲/۶
تحصیلات جدید	۲	۱۱/۱	-	-	۵	۲۶/۳۱
تحصیلات قدیم و جدید	-	-	۱	۱۶/۷	۳	۱۵/۸
بیسواد	۱	۵/۶	-	-	-	-
اظهار نشده	-	-	۱	۱۶/۶	۱	۵/۳
جمع کل	**۱۸**	**۱۰۰**	**۶**	**۱۰۰**	**۱۹**	**۱۰۰**

۵/۴ درصد با فوق دیپلم و تنها ۲/۷ درصد با دکترا دیده می‌شود.

ضمناً با توجه به شرایط و امکانات عصر زندگی پدران، باید این نکته را بیان کرد نسبت پدران با تحصیلات عالی چه درگروه با نوع تحصیلات قدیم و چه تحصیل کردگان دانشگاهی رقم قابل توجهی را تشکیل داده‌اند (با نسبت ۳۷/۸ درصد)

با شرحی که درباره رؤسای دولت در مجموع سه عصر گذشت، اینک باید اختصاصات هر عصر نیز ملحوظ گردد.

شاخص عصر اول مشروطیت و دوران سلطنت قاجاریان بموجب جدول شماره ۱۹، رقم‌پایین‌پدران با تحصیلات جدید آنهم در سطح دیپلم (هر یک با نسبت حدود ۶ درصد) است، و در میان‌گروه پدران با معلومات قدیم نیز اکثریت (با نسبت ۷۶/۵ درصد) از آن پدرانی است که سطح اطلاعات و معلوماتشان در حدود متعارف و سطح می‌باشد و تنها ۱۱/۸ درصد مجموع پدران با تحصیلات عالی قدیم حدود مدرسی دیده می‌شود.

این ترکیب تحصیلات برای دوران اول مشروطیت غیرمنتظره نمی‌باشد ولی

جدول شماره ۱۸ـ درجه تحصیلات پدران نخست وزیران دوران مشروطیت

درجه تحصیلات		فراوانی	درصد
تعداد کل		۳۹ تن	
تحصیلات قدیم	مقدمات	۱۲	۳۲/۴
	سطح	۹	۲۴/۴
	مدرسی	۳	۸/۱
	اجتهاد	۲	۵/۴
جمع تحصیلات قدیم		۲۶	۷۰/۳
تحصیلات جدید	دیپلم	۱	۲/۷
	فوق دیپلم	۱	۲/۷
	لیسانس	۴	۱۰/۸
	فوق لیسانس	-	-
	دکترا	۱	۲/۷
جمع تحصیلات جدید		۷	۱۸/۹
تحصیلات قدیم و جدید	مدرسی و لیسانس	۲	۵/۴
	مقدمات و فوق دیپلم	۱	۲/۷
	سطح و دیپلم	۱	۲/۷
جمع تحصیلات قدیم و جدید		۴	۱۰/۸
جمع کل		۳۷	۱۰۰

جدول شماره ۱۹ـ درجه تحصیلات پدران نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

درجه تحصیلات / ادوار تاریخی		دوران اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران		۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
تحصیلات قدیم	مقدمات متعارف	۵	۲۹/۴	۲	۴۰	۶	۳۳/۳
	سطح	۸	۴۷/۱	۲	۴۰	۱	۵/۶
	مدرسی	۲	۱۱/۷	-	-	۱	۵/۶
	اجتهاد	-	-	-	-	۲	۱۱/۱
جمع قدیم		۱۵	۸۸/۲	۴	۸۰	۱۰	۵۵/۶
تحصیلات جدید	ابتدائی	-	-	-	-	-	-
	دیپلم	۱	۵/۹	-	-	-	-
	فوق دیپلم	۱	۵/۹	-	-	-	-
	لیسانس	-	-	-	-	۴	۲۲/۲
	فوق لیسانس	-	-	-	-	-	-
	دکترا	-	-	-	-	۱	۵/۶
جمع جدید		۲	۱۱/۸	-	-	۵	۲۷/۸
تحصیلات قدیم و جدید	مدرسی و لیسانس	-	-	۱	۲۰	۱	۵/۶
	سطح و فوق دیپلم	-	-	-	-	۱	۵/۵
	سطح و دیپلم	-	-	-	-	۱	۵/۵
جمع قدیم و جدید		-	-	۱	۲۰	۳	۱۶/۶
جمع کل		۱۷	۱۰۰	۵	۱۰۰	۱۸	۱۰۰

می‌بینیم که در دوران دوم مشروطیت نیز همین پدیده بچشم می‌خورد، بطوری که ۸۰ درصد پدران با تحصیلات قدیم، معلوماتی حدود متعارف و سطح دارند و تنها یک تن از پدران که در عین معلومات قدیم از تحصیل دانشگاهی نیز بی‌بهره نبوده با درجه عالی حدود لیسانس و مدرسی دیده می‌شود.

حال اگر دوران اخیر و عصر سلطنت محمدرضا شاه را منظور بداریم، نتیجه (با اکثریت ۵۵/۶ درصد) از آن پدرانی است که دارای معلومات عالی بشرح زیر می‌باشند ۱۶/۷ درصد با تحصیلات قدیم حدود مدرسی و اجتهاد، ۲۷/۸ درصد با تحصیلات جدید لیسانس و دکترا و ۱۱/۱ درصد از آن پدرانی است که با درجه مدرسی و لیسانس و سطح فوق دیپلم درگروه تحصیل کردگان جدید و قدیم قرار دارند.

جداول شماره ۲۰ و ۲۱ مربوط به محل تحصیلات عالی در سطح دانشگاه پدران نخست وزیران نشان می‌دهد که اکثریت، فارغ‌التحصیل دارالفنون بوده‌اند و تنها ۲ تن از میان ۹ تن پدران با تحصیلات جدید عالی از فاغ‌التحصیلان مدارس عالی انگلستان و بیروت بوده‌اند.

جدول شماره ۲۰ـ محل تحصیلات عالی پدران نخست وزیران در دوران مشروطیت

کشور محل تحصیل	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
ایران	۷	۷۷/۸
انگلستان	۱	۱۱/۱
بیروت	۱	۱۱/۱
جمع	۹	۱۰۰

جدول شماره ۲۱ـ محل تحصیلات عالی پدران نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی	دوره‌اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره‌سوم‌مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران						
انگلستان	-		-		۱	۱۱/۱
ایران	۳		۱		۷	۷۷/۸
بیروت	-		-		۱	۱۱/۱
جمع	۳		۱		۹	۱۰۰

نخست وزیران عصر مشروطیت

شایسته خواهد بود در آغاز گفتار، از کمیت مأموریت نخست وزیران برای اداره امور کشور در طول هفتاد و سه سال مشروطیت ایران سخن گفته و سپس مشخصات آنان را مورد تجزیه قرار دهیم.

در طول تاریخ سیاسی مشروطیت ایران ۳۹ تن از رجال سیاسی ایران از طرف پادشاهان وقت و با تأیید قوه قانونگذاری بعنوان رئیس دولت برگزیده شده‌اند و از این تعداد یک تن آنان در دو عصر اول و دوم، دو تن در دو عصر دوم و سوم و ۱ تن در عصر اول و سوم مشروطیت مسئولیت اداره امور را با تغییر سلطنت همچنان عهده‌دار بوده‌اند.

به موجب جداول شماره ۱ و ۲ـ اکثریت قابل توجه (با نسبت ۵۶/۴ درصد) از آن گروهی است که تنها یک نوبت رهبری هیأت دولت را بعهده داشتند و در مرحله بعدی (با نسبت بیش از ۲۸ درصد) با آنانی است که دو نوبت مسئولیت رهبری بآنان واگذار شده است، باید افزود بیشترین نوبت رهبری را دو تن از رجال درباری که در دو عصر اول و دوم و اول و سوم از جانب پادشاه وقت منصوب شده‌اند دارند (شش دفعه و هفت دفعه دعوت به نخست وزیری)

جدول شماره ۲ـ مربوط به کیفیت توزیع این پدیده در هر عصر مشروطیت نیز همین ویژگی را در ترتیب اکثریت نشان می‌دهد، بعبارت دیگر در هر سه عصر مشروطیت تعداد نخست وزیرانی که تنها برای یک مرتبه بر مسند صدارت نشسته‌اند اکثریت قابل توجه را دارند (با ۴۴/۵ درصد عصر اول ۶۶/۷ درصد عصر دوم ـ و نزدیک به ۵۸ درصد عصر سوم)

بعصری که حکومت بصورت مشروط و انتخاب رئیس دولت علاوه بر اراده و مصلحت سلطان وقت نیاز به اعتماد و تمایل نمایندگان ملت دارد جز این نمی‌توان انتظار داشت.

در مرحله بعدی، اکثریت از آن رجالی است که در طول تاریخ زمامداری سیاسی خود تنها ۲ دفعه از آنان برای تصدی مسند ریاست دولت دعوت بعمل آمده است.

بر رویهم با توجه باوضاع سیاسی هر یک از ادوار سه گانه تاریخ مشروطیت می‌توان گفت: در دورانی از مشروطیت که ثبات سیاسی برقرار و قدرت و سلطه در یک جهت واحد متمرکز بوده است، رجالی که در یک دوره ریاست دولتی خود نتوانسته‌اند اعتماد مراکز قدرت را جلب نمایند، شانس انتخاب مجدد برای این پست سیاسی را بسیارکم داشته‌اند.

نگاهی به آمار عصر دوم مشروطیت گویای این مطلب می‌باشد،بطوری که از میان شش تن نخست وزیران این دوره تنها ۲ تن از آنان را با رقمی بالاتر از یک دفعه ریاست دولتی می‌توان دید،توجه به شخصیت سیاسی این دو تن نیز روشنگر این نکته است که تنها یک تن از آنان در عصر ثبات سیاسی سلطنت رضاشاه در سه نوبت به نخست وزیری دعوت شده است و یک تن دیگر نیز از زمره رجالی سیاسی ممتازی است که شش نوبت تصدی مسند ریاست دولتی او مربوط بعصر قاجاریان و دورانی که مراکز قدرت در تغییر و تبدیل بوده است می‌باشد.

در دوره اول و سوم مشروطیت نیز تعداد رجالی که بیش از دو نوبت بر مسند ریاست دولت تکیه زده‌اند اندک و در هر دوره بیش از ۳ تن از مجموع ۱۸ و ۱۹ تن نبوده‌اند.

جداول ۳ و ۴ نمودار تعداد هیأت دولتهایی است که نخست وزیران در هر نوبت انتخاب بریاست دولت تشکیل داده‌اند.

نکته مهم در این جداول اینست که باآن‌که تعدادرجالی که تنها یک نوبت شانس انتخاب و انتصاب شدن را از مراکز قدرت داشته‌اند چه در طول مشروطیت و چه در هر یک از ادوار سه گانه تاریخ سیاسی مشروطه، اکثریت‌را دارند ولی اکثریت آنان در هر نوبت مأموریت، چندین هیأت دولت را تشکیل داده‌اند.

از جدول شماره ۲ برمی‌آید که از سال ۱۲۸۵ شمسی تا زمان تدوین این مجموعه (۱۳۵۵) رؤسای دولت موفق به تشکیل هیأت دولتهایی بشرح زیر گردیده‌اند.

از مجموع نخست وزیرانی که تنها یک دفعه بر مسند صدارت نشسته‌اند تنها نیمی از آنان مدیریت و رهبری یک هیأت دولت را داشته‌اند و نیمی دیگر از دو تا چهار هیأت دولت را رهبری می‌کرده‌اند.

وگروهی که دو دفعه عهده‌دار مسئولیت نخست وزیری گردیده‌اند نزدیک به $\frac{۲}{۳}$ آنان در طول مدت صدارت، مدیریت ۳ تا ۷ هیأت دولت را برعهده داشته‌اند.

اضافه کنیم یک تن از نخست وزیرانی که ۳ دفعه برای ریاست دولت انتخاب شده است موفق به تشکیل ۸ هیأت دولت رسمی گردیده است. و آنکه چهار نوبت صدارت داشته ۷ هیأت دولت را اداره می‌کرده است.

دو تن از نخست وزیران که درطول تاریخ هفتادوسه ساله مشروطیت ۵ و ۷ دفعه مسئولیت خطیر رهبری دولت را داشته‌اند نیز طبعاً بیشترین هیأت دولت را (۱۲ و ۱۱ کابینه) رهبری می‌کرده‌اند.

آنچه بیان داشتیم نمودار این پدیده در طول تاریخ مشروطیت بود، اینک باید دید که هر عصر با مشخصات سیاسی و اجتماعی مختلفی که دارد کیفیت امر بچه صورت دیده می‌شود.

شاخص دو عصر اول و سوم را در فزونی نسبت نخست وزیرانی که در هر نوبت صدارت بیش از یک هیأت دولت را رهبری کرده‌اند باید دانست. بطوری که عصر اول با ۶۱/۱ درصد و عصر سوم با ۵۷/۸ درصد با کیفیت توزیعی بشرح زیر می‌توان دید.

جدول شماره ۳ـ تعداد هیأتهای دولتی که هر نخست وزیر تشکیل داده است

دفعات ریاست دولت	هیات دولت	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران		۳۹	
یک دفعه ریاست دولت	یک کابینه	۱۱	۲۸/۲۱
	۲ کابینه	۶	۱۵/۳۹
	۳ کابینه	۲	۵/۱۲
	۴ کابینه	۳	۷/۶۹
جمع یک دفعه		۲۲	۵۶/۴۱
۲ دفعه ریاست دولت	۲ کابینه	۴	۱۰/۲۶
	۳ کابینه	۳	۷/۶۹
	۴ کابینه	۲	۵/۱۲
	۵ کابینه	۱	۲/۵۶
	۷ کابینه	۱	۲/۵۶
جمع ۳ دفعه ریاست دولتی		۱۱	۲۸/۱۹
۳ دفعه ریاست	۳ کابینه	۱	۲/۵۶
	۸ کابینه	۱	۲/۵۶
جمع سه دفعه ریاست دولتی		۲	۵/۱۲
۴ دفعه ریاست	۴ کابینه	۱	۲/۵۶
	۷ کابینه	۱	۲/۵۶
جمع چهار دفعه ریاست دولتی		۲	۵/۱۲
پنج دفعه	۱۲ کابینه	۱	۲/۵۶
هفت دفعه	۱۱ کابینه	۱	۲/۵۶
جمع کل		۳۹	۹۹/۹۶

جدول شماره ۴ـ تعداد دفعات مأموریت برای تشکیل هیأت دولتهای هر نخست وزیر در طول تاریخ ادوار سه گانه مشروطیت

ادوار تاریخی		دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
دفعات دعوت به ریاست دولتی		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران		۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
یک دفعه ریاست دولت	یک کابینه	۴	۲۲/۲	۲	۲۳/۳	۶	۳۱/۶
	دو کابینه	۲	۱۱/۱	۱	۱۶/۷	۳	۱۵/۸
	سه کابینه	۱	۵/۶	-	-	۲	۱۰/۵
	چهار کابینه	۱	۵/۶	۱	۱۶/۷	۱	۵/۳
جمع تعداد کابینه‌ها		**۸**	**۴۴/۵**	**۴**	**۶۶/۷**	**۱۲**	**۶۳/۲**
۲ دفعه ریاست دولت	دو کابینه	۲	۱۱/۱	-	-	۱	۵/۳
	سه کابینه	۱	۵/۶	-	-	۲	۱۰/۵
	چهار کابینه	۳	۱۶/۷	-	-	-	
	پنج کابینه	-	-	-	-	۱	۵/۳
	هفت کابینه	۱	۵/۵	-	-	-	-
جمع		**۷**	**۳۸/۹**	**-**		**۴**	**۲۱/۱**
۳ نوبت ریاست دولت	سه کابینه	-	-	-	-	۱	۵/۳
	چهار کابینه	-	-	۱	۱۶/۷	-	-
	هشت کابینه	۱	۵/۶	-	-	-	-
جمع		**۱**	**۵/۶**	**۱**	**۱۶/۷**	**۱**	**۵/۳**
۴ دفعه ریاست دولت	چهار کابینه	۱	۵/۵	-	-	-	-
	هفت کابینه	-	-	-	-	۱	۵/۳
جمع		**۱**	**۵/۵**	**-**	**-**	**۱**	**۵/۲**
۵ نوبت ریاست دولت	۱۲ کابینه	-	-	-	-	۱	۵/۲
جمع		**-**	**-**	**-**	**-**	**۱**	**۵/۲**
۶ نوبت ریاست دولت	هشت کابینه	۱	۵/۵	-	۱۶/۶	-	-
جمع کل		**۱۸**	**۱۰۰**	**۶**	**۱۰۰**	**۱۹**	**۱۰۰**

۲۲/۲ مجموع نخست وزیران عصر اول مشروطیت با یک نوبت ریاست دولت بین ۲ تا ۴ کابینه را اداره کرده‌اند، ۲۷/۸ درصد با ۲ نوبت ریاست بین ۳ تا ۷ کابینه، یک تن از آنان با سه نوبت ریاست دولت ۸ کابینه را عهده‌دار بوده‌اند و یک تن دیگر با ۶ نوبت ریاست دولت، رهبری ۸ کابینه را بعهده داشته است.

در عصر سوم مشروطیت همین کیفیت توزیع را با نسبتهای زیر می‌توان ملاحظه کرد.

۳۱/۶ درصد مجموع نخست وزیران این دوره با یک نوبت ریاست دولت بین ۳ تا چهار کابینه را رهبری کرده‌اند و ۱۵/۸ درصد در دو نوبت رهبری، بر ۳ تا ۵ کابینه مدیریت داشته‌اند و ۲ تن از نخست وزیران اینعهد بین ۷ تا ۱۲ کابینه را به ترتیب در چهار و پنج نوبت ریاست دولتی رهبری کرده‌اند.

عصر سلطنت رضاشاه هر چند اکثریت نخست وزیران همچنانکه اشاره شد تنها (۴ تن از جمع ۶ تن نخست وزیر این عهد) در یک نوبت نخست وزیری دعوت شده‌اند ولی نیمی ازآنان در هر نوبت زمامداری بین ۲ تا چهار هیأت دولت را تشکیل داده‌اند.

مدت زمامداری نخست وزیران

چون اشاره به دفعات زمامداری و تعداد کابینه‌هائی که نخست وزیران تشکیل داده‌اند شد، شایسته خواهد بود توضیحی نیز در تکمیل مطالب یاد شده درباره مدت زمامداری نخست وزیران در هر نوبت ریاست دولت و همچنین در طول مدت رهبری کابینه‌های متعدد دوران ریاست وزرایی آورده شود.

نکتهٔ مهم و درخور توجه درباره صدارت نخست وزیران، کوتاهی عمر زمامداری اکثر آنان است. از جمله جداول ۵ و ۶ مربوط به مدت زمامداری هر نخست وزیر بطور متوالی، چه در طول تاریخ مشروطیت و چه در هر عصر تاریخی آن روشنگر این نکته است که بیش از نیمی از نخست وزیران کمتر از یک سال بر مسند رهبری سیاسی مستقر بوده‌اند، و حتی در میان این گروه نسبت ۳۰/۸ درصد کسانی که کمتر از شش ماه زمامدار بوده‌اند در برابر آنانی که بیش از ۶ ماه بر سرکار

جدول شماره ۵ـ مدت زمامداری نخست وزیران بصورت متوالی در طول تاریخ مشروطیت

ادوار تاریخی	در طول مشروطیت	
مدت زمامداری	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۳۹ تن	
کمتر از یکماه		
بین ۳ ـ ۱ ماه	۴	۱۰/۳
بین ۶ ـ ۳ ماه	۸	۲۰/۵
بین ۹ ـ ۶ ماه	۵	۱۲/۸
بین ۱۲ ـ ۹ ماه	۳	۷/۷
جمع مدت کمتر از یکسال	**۲۰**	**۵۱/۳**
بین ۱$\frac{1}{2}$ ۱ سال	۳	۷/۷
بین ۲ ۱$\frac{1}{2}$ سال	۳	۷/۷
بین ۲$\frac{1}{2}$ ۲ سال	۵	۱۲/۸
بین ۳ ۲$\frac{1}{2}$ سال	۲	۵/۱
بین ۳$\frac{1}{2}$ ۳ سال	۲	۵/۱
بین ۴ ۳$\frac{1}{2}$ سال	۲	۵/۱
بین ۴$\frac{1}{2}$ ۴ سال	-	-
بین ۵ ۴$\frac{1}{2}$ سال	-	-
بین ۵$\frac{1}{2}$ ۵ سال	-	-
بین ۶ ۵$\frac{1}{2}$ سال	-	-
بین ۶$\frac{1}{2}$ ۶ سال	۱	۲/۶
بین ۷ ۶$\frac{1}{2}$ سال	-	-
بین ۸$\frac{1}{2}$ ۷ سال	-	-
بین ۹ ۸ سال	-	-
از ده به بالا	۱	۲/۶
جمع	**۳۹**	**۱۰۰**

بوده‌اند توجه را به خود معطوف می‌دارد (با نسبت ۲۰/۶ درصد)

و اگر ارقام مربوط به دو تن از نخست وزیران عصر دوم و سوم (مخبرالسلطنه هدایت و امیرعباس هویدا) که یک تن متجاوز از شش سال و آن دیگر حدود سیزده سال بر مسند صدارت، رهبری دولتها را بر عهده داشته‌اند استثنا کنیم، ۴۳/۶ درصد مجموع نخست وزیران بین یک تا ۴ سال اداره امور دولتها را عهده‌دار بوده‌اند و از میان این گروه بالاترین نسبت از آن رؤسای دولتی است که بین دو تا سه سال بصورت متوالی - بر سرکار بوده‌اند (با نسبت ۱۸ درصد) و پس از آن، اکثریت از آن رجالی است که بین یک تا دو سال (با نسبت ۱۵/۴ درصد) بطور متوالی عهده‌دار حکومت بوده‌اند.

اگر توزیع این پدیده را در هر عصر مشروطیت ملحوظ بداریم، خواهیم دید که اکثریت نخست وزیران دوران قاجار عمر حکومتشان کمتر از یک سال می‌باشد (بموجب جدول شماره ۶ با نسبت ۸۵/۳ درصد) و حال آنکه نسبت آنانی که بیش از یک سال برسرکار بوده‌اند بسیار اندک می‌باشد. (۱۴/۷ درصد)

باید افزود طولانی‌ترین مدت از نظر ریاست مداوم نخست وزیران بین ۳ سال تا ۲/۵ سال بوده است که تنها دو تن از نخست وزیران این عصر موفق بادامه زمامداری طی این مدت بوده‌اند.

نکته درخور توجه نسبت ۲۳/۵ درصد نخست نخست وزیرانی است که عمر ریاستی بسیار کوتاه و کمتر از ۳ ماه داشته‌اند.

ناگفته نماند بالاترین نسبت (با ۴۱/۲ درصد) در این دوره از آن رؤسای دولتی بوده است که بین ۳ تا ۶ ماه عهده‌دار ریاست قوه مجریه بوده‌اند.

بعصر سکون وثبات سیاسی یعنی دوران رضاشاه، نیمی از رؤسای دولت عمر ریاستی کمتر از یک سال داشته‌اند. و در میان آنانی که بیش از یک سال زمامداریشان بطول انجامیده است همچنانکه از پیش بیان داشتیم مدت زمامداری یک تن از نخست وزیران که متجاوز از ۶ سال ادامه داشته است در خور توجه می‌باشد.

عصر سوم یعنی دوران سلطنت محمدرضا شاه نیز همچون عصر اول مشروطیت اکثریت قابل توجه از آن رؤسای دولتی است که کمتر از یک سال درهر نوبت زمامداری عهده‌دار امور سیاسی هیأت دولتها بوده‌اند (با ۶۸ درصد کل

جدول ۶ـ مدت زمامداری نخست‌وزیران در پست ریاست دولت بصورت متوالی در هر دورهٔ مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
مدت زمامداری	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست‌وزیران	۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
کمتر از یک ماه	-	-	۱	۱۲/۵۰	۱	۴/
بین ۳ـ۱ ماه	۸	۲۳/۵۰	-	-	۴	۱۶/
بین ۶ـ۳ ماه	۱۴	۴۱/۲	۱	۱۲/۵۰	۷	۲۸/
بین ۹ـ۶ ماه	۵	۱۴/۷	۱	۱۲/۵۰	۴	۱۶/
بین ۱۲ـ۹ ماه	۲	۵/۹	۱	۱۲/۵۰	۱	۴/
جمع مدت کمتر از یکسال	**۲۹**	**۸۵/۳۰**	**۴**	**۵۰**	**۱۷**	**۶۸**
بین ۱½ـ۱ سال	۱	۲/۹	۱	۱۲/۵۰	۱	۴/
بین ۲ـ۱½ سال	۲	۵/۹	-	-	۴	۱۶/
بین ۲½ـ۲ سال	۲	۵/۹	۱	۱۲/۵۰	۱	۴/
بین ۳ـ۲½ سال	-	-	-	-	-	-
بین ۳½ـ۳ سال	-	-	۱	۱۲/۵۰	۱	۴
بین ۴ـ۳½ سال	-	-	-	-	-	-
بین ۴½ـ۴ سال	-	-	-	-	-	-
بین ۵ـ۴½	-	-	-	-	-	-
بین ۵½ـ۵ سال	-	-	-	-	-	-
بین ۶ـ۵⅓ سال	-	-	-	-	-	-
بین ۶½ـ۶ سال	-	-	۱	۱۲/۵۰	-	-
بین ۷ـ۶½ سال	-	-	-	-	-	-
بین ۸ـ۷ سال	-	-	-	-	-	-
بین ۹ـ۸ سال	-	-	-	-	-	-
بالاتر از دوازده سال	-	-	-	-	۱	۴/
جمع	**۳۴**	**۱۰۰**	**۸**	**۱۰۰**	**۲۵**	**۱۰۰**

جمعیت مورد مطالعه این عصر).

آنچه در این عصر جلب توجه میکند عمر ریاست دو نخست وزیر است که یکی با مدتی کمتر از یک ماه و آن دیگری با مدتی حدود ۱۳ سال تصدی امور دولتها را برعهده داشته‌اند باید افزود در دوران سوم مشروطیت نیز اکثریت در درجه اول از آن رجالی است که تصدی دولتها را به مدت بین ۳ تا ۶ ماه داشته‌اند (با نسبت ۲۸ درصد).

با شرحی که درباره مدت زمامداری نخست وزیران در هر نوبت زمامداری گذشت، اینک با توجه بدفعات متعددی که هر یک از ۳۹ تن رجال سیاسی برگزیده ایران قبول مسئولیت کرده‌اند، باید دید در مجموع، عمر تصدی آنان در مسند ریاست دولت چه مدت بوده است از جدول شماره ۷- چنین برمی‌آید که اکثریت وزیران با مدتی کمتر از یک سال ریاست دولت را داشته‌اند (با ۵۱/۳ درصد) جالب آنکه تعداد رجالی که کمتر از ۶ ماه در طول عمر سیاسی خود باعنوان نخست وزیر زمامداری کرده‌اند بسیار بالا است و با نسبت نزدیک به ۳۱ درصد در درجه اول اکثریت قرار دارد.

از ذکر تعداد رؤسای دولتی که بین ۱ تا ۲ سال و ۳ تا ۴ سال مسئولیت اداره هیأت دولتها را بر عهده داشتند (هر گروه با نسبتی متجاوز از ۱۵ درصد) نباید خودداری کرد.

هرگاه نظر را به توزیع این مسأله در هر عصر مشروطیت معطوف بداریم به موجب ارقام جدول شماره ۸ متوجه خواهیم شد که ترتیب اکثریت نخست وزیران از نظر طول مدت زمامداری در دو عصر اول و سوم همچنان با گروه آنانی است که کمتر از یک سال ریاست دولت را عهده‌دار بوده‌اند (۵۵/۶ درصد در عصر اول ۴۷/۴ درصد در عصر سوم مشروطیت)

باید افزود میان این گروه درعصراول مشروطیت تعدادآنانی که کمتر از شش ماه برسرکار بوده‌اند بسیار بالا و اکثریت را (با نسبت ۴۴/۴ درصد) داشته‌اند مرحله دوم از اکثریت می‌توان ازنخست وزیرانی یادکردکه بین ۲ تا ۳ سال صدارت داشته‌اند (با نسبتی نزدیک به ۲۸ درصد) حال آنکه در عصر سوم مشروطیت در درجه اول از رجالی باید نام بردکه عمر ریاستی بین ۶ ماه تا یک سال (با نسبتی بیش از ۲۶ درصد

جدول شماره ۷ـ مدت زمامداری نخست وزیران
در پست ریاست دولت بصورت متناوب

ادوار تاریخی	دوره‌اول مشروطیت	
مدت زمامداری	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۳۹ تن	
بین ۶ ـ ۱ ماه	۱۲	۳۰/۸
بین ۱۲ ـ ۶ ماه	۸	۲۰/۵
بین ۱½ ـ ۱ سال	۳	۷/۷
بین ۲ ـ ۱½ سال	۳	۷/۷
بین ۲½ ۲ سال	۵	۱۲/۸
بین ۳ ۲½ سال	۱	۲/۶
بین ۳½ ۳ سال	۳	۷/۷
بین ۴ ۳½ سال	۲	۵/۱
بین ۴½ ۴ سال	-	-
بین ۵ ۴½ سال	-	-
بین ۵½ ۵ سال	-	-
بین ۶ ۵½ سال	-	-
بین ۶½ ۶ سال	۱	۲/۶
بین ۷ ۶½ سال	-	-
بین ۷½ ۷ سال	-	-
بین ۸ ۷½ سال	-	-
بین ۸½ ۸ سال	-	-
بین ۹ ۸½ سال	-	-
بین ۱۰ ۹ سال	-	-
از دوازده سال به بالا	۱	۲/۵
جمع کل نخست وزیران	**۳۹**	**۱۰۰**

داشته‌اند) و در مرحله دوم از آنانی که کمتر از ۶ ماه و یا بین یک تا دو سال نخست وزیر بوده‌اند می‌توان یاد کرد.

باید افزود از میان ۱۹ تن نخست وزیر عصر سوم مشروطیت دو تن آنان طولانی‌ترین مدت رهبری قوه مجریه را که حدود ۸ و حدود ۱۳ سال‌است‌دارند. همچنانکه به اشاره یاد کردیم نکته گفتنی مدت صدارت یک تن از نخست وزیران این عصر است که بیش از ۱۲ سال و بصورت متوالی بوده است (امیرعباس هویدا).

از عصر دوم مشروطیت که از آن بعصر ثبات و سکون سیاسی می‌توان نام برد با این توضیح می‌توان یاد کرد.

درجه اول اکثریت از آن نخست وزیرانی است که بیش از یک سال مصدر امر ریاست دولتها بوده‌اند (با نسبت ۶۶/۷ درصد کل جمعیت این عصر).

گروه نخست وزیرانی که مدت صدارتشان بین ۶ ماه تا یک سال بوده است نسبتی معادل $\frac{1}{3}$ نخست وزیران این عصر را دارد.

در عصر دوم مشروطیت برخلاف دو عصر دیگر، هیچیک از نخست وزیران مدت ریاست دولت آنان کمتر از ۶ ماه نبوده است.

در جمع نخست وزیران این عصر که بیش از یک سال دوران ریاست آنان بطول انجامیده است از آنانی باید یاد کرد که مدت ۲ تا ۴ سال (با نسبت ۳۳/۳ درصد) ریاست قوه مجریه را بر عهده داشته‌اند.

بجا است که به طول مدت متوالی ریاست دولت یک تن از نخست وزیران این عصر که ۶ سال و ۳ ماه بوده است نیز اشاره شود.

بر رویهم می‌توان گفت که در دوران اول مشروطیت، متوسط طول حکومت رؤسای دولتها ۱ سال و ۱ ماه و ۲۰ روز بوده و در عصر دوم مشروطیت ۲ سال و ۴ ماه و در دوران سلطنت محمدرضاشاه ۱ سال و ۳ ماه و ۸ روز است.

توجیه این تفاوت‌ها را اینچنین می‌توان آورد. دوران سلطنت پادشاهان قاجار عصر جوان حکومت مشروط که هنوز جامعه سیاسی ایران دوران تزلزل و عدم ثبات ناشی از پذیرفتن سلطنت نوین مشروط را طی می‌کرده، و همچنین بعلت بروز جنگ بین‌الملل اول و بدنبال آن اعمال نفوذ دولتهای خارجی در امور داخلی ایران، برای رجال برگزیده صحنه سیاسی چه منتصب و چه منتخب، زمان کافی برای

جدول شماره ۸ـ مدت زمامداری نخست‌وزیران در لیست ریاست دولت بصورت متناوب در هر دورهٔ مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
مدت زمامداری	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
کمتر از یک ماه	-	-	-	-	-	-
بین ۶ ـ ۱ ماه	۸	۴۴/۴۴	-	-	۴	۲۱/۱
بین ۱۲ ـ ۶ ماه	۲	۱۱/۱	۲	۳۳/۳	۵	۲۶/۳
بین ۲ ـ ۱ سال	۲	۱۱/۱	۱	۱۶/۷	۴	۲۱/
بین ۳ ـ ۲ سال	۵	۲۷/۸	۱	۱۶/۷	۲	۱۰/۵
بین ۴ ـ ۳ سال	۱	۵/۶	۱	۱۶/۷	۲	۱۰/۵
بین ۵ ـ ۴ سال	-	-	-	-	-	-
بین ۶ ـ ۵ سال	-	-	-	-	-	-
بین ۷ ـ ۶ سال	-	-	۱	۱۶/۶	-	-
بین ۸ ـ ۷ سال	-	-	-	-	۱	۵/۳۰
بین ۹ ـ ۸ سال	-	-	-	-	-	-
بین ۱۰ ـ ۹ سال	-	-	-	-	-	-
بین ۱۳ ـ ۱۰ سال	-	-	-	-	۱	۵/۲
جمع کل نخست‌وزیران	**۱۸**	**۱۰۰**	**۶**	**۱۰۰**	**۱۹**	**۱۰۰**

ادوار تاریخی مشروطیت	دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
	متوسط مدت زمامداری					
	روز	ماه	سال			
دوره اول	۲۰	۱	۱			
دوره دوم	-	۴	۲			
دوره سوم	۸	۳	۱			

استقرار بر مسند ریاست دولتها و اجرای برنامه‌های اصلاحی آنان موجود نبوده است.

حال آنکه در عصر سلطنت رضاشاه، و دوران سکون و ثبات سیاسی، نخست وزیران فرصت کافی برای اعمال برنامه‌های خود داشته‌اند.

دوران سوم مشروطیت، با وضع مشابهی که از جهت سیاست بین‌المللی و تغییر مقام سلطنت با دوران اول مشروطیت تا عصر به قول مورخان انقلاب شاه داشته است، تلاطمات سیاسی و احتمال مداخلات خارجی علت تغییرات پیاپی رؤسای دولتها بوده است.

اگر نسبت‌های مربوط به زمامداری نخست وزیران را بطور متوالی مورد نظر قرار دهیم درخواهیم یافت، که هر نخست وزیر دوره اول در هر نوبت ریاست قوهٔ مجریه بطور متوسط فقط ۷ ماه و ۴ روز، و در عصر دوم مشروطیت ۲۱ ماه و ۲۱ روز و در عصر سوم ۱۱ ماه و ۱۵ روز مصدر امر ریاست دولتها بوده است.

شبهه نیست که این مدت زمامداری رؤسای دولت بسیار کوتاه می‌باشد، بویژه اگر در مقام مقایسه این ارقام با نسبتهایی که درباره مدت زمامداری وزیران اعظم قبل از مشروطیت (از قرن سوم تا دهم) که از پیش ذکرکردیم بسنجیم ملاحظه خواهیم کرد که اختلاف تا چه حد فاحش است.

گروه‌های سنی نخست وزیران

بر طبق بررسی که درباره سن نخست وزیران بعمل آمده است اکثر نخست وزیران دوران مشروطیت در بدو تصدی ریاست دولت، در دو گروه سنی جوان یعنی افراد بین ۴۰ تا ۴۵ سال و سالخوردگان یعنی افرادی درگروه سنی بین ۶۰ تا ۶۵ سال با نسبتهای همانند برگزیده شده‌اند (هرگروه سنی با نسبت ۲۰/۵ درصد جمعیت مورد مطالعه)

در مرحله دوم از اکثریت، نخست وزیرانی قرار دارند که از میان سیاستمداران در سنین پختگی بین ۴۵ تا ۵۰ و ۵۰ تا ۵۵ سالگی (با مجموع ۳۵/۹۰ درصدبرای‌هر یک از دوگروه سنی) انتخاب شده‌اند.

از آنچه گفتیم، این نکته استنباط می‌شود که بر رویهم اداره امور دولتهای

مشروطه را با ۷۶/۹ درصد، افرادی واقع در سنین بین ۴۵ و ۶۵ سالگی عهده‌دار بوده‌اند یعنی سالهایی از عمر که همراه کمال و پختگی قوای ذهنی و عقلی است.

به‌گواه آمار جداول، افراد متعلق به‌گروه‌های سنی جوان پائین‌تر از ۴۰ سال با رقمی بسیار اندک (۲/۶ درصد کل جمعیت) توفیق ریاست هیأت وزیران را یافته‌اند.

ارقام جدول شماره۹ـ پراکندگی سنی جمعیت وزیران حکایت از آن می‌کند که در طول تاریخ مشروطیت ایران از جمع ۳۹ تن نخست وزیران دوران سلطنت مشروط در ایران، فقط ۳ تن از رجال معمر و تجربه اندوختگان سالخوردهٔ صحنهٔ سیاست، یعنی افرادی که سن آنان بالاتر از ۶۵ سال بوده است، اداره امور قوه مجریه را در دست گرفته‌اند.

شایسته است، سخن را به توضیح این مطلب در هر عصر مشروطیت پایان دهیم. جدول شماره ۱۰ـ که‌مربوط به توزیع گروه‌های سنی نخست وزیران در هر

جدول شماره۹ـ توزیع گروه‌های سنی نخست وزیران

گروه‌های سنی	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
بین ۳۰ ـ ۳۴	۱	۲/۵
بین ۳۵ ـ ۳۹	—	—
بین ۴۰ ـ ۴۴	۸	۲۰/۵
بین ۴۵ ـ ۴۹	۷	۱۸
بین ۵۰ ـ ۵۴	۷	۱۸
بین ۵۵ ـ ۵۹	۵	۱۲/۸
بین ۶۰ ـ ۶۴	۸	۲۰/۵
بین ۶۵ ـ ۷۰	۳	۷/۷
جمع	۳۹	۱۰۰

جدول شماره ۱۰- توزیع گروه‌های سنی نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی / گروه‌های سنی	دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
بین ۳۴ - ۳۰	۱	۵/۶	-	-	-	-
بین ۳۹ - ۳۵	-		-	-	-	-
بین ۴۴ - ۴۰	۶	۳۳/۳	۱	۱۶/۶	۱	۵/۳
بین ۴۹ - ۴۵	۱	۵/۶	-	-	۶	۳۱/۶
بین ۵۴ - ۵۰	۲	۱۱/۱	۳	۵۰	۲	۱۰/۵
بین ۵۹ - ۵۵	۱	۵/۶	۱	۱۶/۷	۳	۱۵/۸
بین ۶۴ - ۶۰	۵	۲۱/۷	۱	۱۶/۷	۴	۲۱
بین ۷۰ - ۶۵	۲	۱۱/۱	-	-	۲	۱۰/۵
از ۷۰ ببالا	-	-	-	-	۱	۵/۳
جمع کل پدران کارمند دولت	۱۸	۱۰۰	۶	۱۰۰	۱۹	۱۰۰

دوره مشروطیت می‌باشد، معلوم می‌دارد که در دوره سلطنت مشروط قاجاریان که از آن بعصر عدم ثبات سیاسی کشور باید یاد کرد، حدود ۳۹ درصد نخست وزیران درگروه سنی پائین‌تر از ۴۵ سال قرار دارند، و ۱۶/۷ درصد درگروه سنی بین ۴۵ تا ۵۵ سال، و ۲۷/۳ درصد باگروه نخست وزیرانی است که بین ۵۵ تا ۶۵ سال سن داشته‌اند، و فقط ۱۱/۱ درصد باگروه کسانی بوده است که سنی بالاتر از ۶۵ سال داشته‌اند.

باین ترتیب غلبه در دورهٔ اول مشروطیت با جوانان (گروه سنی کمتر از ۴۵ سال به نسبت حدود ۳۹ درصد) و سالخوردگان و معمران (گروه سنی ۶۰ سال ببالا و به نسبت حدود ۳۳ درصد) بوده است.

در عصر سلطنت رضاشاه، از میان ۶ تن رجالی که ریاست دولتها را عهده‌دار بوده‌اند، ۳ تن آنان در درجهٔ اول بین ۵۰ تا ۵۵ سال سن داشته‌اند، و ۲ تن دیگر بین

۵۵ تا ۶۵ سال سن و یک تن نیز بین ۴۰ تا ۴۵ سال سن دیده می‌شود.

شاخص این عصر در فزونی گروه سنی میان سالان (افراد بین ۵۰ تا ۶۰ سال و به نسبت حدود ۲۲ درصد) باید دانست.

در عصر سوم مشروطیت یعنی دوران سلطنت پهلوی دوم، غلبه با گروه نخست وزیران در گروه سنی بین ۴۵ تا ۵۰ سال می‌باشد (۳۱/۶ درصد جمعیت مورد بررسی) و در مرتبه دوم از اکثریت گروه سنی بین ۶۰ تا ۶۵ سال را دربر می‌گیرد. (۲۱ درصد).

بر رویهم می‌توان گفت در دوران سوم مشروطیت گروه معمران و سالخوردگان (از ۶۰ سال ببالا) با مقایسه دو عصر دیگر توفیق بیشتری برای تصدی امور ریاست دولتها را داشته است (به نسبت ۳۶/۸ درصد عصر مورد بحث در برابر ۱۶/۷ درصد همین گروه سنی در عصر دوم مشروطیت و ۳۲/۸ درصد عصر اول مشروطیت).

فصل هفتم

مشخصات شغلی نخست وزیران

شغل اصلی نخست وزیران

در فصول گذشته باشاره گفته‌ایم در جامعه سیاسی ایران برای احراز مقام وزارت،عامل کاردانی یعنی سابقه خدمات اداری بیش از عوامل دیگر اهمیت داشته است.

براساس پژوهشی که درباره نخست وزیران دوران حکومت مشروطه بعمل آورده‌ایم همچنان دیده می‌شود که ظاهراً این عامل از مهمترین عوامل انتخاب شخص برای ورود به هیأت وزیران بویژه ریاست دولتها بوده است.

اینک به ارقام جداول مربوط به شغل اصلی و چند شغل قبل از انتصاب بوزارت گروه مورد بررسی توجه کنیم ملاحظه خواهیم کرد که بطور کلی نخست وزیران از بخشهای دولتی به مسند ریاست دولت ره جسته‌اند،و در طول تاریخ مشروطیت ایران انتخاب سیاستمداران مقتدر صاحب قدرت اجرایی از بخشهای خصوصی تقریباً صورت نگرفته است.

ارقام جدول شماره ۱ـ مربوط به توزیع شغل اصلی نخست وزیران حاکی از آن است که گروه کارمندان دولت (با نسبت ۸۲/۱ درصد) بالاترین نسبت را دارند و

جدول شماره ۱ـ شغل اصلی نخست وزیران در دوران مشروطیت

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
کارمند دولت	۳۲	۸۲/۱
مالک و حکومت نواحی	۲	۵/۱
شاهزادگان درباری و کارمند دربار	۲	۵/۱
مشاغل تخصصی عالی	۲	۵/۱
مالک	۱	۲/۶
جمع کل	**۳۹**	**۱۰۰**

حال آنکه اشراف و مالکان اراضی که سوابق خدمات اداری ندارند و همچنین صاحبان مشاغل تخصصی عالی همچون پزشگان و وکلای دادگستری و مشاوران حقوقی و جز اینها هر یک با ۵/۱ درصد شانس احراز مسند صدارت را یافته‌اند.

شُبْهه نیست که هر عصر مشروطیت اختصاصاتی دارد و جدول شماره ۲ نمودار این امر می‌باشد.

از جمله مشخصات دوران حکومت قاجاریان، یکی آنست که گرچه کارمندان دولت در شمار، نخست وزیران اولویت داشته‌اند (به نسبت ۷۲/۲ درصد)، ولی شاهزادگان درباری هم امکان دسترسی باین سمت را دارا بوده‌اند (با نسبت ۱۱/۱ درصد).

و بیان این مطلب از آنجا که در دو عصر دیگر، این گروه شغلی مصدر امر صدارت قرار نگرفته است در خور بحث می‌باشد.

از مشخصات دیگر این عصر آن‌که مالکان متنفذ بدون سوابق خدمات اداری نیز تعدادی فزونتر از نسبت همین گروه در عصر سوم دارند و این خود روشنگر این معنی است که با سیر تدریجی حکومت جوانِ مشروطه و انتقال سلطنت خاندان

قاجار به پهلوی اهمیت مفهوم سیاسی نخست وزیری در سازمان حکومت ایران کاسته و بر اهمیت این مقام از جهت وظیفه و نقش اداری افزوده می‌شود. ثبات سیاسی حکومت نخست وزیران دوران ده ساله اخیر سلطنت پهلوی را نیز باید ناشی از همین اصل دانست.

جالب آنکه در عصر سلطنت رضاشاه، هر ۶ تن نخست وزیر از جمله رجال پرورش یافته دستگاه‌های دولتی بوده‌اند.

اگر عصر سوم و دوران حکومت محمدرضاشاه را مورد نظر قرار دهیم. باید بگوئیم همچون عصر اول مشروطیت رؤسای دولتها غالباً (با اکثریت ۸۹/۵ درصد) از جمله نخبگان اداری بوده‌اند، جز اینکه مالکان بدون سوابق اداری نسبتی کمتر از عصر اول دارند.(۵/۳ درصد).

از ذکر وجود یک تن از نخست وزیران صاحب مشاغل ممتاز تخصصی در دو عصر اول و سوم مشروطیت نیز نباید خودداری کرد.

چند شغلی نخست وزیران

آنچه گفتیم همهٔ مشخصات شغلی نخست وزیران را در برنمی‌گیرد و چنانچه

جدول شماره ۲ـ شغل اصلی نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی / نوع شغل	دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
کارمند دولت	۱۳	۷۲/۲	۶	۱۰۰	۱۷	۸۹/۵
شاهزادگان درباری و کارمند عالیرتبه دربار	۲	۱۱/۱	-	-	-	-
مشاغل تخصصی عالی	۱	۵/۶	-	-	۱	۵/۳
مالک و حاکم نواحی	۲	۱۱/۱	-	-	۱	۵/۲
جمع	۱۸	۱۰۰	۶	۱۰۰	۱۹	۱۰۰

توجه به جداول شماره ۳ و ۴ مربوط به وضع چند شغلی گروه مورد مطالعه معطوف داریم،قبول خواهیم کرد که اکثریت نخست وزیران از گروه مالکانی بوده‌اند که محتملا بمنظور حفظ موقعیت اجتماعی خود بکارهای اداری روی آورده‌اند و این نکته‌ای است که در صفحات آینده بر اساس آمارهایی که درباره ملاک‌های دیگر گروه شغلی آنان در دست داریم تأیید خواهد شد.

در جدول شماره ۳ـ گروه مالکان مجموعاً حدود ۸۰ درصد را تشکیل می‌دهد، که از این عده حدود ۶۰ درصد علاوه بر مالکیت به مشاغل اداری نیز پرداخته‌اند، و حدود ۲۰ درصد دیگر از میان مالکان متنفذ محلی و شاهزادگان درباری برخاسته‌اند. گروهی که منحصراً کارمند دولت بوده و بشغلی دیگر در طول عمر نپرداخته است بسیار اندک و تنها ۵ تن از مجموع ۳۹ تن نخست وزیر را دربر می‌گیرد. (۱۲/۸ درصد مجموع نخست وزیران).

تعداد آنانی که از مشاغل تخصصی عالی بر مسند صدارت تکیه زده‌اند بسیار اندک و تنها یک تن می‌باشد، چنانچه ۲ تن از نخست وزیرانی که علاوه بر مشاغل

جدول شماره ۳ـ مشاغل نخست وزیران دوران مشروطیت

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
مالک و کارمند	۲۳	۵۹
مالک و حاکم نواحی	۲	۵/۱
مالک و شاهزادگان درباری	۵	۱۲/۸
مشاغل تخصصی عالی	۱	۲/۶
کارمند دولت	۵	۱۲/۸
کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی	۲	۵/۱
مالک	۱	۲/۶
جمع کل	**۳۹**	**۱۰۰**

جدول شماره ۴ـ مشاغل پدران نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی / نوع مشاغل	دوراه اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸		۶		۱۹	
مالک و کارمند دولت	۱۱	۶۱/۱	۵	۸۳/۲	۱۱	۵۷/۹
مالک و حاکم نواحی	۲	۱۱/۱	-	-	-	-
مالک و کارمند درباری ۳	۳	۱۶/۷	-	-	۲	۱۰/۵
مالک	-	-	-	-	۱	۵/۳
کارمند دولت و شاغل مشاغل تخصصی عالی	-	-	-	-	۲	۱۰/۵
کارمند دولت	۱	۵/۶	۱	۱۶/۷	۳	۱۵/۸
مشاغل تخصصی عالی	۱	۵/۵	-	-	-	-
جمع	۱۸	۱۰۰	۶	۱۰۰	۱۹	۱۰۰

تخصصی عالی خدمات دولتی هم داشته‌اند ملحوظ بداریم در مجموع این گروه ۷/۷ درصد نخست وزیران را تشکیل داده‌اند.

آنچه در باب مجموع نخست وزیران باز نمودیم درباره توزیع آنان در هر عصر نیز صادق است. بطوری که نسبت نخست وزیران مالک و کارمند دولت در عصر اول مشروطیت ۶۱/۱ درصد است و عصر دوم ۸۳/۳ درصد و در عصر سوم مشروطیت ۵۷/۹ درصد (که عموماً در درجه اول اکثریت قرار دارند) و شماره عمده مالکانی که در دوران قاجاریان به نخست وزیری رسیده‌اند در درجهٔ دوم اکثریت واقع است و به ۲۷/۹ درصد کل نخست وزیران این عصر می‌رسد. در حالی که نسبت کارمندان دولت و صاحبان مشاغل تخصصی عالی نسبت به کل جمعیت این دوره ۱۱/۱ درصد بوده است.

عصر دوم از مجموع ۶ تن نخست وزیر همانطورکه اشاره کردیم ۵ تن مالک و کارمند دولت بوده‌اند (۸۳/۳ درصد نسبت به کل جمعیت این عصر) و تنها یک تن

کارمند دولت صرف بوده است.

در عصر سوم، درجه دوم اکثریت با دو گروه عمده مالکان و کارمندان دولت می‌باشد (هر یک با نسبت ۱۵/۸ درصد).

بر رویهم می‌توان چنین نتیجه گرفت که در هر سه عصر مشروطیت. نخست وزیران مالک با نسبتهای ۸۸/۹ درصد در دوران قاجاریان و ۸۳/۳ درصد به عصر سلطنت رضاشاه و ۷۳/۷ درصد به دوران محمدرضاشاه پهلوی بر گروه‌های دیگر غلبه داشته است. و این مطلب مؤید نکته‌ای است که بهنگام تحقیق در منشاء اجتماعی نمایندگان مجالس مقننه طی بیست و سه دوره بدست آمد و در کتاب (نمایندگان مجلس شورای ملی) ارائه گردید.

مشاغل فرعی نخست وزیران

از سئوالات گوناگونی که دربارهٔ اشتغالات نخست وزیران قبل از تصدی مقام صدارت بعمل آوردیم این نکته روشن گردید که رجال مذکور علاوه بر مشاغل اصلی در مواردی چند بامور دیگری نیز اشتغال داشته‌اند که به عنوان شغل فرعی در مجموعهٔ کارهای آنان جالب بوده و شایسته است ک بشرح کیفیت آن بپردازیم.

آنچه در جدول شماره ۵ مربوط باین امر آمده است حکایت از آن دارد در میان پاسخ دهندگان این سئوال، اکثریت (به نسبت ۱۵/۴ درصد) علاوه بر مشاغل متعددی که داشته‌اند به استادی در مدارس عالی و دانشگاه‌ها نیز سرگرم بوده‌اند. و تعداد ۴ تن از مجموع ۳۹ تن سمتهای مدیریت و ریاست مؤسسات مختلف فرهنگی و اقتصادی و جز اینها رابه عنوان شغل فرعی خود یاد کرده‌اند (با نسبت ۱۰/۳).

۲ تن نیز فعالیت در زمینه‌های اقتصادی وتولیدی داشته‌اند و یک تن دیگر شغل فرعی خود را با فعالیت در زمینهٔ امور کشاورزی آورده است.

ناگفته نماند اکثریت نخست وزیران در پاسخ به سئوال مورد نظر ما، به اظهار این نکته که شغل فرعی نداشته‌اند، اکتفا کرده‌اند (بیش از ۴۱ درصد مجموع آنان) و نیز ۲۳/۱ درصد از پاسخ دادن به این سئوال خودداری کرده‌اند.

جدول شماره ۵ـ مشاغل فرعی نخست وزیران دوران مشروطیت

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
استاد	۶	۱۵/۴
ریاست فرهنگستان	۱	۲/۶
فعالیت در زمینه‌های اقتصادی و تولیدی	۲	۵/۱
کشاورزی	۱	۲/۶
مشاغل تخصصی عالی	۱	۲/۶
نایب التولیه بنیاد پهلوی	۱	۲/۶
دبیرکل بنیاد پهلوی	۱	۲/۶
دبیر شورایعالی اقتصاد	۱	۲/۶
مشاغل فرعی ندارد	۱۶	۴۱
اظهار نشده	۹	۲۳/۸
جمع کل	**۳۹**	**۱۰۰**

هر آینه نظر را به توزیع این امر در هر یک از اعصار سه گانه معطوف بداریم به موجب جدول شماره ۶ درخواهیم یافت که اطلاعات مربوط به نخست وزیران عصر اول مشروطیت در مورد شغل فرعی ناقص است و تنها درباره دو تن از ۱۸ تن مزبور اطلاع داریم که بامور فرهنگی در سطح تدریس در مدارس عالی وریاست فرهنگستان پرداخته‌اند.

در دوران دوم مشروطیت نیز تنها دو تن از مجموع ۶ تن ظاهراً دارای شغل فرعی بوده و آنهم استادی دانشگاه ذکر شده است.

نخست وزیران عصر سوم مشروطیت، هر چند بیش از ۳۶ درصد آنان شغل فرعی نداشته‌اند ولی اکثریت را در مجموع، استادان دانشگاه با نسبت بیش از ۲۱ درصد تشکیل داده‌اند و در مرحله بعدی می‌توان از آنانی که به کشاورزی و فعالیت

جدول شماره ۶ـ مشاغل فرعی نخست‌وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
نوع مشاغل	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
استاد	۱	۵/۶	۲	۳۳/۳	۴	۲۱/۰۶
ریاست فرهنگستان	۱	۵/۶	-	-	-	-
فعالیت در زمینه‌های اقتصادی و تولیدی	-	-	-	-	۲	۱۰/۵
کشاورزی	-	-	-	-	۲	۱۰/۵
مشاغل تخصصی عالی	-	-	-	-	۱	۵/۳
نایب‌التولیه بنیاد پهلوی	-	-	-	-	۱	۵/۳
دبیرکل بنیاد پهلوی	-	-	-	-	۱	۵/۳
دبیر شورایعالی اقتصاد	-	-	-	-	۱	۵/۳
مشاغل فرعی ندارد	۸	۴۴/۴	۳	۵۰	۷	۳۶/۸
اظهار نشده	۸	۴۴/۴	۱	۱۶/۳	-	-
جمع	**۱۸**	**۱۰۰**	**۶**	**۱۰۰**	**۱۹**	**۱۰۰**

در زمینه‌های اقتصادی و تولیدی (هر یک با نسبت ۱۰/۵ درصد) اشتغال داشته‌اند به عنوان شُغل فرعی آنان ذکر کرد.

در میان گروه نخست وزیران اینعصر می‌توان به تعداد اندک از افرادی یاد کرد که شغل فرعی خود را مشاغل تخصصی عالی، و نیابت تولیت و دبیرکلی بنیاد

پهلوی و همچنین دبیرکلی شورایعالی اقتصاد بیان داشته‌اند، (از هر یک تن و در مجموع نخست وزیران عصر ۵/۳ درصد کل نخست.وزیران).

منابع درآمد نخست وزیران

پژوهش درباره منابع درآمد نخست وزیران، گواه دیگری است که صاحبان املاک مزروعی متدرجاً نظر باهمیتی که مشاغل دیوانی در سیاست مملکت پیدا می‌کند، به منظور حفظ پایگاه اقتصادی و اجتماعی خود و تقویت آن به مشاغل اداری روی آور شده‌اند.

جدول شماره ۷ـ درباره توزیع منابع درآمد نخست وزیران طول مشروطیت حاکی از آن است که بیش از ۷۴ درصد این گروه منابع درآمد خود را از طریق مالکیت غیرمنقول اظهار داشته‌اند.

اضافه کنیم در داخل این گروه، ۱۲ نفر از رؤسای دولت که نسبت به کل جمعیت مورد مطالعه که ۳۰/۸ درصد را تشکیل می‌دهند از راه مالکیت ارضی و حقوق کارمندی امرار معاش می‌کرده‌اند. همچنین باید از آنانی یاد کرد که هم از

جدول شماره ۷ـ منابع درآمد نخست وزیران دوران مشروطیت

منابع درآمد	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
مالکیت	۱۶	۴۱
مالکیت و کارمندی دولت	۱۲	۳۰/۸
مشاغل تخصصی عالی	۱	۲/۶
کارمندی دولت	۹	۲۳/۱
مالک و مشاغل تخصصی عالی	۱	۲/۵
جمع کل	**۳۹**	**۱۰۰**

طریق مالکیت و هم مشاغل تخصصی عالی زندگی خود را تأمین می‌کرده‌اند (۲/۶ درصد نسبت به کل جامعه مورد بررسی) با توجه باینکه بیش از ۴۱ درصد کل نخست وزیران تنها درآمد حاصل از مالکیت ارضی را منبع درآمد خود ذکر کرده‌اند.

سهم نخست وزیرانی که از طریق مشاغل تخصصی عالی امرار معاش می‌کرده‌اند درمجموع قلیل است (به نسبت ۲/۶ درصد)

ناگفته نماند که تعداد رؤسای دولتی که منبع درآمد خود را از طریق حقوق دولتی آورده‌اند قابل توجه بوده و در مرحله سوم از اکثریت و با نسبت ۲۳/۱ درصد نشان داده می‌شود.

پیداست که هر عصر مشروطیت از نظر توزیع این پدیده توصیفی دگر دارد از جمله جدول شماره ۱۰ که توزیع منابع درآمد نخست وزیران را در دوره‌های مختلف تاریخ مشروطیت نشان می‌دهد روشنگر این نکته است که در دوران قاجاریان تعداد نخست وزیرانی که تنها از راه مالکیت اراضی مزروعی امرار معاش می‌کرده‌اند بسیار بالا بوده و بیش از ۷۲ درصد مجموع نخست وزیران عصر را دربر می‌گرفته است.

ارقام مربوط به تعداد گروهی که هم از طریق مالکیت و هم حقوق دولتی معاش خود را تأمین می‌کرده‌اند در درجهٔ دوم اهمیت بوده است (با ۱۶/۷ درصد) و نسبت آنانی که منبع درآمد خود را عایدی حاصل از شغل آزاد تخصصی و نیز حقوق دولتی هر دو قید کرده‌اند بسیار قلیل بوده و هر یک با نسبت ۵/۶ درصد می‌باشد در جداول آماری دیده می‌شود.

در عصر دوم مشروطیت، اکثر نخست وزیران منبع درآمدشان از مالکیت و کارمندی دولت هر دو بوده است (۸۳/۳ درصد) و تنها یک تن از مجموع ۶ تن نخست وزیر این عهد فقط از طریق حقوق دولتی امرار معاش می‌کرده است.

در دوران اخیر و عصر سلطنت محمدرضاشاه،هرچند تعداد آنانی که عایدات ملکی منبع درآمدشان ذکر گردیده بسیار بالا است و بیش از ۶۳ درصد کل نخست وزیران دوره مربوط را تشکیل می‌دهد ولی باید افزود که نزدیک به ۳۷ درصد علاوه بر عایدات ملکی، حقوق دولتی نیز در منبع درآمدشان قید شده است.

اگر عصر اول و سوم را با عصر دوم مشروطیت برابر نهیم خواهیم دید که در

جدول شماره ۸ـ منابع درآمد نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / منابع درآمد	دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
مالکیت	۱۳	۷۲/۲	-	-	۴	۲۱/۱
مالکیت و کارمند دولت	۳	۱۶/۷	۵	۸۳/۳	۷	۳۶/۸
مشاغل تخصصی عالی	۱	۵/۶	-	-	-	-
کارمندی دولت	۱	۵/۵	۱	۱۶/۷	۷	۳۶/۸
مالکیت و مشاغل تخصصی عالی	-	-	-	-	۱	۵/۳
جمع	۱۸	۱۰۰	۶	۱۰۰	۱۹	۱۰۰

دو دوره یاد شده رؤسای دولتی که منبع درآمدشان فقط عایدات ملکی قید شده است با نسبت‌هائی بیش از ۷۲ و ۲۱ درصد دیده می‌شود در حالی که این گروه در عصر دوم مشروطیت ظاهراً سهمی نداشته است.

از مشخصه عصر سوم بالا بودن نسبت نخست وزیرانی است که منبع درآمدشان را منحصراً حقوق دولتی ذکر کرده‌اند (با نسبت ۳۶/۸ درصد).

از ذکر رقم تنها رئیس دولتی که درآمدش را مالکیت و شغل تخصصی عالی هر دو است نباید چشم پوشی کرد.

سوابق خدمات دولتی نخست وزیران

بحث دیگر ما در باب مشاغل نخست وزیران مربوط به مراحل خدمات دولتی آنان است، اساس این تحقیق، مبتنی بر مدارک موجود در کارگزینی وزارتخانه‌ها است،مطالعه‌ای است که اولین مرحله خدمت دولتی و آخرین سمت قبل از نخست وزیری رؤسای دولتها را روشن می‌سازد.

شایسته خواهد بود که در آغاز این بحث جداول شماره ۹ و ۱۰ مربوط به توزیع اولین مرحله خدمات دولتی گروه مورد مطالعه را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهیم.

آنچه در جدول شماره ۹ جالب توجه می‌باشد، تعداد نخست وزیرانی است که در بدو خدمت بدون طی مراحل خدمات دولتی یا احراز بالاترین پستهای سازمان‌های دولتی بلافاصله در زمرهٔ نخبگان اداری درآمده‌اند.

این گروه که حدود $\frac{1}{3}$ مجموع نخست وزیران را تشکیل می‌دهد درگروه‌های چهارگانه مشاغل دولتی زیرکارمند عالیرتبه کشوری (با نسبتهای ۲۵/۷درصد)،وهر یک ازگروه‌های سه گانه صاحبان مشاغل عالی سیاسی،کارمند عالیرتبه لشگری و

جدول شماره ۹- توزیع اولین مرحله خدمات دولتی نخست وزیران عصر مشروطیت

نوع خدمات دولتی نخست وزیران		فراوانی	درصد
تعداد کل		۳۹ تن	
کارمندان عالیرتبه دولت	مشاغل عالی سیاسی	۱	۲/۶
	کارمند عالیرتبه کشوری	۱۰	۲۶/۴
	کارمند عالیرتبه لشکری	۱	۲/۶
	کارمند عالیرتبه آموزشی	۱	۲/۶
جمع گروه کارمندان عالیرتبه دولت		**۱۳**	**۳۴/۲**
کارمندان عادی دولت	کارمندان کشوری	۱۹	۵۰
	کارمندان لشکری	۴	۱۰/۶
	کارمندان قضایی	۱	۲/۶
	کارمندان آموزشی	۱	۲/۶
جمع گروه کارمندان عادی دولت		**۲۵**	**۶۵/۸**
جمع کل گروه نخست‌وزیران کارمند دولت		**۳۸**	**۱۰۰**

آموزشی (با نسبت ۲/۶ درصد) قرار گرفته‌اند.

$\frac{۲}{۳}$ دیگر از مجموع رؤسای دولت بطور عادی خدمات دولتی خود را تا رسیدن به مقامات عالی اداری و سیاسی پیموده‌اند.

ارقام جدول شماره ۹ـ حاکی از آنست که در میان گروه کارمندان عادی، همچون کارمندان عالیرتبه، اکثریت با کارمندان کشوری است (با ۴۸/۷ درصد کل نخست وزیران) و در درجه دوم کارمندان لشگری (بیش از ۱۰ درصد قرار دارند) از کارمندان قضائی و آموزشی (هر یک با ۲/۶ درصد مجموع نخست وزیران) باید ذکری بمیان آورد.

اگر نسبت‌های مربوط به گروه کارمندان عالیرتبه را مورد بررسی دقیقتری قرار دهیم ملاحظه خواهیم کرد، که از میان ۱۰ تن نخست وزیری که اولین شغل و سمت آنها در دستگاه‌های دولتی و به موجب گروه‌بندی شغلی ما در سطح کارمندان کشوری قرار داشته، دو تن با سمت استانداری و حکومت نواحی مختلف کشور و ۷ تن از کارمندان عالیرتبه دربار و یک تن نیز با سمت بازرس عالی وزارتی، کار دولتی خود را آغاز کرده‌اند.

۱۰ ـ وضع گروه کارمندان عالیرتبه در طی دوران مشروطیت

نوع خدمات دولتی کارمندان عالیرتبه	فراوانی	درصد
تعداد کل	۱۳ تن	
استاد دانشگاه	۱	۷/۷
مستوفی الممالک	۱	۷/۷
کارمند عالیرتبه درباری	۷	۵۳
استاندار و حکومت نواحی	۲	۱۵/۴
بازرس عالی وزارتی	۱	۷/۷
فرمانده لشگر	۱	۷/۷
جمع کارمندان عالیرتبه دولت	**۱۳**	**۱۰۰**

در میان نخست وزیران عهد مشروطیت با شخصیتی ملی مواجه می‌شویم که در دوران استبداد طبق سنت وراثت شغلی، از اوان کودکی با سمت مستوفی‌الممالک در دستگاه حکومت ایران نقشی داشته است و به دوران حکومت ملی نیز موفق به تشکیل کابینه‌های متعدد گردیده است و ما در این تقسیم‌بندی نامبرده را در ردیف مشاغل عالی سیاسی آورده‌ایم.

و نیز از یک تن از نخست وزیران که آغاز خدمت دولتی او با تدریس در دستگاه‌های آموزشی عالی توام بوده است می‌توان یاد کرد.

ناگفته نماند که یک تن از میان ۳۹ تن نخست وزیران عهد مشروطیت اولین مرحلهٔ کارمندی خود را فرماندهی لشگری قید کرده است.

هرگاه توزیع این امر را در هر یک از ادوار مشروطیت در نظر آوریم باید بگوییم که یافته‌های جدول شماره ۱۱ حاکی از آن است که در دورهٔ اول مشروطیت و آغاز حکومت ملی، نخست وزیران در زمره رجال متنفذی بوده‌اند که از ابتدا با احراز مقامات عالی در سازمانهای مختلف دولتی خدمات اداری خود را آغاز کرده‌اند، بطوری که تعداد این گروه با نسبت ۵۸/۸ درصد در درجهٔ اول اکثریت قرار دارد.

ضمناً باید این نکته را بیان کرد که اکثریت این گروه نیز از دسته کارمندان کشوری می‌باشند (با ۴۷/۱ درصد مجموع نخست‌وزیران دورهٔ اول مشروطیت) جالب آن که ۶ تن از مجموع ۱۰ تن کارمندان عالیرتبه این عصر خدمات دولتی خود را در وزارت دربار و با تصدی مقاماتی در سطح بالا شروع‌کرده‌اند و ۲ تن دیگر به عنوان حکومت نواحی مختلف و استانداری در سلک کارمندان کشوری دولت درآمده‌اند.

۲ تن دیگر همچنانکه در مجموع اشاره کردیم، با پست وزارت و فرماندهی لشگر آغاز بکار دولتی کرده‌اند.

چنانکه آمار مربوطه به‌دوران‌سلطنت رضاشاه را ملحوظ بداریم، درمی‌یابیم که بر خلاف عصر اول، اکثریت نخست وزیران با سابقهٔ کارمندی دولت از نوع کارمندان عادی بوده‌اند که به ترتیب مراحل مختلف اداری را از پایین‌ترین پست در دستگاه‌های اداری شروع و تا مرحله وزارت و صدارت ادامه داده‌اند (با نسبت

۶۶/۷ درصد) و فقط دو تن از مجموع چهار تن نخست وزیران،از دسته کارمندان عالیرتبه بوده‌اند آنهم درکادر آموزشی در سطح دانشگاه و مشاغل عالی سیاسی.

در عصر سوم نیز بالاترین‌نسبت در درجه اول از آن گروه کارمندان عادی است (نسبت ۸۳/۳ درصد) و نخست وزیران در سطح نخبهٔ اداری تنها $\frac{1}{6}$ مجموع جمعیت مورد مطالعه عصر را تشکیل می‌دهد در میان این گروه قلیل، اکثریت از آن افرادی بوده است که خدمت دولتی خود را در وزارت دربار شروع کرده‌اند (۲ تن) و یک تن از آنان نیز در بدو خدمت با سمت بازرس ویژه و عالی وزارتخانه، آغاز به کار

جدول شماره ۱۱ـ وضع توزیع نوع خدمات دولتی نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی / نوع کارمندی		دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران		۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
تعداد کارمندان دولت		۱۷	-	۶	-	۱۸	-
کارمندان عالیرتبه	مشاغل سیاسی	۱	۵/۹	۱	۱۶/۷	-	-
	کارمندان کشوری	۸	۴۷/۱	-	-	۳	۱۶/۶
	کارمندان لشکری	۱	۵/۹	-	-	-	-
	کارمندان آموزشی	-	-	۱	۱۶/۶	-	-
جمع کارمندان عالیرتبه دولت		۱۰	۵۸/۸	۲	۳۳/۳	۳	۱۶/۶
کارمندان عادی	کارمندان کشوری	۵	۲۹/۴	۳	۵۰	۱۲	۶۶/۷
	کارمندان قضایی	-	-	-	-	۱	۵/۶
	کارمندان آموزشی	-	-	۱	۱۶/۶۶	-	-
	کارمندان لشکری	۲	۱۱/۸	-	-	۲	۱۱/۱
جمع کارمندان عادی دولت		۷	۴۱/۲	۴	۶۶/۷	۱۵	۸۳/۴
جمع کل گروه کارمندان دولت		۱۷	۱۰۰	۶	۱۰۰	۱۸	۱۰۰

جدول شماره ۱۱/۲ـ(نوع مشاغل عالی دولتی)

ادوار تاریخی / نوع کارمندی	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
تعداد کارمندان دولت	۱۷	-	۶	-	۱۸	-
استاد دانشگاه	-	-	۱	۵۰	-	-
وزیر	۱	۱۰	۱	۵۰	-	-
کارمندان عالیرتبه دربار	۶	۶۰	-	-	۲	۶۶/۶۷
استاندار و حکومت نواحی	۲	۲۰	-	-	-	-
بازرس عالی وزارتی	-	-	-	-	۱	۳۳/۳۳
فرماندهان لشگر	۱	۱۰	-	-	-	-
جمع کارمندان عالیرتبه	۱۰	۱۰۰	۲	-	۳	۱۰۰

کرده است.

ذکر آمار مربوط به نخست وزیرانی که مراحل خدمت را طبق مقررات اداری طی کرده‌اند و ما از آن با عنوان گروه کارمندان عادی یاد کرده‌ایم ضروری است.

در توضیح این پدیده در عصر اول مشروطیت، باید گفت، این گروه کارمندان همچنانکه اشاره شد نسبت بدو عصر دیگر در اقلیت می‌باشند و تنها ۴۱/۲ درصد مجموع نخست وزیران را تشکیل می‌دهد.

باید افزود که در میان این گروه، دسته کارمندان کشوری در هر سهٔ دوره تاریخی مشروطیت نسبت به انواع مشاغل دیگر فزونترند، بطوری که عصر اول ۵ تن از مجموع ۷ تن گروه کارمندان عادی دولت و در دوره سلطنت رضاشاه پهلوی ۴ تن از مجموع ۶ تن و به عصر سلطنت محمدرضا شاه ۱۲ تن از مجموع ۱۵ تن را می‌توان مثال آورد.

محل خدمات دولتی نخست وزیران

با شرحی که درباره گروه نخست وزیران دارای سابقه کارمندی دولت گذشت اینک باید دید که این گروه خدمات دولتی خود را در کدام تشکیلات دولتی گذرانده و در چه زمینه‌هایی در طی کارمندی دولت تجربه آموخته‌اند

از جدول شماره ۱۲ برمی‌آید که اکثریت نخست وزیران در بیش از یک سازمان دولتی شاغل بوده‌اند و محل خدمت دولتی خود را تغییر داده‌اند.

بطوری که ۵۶/۴ درصد جمعیت مورد مطالعه در بین ۲ تا ۵ سازمان و تنها ۴۱ درصد در یک واحد سازمانی دولت مراحل مختلف خدمت دولتی خود را تا رسیدن به نخست وزیری طی کرده‌اند.

شاغلین در ۲ و ۳ سازمان (به ترتیب با نسبت ۲۵/۶ درصد و ۲۰/۵ درصد) اکثریت قابل توجهی دارند. تعداد نخست وزیرانی که در پنج نوع وزارتخانه و مؤسسات دیگر دولتی خدمت کرده‌اند نیز قابل یادآوری می‌باشد (با نسبت ۷/۷

جدول شماره ۱۲ـ تعداد سازمانهائی که نخست وزیران در آن شاغل بوده‌اند

تعداد سازمانهای دولتی	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
شاغلین در یک سازمان دولتی	۱۶	۴۱
شاغلین در دو سازمان دولتی	۱۰	۲۵/۶
شاغلین در سه سازمان دولتی	۸	۲۰/۵
شاغلین در چهار سازمان دولتی	۱	۲/۶
شاغلین در پنج سازمان دولتی	۳	۷/۷
اظهار نشده	۱	۲/۶
جمع کل	**۳۹**	**۱۰۰**

جدول شماره ۱۳ـ تعداد سازمانهایی که نخست وزیران قبل از وزارت در آن شاغل بوده‌اند

ادوار تاریخی	دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
اشتغال در یک سازمان	۱۲	۶۶/۷	-	-	۴	۲۱/۰
اشتغال در دو سازمان	۴	۲۲/۲	۲	۳۳/۳	۶	۳۱/۶
اشتغال در سه سازمان	۱	۵/۵	۲	۳۳/۳	۵	۲۶/۳
اشتغال در چهار سازمان	-	-	-	-	۲	۱۰/۵
اشتغال در پنج سازمان	-	-	۲	۳۳/۴	۱	۵/۳
اشتغال در شش سازمان	-	-	-	-	-	-
اشتغال در هفت سازمان	-	-	-	-	-	-
اظهار نشده	-	-	-	-	۱	۵/۳
صاحبان مشاغل تخصصی عالی	۱	۵/۵	-	-	-	-
جمع	**۱۸**	**۱۰۰**	**۶**	**۱۰۰**	**۱۹**	**۱۰۰**

درصد کل جمعیت مورد مطالعه)

شایسته خواهد بود که ترتیب توزیع این پدیده را در هر عصر تاریخی نیز مورد گفتگو قرار دهیم.

دوران اول مشروطیت به موجب جدول شماره ۱۳ـ حکایتی دگر دارد. توضیح آن که بخلاف دو عصر دیگر و آنچه در مجموع اعصار مشروطیت بیان داشتیم نخست وزیران اکثراً مراحل مختلف خدمت خود را در یکی از تشکیلات دولتی طی کرده‌اند (با نسبت بسیار بالا ۶۶/۸ درصد) در حالی که از مجموع ۱۷ تن نخست وزیر کارمند دولت فقط ۵ تن در ۲ و ۳ سازمان بکار دولتی اشتغال داشته‌اند.

در عصر دوم مشروطیت کلیهٔ نخست وزیران در تشکیلات متعدد از جمله ۲ و ۳ و ۵ سازمان مراحل خدمات دولتی خود را پیموده‌اند.

در عصر سوم مشروطیت نیز اکثریت نخست وزیران (با نسبت حدود ۷۹ درصد) در متجاوز از یک وزارتخانه و مؤسسه دولتی تجربه اندوزی کرده‌اند.

در میان این گروه نیز تعداد افرادی که در ۲ و ۳ سازمان به خدمت دولت مشغول بوده‌اند بسیار بالا است و به ترتیب هر یک بیش از ۳۱ و ۲۶ درصد جمعیت مورد مطالعه عصر را تشکیل می‌دهند.

سازمانهای مختلف محل خدمات دولتی نخست وزیران قبل از انتصاب به رهبری قوه مجریه

پژوهش درباره محل خدمت و تجربه‌اندوزی نخست وزیران گواه آن است که صاحب منصبان وزارت امور خارجه بیشتر توانسته‌اند مورد اعتماد مراکز قدرت برای انتخاب و انتصاب به نخست وزیری قرار گیرند.

بطوری که جدول شماره ۱۴ـ با ۳۵/۸۹ درصد نمایشگر اکثریت داشتن این افراد می‌باشد. هرچند از رجال با سابقهٔ خدمت در وزارت دربار و وزارت کشور نیز در درجهٔ دوم اکثریت (با نسبت بیش از ۲۸ درصد) می‌توان سخن گفت.

با اینکه امرای ارتش ظاهراً کمتر رغبتی به مشاغل سیاسی دارند با اینهمه تعداد نخست وزیران با سابقهٔ خدمت در وزارت جنگ نیز قابل توجه می‌باشد (با ۱۵/۳ درصد) و روشنگر این نکته است که مراکز قدرت نه تنها از امراء لشگر در امر مربوط به امور سپاهی که مورد اعتماد کامل باید باشند استفاده کرده‌اند بلکه در امور سیاسی نیز از این گروه در سطح صدارت یاری خواسته‌اند.

در اینجا اشاره به نسبت اندک رؤسای دولت که با سابقهٔ قضاوت و خدمت در وزارت دارائی داشته‌اند (هر یک با نسبت ۱۰/۳ درصد) ضرور می‌باشد.

ارقام نخست وزیرانی که قسمتی از عمر خدمات دولتی خود را در تشکیلات فرهنگی از جمله دانشگاه و وزارت آموزش و پرورش (فرهنگ سابق) سپری ساخته‌اند با نسبتی پائین می‌باشد (۷/۷ درصد) ولی درخور یادآوری است.

بهتر است که سخن درباره سوابق خدمت نخست وزیران در تشکیلات دولتی

جدول شماره ۱۴ـ نوع سازمانهایی که نخست وزیران در آن شاغل بوده‌اند

نوع تشکیلات دولتی	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
وزارت امور خارجه	۱۴	۳۵/۹
وزارت دربار	۱۱	۲۸/۲
وزارت دارائی و سازمانها وابسته به آن	۴	۱۰/۳
وزارت جنگ	۶	۱۵/۳
وزارت کشور	۱۱	۲۸/۲
وزارت فرهنگ (آموزش و پرورش)	۳	۷/۷
وزارت دادگستری	۴	۱۰/۳
وزارت پست و تلگراف	۱	۲/۶
وزارت راه	۲	۵/۱
وزارت بهداری	۱	۲/۶
وزارت کشاورزی	۱	۲/۶
نخست وزیری	۲	۵/۱
دانشگاه	۳	۷/۷
مؤسسات بانکی	۲	۵/۱
وزارت انطباعات	۱	۲/۶
جمع کل	**۳۹**	**۱۰۰**

را به توزیع این پدیده در هر عصر مشروطیت پایان بخشیم.

داده‌های جدول شماره ۱۵ـ روشنگر این نکته است که در عصر قاجاریان غالباً رجال مورد اعتماد و خدمتگزاران درباری برای نخست وزیری برگزیده می‌شده‌اند. بطوری که از ۱۸ تن عده کل جمعیت مورد مطالعه در این عصر بالغ بر ۶ تن از کارمندان با سابقه در وزارت دربار دیده می‌شود، بعبارت دیگر نسبت کل این

گروه به بیش از ۳۳ درصد رسیده است و نسبت کارمندان با سابقه خدمت در وزارتخانه‌های امور خارجه، جنگ و کشور در مرحله دوم از اکثریت قرار دارد (با تعدادی برابر و بیش از ۲۲ درصد)

از مشخصات دو عصر سلطنت خاندان پهلوی یکی نیز فزونی نسبت رجال آشنا به سیاست بین‌المللی و تجربه‌اندوزان در وزارت امور خارجه است.

بطوری که نسبت این گروه بعصر سلطنت رضاشاه کبیر، ۵۰ درصد و در دوران

جدول شماره ۱۵ـ نوع سازمانهای دولتی که نخست وزیران قبل از وزارت در آن شاغل بوده‌اند

ادوار تاریخی	دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
وزارت امور خارجه	۴	۲۲/۲	۳	۵۰	۹	۴۷/۴
وزارت دربار	۶	۳۳/۳	۲	۳۳/۳	۴	۲۱/۱
وزارت دارایی	-	-	-	-	۳	۱۵/۸
وزارت جنگ	۴	۲۲/۲	-	-	۲	۱۰/۵
وزارت کشور	۴	۲۲/۲	۳	۵۰	۵	۲۶/۳
وزارت انطباعات	۱	۵/۵	-	-	۱	۵/۳
وزارت فرهنگ	-	-	۲	۳۳/۳	۱	۵/۳
وزارت دادگستری	-	-	۱	۱۶/۷	۴	۲۱/۱
وزارت پست و تلگراف و تلفن	-	-	۱	۱۶/۷	-	-
وزارت راه	-	-	-	-	۲	۱۰/۵
وزارت بهداری	-	-	-	-	۱	۵/۳
وزارت کشاورزی	-	-	-	-	۱	۵/۳
نخست وزیر	-	-	-	-	۲	۱۰/۵
دانشگاه	-	-	۱	۱۶/۷	۳	۱۵/۸
شرکت سهامی بیمه ایران	-	-	-	-	۱	۵/۳
مؤسسات بانکی	-	-	-	-	۲	۱۰/۵

سـلطنت محمدرضـاشاه بـیش از ۴۷ درصـد می‌بـاشد. هـرچـند در دوران دوم مشروطیت رجال با سابقه در وزارت کشور نیز نسبتی همانند رجال سیاسی دارند.

آنچه دو عصر سلطنت پهلوی را از یکدیگر متمایز می‌سازد، آن است که در دوران حکومت رضاشاه کارمندان با سابقه خدمتگزاری در وزارت دربار همچنان مورد اعتماد و توجه مرکز قدرت برای انتصاب به نخست وزیری بوده‌اند و نسبت بیش از ۳۳ درصد این گروه تأیید این مطلب است، در حالی که در عـصر سـوم

جدول شماره ۱۶ـ آخرین سمت قبل از ریاست دولت نخست وزیران در طول تاریخ مشروطیت

سمت قبل از صدارت	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
وزارت امور خارجه	۵	۱۲/۸
وزارت دربار شاهنشاهی	۶	۱۵/۴
وزارت کشور	۵	۱۲/۸
وزارت دارائی	۵	۱۲/۸
وزارت جنگ	۴	۱۰/۳
وزارت دادگستری	۳	۷/۷
وزارت پیشه و هنر	۲	۵/۱
مشاغل تخصصی عالی	۱	۲/۶
استاندار	۱	۲/۶
ریاست دیوان عالی کشور	۲	۵/۱
نماینده مجلس شورای ملی	۱	۲/۶
رئیس ستاد ارتش	۱	۲/۶
سفیر کبیر	۲	۵/۱
ریاست سمپوزیوم نفت	۱	۲/۵
جمع کل	**۳۹**	**۱۰۰**

مشروطیت گروه نخست وزیران با سابقه خدمات درباری نسبتی اندک داشته (با ۲۱/۱ درصد) و در درجهٔ سوم از اکثریت قرار دارد.

به استناد جدول شماره ۱۵ـ مرحله دوم از اکثریت را در عصر سوم نخست وزیران با سابقه خدمت در وزارت کشور تشکیل می‌دهد (بیش از ۲۶ درصد جمعیت عصر)

ناگفته نماند، تعداد نخست وزیران با سابقه خدمات قضایی در عصر سوم اندک نبوده و نسبتی معادل گروه نخست وزیران با سابقه خدمات درباری دارد (۲۱/۱ درصد)

اشاره کنیم، در عصر دوم مشروطیت رجال با سابقه خدمت در وزارت فرهنگ (آموزش و پرورش فعلی) نیز نسبتی بالا داشته و اکثریتی همانند نخست وزیران با سابقه خدمت در وزارت دربار دارند (۳۳/۳ درصد)

از توجه خاصی که در عصر سوم مشروطیت به رجال دانشگاهی برای انتصاب به نخست وزیری شده است نیز نباید غافل بود (با نسبت حدود ۱۶ درصد)

....

بیان داشتیم در میان مطالعاتی که درباره مشاغل نخست وزیران صورت گرفته، تعیین آخرین سمت قبل از صدارت آنان می‌باشد.

درباره مطلب اخیر باید توضیح داد که در طول تاریخ مشروطیت اکثریت شایان توجه نخست وزیران، از وزارت بر مسند صدارت تکیه زده‌اند (نزدیک به ۷۷ درصد جمعیت مورد مطالعه) و تنها ۲۳/۱ درصد گروه مورد مطالعه قبل از نخست وزیری به سمتهایی همچون سفارت کبرا (۵/۱ درصد) ریاست دیوانعالی کشور، (۵/۱ درصد) مشاغل تخصصی عالی، استانداری، ریاست ستاد ارتش، ریاست سمپوزیم نفت (هر یک به نسبت ۲/۶ درصد) اشتغال داشته‌اند.

از ذکر یک تن از نخست وزیران که از کرسی نمایندگی مجلس به نخست وزیری رسیده است نباید خودداری کرد.

نکته گفتنی آنکه اکثریت نخست وزیران از وزارت دربار به ریاست دولتها

و در درجه دوم وزیران امور خارجه و کشور و همچنین دارایی (هر یک به نسبت ۱۲/۸ درصد) و در درجه سوم از وزیران جنگ (به نسبت ۱۰/۳ درصد) می‌توان یاد کرد.

آنچه در باب مجموع نخست وزیران طول تاریخ حکومت مشروط سخن گفتیم، درباره هر دوره متمایز تاریخ سیاسی اعصار مشروطیت نیز صادق است.

بموجب ارقام جدول شماره ۱۷ـ نسبت گروه نخست وزیرانی که از وزارت به صدارت رسیده‌اند در عصر اول مشروطیت نزدیک به ۸۹ درصد و در عصر دوم حدود ۶۷ درصد و در دوران سوم مشروطیت بیش از ۶۳ درصد می‌باشد.

در عصر قاجاریان، اکثریت این گروه از نخست وزیران از وزارت کشور و جنگ بوده‌اند (هر یک با نسبت ۲۲/۲ درصد) و در مرحله بعدی از وزیران دربار و دادگستری و امور خارجه که به صدارت رسیده‌اند می‌توان یاد کرد (با نسبتهای همانند ۱۱/۱ درصد)

در عصر دوم مشروطیت، وزیران دربار،دادگستری و دارایی و پیشه و هنر با تعدادی همانند به صدارت رسیده‌اند (با نسبت ۱۶/۷ درصد)

در دوران سوم، اکثریت نخست وزیران از میان وزیران امور خارجه، دارایی و دربار بریاست دولتها رسیده‌اند (هر یک با نسبت ۱۵/۸ درصد)

و از میان گروه نخست وزیرانی که از سمتهایی غیر از وزارت بر مسند ریاست دولتها تکیه زده‌اند دوران اول مشروطیت از یک تن استاندار و یک تن روزنامه‌نگار (که در شمار صاحبان مشاغل تخصصی عالی بحساب می‌آیند) می‌توان یاد کرد.

و در دورهٔ دوم مشروطیت نیز از یک تن از قضات عالیرتبه کشور و یک نماینده مجلس شورای ملی ذکری به میان می‌آوریم.

در عصر سوم مشروطیت از میان ۷ تن بقیه نخست وزیران، ۲ تن آنان از وکالت مجلس شورای ملی و ۵ تن بقیه از مشاغلی همچون استانداری، ریاست دیوانعالی کشور، ریاست ستاد ارتش و ریاست سمپوزیم نفت به عالیرین منصب دولتی یعنی ریاست قوه مجریه رسیده‌اند.

جدول شماره ۱۷ـ آخرین سمت قبل از نخست وزیری، نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی	دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
نوع سمت قبل از نخست وزیری	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
وزیر کشور	۴	۲۲/۲	-	-	۱	۵/۳
وزیر جنگ	۴	۲۲/۲	-	-	-	-
وزیر دربار	۲	۱۱/۱	۱	۱۶/۶	۳	۱۵/۸
وزیر دادگستری	۲	۱۱/۱	۱	۱۶/۷	-	-
وزیر امورخارجه	۲	۱۱/۱	-	-	۳	۱۵/۸۰
وزیردارائی	۱	۵/۶	۱	۱۶/۷	۳	۱۵/۸۰
وزیر پیشه و هنر	۱	۵/۶	۱	۱۶/۷	۲	۱۰/۵
جمع وزارت	۱۶	۸۸/۹	۴	۶۶/۷	۱۲	۶۳/۲
استاندار	۱	۵/۶	-	-	۱	۵/۲
ریاست دیوانعالی کشور	-	-	۱	۱۶/۶	۱	۵/۲
سفیر کبیر	-	-	-	-	۱	۵/۳
رئیس ستاد ارتش	-	-	-	-	۱	۵/۳
رئیس سمپوزیم نفت	-	-	-	-	۱	۵/۳
مشاغل تخصصی عالی	۱	۵/۵	-	-	-	-
نماینده مجلس	-	-	۱	۱۶/۶	۲	۱۰/۵
جمع	۲	۱۱/۱	۲	۳۳/۳	۷	۳۶/۸
جمع کل نخست وزیران	۱۸	۱۰۰	۶	۱۰۰	۱۹	۱۰۰

فصل هشتم

معلومات و دانش نخست وزیران

مطالعه در زمینه تعلیم و تربیتی که گروه نخست وزیران از آن برخوردار بوده‌اند، با توجه به اینکه تا بهنگام بررسی، بیش از هفتاد سال از عمر حکومت مشروطه می‌گذرد، بی‌شبهه ویژگیهای تعلیم و تربیت رایج یک قرن اخیر ایران را همچنانکه از پیش اشاره شد باید ملحوظ داشت.

پژوهش در مشخصات کلی و سوابق تحصیلی و دانش نخست وزیران به موجب جداول آماری ما گواه آنست که حکومت جوان مشروطه ایران را اقلیت روشنفکر برخوردار از نظام جدید تعلیم و تربیت رسمی و در سطح دانشگاهی رهبری می‌کرده‌اند.

نخستین پدیده‌ای که در این زمینه جلب توجه می‌کند، تعداد دانش اندوختگان مدارس رسمی با نسبت ۶۶/۷ درصد است که ما از آن با عنوان تحصیل کردگان جدید یاد کرده‌ایم در حالی که شماره نخست وزیرانی که معلوماتی از نوع تحصیلات قدیم داشته و در سازمانهای جدید تعلیم و تربیت ره نیافته‌اند پایین است و نسبتی در حدود $\frac{۱}{۳}$ مجموع رهبران دولتهای مشروطه را تشکیل می‌دهد (۳۳/۳ درصد به موجب جدول شماره ۱۸)

جدول شماره ۱۸ـ نوع تحصیلات نخست وزیران در دوران مشروطیت

نوع تحصیلات نخست وزیران	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
تحصیلات قدیم	۱۳	۳۳/۳
تحصیلات جدید	۲۱	۵۳/۹
تحصیلات قدیم و جدید	۵	۱۲/۸
جمع کل	**۳۹**	**۱۰۰**

با اینکه به موجب جدول شماره ۱۹ـ مربوط به نوع تحصیلات نخست وزیران در هر عصر مشروطیت، تعداد تحصیل کردگان قدیم به بیش از نیمی ازگروه مورد بررسی در دوران حکومت قاجاریان می‌رسد با اینهمه پیدا است که نسبت ۴۴/۴ درصد نخست وزیران با تحصیلات جدید در عصری که سازمانهای فرهنگی به شیوهٔ تعلیم و تربیت کلاسی بسیار نادر و با عمری بس کوتاه دیده می‌شود، نسبتی

جدول شماره ۱۹ـ نوع تحصیلات نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی / نوع تحصیلات	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
تحصیلات قدیم	۱۰	۵۵/۶	۱	۱۶/۷	۲	۱۰/۵
تحصیلات جدید	۵	۱۷/۸	۲	۳۳/۳	۱۶	۸۴/۲
تحصیلات قدیم و جدید	۳	۱۶/۶	۳	۵۰	۱	۵/۳
جمع نوع تحصیلات	**۱۸**	**۱۰۰**	**۶**	**۱۰۰**	**۱۹**	**۱۰۰**

بالا و غیر منتظره را تشکیل می‌دهد و از این رو شایان توجه می‌باشد

اگر عصر دوم مشروطیت را ملحوظ بداریم. باید بگوییم هر چند تعداد رؤسای دولتی که صرفاً از تحصیلات جدید برخوردار بوده‌اند حدود $\frac{1}{3}$ (۳۳/۳ درصد) را تشکیل می‌داده است با اینهمه چنانچه نسبت افرادی را که هم از تحصیلات جدید و هم از معلومات قدیم نصیبی داشته‌اند منظور بداریم شماره این گروه به بیش از ۸۰ درصد می‌رسد که بی‌شبهه رقم چشمگیری را دربر می‌گیرد.

در حالی که فقط از $\frac{1}{6}$ نخست وزیران ایندوره می‌توان ذکری به میان آورد که از تحصیلات رسمی و جدید برخوردار نبوده‌اند (دقیقاً ۱۶/۷ درصد کل جامعه مورد بررسی)

اگر نسبتهای این پدیده را در دوران سوم مشروطیت منظور داریم، همزمان با تحول و تطوری که در نظام تعلیم و تربیت ایران روی نموده، شماره گروه برخوردار از تعلمیات جدید افزایش یافته و به بیش از ۸۹ درصد رسیده است، گرچه در موارد نادر نیز از رجال با تجربه در عالم سیاست و با اطلاعات و معلوماتی از نوع تحصیلات قدیم برای ریاست هیأت دولتها استفاده شده است (با ۱۵/۸ درصد).

بر اساس مطالعه‌ای که درباره درجهٔ تحصیلات و حدود دانش نخست وزیران بعمل آمده است. اکثریت درخور ملاحظه‌ای ازگروه مورد مطالعه با سطح معلومات دانشگاهی مصدر امر خطیر ریاست دولت گردیده‌اند.

بطوری که از ۳۹ تن نخست وزیر دوران مشروطیت، نزدیک به ۱۳ درصد از نوع تحصیل کردگان قدیم و حدود ۵۴ درصد ازگروه تحصیل کردگان جدید بوده‌اند که از سطح تحصیلات عالی نیز برخوردار شده‌اند. با اینهمه تفصیل این امر را در جدول شماره ۲۰ـ بدین شرح می‌توان آورد.

داده‌های جدول شماره ۲۰ـ گویای این مطلب است که، از میان $\frac{1}{3}$ گروه نخست وزیران با تحصیلات قدیم، بیش از ۲۰ درصد با معلوماتی در حدود سطح، ۱۰/۳ درصد حدود مدرسی و یک تن از مجموع ۱۳ تن از این گروه با تحصیلاتی حدود اجتهاد (۲/۶ درصد مجموعت نخست وزیران) عهده‌دار امر ریاست دولتهای مشروطه بوده‌اند.

اگر بر این عده، گروه نخست وزیرانی که هم از تحصیلات قدیم و هم جدید

جدول شماره ۲۰ـ درجه تحصیلات نخست وزیران دوران مشروطیت

	درجه تحصیلات	فراوانی	درصد
	تعداد کل	۳۹ تن	
تحصیلات قدیم	سطح	۸	۲۰/۵
	مدرسی	۴	۱۰/۳
	اجتهاد	۱	۲/۶
	جمع قدیم	**۱۳**	**۳۳/۴۳**
تحصیلات قدیم و جدید	دیپلم	-	-
	فوق دیپلم	۲	۵/۱۲
	لیسانس	۱۳	۳۳/۳
	فوق لیسانس	-	-
	دکترا	۶	۱۵/۴
	جمع جدید	**۲۱**	**۵۳/۸**
تحصیلات جدید	سطح و دیپلم	۳	۷/۶
	مدرسی و لیسانس	۱	۲/۶
	اجتهاد و دکترا	۱	۲/۶
	جمع قدیم و جدید	**۵**	**۱۲/۸۲**
	جمع کل	**۳۹**	**۱۰۰**

بهره‌ای داشته‌اند بیفزاییم تعداد رؤسای دولتی که با معلوماتِ قدیم حدود اجتهاد بر سر کار آمده‌اند ۲ تن از مجموع ۳۹ تن، و آنانی که با معلوماتی کمتر از اجتهاد و در سطح مدرسی دولتها را اداره می‌کرده‌اند ۵ تن، (۱۲/۸ درصد) می‌باشد.

ولی سهم تحصیل کردگان دانشگاهی در میان نخست وزیران شایان بحث می‌باشد. تحصیل کردگان جدید همانطورکه از پیش اشاره شد حدود ۶۶/۷ درصد کل جمعیت مورد مطالعه را تشکیل می‌دهد. در داخل این گروه ۳۵/۸ درصد با

درجه لیسانس و نزدیک به ۱۸ درصد با درجه دکترا دیده می‌شود.

در واقع می‌توان بیان داشت حدود ۵۴ درصد رؤسای دولت‌های مشروطه دانشگاه دیده هستند. در حالی که تنها ۵/۱ درصد با معلوماتی پائین‌تر از لیسانس آنهم در سطح فوق دیپلم مصدر امر خطیر ریاست وزراء بوده‌اند.

و حدود ۸ درصد درجه دانشی در حد دیپلم داشته‌اند، هر آینه این رقم را بر تعداد آنانی که درگروه تحصیل کردگان قدیم معلوماتی در حدود دیپلم داشته‌اند (که ما در اینجا از آن با عنوان سطح یاد کرده‌ایم) بیفزائیم، درخواهیم یافت که تعداد نسخت وزیران با معلومات متوسط نسبتی پائین دارند و فقط ۲۸/۲ درصد کل جمعیت را نشان می‌دهد.

آنچه گفتیم، در باب مجموع نخست وزیران در طول تاریخ بیش از هفتاد ساله مشروطیت بود، ولی از آنجا که در ادوار سه گانه تاریخ سیاسی مشروطیت نتایج بررسی توصیف دگر دارد، ارقام جدول شماره ۲۱ را که نمودار درجهٔ تحصیلات آنان در هر دوره مشروطیت می‌باشد ملحوظ می‌داریم.

از این جدول آشکارا برمی‌آید، که نخست وزیران عصر قاجار با نسبتی بسیار بالا (۶۶/۷ درصد) از تحصیلات عالی برخوردار بوده‌اند: بیان داشتیم که نزدیک به $\frac{۲}{۳}$ آنان با معلومات قدیم و غیررسمی بوده‌اند، در میان این گروه باید اضافه کنیم که حدود ۳۹ درصد مجموع گروه مورد بررسی در این عصر با تحصیلاتی در حد متوسط که ما از آن با درجه سطح یاد کرده‌ایم دیده می‌شود.

و تعداد آنانی که با معلوماتی در حد مدرسی می‌باشند (۲۲/۳ درصد) درجه دوم اکثریت را تشکیل می‌دهد. اگر بر این ارقام شمارهٔ نخست وزیرانی را که با زمینهٔ معلومات غیرکلاسی و قدیم که ضمناً از تحصیلات جدید نیز نصیبی داشته‌اند بیفزائیم، نسبت گروه تحصیل کردگان با درجه مدرسی نزدیک به ۲۸ درصد می‌رسد. از ذکر یک تن از نخست وزیران با درجهٔ اجتهاد و دکترا نیز نباید غافل بود.

همچنین باید متذکر شد، که اکثریت قابل توجهی نیز از دارندگان تحصیلات جدید با درجهٔ معلومات دانشگاهی لیسانس (نسبت ۲۷/۸ درصد) می‌باشند.

بالا بودن نسبت تحصیل کردگان عالی در اینعصر بویژه از این نظر درخور مداقه و توجه است که مؤسسات آموزش عالی و دانشگاهی در ایران این دوره

جدول شماره ۲۱ـ درجه تحصیلات نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

	ادوار تاریخی / درجه تحصیلات	دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
	تعداد نخست وزیران	۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
تحصیلات قدیم	سطح	۶	۳۳/۴	۱	۱۶/۷	۱	۵/۲
تحصیلات قدیم	مدرسی	۴	۲۲/۳	-	-	-	-
تحصیلات قدیم	اجتهاد	-	-	-	-	۱	۵/۲
	جمع قدیم	**۱۰**	**۵۵/۷**	**۱**	**۱۶/۷**	**۲**	**۱۰/۵**
تحصیلات جدید	دیپلم	-	-	-	-	-	-
تحصیلات جدید	فوق دیپلم	۱	۵/۵	-	-	۱	۵/۳
تحصیلات جدید	لیسانس	۴	۲۲/۳	۱	۱۶/۶	۱۰	۵۲/۶
تحصیلات جدید	فوق لیسانس	-	-	-	-	-	-
تحصیلات جدید	دکترا	-	-	۱	۱۶/۶	۵	۲۶/۳
	جمع جدید	**۵**	**۲۷/۸**	**۲**	**۳۳/۳**	**۱۶**	**۸۴/۲**
تحصیلات قدیم وجدید	سطح و دیپلم	۱	۵/۵	۲	۳۳/۳	-	-
تحصیلات قدیم وجدید	مدرسی و لیسانس	۱	۵/۵	-	-	-	-
تحصیلات قدیم وجدید	اجتهاد و دکترا	۱	۵/۵	۱	۱۶/۷	۱	۵/۳
	جمع قدیم و جدید	**۳**	**۱۶/۵**	**۳**	**۵۰**	**۱**	**۵/۳**
	جمع کل	**۱۸**	**۱۰۰**	**۶**	**۱۰۰**	**۱۹**	**۱۰۰**

همچنانکه بجای خود بیان داشتیم وجود نداشته است و اقلیت نخبه برخودار از مراتب و درجات عالی دانشگاهی امکان احراز این امتیاز علمی را بآسانی بدست نیاورده‌اند.

بدوران دوم مشروطیت و عصر سلطنت رضاشاه این ویژگی بجای خود باقی است. همچنانکه، در مطالب پیشین این پژوهش بجای خود در بحث از

تحولات فرهنگی اشاره کردیم، عمر دانشگاه‌ها در ایران کوتاه است و تولد اولین واحد دانشگاهی در اینعصر روی داده است و طبعاً پرورش‌یافتگان دانشگاه جوان ایران را نخست وزیری عصر دوم وصلت نمی‌داده است.

با اینهمه آمار جدول ما حاکی از آنست که نیمی از رؤسای دولتهای این عصر با تحصیلات دانشگاهی دکترا (آنهم با اکثریت قابل توجه ۳۳/۳ درصد) و نزدیک به ۱۷ درصد با درجه لیسانس می‌باشند و نیمی دیگر را نخست وزیرانی تشکیل می‌دهند که حدود معلومات و دانش آنان در حد دیپلم و سطح می‌باشد.

عصر سوم، یعنی دوران سلطنت پهلوی دوم، نظری به جدول شماره ۲۱ و آمار مربوط به درجهٔ تحصیلات نخست وزیران این عصر، گویای آن است که همزمان با رشد تحصیلات عالی تسهیلات و امکانات نیل بدرجات عالی دانشگاهی چه در داخل کشور و چه در خارج از کشور، شماره رؤسای دولت با تحصیلات سطح بالای دانشگاهی نیز فزونی شایان توجه یافته است و نسبت ۸۴ درصد دانش اندوختگان دانشگاهی خود تأییدی بر این مدعا است که بیش از ۵۲ درصد نخست وزیران این دوره با دانشنامهٔ لیسانس و نزدیک به $\frac{۱}{۳}$ با درجهٔ دکترا (۳۱/۶ درصد) هستند. حال آنکه تنها یک تن از دارندگان تحصیلات جدید با فوق دیپلم و یک تن نیز از مجموع ۱۹ تن نخست وزیر عصر با معلومات غیررسمی حدود سطح از تحصیلات عالی برخوردار نبوده‌اند (جمعاً ۱۰/۵ درصد).

رشتهٔ تحصیلات نخست وزیران

پیش از این اشاره کردیم که نخست وزیران ایران از میان اقلیت نخبهٔ فکری برگزیده شده‌اند در اینجا مناسب است روشن سازیم با نقش و تأثیری که هیأت وزیران در تحولات اجتماعی و اقتصادی اخیر ایران داشته‌اند، رؤسای دولت با چه زمینه دانش و معلوماتی وظیفه خطیر اداره کشور را بعهده گرفته‌اند.

به گمان ما جداول مربوط به رشته تحصیلات و مطالعات و نوع تخصص نخست وزیران از زمرهٔ ملاکهای مطمئنی است که روشنگر این پدیده خواهد بود.

بهتر است سخن را با رشته تحصیلات عالی دانشگاهی رؤسای دولت آغاز کنیم و باستناد به آمار جداول شماره ۲۲ و ۲۳ و ۲۴ و ۲۵ مربوط به رشته تحصیلات گروه مورد مطالعه مطلب را روشنی بخشیم.

جدول شماره ۲۲ـ رشته تحصیلات نخست وزیران با تفکیک درجه در دوران مشروطیت

رشته تحصیلات		فراوانی	درصد
تعداد کل / درجه تحصیلات		۳۹ تن	
دارندگان درجه دکترا	ادبیات و فلسفه	۲	۸/۶
	حقوق قضایی و سیاسی	۱	۴/۴
	رشته‌های پزشکی	۲	۸/۶
	حقوق و اقتصاد	۲	۸/۶
جمع دکترا		**۷**	**۳۰/۵**
دارندگان درجه لیسانس	حقوق قضایی	۴	۱۷/۴
	ادبیات	۱	۴/۴
	رشته نظام	۲	۸/۶
	حقوق سیاسی	۱	۴/۴
	حقوق قضایی و سیاسی	۲	۸/۶
	رشته‌های مختلف فنی	۱	۴/۴
	رشته کشاورزی	۱	۴/۴
	حقوق و نظام	۱	۴/۴
	اظهار نشده	۱	۴/۴
جمع لیسانس		**۱۴**	**۶۱**
فوق‌دیپلم	رشته نظام	۲	۸/۶
جمع کل دارندگان درجه بالاتر از دیپلم		**۲۳**	**۱۰۰**

یافته‌های جدول شماره ۲۲ـکه مربوط به توزیع رشتهٔ تحصیلات نخست وزیران در میان گروه‌های با درجه تحصیلات مختلف دانشگاهی است: حاکی از آنست که دارندگان درجه دکترا اکثراً در رشتهٔ حقوق قضائی بـه ادامـهٔ تـحصیل پرداخته‌اند (با نسبت ۱۳/۱ درصد از جمع نسبت ۳۰/۴ درصد گروه دکترا). هرچند از این رقم ۸/۷ درصد در رشته‌های اقتصاد و ۴/۴ درصد در علوم سیاسی نیز موفق باخذ درجات عالی دانشگاهی شده‌اند.

باید افزود به موجب پاسخی که دربارهٔ رشته تحصیلات داده شده غالب نخست وزیران در چند رشته موفق باخذ دانشنامه گردیده‌اند.

ناگفته نماند، تعداد آنانی که در رشتهٔ ادبیات و فلسفه و همچنین پزشکی باخذ درجه دکترا نایل شده‌اند (با ۸/۷ درصد) قابل ملاحظه است.

توضیح درباره رشته تحصیلات نخست وزیران لیسانس را با اشاره به فزونی نسبت فارغ‌التحصیلان رشته قضائی (با ۱۷/۴ درصـد) آغـاز می‌نمـاید و یـادآور می‌شود چنانچه نسبت فارغ‌التحصیلان رشته حقوق و علوم سیاسی، (با نسبت ۸/۷ درصد) همچنین حقوق و رشته نظام را (با نسبت ۴/۴ درصد) بر این شماره بیفزائیم، تعداد رؤسای دولت با تحصیلات قضائی اکثریت درخور ملاحظه‌ای خواهد داشت (۳۰/۵ درصد از ۶۷ درصد دارندگان تحصیلات در حد لیسانس)

درجهٔ دوم اکثریت از آن فارغ‌التـحصیلان رشـتهٔ نظـام (بـا ۲۱/۸ درصـد) می‌باشد. و در مرحله سوم اکثریت، با نسبتی اندک از لیسانسیه‌های رشته علوم سیاسی می‌توان ذکری به میان آورد (با رقم ۱۳/۱ درصد)

این نکته گفتنی است که تعداد نخست وزیرانی که در رشته‌هایی همچون ادبیات، کشاورزی و رشته‌های مختلف فنی لیسانس خود را دریافت داشته‌اند اندک بوده و از هر یک بیش از یک تن نبوده است.

آنچه بیان داشتیم در مجموع دوران سلطنت مشـروط است. ولی جـدول شماره ۲۳ـمربوط به رشتهٔ تحصیلات نخست وزیران در هر عصر حکایت از آن دارد که: در عصر حکومت قاجاریان یک تن نخست وزیر با درجه‌ای معادل دکترا در رشته ادبیات و فلسفه بوده و در میان دارندگان درجه لیسانس اکثریت با آنانی است که در رشتهٔ حقوق (با ۴۲/۹ درصد) فارغ‌التحصیل شده‌اند. در مرحله دوم، اکثریت با

جدول شماره ۲۳ـ رشته تحصیلات نخست وزیران با تفکیک درجه تحصیل در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی / رشتهٔ تحصیلات		دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران		۱۸		۶		۱۹	
دکترا	ادبیات و فلسفه	۱	۱۴/۳	۱	۳۳/۳	۲	۱۱/۸
	حقوق قضائی و سیاسی	-	-	۱	۳۳/۳	۲	۱۱/۸
	رشته‌های پزشکی	-	-	-	-	۲	۱۱/۸
	حقوق و اقتصاد	-	-	-	-	-	-
جمع دکترا		**۱**	**۱۴/۳**	**۲**	**۶۶/۷**	**۶**	**۳۵/۴**
لیسانس	حقوق قضایی	۲	۲۸/۵	-	-	۲	۱۱/۷
	ادبیات	۱	۱۴/۳	-	-	-	-
	رشته نظام	۱	۱۴/۳	-	-	۱	۵/۹
	حقوق سیاسی	-	-	۱	۳۳/۳	۲	۱۱/۷
	حقوق قضایی و سیاسی	-	-	-	-	۲	۱۱/۷
	رشته‌های فنی	-	-	-	-	۱	۵/۹
	رشته کشاورزی	-	-	-	-	۱	۵/۹
	حقوق و نظام	۱	۱۴/۳	-	-	-	-
	اظهار نشده	-	-	-	-	۱	۵/۹
جمع لیسانس		**۵**	**۷۱/۴**	**۱**	**۳۳/۳**	**۱۰**	**۵۸/۷**
فوق دیپلم	رشته نظام	۱	۱۴/۳	-	-	۱	۵/۹
جمع فوق‌دیپلم		**۱**	**۱۴/۳**	**-**	**-**	**۱**	**۵/۹**
جمع کل		**۷**	**-**	**۳**	**۱۰۰**	**۱۷**	**۱۰۰**

تحصیل کردگان رشته نظام را با (۲۸/۶ درصد) می‌توان آورد. اگر نسبت ۱۴/۳ درصد افرادی که با درجه فوق دیپلم رشته نظام را دیده‌اند بر این گروه بیفزائیم فارغ‌التحصیلان رشته نظام نسبتی معادل با گروه فارغ‌التحصیلان رشته حقوق دارند.

در دورهٔ دوم مشروطیت: از سه تن رئیس دولت با تحصیلات عالی دانشگاهی، یک تن در رشته ادبیات و فلسفه با درجه دکترا دیده می‌شود و یک تن دیگر دکترای خود را در رشته حقوق قضائی و سیاسی دریافت داشته است. رشته تحصیل یک تن دیگر با درجهٔ لیسانس در علوم سیاسی بوده است.

دوران سوم و عصر سلطنت محمدرضا شاه: دارندگان درجه دکترا با نسبتهای برابر در رشته‌های ادبیات و فلسفه، حقوق قضائی و علوم سیاسی، رشته‌های پزشکی (هر یک با ۱۱/۸ درصد) مدرک دانشگاهی خود را دریافت داشته‌اند.

در میان دارندگان درجهٔ لیسانس، نسبت آنانی که در رشتهٔ حقوق قضائی و سیاسی بتحصیل اشتغال داشته‌اند هر یک با نسبت (۲۳/۵ درصد) افزون از دیگر رشته‌های تحصیلی می‌باشد.

از ذکر نخست وزیرانی که در رشته‌های: نظام، کشاورزی و فنی هر یک (با نسبت ۱۵/۹ درصد) تحصیلات خود را تا درجهٔ لیسانس به پایان رسانده‌اند نباید غافل شد.

ناگفته نماند یک تن از نخست وزیران این عصر با سطح تحصیلات فوق دیپلم در رشتهٔ نظام بوده است.

با شرحی که گذشت اینک شایسته خواهد بود رشته تحصیلات نخست وزیران را در مجموع، و بدون توجه به درجه‌های تحصیلی دانشگاهی ملحوظ بداریم.

از جدول شماره ۲۴ چنین برمی‌آید که: زمینه تحصیلات نخست وزیران عصر مشروطیت اکثراً (با نسبت ۴۳/۵ درصد) رشته حقوق قضائی می‌باشد و این نسبت بسیار چشمگیرتر از رشته‌های دیگری همچون رشته نظام (با ۲۱/۷ درصد) و رشته علوم سیاسی (با ۱۷/۴ درصد) می‌باشد.

نکته درخور ملاحظه فزونی نسبت فارغ‌التحصیلان رشته نظام برای تصدی مقام صدارت است در حالی که نسبت اقتصاددانان و متخصصان فنی در این گروه

جدول شماره ۲۴ـ رشته تحصیلات نخست وزیران در دوران مشروطیت

رشته تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
ادبیات و فلسفه	۲	۸/۶
ادبیات	۱	۴/۴
حقوق قضائی و سیاسی	۳	۱۳/۰
حقوق قضائی و اقتصاد	۲	۸/۶
حقوق قضایی و نظام	۱	۴/۴
حقوق قضایی	۴	۱۷/۴
حقوق سیاسی	۱	۴/۴
رشته‌های پزشکی	۲	۸/۶
رشته‌های مختلف فنی	۱	۴/۴
رشته کشاورزی	۱	۴/۴
رشته نظام	۴	۱۷/۴
اظهار نشده	۱	۴/۴
جمع کل دارندگان تحصیلات عالی	**۲۳**	**۱۰۰**

بسیار ناچیز است و به ۸/۷ و ۴/۴ درصد مجموع کل نخست وزیران می‌رسند.

از ذکر شماره سیاستمداران با تحصیلات در زمینه ادبی و فلسفی (با نسبت ۱۳/۴ درصد) نباید خودداری کرد.

از مجموع آنچه گفتیم و جداول ما نیز مبین آن است، زمینه علمی نخست وزیران را در رشته‌هائی همچون حقوق، نظام، علوم سیاسی، ادبیات و فلسفه و رشته‌های پزشگی و در مراتبی بسیار پائین رشته کشاورزی و فنی (هر یک، یک تن) تشکیل می‌دهد.

لازم به یادآوری است که در این باب، هر عصر کیفیت توزیعی متمایز دارد، ازجدول شماره ۲۵ برمی‌آید که در دوران سلطنت قاجاریان بیشتر رجال و

جدول شماره ۲۵ـ رشته تحصیلات نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی / رشتهٔ تحصیلات	دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸۰		۶		۱۹۰	
ادبیات و فلسفه	-	-	۱	۳۳/۳	۲	۱۱/۷
ادبیات	۱	۱۶/۷	-	-	-	-
حقوق قضایی	۲	۳۳/۳	-	-	۲	۱۱/۷
حقوق قضایی و سیاسی	-	-	۱	۳۳/۳	۲	۱۱/۷
حقوق سیاسی	-	-	۱	۳۳/۳	۲	۱۱/۷
رشته‌های پزشکی	-	-	-	-	۲	۱۱/۸
رشته‌های فنی	-	-	-	-	۱	۵/۹
حقوق قضایی و اقتصاد	-	-	-	-	۲	۱۱/۸
رشته‌های کشاورزی	-	-	-	-	۱	۵/۹
رشته نظام	۲	۳۳/۳	-	-	۲	۱۱/۸
حقوق قضایی و نظامی	۱	۱۶/۷	-	-	-	-
اظهار نشده	-	-	-	-	۱	۵/۹
جمع کل نخست وزیران با درجه تحصیلات عالی	**۶**	**۱۰۰**	**۳**	**۹۹/۹۹**	**۱۷**	**۱۰۰**

سیاستمدارانی که زمینهٔ تحصیلات و دانششان فنون ارتش و نظام و حقوق قضائی بوده است ریاست دولت را عهده‌دار گردیده‌اند بطوری که از مجموع ۶ تن نخست وزیر با سطح تحصیلات عالی دانشگاهی: ۵ تن در رشته حقوق قضائی و رشته نظام و تنها یک تن با تحصیلاتی در زمینهٔ ادبیات دیده می‌شود.

اگر عصر دوم مشروطیت را ملحوظ داریم، اکثریت با گروه فارغ‌التحصیلان رشتهٔ علوم سیاسی است. بطوری که از مجموع ۳ تن نخست وزیر با تحصیلات عالی ۲ تن در رشته علوم سیاسی تخصص داشته‌اند و یک تن در رشته ادبیات و فلسفه.

باید افزود از میان دو تن دارای تحصیلات در رشته علوم سیاسی، یک تن دانشنامه خود را علاوه بر رشته علوم سیاسی در حقوق قضائی نیز دریافت داشته است.

عصر سوم مشروطیت را دوران تنوع رشته تحصیلی نخست وزیران باید دانست با این همه آن چه در باب کل جمعیت دوران مشروطیت بیان داشتیم، در دوران سوم مشروطیت نیز صادق است:

به بیان دیگر، رهبری و ریاست هیأتهای دولت را (با ۳۵/۳ درصد)، بیشتر دارندگان رشته حقوق قضائی در دست داشته‌اند.

در درجهٔ دوم آنانی که رشتهٔ علوم سیاسی را دیده‌اند (با ۲۳/۵ درصد) و در مرحله سوم از نخست وزیرانی می‌توان یاد کرد که در رشته‌هائی همچون پزشکی، نظام، ادبیات و فلسفه و اقتصاد موفق به دریافت مدرک تحصیلات عالی گردیده‌اند (هر یک با نسبت اندک ۱۱/۸ درصد)

در پایان از گروه معدود فارغ‌التحصیلان رشته‌های کشاورزی و فنی با عنوان رشته‌های جدید در این عصر (هر یک با نسبت ۵/۹ درصد) ذکری به میان می‌آوریم.

محل تحصیلات عالی نخست وزیران

پژوهش درباره محل تحصیلات نخست وزیران و اینکه متأثر از چه نظام تعلیم و تربیتی هستند، موضوعی است شایان ملاحظه.

جدول شماره ۲۶ـ مربوط به محل تحصیلات عالی نخست وزیران در طول تاریخ مشروطیت مبین این نکته است که: غالب نخست وزیرانی که با درجهٔ دکترا بوده‌اند، از دانشگاه‌های کشور فرانسه فارغ‌التحصیل شده‌اند (به نسبت حدود ۲۲ درصد).

با توجه به محل تحصیلات رؤسای دولت با تحصیلات درجه لیسانس نیز، سهم پرورش‌یافتگان دانشگاه‌های خارج از کشور (با نسبت نزدیک به ۷۴ درصد) بیش از مؤسسات آموزش عالی ایران می‌باشد.

و در میان این گروه نیز شماره تحصیل کردگان انگلستان (با نسبت ۱۳ درصد)

جدول شماره ۲۶ـ محل تحصیلات عالی نخست وزیران با تفکیک درجه تحصیلات

نام کشور محل تحصیلات عالی		فراوانی	درصد
تعداد کل		۳۹ تن	
دکترا	ایران	۱	۴/۴
	فرانسه	۵	۲۱/۸
	ایران و سوئیس	۱	۴/۴
جمع دکترا		**۷**	**۳۰/۶**
لیسـانس	انگلستان	۳	۱۳/۱
	روسیه	۲	۸/۷
	روسیه و سوئیس	۱	۴/۳
	ایران و فرانسه	۱	۴/۳
	ایران و انگلیس	۱	۴/۳
	بلژیک و فرانسه	۱	۴/۳
	فرانسه	۱	۴/۳
	آلمان	۱	۴/۳
	ایران	۳	۱۳/۱
جمع لیسانس		**۱۴**	**۶۰/۷**
فوق‌دیپلم	ایران	۲	۸/۷
جمع‌کل نخست‌وزیران با تحصیلات عالی		**۲۳**	**۱۰۰**

فزونتر از ممالکی همچون فرانسه، سویس، آلمان و بلژیک (هر یک با نسبت ۴/۴ درصد) می‌باشد.

اضافه می‌کنیم گروهی که در روسیه به تحصیلات عالی تا حد لیسانس پرداخته‌اند (با رقمی معادل ۱۳/۱ درصد) بعد از تحصیل کردگان کشور انگلستان

قرار گرفته‌اند.

سهم دانشگاه‌های ایران در تربیت کادر عالی سیاسی بسیار ناچیز بوده است، بطوری که از هفت تن نخست وزیر با درجهٔ دکترا، یک تن در ایران و از میان ۱۴ تن با درجهٔ لیسانس فقط ۳ تن در دانشگاه تهران تحصیلات عالی راباپایان رسانده‌اند.

در اینجا از ذکر دو تن نخست وزیر با فوق دیپلم که در ایران بتحصیل پرداخته‌اند نباید خودداری کرد.

جدول شماره ۲۷ـ مربوط به همین مطلب در هر عصر مشروطیت حکایتی دگر دارد: ارقام عصر اول مبین این نکته است که ۳ تن از مجموع رؤسای دولت با درجه لیسانس در خارج ازکشور موفق به دریافت مدرک عالی دانشگاهی شده‌اند و دو تن دیگر که معلوماتی معادل لیسانس دارند از پرورش‌یافتگان رشته‌های بخصوصی ازدارالفنون بوده‌اند.

و نیز تنها نخست وزیری که در این عصر با درجه تحصیل معادل دکترا بوده و معلومات خود را در زمینه ادبیات و فلسفه در ایران تکمیل کرده است یاد می‌کنیم.

اشاره شدکه ۳ تن ازنخست‌وزیران باتحصیلات عالی‌این عصرتحصیل‌کردگان دانشگاه‌های خارج ازکشور هستند، باید افزود که دو تن از این ۳ تن از دانشگاه‌های کشور انگلستان و یک تن از روسیه فارغ‌التحصیل شده‌اند.

اگر عصر دوم مشروطیت یعنی دوران سلطنت رضاشاه را با دو عصر دیگر برابر نهیم تعداد نخست وزیران متأثر از تعلیم و تربیت غربی بسیار ناچیز و محدود به یک تن از مجموع ۶ تن رئیس دولت است که او هم مدرک دکترای خود را از کشور سویس دریافت داشته است و از میان پنج تن دیگر فقط دو تن تحصیلاتی در حدّ عالی داشته‌اند که در ایران به تکمیل معلومات خود پرداخته‌اند.

عصر سوم مشروطیت، مقارن است با توسعه وگسترش تحصیلات عالی در ایران و بهمین مناسب باید تحصیل کردگان خارج از کشور در گروه نخست وزیران بالا باشد.

معذالک از میان ۶ تن نخست وزیر با درجه دکترا تنها $\frac{1}{6}$ از دانشگاه تهران فارغ‌التحصیل شده است. نکته در خور توجه فزونی تحصیل کردگان دانشگاه‌های کشور فرانسه در راس هیأتهای دولت ایران است (با ۴۷/۱ درصد)

جدول شماره ۲۷ـ محل تحصیلات عالی نخست وزیران با تفکیک درجه تحصیلات در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی / کشور		دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران		۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
دکترا	ایران	۱	۱۴/۳	۱	۳۳/۳	۱	۵/۹
	فرانسه	-	-	-	-	۵	۲۹/۴
	ایران و سویس	-	-	۱	۳۳/۴	-	-
جمع دکترا		۱	۱۴/۳	۲	۶۶/۷	۶	۳۵/۳
لیسانس	انگلستان	۲	۲۸/۶	-	-	۱	۵/۹
	روسیه	۱	۱۴/۳	-	-	۱	۵/۹
	روسیه و سویس	-	-	-	-	۱	۵/۹
	ایران و فرانسه	-	-	-	-	۱	۵/۹
	ایران و انگلیس	-	-	-	-	۱	۵/۹
	بلژیک و فرانسه	-	-	-	-	۱	۵/۹
	فرانسه	-	-	-	-	۱	۵/۹
	آلمان	-	-	-	-	۱	۵/۹
	ایران	۲	۲۸/۶	۱	۳۳/۳	۲	۱۱/۷
جمع لیسانس		۵	۷۱/۵	۱	۳۳/۳	۱۰	۵۸/۹
فوق دیپلم	ایران	۱	۱۴/۲	-	-	۱	۵/۸
جمع فوق‌دیپلم		۱	۱۴/۲	-	-	۱	۵/۸
جمع کل پدران نخست وزیران با تحصیلات عالی		۷	۱۰۰	۳	۱۰۰	۱۷	۱۰۰

توضیح آن که ۲۹/۴ درصد مجموع رؤسای دولت این عصر با درجه دکترا، ۱۱/۸ درصد با درجه لیسانس فارغ‌التحصیل دانشگاه‌های فرانسه بوده‌اند.و چنانچه درصد و چنانچه درصد کسانی را که با درجه لیسانس هم از فرانسه و هم از بلژیک دانشنامه خود را دریافت داشته‌اند بر این شماره بیفزائیم نسبت لیسانسیه‌های دانشگاه فرانسه به حد ۱۸ درصد می‌رسد.

در جمع لیسانسیه‌ها (با نسبت ۵۸/۸ درصد) نسبت آنانی که در ایران موفق بدریافت مدرک تحصیلی خود شده‌اند بسیار پائین و معادل ۱۱/۸ درصد می‌باشد.

سهم تحصیل کردگان گروه لیسانسیه ازکشورهای انگلستان ۱۱/۸ درصدو از آن کشورهای آلمان و روسیه، روسیه و سویس، هر کدام حدود ۶ درصد بوده است.

از مجموع آنچه گفتیم، و آمار جداول شماره ۲۸ و ۲۹ که توزیع محل تحصیلات نخست وزیران را بدون توجه به درجه‌های تحصیلی آنان نشان می‌دهد چنین استنباط می‌شود که، حدود ۷۴ درصد مجموع نخست وزیران با تحصیلات عالی، دانشنامه خود را از دانشگاه‌های خارج ازکشور با اکثریتی بدین شرح بدست آورده‌اند.

فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌های فرانسه، با بیش از $\frac{1}{3}$ مجموع گروه مورد بررسی در درجه اول، دانشگاه‌های کشور انگلستان (با ۱۷/۴ درصد) در درجه دوم و از آن کشور روسیه (با ۱۳/۱ درصد) در درجه سوم، اکثریت داشته‌اند.

از فارغ‌التحصیلان دانشگاههای کشورهای دیگری همچون آلمان، سوئیس، بلژیک هر یک با نسبت ۴/۴ درصد نیز می‌توان ذکری به میان آورد.

بهتر است سخن درباره محیط تعلیم نخست وزیران را به کیفیت توزیع آن در هر عصر مشروطیت پایان دهیم.

جدول شماره ۲۹ـ مربوط به محل تحصیلات نخست وزیران بدون توجه به درجه‌های تحصیلات دانشگاهی آنان در هر عصر مشروطیت مبین این نکته است که:

در عصر اول مشروطیت اکثریت نخست وزیران که سطح تحصیل آنان در حد دانشگاهی تشخیص داده شده است (۵۷/۱۴ درصد) در داخل کشور به بالا بردن

جدول شماره ۲۸ـ محل تحصیلات عالی نخست وزیران دوران مشروطیت

نام کشور محل تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
کشور فرانسه	۶	۲۶/۱
کشور انگلستان	۳	۱۳
کشور روسیه	۲	۸/۷
کشور آلمان	۱	۴/۳
کشور روسیه و سویس	۱	۴/۳
کشور بلژیک و فرانسه	۱	۴/۳
کشور ایران و سویس	۱	۴/۳
کشور ایران و فرانسه	۱	۴/۳
کشور ایران و انگلستان	۱	۴/۳
کشور ایران	۶	۲۶/۱
جمع کل با تحصیلات عالی	**۲۳**	**۱۰۰**

سطح اطلاعات و معلومات خود کوشیده‌اند (یا ۴۲/۹ درصد) و بقیه را فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌های کشور انگلستان (با ۲۸/۶ درصد) و کشور روسیه (با ۱۴/۳ درصد) تشکیل داده‌اند.

در عصر دوم مشروطیت همچنانکه در پیش بیان داشتیم نیمی از رؤسای دولت برخوردار از تحصیلات عالی دانشگاهی بوده‌اند و از بین این عده نیز فقط یک تن از آنان توفیق ادامهٔ تحصیل در خارج ازکشور را داشته‌اند آنهم درکشور سوئیس.

ولی در عصر سوم همچنانکه اشاره کردیم، با توسعه تعلیمات و تحصیلات عالی در ایران، دانشگاه‌های داخلی کشور توفیقی در تربیت کادر رؤسای دولت مشروطه نداشته است.

بطوری که آنچه در باب کل نخست وزیران دوران مشروطیت بیان داشتیم،

جدول شماره ۲۹ـ محل تحصیلات عالی نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
کشور	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸		۶		۱۹	
فرانسه	-	-	-	-	۶	۳۵/۳۰
انگلستان	۲	۲۸/۶	-	-	۱	۵/۸
روسیه	۱	۱۴/۳	-	-	۱	۵/۹
آلمان	-	-	-	-	۱	۵/۹
روسیه و سویس	-	-	-	-	۱	۵/۹
بلژیک و فرانسه	-	-	-	-	۱	۵/۹
ایران و سویس	-	-	۱	۳۳/۳	-	-
ایران و فرانسه	-	-	-	-	۱	۵/۹
ایران و انگلستان	-	-	-	-	۱	۵/۹
ایران	۴	۵۷/۱	۱	۳۳/۳	۴	۲۳/۵
اظهار نشده	-	-	۱	۳۳/۴	-	-
جمع	۷	۱۰۰	۳	۱۰۰	۱۷	۱۰۰

درباره عصر سوم ودوران‌سلطنت محمدرضا شاه صادق است و فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌های خارج ازکشور در میان نخست وزیران ایران اکثریت داشته‌اند.

شایسته است در تأیید مطلب، آمار جدول شماره ۲۹ مربوط به عصر سوم مشروطیت را مورد استناد قرار دهیم و با توضیح آن، به مطلب، روشنی بیشتری بخشیم.

داده‌های جدول مذکور در فوق حاکی از آنست که ۷۶/۵ درصد نخست وزیران مدرک تحصیلات عالی خود را به ترتیب از دانشگاه‌های کشورهای اروپائی زیر دریافت داشته‌اند:

کشور فرانسه با اکثریت ۴۷/۱ درصد در درجه اول اهمیت، کشور انگلستان با ۱۷/۷۶ درصد در درجه دوم و در مراحل بعدی با نسبتی برابر (هر یک حدود ۶ درصد) ممالکی همچون بلژیک، روسیه و سوئیس، مهد تعلیم و تربیت هیأتهای دولت ایران بوده‌اند.

نوع تخصص نخست وزیران

از رشتهٔ تحصیلات که برای تعیین زمینهٔ دانش و معلومات نخست وزیران آوردیم بگذریم، بجا است اشارتی از ملاک دیگری که برای دستیابی به زمینه علمی و دانش گروه مورد بررسی بکار برده‌ایم و آن نوع تخصص باشد نیز یاد شود.
در این مورد جدول شماره ۳۰ که مربوط به نوع تخصص نخست وزیران در

جدول شماره ۳۰ـ نوع تخصص نخست وزیران دوران مشروطیت

نوع تخصص	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹ تن	
ادبیات	۱	۲/۶
فلسفه	۲	۵/۱
امور اقتصادی	۲	۵/۱
امور نظامی	۳	۷/۷
سیاست و امور سیاسی	۶	۱۵/۴
مدیریت امور اداری	۱	۲/۶
حقوق قضائی و احکام اسلامی	۲	۵/۱
تنظیم و تدوین قوانین	۱	۲/۶
رشته‌های پزشکی	۱	۲/۶
موسیقی	۱	۲/۶
اظهار نشده	۲۱	۵۳/۸

طول تاریخ مشروطیت می‌باشد، حاکی از آن است که اکثریت رؤسای قوه مجریه در عصر مشروطیت تخصص خود را در سیاسیت و امور سیاسی ذکر کرده‌اند (به نسبت ۱۵/۴ درصد)

دردرجه‌دوم از اکثریت،از متخصصان در امور نظامی (با ۷/۷ درصد) باید یاد کرد و مرحله سوم را آنانی تشکیل می‌دهند که نوع تخصص خود را در زمینه‌های فلسفه، امور اقتصادی و حقوق قضائی و احکام اسلامی آورده‌اند.

اگردرمیان‌پاسخ‌های رسیده دیگر مربوط به نوع تخصص نخست وزیران نظر اندازیم بطورکلی درمی‌یابیم که زمینهٔ تخصص آنان در انواع زیر آمده است.

ادبیات، مدیریت امور اداری، تنظیم و تدوین قوانین، رشته‌های مختلف پزشگی، و موسیقی (هر یک با ۲/۶ درصد)

باید افزود که از میان ۳۹ تن نخست وزیر دوران مشروطیت بیش از نیمی از آنان از پاسخ به سئوال مربوط به نوع تخصص خویش خودداری کرده‌اند.

جدول شماره ۳۱ نمودار همین پدیده در هر عصر مشروطیت می‌باشد روشنگر این نکته است که عصر اول مشروطیت، رجالی با زمینه تخصصی همچون: ادبیات، امور اقتصادی، امور نظام، و سیاست و امور سیاسی، به نخست وزیری انتخاب شده‌اند.

و از میان پاسخهای رسیده تعداد آنانی که تخصص خود را در سیاست و امور سیاسی آورده‌اند (با ۱۱/۱ درصد مجموع نخست وزیران عصر) اکثریت را در درجه اول دارند، و تعداد آنانی که در ادبیات، امور اقتصادی و امور نظامی ذکری از نوع تخصص خود کرده‌اند اندک و هر یک با نسبت ۵/۵ درصد دیده می‌شود.

دوران دوم مشروطیت از $\frac{۲}{۳}$ مجموع رؤسای دولت که به سؤال ما پاسخ داده‌اند ۳۳/۳ درصد در سیاست و امور سیاسی، و ۳۳/۳ درصد بقیه با نسبتهای همانند، خود را متخصص در فلسفه و موسیقی دانسته‌اند.

از عصر سوم مشروطیت به عنوان دوران تنوع تخصص گروه مورد بررسی می‌توان یاد کرد،بطوری که زمینهٔ تخصص ۱۹ تن نخست وزیران این عصر بخلاف دو دوره دیگر، در زمینه‌هایی همچون، مدیریت امور اداری، حقوق قضائی و احکام

جدول شماره ۳۱ـ نوع تخصص وزیران در هر دوره مشروطیت

ادوار تاریخی / نوع تخصص	دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸		۶		۱۹	
ادبیات	۱	۵/۵	-	-	-	-
فلسفه	-	-	۱	۱۶/۷	۱	۵/۳
امور اقتصادی	۱	۵/۵	-	-	۲	۱۰/۶
امور نظامی	۱	۵/۵	-	-	۲	۱۰/۶
مدیریت امور اداری	-	-	-	-	۱	۵/۳
حقوق قضایی و احکام اسلامی	-	-	-	-	۳	۱۵/۸
تنظیم و تدوین قوانین	-	-	-	-	۱	۵/۳
رشته‌های پزشگی	-	-	-	-	۱	۵/۳
	-	-	-	-	-	-
سیاست و امور سیاسی	۲	۱۱/۱	۲	۳۳/۳	۲	۱۰/۶
موسیقی	-	-	۱	۱۶/۷	-	-
اظهار نشده	۱۳	۶۶/۷	۲	۳۳/۳	۶	۳۱/۷
جمع						

اسلامی، تنظیم و تدوین قوانی، و رشته‌های پزشگی نیز ذکری به میان آمده است.

هر آینه نظر به اولویت نوع تخصص داشته باشیم. تعداد نخست وزیرانی که در حقوق قضائی و احکام اسلامی تخصص داشته‌اند (با ۱۵/۸ درصد) اکثریت دارند. پس از آن کسانی هستند که در امور اقتصادی، نظام، و سیاست و امور سیاسی (هر یک با ۱۰/۶ درصد) تخصص داشته‌اند.

شماره آنانی که در ادبیات، مدیریت و امور اداری، تدوین قوانین و رشته‌های پزشگی تخصص داشته‌اند بسیار اندک (هر یک با نسبت ۵/۳ درصد) است.

رشته مطالعات نخست وزیران

متغیر دیگری که برای تعیین زمینهٔ معلومات گروه مورد بررسی می‌توان بکار برد، رشتهٔ مطالعات آنان می‌باشد.

جدول شماره ۳۲، درباره مطلب اخیر حکایت از آن می‌کند که رشته مورد مطالعه رهبران دولتهای مشروطه علی رغم مشغله سیاسی، در زمینهٔ ادبیات و فلسفه (با نسبت ۲۵/۶ درصد) در درجه اول اکثریت بوده است.

و حال آنکه شماره مردان سیاست که در پاسخ ما، رشته مطالعات خود را در علوم سیاسی و امور سیاست آورده‌اند (۱۸/۴ درصد) در درجه دوم اکثریت قرار دارد.

نسبتهای دیگر جدول مذکور در حد بسیار اندک بترتیب در رشته‌های

جدول شماره ۳۲ـ رشته مطالعات نخست وزیران دوران مشروطیت

رشته مطالعات	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹	
حقوق سیاسی	۲	۵/۱
حقوق قضائی و احکام اسلامی	۱	۲/۶
سیاست و امور سیاسی	۵	۱۲/۸
اقتصاد	۲	۵/۱
امور مالی	۲	۵/۱
مدیریت و امور اداری	۱	۲/۶
تاریخ و جغرافیا	۲	۵/۱
ادبیات	۵	۱۲/۸
فلسفه	۵	۱۲/۸
رشته‌های فنی	۱	۲/۶
اظهار نشده	۲۱	۵۳/۹

مختلف: اقتصاد، امور مالی، تاریخ و جغرافیا، (هر یک با ۵/۱ درصد)، حقوق قضایی و رشته‌های فنی (هر یک با ۲/۶ درصد) نشانه‌هایی است از رشته‌هائی که نخست وزیران در تکمیل معلومات خود برگزیده‌اند.

از توضیحاتی که درباره رشته مطالعات و نوع تخصص نخست وزیران آوردیم، چنین برمی‌آید که نتایج بدست آمده در این دو مورد با احکام گذشته ما در زمینهٔ رشته تحصیلات تطبیق نمی‌کند و روشنگر این نکته است که اکثریت گروه مورد بررسی پس از طی دوره‌های دانشگاهی برای تکمیل معلومات و بینش خود در زمینه‌های دیگری از دانش روی آورده‌اند.

نسبت نخست وزیران با تحصیلات عالی در رشته‌های حقوق قضایی (با رقم ۴۳/۵ درصد) در برابر نسبت اندک ۵/۱ درصد نوع تخصص و ۲/۶ درصد رشته مطالعات گروه مورد بررسی تأیید نظریه مذکور در فوق می‌باشد.

شایسته است از توزیع رشتهٔ مطالعات رؤسای دولت در هر دوره مشروطیت نیز سخنی به میان آوریم.

آمار جدول شماره ۳۳ـرشته‌های مورد مطالعه نخست وزیران عصر قاجاریان را با نسبتهای برابر (هر یک ۱۶/۷ درصد) در زمینه‌های: ادبیات و فلسفه و علوم سیاسی و امور سیاست و تعداد اندکی در امور اقتصادی (۵/۵ درصد) نشان می‌دهد.

عصر دوم مشروطیت نیز همچنان نسبت نخست وزیرانی که در رشته مطالعه انتخابی آنان،در ادبیات و فلسفه بوده است اکثریت را با نسبت ۴۰ درصد دارند و شماره افرادی که در امور سیاسی و سیاست مطالعاتی داشته‌اند فقط یک تن از مجموع ۶ تن نخست وزیر عصر مورد ملاحظه است.

باید افزود تعداد اندکی از نخست وزیران این دوره مطالعاتی در امور مالی و مدیریت امور اداری داشته‌اند (با نسبت ۲۰ درصد)

عصر سوم مشروطیت از نظر گروه ارجح،همانند دوره اول مشروطیت می‌باشد. توضیح آن که شماره کسانی که برای افزایش اطلاعات خود به رشته‌های ادبیات و فلسفه روی آورده‌اند فزونتر از آنانی است که در علوم سیاسی و سیاست به تکلمیل معلومات پرداخته‌اند. نسبت ۲۶/۳ درصد رشته مطالعات نخست وزیران

جدول شماره ۳۳ـ رشته مطالعات نخست ویزران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی	دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
رشته مطالعات	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸ تن		۶ تن		۱۹ تن	
حقوق سیاسی	۱	۵/۵	-	-	۱	۵/۳
ادبیات	۲	۱۱/۱	۱	۲۰	۲	۱۰/۵
فلسفه	۱	۵/۵	۱	۲۰	۳	۱۵/۸
سیاست و امور سیاسی	۲	۱۱/۱	۱	۲۰	۲	۱۰/۵
اقتصاد	۱	۵/۵	-	-	۱	۵/۳
امور مالی	-	-	۱	۲۰	۱	۵/۳
مدیریت و امور اداری	-	-	۱	۲۰	-	-
تاریخ و جغرافیا	-	-	-	-	۲	۱۰/۵
حقوق قضایی و احکام‌اسلامی	-	-	-	-	۱	۵/۳
رشته‌های فنی	-	-	-	-	۱	۵/۳
اظهار نشده	۱۱	۶۱/۱	۲	۴۰	۸	۴۲/۱

در ادبیات و فلسفه در برابر ۱۵/۸ درصد افرادی که در علوم سیاسی و سیاست مطالعاتی داشته‌اند گویای این مطلب است.

باید افزود تعداد نخست وزیرانی که در رشته‌هایی همچون: اقتصاد، امور مالی حقوق قضایی و رشته‌های فنی مطالعاتی داشته‌اند بسیار اندک می‌باشد (هر یک با ۵/۳ درصد)

از نسبت افرادی که رشتهٔ مطالعه خود را در زمینه تاریخ و جغرافیا یاد کرده‌اند نباید خودداری کرده (۱۰/۵ درصد کل جمعیت مورد مطالعه)

. . . .

چون اشارتی به کیفیت معلومات و دانش نخست وزیران رفت، شایسته

خواهد بود تا از پاسخ نخست وزیران درباره سئوال مربوط به کتابهای مورد علاقه و مطالعه آنان نیز سخنی به میان آوریم. هر چند تعداد اندکی باین سئوال پاسخ داده باشند.

از داده‌های جدول شماره ۳۴ برمی‌آید که از میان ۳۹ تن نخست وزیر دوران مشروطیت کتابهای مورد علاقه ۱۴ تن آنان که بسئوال مربوط پاسخ داده‌اند بیشتر در زمینه ادبیات بوده است (۲۵/۷۰ درصد کل نخست وزیران)

و حال آنکه فقط یک تن، آثار مورد مطالعه و علاقه‌اش را در زمینه‌های علمی آورده است (۲/۶ درصد کل نخست وزیران)

شماره افرادی که کتابهای تاریخی را بیشتر مطالعه می‌کرده‌اند نیز بالا می‌باشد و (به نسبت ۱۵/۴ درصد) در مرحله دوم از اکثریت قرار دارد. و از پاسخ تعداد اندکی از نخست وزیران که بیشتر از همه به کتابهای حقوقی علاقمند بوده و مطالعه

جدول شماره ۳۴ـ نوع کتابهای مورد علاقه نخست وزیران دوران مشروطیت

نوع کتاب	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹	
اظهار نشده	۲۵	۶۴/۱
ادبیات	۷	۱۷/۹
تاریخی و حقوقی	۱	۲/۶
حقوقی ـ ادبی ـ اجتماعی	۱	۲/۶
تاریخی	۱	۲/۶
تاریخی و ادبی	۲	۵/۱
تاریخی و فلسفی	۱	۲/۶
تاریخی و علمی	۱	۲/۶
جمع	**۳۹**	**۱۰۰**

کرده‌اند (با نسبت ۵/۱ درصد می‌توان ذکری به میان آورد.

اگر هر عصر مشروطیت را منظور بداریم، به موجب جدول شماره ۳۵ در دوران اول مشروطیت از اطلاعاتی که درباره ۴ تن در این باب بدست آورده‌ایم، ۳ تن به کتابهای ادبی منظوم رغبتی بیشتر داشته و به مطالعه آنها پرداختهٔند، و یک تن از کتابهای تاریخی و حقوقی بعنوان کتابهای مورد مطالعه‌اش نام برده است.

نخست وزیران عصر دوم مشروطیت نیز ذوق ادبی داشته و با اکثریت تام، کتابهای مورد علاقه و مطالعه‌شان در زمینه ادبیات بوده است (۶۶/۷ درصد) فقط یک تن از مجموع چهار نخست وزیری که باین سئوال پاسخ داده است تمایلی به مطالعه کتابهای حقوقی و اجتماعی داشته است.

در عصر سوم مشروطیت تنها ۷ تن از ۱۹ تن باین سئوال جواب داده‌اند، و از

جدول شماره ۳۵ـ نوع کتابهای مورد علاقه نخست وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی / نوع کتاب	دوراه اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸		۶		۱۹	
اظهار نشده	۱۴	۷۷/۸	۲	۳۳/۳	۱۲	۶۳/۲
ادبیات منظوم	۳	۱۶/۷	۱	۱۶/۷	۱	۵/۳
تاریخی و حقوقی	۱	۵/۵	-	-	-	-
حقوقی ـ ادبی ـ اجتماعی	-	-	۱	۱۶/۷	-	-
ادبیات	-	-	۲	۳۳/۳	-	-
تاریخ و ادبیات	-	-	-	-	۳	۱۵/۸
تاریخی	-	-	-	-	۱	۵/۳
فلسفه و تاریخ	-	-	-	-	۱	۵/۳
علمی و تاریخی	-	-	-	-	۱	۵/۳
جمع	**۱۸**	**۱۰۰**	**۶**	**۱۰۰**	**۱۹**	**۱۰۰**

بررسی پاسخهای رسیده می‌توان گفت تمایل نخست وزیران عصر سوم بر خلاف دو دوره گذشته مشروطیت به مطالعه کتابهای تاریخی بوده است (با ۳۱/۶ درصد کل نخست وزیران این دوره.)

و شماره آنانی که کتابهای ادبی را نام برده‌اند (با نسبت ۲۶/۳ درصد گروه مورد مطالعه) باید افزود تعداد اندکی نیز علاوه بر کتابهای تاریخی، به مطالعه تألیفاتی که در زمینه‌های علمی بوده است ذکری به میان آورده‌اند (یک تن از مجموع ۷ تن نخست وزیران پاسخ داده).

تألیفات نخست وزیران

پژوهشی درباره آثار و تحقیقات علمی نخست وزیران دوران مشروطیت گواه آنست که در دوره‌های مختلف ادوار سیاسی مشروطیت تعداد قابل توجهی از نخست وزیران صاحب تالیفات متعدد بوده‌اند.

بطوری که از میان ۱۸ تن رئیس‌دولت عصر ـ اول مشروطیت ۴ تن (۲۲/۲ درصد) و از میان ۶ تن نخست وزیر دوران دوم ۳ تن (۵۰ درصد)، و از بین ۱۹ تن رئیس دولت عصر پهلوی دوم ۹ تن (بیش از ۴۷ درصد) مؤلف بوده‌اند.

جدول شماره ۳۶ مبین این نکته است که به دوران اول مشروطیت مؤلفین، نتایج مطالعات و تحقیقاتشان بصورت کتاب انتشار یافته است.

و از بین ۳ تن مؤلف عصر دوم مشروطیت، یک تن تالفیاتش را بصورت کتاب و یک تن دیگر هم کتاب و هم مقاله‌های متعدد منتشر کرده است. و یک تن دیگر نتایج مطالعاتش بصورت مقاله انتشار یافته است.

نخست وزیران مؤلف دوران سوم مشروطیت، اکثراً آثار علمی و تحقیقاتی خود را بصورت کتاب منتشر ساخته‌اند (۳۶/۸ درصد مجموع نخست وزیران عصر) و فقط ۲ تن از مجموع ۹ تن مؤلف، به نگارش مقاله‌های متعدد پرداخته‌اند.

جدول شماره ۳۷ شاخص رشته تالیفات نخست وزیران نمودار دیگری از زمینه اطلاعات و معلومات رؤسای دولت ایران می‌باشد.

جدول شماره ۳۶ـ تألیفات نخست وزیران

ادوار تاریخی / تألیفات		دوره اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران		۱۸		۶		۱۹	
تالیف	کتاب	۴	۲۲/۲	۱	۱۶/۷	۶	۳۱/۱
	-	-	-	-	-	-	-
	مقاله	-	-	۱	۱۶/۷	۲	۱۰/۵
تالیف‌وترجمه	کتاب‌ورساله‌و مقاله	-	-	۱	۱۶/۶	۱	۵
		-	-				
ندارد		۴	۷۷/۸	۳	۵۰	۱۰	۵۲/۶
جمع		**۱۸**	**۱۰۰**	**۶**	**۱۰۰**	**۱۹**	**۱۰۰**

برطبق محاسبه ما، آثار و تحقیقات ۱۴ تن نخست وزیر مؤلف عصر مشروطیت بیشتر در زمینه علوم انسانی از جمله ادبیات و فلسفه، حقوق قضائی، تاریخ و جغرافیا (هر رشته ۳ تن) و اقتصاد و علوم سیاسی (هر رشته یک تن) بوده است و حال آن که تنها یک تن در رشتهٔ پزشکی صاحب تألیف می‌باشد.

....

در بحث از محل تحصیلات عالی نخست وزیران اشاره کردیم که اکثریت قابل توجهی از نخست وزیران (۷۶/۵ درصد) برای ادامه تحصیل به خارج از کشور اعزام و مدارک عالی دانشگاهی را از دانشگاه‌های کشورهای اروپائی دریافت داشته‌اند. پس دور از انتظار نخواهد بود چنانچه اکثریت رؤسای دولت به یک یا چند خارجی تسلط و آشنایی داشته باشند.

جدول شماره ۳۷ـ رشته تألیفات نخست وزیران دوران مشروطیت

ادوار تاریخی / رشته تألیفات	دوره اول مشروطیت	
	فراوانی	درصد
تعداد کل نخست وزیران مؤلف	۱۴	
تاریخ	۲	
تاریخ و ادبیات	۲	
ادبیات و فلسفه	۱	
ادبیات	۲	
حقوق	۳	
رشته‌های پزشکی	۱	
اقتصاد	۱	
سیاسی	۱	
جغرافیا	۱	
جمع	**۱۴**	

با اینهمه ذکر آماری چند در این مورد به مطلب اخیر روشنی بیشتری خواهد بخشید جدول شماره ۳۸ـ در بیان این نکته است که بیش از نیمی از نخست وزیران به ۲ تا ۴ زبان خارجی تسلط کامل داشته‌اند (به نسبت ۵۳/۸ درصد)

در حالی که تنها ۲۵/۶ درصد به یک زبان خارجی آشنا و مسلط بوده‌اند و درباره ۲۰/۵ درصد نخست وزیران نیز اطلاعی کسب نشده است.

نکتهٔ درخور ملاحظه مربوط به آمار عصر اول مشروطیت می‌باشد، و آن نسبت ۵۵/۶ درصد نخست وزیران مسلط به یک تا ۴ زبان خارجی است، که برای این عصر رقمی بسیار بالا می‌باشد جالب توجه آنکه در میان این عده اکثریت با آنانی است که به بیش از یک زبان خارجی آشنایی و تسلط دارد (با ۳۹/۳ درصد کل جمعیت مورد

جدول شماره ۳۸ـ تعداد زبانهائی که نخست وزیران با آن آشنائی دارند

تعداد زبانهای خارجی	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹	
آشنائی با یک زبان خارجی	۱۰	۲۵/۶
آشنائی با دو زبان خارجی	۹	۲۳/۱
آشنائی با سه زبان خارجی	۶	۱۵/۴
آشنائی با چهار زبا خارجی	۶	۱۵/۴
اظهار نشده	۸	۲۰/۵
جمع	۳۹	۱۰۰

جدول شماره ۳۹ـ تعداد زبانهائی که نخست وزیران با آن آشنائی دارند در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی	دوراه اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
تعداد زبانهای خارجی	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸		۶		۱۹	
آشنائی با یک زبان خارجی	۳	۱۶/۷	۲	۳۳/۳	۷	۳۶/۸
آشنائی با دو زبان خارجی	۴	۲۲/۲	۱	۱۶/۷	۵	۲۶/۳
آشنائی با سه زبان خارجی	۲	۱۱/۱	۱	۱۶/۷	۳	۱۵/۸
آشنائی با چهار زبان خارجی	۱	۵/۶	۲	۳۳/۳	۴	۲۱/۱
اظهار نشده	۸	۴۴/۴	-		-	-
جمع	۱۸	۱۰۰	۶	۱۰۰	۱۹	۱۰۰

مطالعه).

عصر دوم، گروه مورد بررسی کلاً به یک تا چهار زبان قادر به تکلم و مطالعه متون مختلف بوده‌اند، آمار جدول مربوط باین پدیده حاکی از آنست که ۶۶/۷ درصد به بیش از یک زبان خارجی تسلط کامل داشته‌اند.

رقم جالب توجه مربوط به نخست وزیرانی است که به چهار زبان زنده خارجی آشنا بوده‌اند (۳۳/۳ درصد)

در دوران سوم مشروطیت نیز همچون دو دوره دیگر شمار نخست وزیرانی که به چند زبان خارجی آشنائی وتسلط داشته‌اند بسیار بالا و ۶۳/۲ درصد جمعیت مورد مطالعه در این عصر را تشکیل می‌دهد.

نکتهٔ درخور ملاحظه مربوط به رؤسای دولتی است که همچون عصر دوم مشروطیت به چهار زبان خارجی تسلط داشته‌اند و تعداد آنان بیش از $\frac{۱}{۵}$ کل نخست وزیران این دوره را نشان می‌دهد.

در تحقیق این نکته، مهم اینست که معلوم شود نخست وزیران به کدام زبان و ادبیاتِ خارجی تسلط، آشنایی داشته‌اند.

تجزیه و تحلیل بیشتر داده‌های این پژوهش،به موجب جدول شماره ۴۰ حکایت از آن می‌کند که اکثریت نخست وزیران عصر مشروطیت (با نسبت ۸۲/۱ درصد) به فرهنگ و زبان فرانسه تسلط داشته‌اند. و در مرحله دوم، از آن رؤسای دولتی است که (با نسبت ۴۱ درصد) با فرهنگ و ادبیات انگلیسی آشنا بوده‌اند.

زبان و ادبیات روسی نیز با شماره‌ای قابل توجه (۲۰/۵ درصد) زمینه تعلیم و آشنایی بفرهنگ و دانش غربی و نخست وزیران را تشکیل می‌داده است.

از ادبیات و زبانها: عربی، ترکی، آلمانی و سویدی به ترتیب با نسبتهای ۱۷/۹، ۱۲/۸ و ۲/۶ درصد بعنوان زبانهایی که نخست وزیران با آن آشنایی و تسلط کامل داشته‌اند نیز می‌توان نام برد.

روشن است که توزیع این امر در هر عصر مشروطیت نیز همین پدیده را معلوم می‌دارد. با اینهمه، توصیفی درباره آن با استناد به جدول شماره ۴۱ روا است.

دوران سلطنت قاجاریان نسبت رؤسای آشنا به زبان فرانسه هر چند حدود ۵۶ در صد نخست وزیران عصر را در بر می‌گیرد، ولی باید دانست که این نسبت در

جدول شماره ۴۰ـ نوع زبانهائی که نخست وزیران با آن آشنائی دارند بر حسب یک نوع

نوع زبان خارجی	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹	
زبان فرانسه	۳۲	۸۲/۱
زبان عربی	۷	۱۷/۹
زبان ترکی	۵	۱۲/۸
انگلیسی	۱۶	۴۱,
روسی	۸	۲۰/۸
آلمانی	۵	۱۲/۸
سوئدی	۱	۲/۶
جمع کل	۷۳	۱۰۰

جدول شماره ۴۱ـ نوع زبانهای خارجی که نخست وزیران با آن آشنائی دارند بر حسب یکنوع

ادوار تاریخی	دوراه اول مشروطیت		دوره دوم مشروطیت		دوره سوم مشروطیت	
نوع زبان	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد نخست وزیران	۱۸		۶		۱۹	
زبان فرانسه	۱۰	۵۵/۶	۶	۱۰۰	۱۷	۸۹/۵
عربی	۲	۱۱/۱	۱	۳۳/۳	۳	۱۵/۸
ترکی	۲	۱۱/۱	۱	۱۶/۷	۳	۱۵/۸
انگلیسی	۴	۲۲/۲	۴	۶۶/۷	۹	۴۷/۴
روسی	۲	۱۱/۱	-	-	۶	۳۱/۶
سوئدی	-	-	-	-	۱	۵/۳
آلمانی	-	-	۲	۳۳/۳	۳	۱۵/۸

برابر شمارهٔ همین گروه در عصر دوم مشروطیت با ۱۰۰ درصد و دوران سوم یعنی عصر سلطنت محمدرضا شاه با ۸۹/۵ درصد رقمی پائین می‌باشد.

تعداد آشنایان بفرهنگ و ادب انگلیسی نیز در هر سه دوره مشروطیت با افزایش قابل توجهی از ۲۲/۲ درصد در عصر اول به ۶۶/۷ درصد در دوران مشروطیت ۴۷/۴ درصد در عصر سوم مشروطیت دیده می‌شود.

درجه سوم از اکثریت را در عصر اول مشروطیت نخست وزیرانی دارند که تسلط به زبان‌های روسی و ترکی و عربی (از هر یک با نسبت ۱۱/۱ درصد) داشته‌اند.

حال آن که نخست وزیران عصر دوم در این درجهٔ از اکثریت، به زبان‌های آلمانی و عربی با تعدادی برابر (۳۳/۳ درصد) آشنا بوده‌اند. و یک تن از آنان نیز به ترکی اسلامبولی تسلط کامل داشته است.

در دوران سلطنت محمدرضا شاه، مرحله سوم از اکثریت را نخست وزیرانی تشکیل می‌دهند که (با نسبت ۳۱/۶ درصد) به زبان و ادبیات روسی تسلط کامل داشته‌اند.

باید افزود که از میان ۱۹ تن رئیس دولت این عصر تعدادی در حدود ۱۶ درصد آشنا به زبانهای عربی، ترکی و آلمانی بوده‌اند و یک تن نیز به زبان سویدی تسلط کامل داشته است.

....

فصل نهم

تمایلات سیاسی نخست وزیران

هرچند در صحنه سیاست ایران، گروه‌های ذی نفوذ برای به دست آوردن قدرت سیاسی بطور مستقیم و غیرمستقیم، در نبردهای سیاسی و اداره امور مملکت چه بصورت رهبری افکار عمومی و چه بصورت فعالیت در دستگاه‌های دولتی نقش بارز و فعالانه داشته‌اند، ولی تشکیل گروه‌ها با ایدیولوژی خاص، بصورت احزاب و دسته‌های سیاسی، با فعالیت و مداخله مستقیم در صحنهٔ سیاست مملکت به منظور در دست گرفتن قدرت، از طریق انتخاب اعضاء هیات دولت و نمایندگان دو مجلس از زمره تحول سیاسی است که در ایران بصورت چند حزبی و یک حزبی در دوره‌هایی بس کوتاه در عصر اول و سوم مشروطیت تحقق یافت.

اضافه کنیم، هرچند احزاب مختلف هر دو عصر، آثار اجتماعی و سیاسی ویژه خود را در صحنهٔ سیاست ظاهر ساختند، با اینهمه نمی‌توان از حکومت دولتها و همچنین انتخابات نمایندگان قوه قانونگذاری تا قبل از سالهای ۱۳۴۱ بعنوان یک حکومت متکی بر چند حزبی یا حزب واحد یاد کرد.

بنابراین آنچه بیان داشتیم، اشاره ما در پژوهش حاضر به عضویت نخست وزیران در احزاب و گروه‌های سیاسی، با اینکه دال بر عضو منتخب سیاسی به

منظور حفظ منافع گروه‌ها و جمعتیهای خاص سیاسی در قوه مجریه کشور نمی‌باشد، ولی بی‌شبهه نموداری از تمایلات سیاسی آنان خواهد بود.

جدول شماره ۴۲، حکایت از آن میکند که از میان ۳۹ تن نخست وزیر دوران مشروطیت تنها ۵ تن به موجب اظهار خودشان فعالیت حزبی نداشته‌اند و ۳ تن دیگر نیز از پاسخ بسئوال ما در این زمینه خودداری کرده‌اند.

و از سوابق فعالیت ۸ تن دیگر در احزاب سیاسی ایران اطلاع دقیقی به دست نیاورده‌ایم و در میان ۲۳ تن دیگر باید گفت که: اکثریت قابل توجهی از نخست

جدول شماره ۴۲ـ عضویت نخست وزیران در احزاب و گروه‌های سیاسی در دوران مشروطیت

احزاب و جمعیتهای سیاسی	فراوانی	درصد
تعداد کل		
فعالیت سیاسی در احزاب نداشته است	۵	۱۲/۸
مبتکرحکومت حزبی‌درپارلمان وفراماسونری	۲	۵/۱
انجمن ایرانیان در پاریس	۱	۲/۶
حزب اعتدال و فرماسونری	۵	۱۲/۸
فراماسونری	۱۱	۲۸/۲
حزب مردم	۱	۲/۶
حزب دموکرات	۶	۱۵/۴
حزب رادیکال، مردم	۱	۲/۶
حزب دموکرات ضدتشکیلی	۲	۵/۱
انجمن برادران	۱	۲/۶
حزب مردم و اتحاد ملی	۱	۲/۶
حزب اعتدال ـ دموکرات ـ جبهه ملی	۱	۲/۵
حزب ایران نوین و فرماسونری	۲	۵/۱
جمع	**۳۹**	**۱۰۰**

وزیران (به نسبت ۲۳ درصد) سابقه عضویت در حزب اقلیت دموکرات که از احزاب تندرو عصر اول می‌باشد) داشته‌اند و حال آنکه تعداد آنانی که در حزب اکثریت با عنوان اعتدال فعالیت سیاسی می‌کرده‌اند در درجه دوم اکثریت دیده می‌شود. (با ۱۵/۳ درصد)

از تعداد نخست وزیرانی که سابقه عضویت در حزب مردم داشته‌اند با ۷/۸ درصد نباید خودداری کرد.

باید افزود که دو تن از نخست وزیران در پاسخ به سئوال مربوط به فعالیت در احزاب سیاسی از خود بعنوان مبتکر حکومت حزبی در پارلمان یاد کرده‌اند.

و نیز تنی چند از رؤسای دولت با تمایلاتی سیاسی خاص و فعالیت در احزابی چون حزب رادیکال اتحاد ملی، جبهه ملی و انجمن برادران هر یک با تعدادی اندک (۲/۶ درصد) می‌توان ذکری به میان آورد.

اگر نسبتهای این پدیده، در هر عصر مشروطیت منظور باشد جدول شماره ۴۳ حاکی از آنست که در عصر اول مشروطیت نزدیک به ۷۸ درصد نخست وزیران سابقهٔ عضویت در احزاب سیاسی را داشته‌اند، اکثریت این گروه در درجه اول با نخست وزیرانی است که عضو حزب اعتدال بوده‌اند. (۲۲/۲ درصد جمعیت عصر اول)

۱۱/۱ درصد رؤسای دولت این عصر، بنا به اظهار شخصی مبتکر حکومت حزبی در پارلمان بوده‌اند.

از ذکر عضویت نخست وزیران در حزب دموکرات و انجمن ایرانیان (در پاریس) با تعدادی اندک (۲ تن حزب دموکرات و ۱ تن انجمن ایرانیان) نباید خودداری کرد.

عصر سلطنت رضاشاه، با اینکه احزاب سیاسی وجود نداشت، ولی $\frac{۲}{۳}$ نخست وزیران این دوره تاریخی سابقه فعالیت و عضویت در احزاب سیاسی دوران اول مشروطیت را داشته‌اند.

بطوری که نیمی از رؤسای دولتهای این دوره از اعضاء حزب دموکرات و دموکرات ضدتشکیلی بوده‌و $\frac{۱}{۶}$ جمعیت عصر نیز در حزب رادیکال فعالیت سیاسی داشته است.

در دوران اخیر مشروطیت که ما از آن به عصر سوم مشروطیت یاد می‌کنیم،

جدول شماره ۴۳ـ عضویت نخست وزیران هر عصر مشروطیت در احزاب و گروه‌های سیاسی

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
احزاب‌وجمعیتهای‌سیاسی	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۸		۶		۱۹	
فعالیت سیاسی در احزاب نداشته	۴	۲۲/۲	-	-	۱	۵/۳
مبتکر حکومت حزبی در پارلمان	۱	۵/۶	-	-	-	-
حزب اعتدال و فراماسونری	۴	۲۲/۲	-	-	-	-
حزب مردم	-	-	-	-	۱	۵/۳
حزب دموکرات و فراماسونری	۱	۵/۶	۲	۳۳/۳	۳	۱۵/۷
حزب رادیکال	-	-	۱	۱۶/۷	-	-
حزب دموکرات ضدتشکیلی	-	-	۱	۱۶/۷	-	-
انجمن برادران	-	-	-	-	۱	۵/۳
حزب اعتدال دموکرات، جبهه ملی	-	-	-	-	۱	۵/۳
حزب اتحاد ملی و مردم	-	-	-	-	۱	۵/۳
حزب ایران نوین و فراماسونری	-	-	-	-	۲	۱۰/۵
اظهار نشده	-	-	-	-	۳	۱۵/۷
انجمن ایرانیان (در پاریس)	۱	۵/۶	-	-	-	-
مبتکر حکومت حزبی در پارلمان و فراماسونری	۱	۵/۶	-	-	-	
فراماسونری	۶	۳۳/۳	۲	۳۳/۳	۶	۳۱/۶
جمع	۱۸	۱۰۰		۱۰۰	۱۹	۱۰۰

عصر پیدایش وگسترش احزاب و دسته‌های سیاسی می‌باشد، نزدیک به ۶۴ درصد نخست وزیران این عصر سابقه عضویت در احزاب سیاسی موجود در دوره اول مشروطیت داشته‌اند و همچنین فعالیت و عضویت در احزاب نوبنیاد و جدید دوره سوم مشروطیت را داشته‌اند.

نکته درخور تذکر آن است که درجه اول اکثریت در دورهٔ پهلوی دوم را

نخست وزیرانی دارند که در حزب اقلیت تند رو و دموکرات که از احزاب موجود در عصر اول مشروطیت بوده است عضویت داشته‌اند (۲۶/۴ درصد جمعیت عصر) درجه دوم اکثریت از آن نخست وزیرانی است که در حزب ایران نوین فعالیت کرده‌اند (۱۰/۵ درصد) همچنین از افرادی که با همین نسبت که سابقه عضویت در حزب مردم را داشته‌اند می توان یاد کرد.

باید افزود تعداد اندکی از نخست وزیران این عصر، عضو احزاب سیاسی متعدد دوره اول از جمله: حزب اعتدال، انجمن برادران، حزب اتحاد ملی، و نیز جبهه ملی که از احزاب دوره سوم مشروطیت می‌باشد بوده‌اند.

به نقل از پاسخ بستگان ۲ تن از نخست وزیران متوفی در مورد فعالیت سیاسی آنان در احزاب سیاسی و نیز اطلاعات مندرج در یکی از دو نشریه درباره تاریخ فراماسونری در ایران تعداد قابل ملاحظه‌ای از رؤسای دولت ایران (۲۰ تن از جمع ۳۹ تن که معادل ۵۱ درصد کل نخست وزیران می‌باشد) در لژهای مختلف فراماسونری عضویت داشته‌اند.

از آنجا که در این تحقیق روش کار، بر تجزیه و تحلیل مدارک و اسناد متعدد معتبر مبتنی است و در مورد فعالیت گروه مورد بررسی در جمعیت‌های سیاسی بین‌المللی و از جمله لژهای فراماسونری منابع اطلاعات ما ناقص و در واقع منحصر به فرد است نتیجه مطالعه و بررسی در این زمینه را بنقل از کتاب فراماسونری در ایران ارایه می‌شود و روشن می‌سازد که این عده در عصر اول مشروطیت حدود ۶۷ درصد (حدود ۶۶/۷ درصد کل جمعیت مورد مطالعه عصر دوم) مجموع نخست وزیران دوران قاجاریان را تشکیل می دهد.

و در عصر دوم مشروطیت نیز بیش از ۶۶ درصد رؤسای دولت بنا به مطالب مندرج در منبع مکتوب مورد مطالعه ما در لژهای مختلف فراماسونری فعالیت داشته‌اند.

در عصر سوم از این گروه با ۵۸ درصد کل نخست وزیران دوره مورد بررسی می‌توان سخن گفت.

یادآور می‌شود، با توجه به محرمانه بودن این نوع جمعیت‌ها هرگونه اظهار نظر درباره صحت یا سقم این اطلاعات از عهده نگارنده خارج است. و چه بسا تعداد بیش از این باشد.

فصل دهم

خدمات و فعالیتهای برجسته نخست وزیران

نوع خدمات و فعالیتهای برجسته نخست وزیران

در میان مطالعاتی که درباره مشخصات نخست وزیران بعمل آمده است، چنانکه اشاره شد. تعیین اینکه نوع خدمات و فعالیتهای آنان چه در دوران قبل از وزارت و نخست وزیری و چه در زمان تصدی مقام مسئول سیاسی در قوه مجریه مملکت، موضوعی است که در خور بررسی کامل می‌باشد. در پژوهش حاضر بنای سخن ما بر تجزیه و تحلیل پاسخهایی است که در این زمینه از دید جمعیت مورد مطالعه داده شده است.

هرچند شماره پاسخهای رسیده نیز اندک می‌باشد و حدود $\frac{۱}{۴}$ نخست وزیران بعللی چند از پاسخ به سئوال مربوط خودداری کرده‌اند. با اینهمه بجا خواهد بود که توصیفی چند بر پایه فرض در این باب آورده شود.

جدول شماره ۴۴ حاکی از آنست که اکثریت نخست وزیران دوران مشروطیت را عقیده بر این است که در طول تاریخ زندگی مصدر خدمات ارزنده و برجسته‌ای در زمینه سیاست و امور سیاسی کشور بوده‌اند (۱۵/۴ درصد جمعیت مورد مطالعه)

جدول شماره ۴۴ـ نوع خدمات و فعالیتهای برجسته نخست وزیران

نوع خدمت	فراوانی	درصد
تعداد کل	۳۹	
فعالیت در امور سیاسی	۶	۱۵/۴
فعالیت در امور رفاه اجتماعی	۱	۲/۶
فعالیت پزشکی و بهداری	۱	۲/۶
فعالیت فرهنگی و آموزشی	۵	۱۲/۸
فعالیت در راه تأمین امنیت قضایی	۱	۲/۶
فعالیت در امور اداری و خدمات دولتی	۵	۱۲/۸
فعالیت در راه تأمین نظم و امنیت عمومی	۱	۲/۶
فعالیت در امور اقتصادی	۴	۱۰/۳
فعالیت در امور مالی	۱	۲/۶
اظهار نشده	۲۹	۷۴/۴

و در مرحله دوم، از آنانی که فعالیتهای برجسته سیاسی خود را در اموری همچون: فرهنگی و آموزشی، امور اداری و خدمات دولتی (به نسبت ۱۲/۸ درصد) آورده‌اند می‌توان یاد کرد.

تعداد نخست وزیرانی که خدمات برجسته خود را در زمینه توسعه امور اقتصادی یادکرده‌اند هر چند اندک است و فقط ۱۰/۳ درصد جمعیت مورد بررسی را شامل می‌گردد ولی مرحله سوم از اکثریت را در بر می‌گیرد.

شایسته است با استناد به جدول شماره ۴۵ به توضیح هر یک از انواع فعالیتهای مذکور در فوق پرداخته و به مطلب روشنی بیشتری ببخشیم.

از میان ۶ تن نخست وزیر که خدمات ارزنده خود را به کشور در زمینهٔ امور سیاسی یاد کرده‌اند ۲ تن آنان مبارزه علیه متجاسرین داخلی را خدمت مفید بقلم

جدول شماره ۴۵- توزیع انواع فعالیتهای برجسته نخست وزیران دوران مشروطیت

	نوع خدمات	فراوانی	درصد
	تعداد کل	۳۹	
فعالیت در امور سیاسی	مبارزه علیه متجاسرین داخلی	۲	۵/۱
	دفاع از حقوق کشور	۱	۲/۶
	دفاع از حقوق‌سیاسی کشورهای‌کوچک	۱	۲/۶
	خدمتگزاری به مقام سلطنت	۱	۲/۶
	خدمات پارلمانی	۱	۲/۵
	جمع فعالیت در زمینه امور سیاسی	۶	۱۵/۴
امور فرهنگی و آموزشی	ایجاد و توسعه تشکیلات اداری	۱	۲/۶
	تعلیم و تربیت	۱	۲/۶
	ایجاد و توسعه تشکیلات آموزشی	۳	۷/۶
	جمع فعالیتهای فرهنگی و آموزشی	۵	۱۲/۸
امور اداری و خدمات دولتی	اصلاح تشکیلات اداری	۱	۲/۶
	تنظیم و تدوین قوانین	۳	۷/۶
	خدمات دولتی	۱	۲/۶
	جمع فعالیت اداری و خدمات دولتی	۵	۱۲/۸
امور اقتصادی	فعالیت در زمینه اقتصاد بازرگانی	۱	۲/۶
	ملی کردن صنعت نفت ایران	۲	۵/۱
	ایجاد توسعه صنایع کشور	۱	۲/۶
	جمع فعالیت اقتصادی	۴	۱۰/۳

آورده است و ۴ تن بقیه هر یک انجام فعالیتهائی همچون: دفاع از حقوق کشور، دفاع از حقوق سیاسی کشورهای توسعه نیافته، خدمتگزاری به مقام سلطنت و نیز سوابق

خدمات پارلمانی را از زمره خدمات برجسته و سودمند خود به کشور بشمار آورده‌اند.

و اما از ۵ رئیس دولتی که خدمت به کشور را از طریق فعالیت در زمینه امور فرهنگی در پاسخ به سئوال مربوط آورده‌اند، ۳ تن آنان به ایجاد و گسترش تشکیلات آموزشی دست زده‌اند، و ۲ تن دیگر که به تعلیم و تدریس به نوجوانان پرداخته و همچنین درایجادوگسترش سازمانهای اداری مربوط به امر فرهنگی اقدامات مجدانه بعمل آورده است، می‌توان ذکری به میان آورد.

از شماره ۵ تن نخست وزیرانی که برجسته‌ترین فعالیت آنان در زمینه امور اداری و خدمات دولتی بوده است، ۳ تن پرداختن به امر تنظیم و تدوین قوانین کشور و ۲ تن دیگر هر یک به ترتیب اصلاح تشکیلات اداری، اشتغال به خدمات دولتی را از جمله فعالیتهای مثمرثمر و مفید خود به کشور یاد کرده‌اند.

نخست وزیرانی که از فعالیتهای درخشان دوران زندگی خود در زمینه امور اقتصادی، بعنوان ارزنده‌ترین خدمت به کشور یاد کرده‌اند ۲ تن آنان در ملی کردن صنعت نفت ایران، و ۲ تن دیگر نیز هر یک در توسعه امور بازرگانی و صنعتی مجاهده و کوشش کرده‌اند یادآور می‌شویم.

قسمت دوم

مشخصات و منشأ اجتماعی وزیران ایران

بخش نخست

مشخصات و منشأ اجتماعی وزیران ایران

قبل از مشروطیت

فصل یازدهم

مشخصات خانواده وزیران عصر استبداد «دوران قاجاریان»

مشخصات شغلی خانواده وزیران

بر اساس پژوهشی که در باب تطور وزارت از پیش بعمل آمد و در جلد نخست این مجموعه ملاحظهٔ شد، اشاره کردیم که بدنبال نهضت عظیم صنعتی جدید و انتقال افکار انقلابی اجتماعی و سیاسی و اقتصادی ممالک غربی به ایران، تحولات شگرف درکلیه شئون کشور پدید آمد از جمله در اواخر حکومت قاجاریان زمینهٔ دگرگونی نظام حکومت و تجدد سیاسی و تحول عمیق در ترکیب سازمان حکومت و دولتها فراهم گردید.

و نیز از سخنان پیشین ما روشن شد که تقلید ناقص و نارسای تشکیلات حکومتهای غربی در زمان سلطنت ناصرالدینشاه به صورت تفویض اختیار و قدرت صدراعظم بین چند تن وزیر و تشکیل هیأت دولت در سال ۱۲۷۵ هجری قمری انجام پذیرفت.

در اینجا اشاره می‌کنیم که از سال ۱۲۷۵ تا سال ۱۳۲۴ هجری قمری که سلطنت از استبداد به مشروطیت تغییر یافت، حدود ۷۳ تن با عنوان وزیر در راس وزارتخانه‌های مختلف عصر ناصری عهده‌دار امور عمومی کشور بوده‌اند.

مطالعه در سوابق و مشخصات و خصوصیات خانوادهٔ این گروه از جمله بررسی‌هائی است که بعنوان مقدمه بر وزیران عهد مشروطیت از نظر مقایسه آورده می‌شود.

شبهه نیست که اطلاعات مندرج در مدارک و اسناد از نظر تعیین گروه و منشاء اجتماعی آنان محدود و ناقص می‌باشد، با اینهمه اشاره به آن ضرور و درخور توجه خواهد بود. بیان مطلب را با مشخصات خانواده وزیران آغاز می‌نمائیم.

جدول شماره ۱ـ مربوط به مشاغل پدران وزیران دوران استبداد حکایت از آن می‌کند که اکثریت قابل توجهی از وزیران از میان دیوانیان و درباریان برخاسته‌اند، بطوری که نزدیک به ۴۸ درصد موارد پدران وزیران‌خود از دیوانیان و خدمتگزاران

جدول شماره ۱ـ مشاغل پدران وزیران دوران قاجار (عصر استبداد)

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل	۷۳	
سلطنت	۳	۴/۱
نیابت سلطنت	۲	۲/۷
کارمند دولت	۳۵	۴۸
خدمات درباری	۶	۸/۳
خدمات درباری و حکومت[۱۰]	۲	۲/۷
شاهزادگان درباری	۴	۵/۵
تجارت	۲	۲/۷
روحانی	۱	۱/۴
مالک و حکومت	۶	۸/۲
مجهول	۱۲	۱۶/۴
جمع کل	۷۳	۱۰۰

عالیرتبه دولتی بوده‌اند.

درجه دوم از اکثریت را وزیرانی تشکیل می‌دهند که شاهزاده بوده‌اند و یا از میان خانواده درباری و شاهزادگان یا وابستگان درباری (با نسبت ۲۳/۳ درصد) برخاسته‌اند.

بررسی ارقام جدول مذکور، روشنگر این نکته است که تعداد مالکزادگان و حاکمان نواحی مختلف که مشاغلی در دیوانهای دولتی نداشته‌اند هرچند درجه سوم از اکثریت را تشکیل می‌دهند ولی بسیار اندک می‌باشد (۸/۲۲ درصد کل جمعیت مورد بررسی را نشان می‌دهد.)

شماره تاجرزادگان و وزیران پرورش یافته در خانواده روحانی بسیار قلیل است و هر یک به ترتیب ۲/۷ و ۱/۴ درصد جمعیت مورد بررسی را دربر می‌گیرد.

نکته درخور ملاحظه را در جدول شماره ۲ـ مربوط به نوع خدمات دولتی

جدول شماره ۲ـ نوع خدمات دولتی پدران وزیران عصر استبداد

نوع خدمات دولتی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۹	
خدمات درباری	۸	۱۶/۳
کارمند عالیرتبه ارتش	۲	۴/۱
صدارت	۵	۱۰/۲
وزارت	۱۷	۳۴/۷۰
سفارت و وزارت	۱	۲
کارمندان عالیرتبه دوایر دولتی	۲	۴/۱
مستوفی و پیشکار	۸	۱۶/۳
حکومت	۶	۱۲/۳
جمع گروه پدران کارمند دولت	**۴۹**	**۱۰۰**

پدران وزیران این دوره می‌توان یافت.

بالاترین نسبت کارمندان دولتی را (با نزدیک به ۴۷ درصد) پدرانی دارند که خود نیز سالها بر مسند صدارت و وزارت قرار داشته و بر جامعه ایران حکومت کرده‌اند و این خود می‌رساند که منصب وزارت همچون سایر مشاغل دیوانی از پدر به پسر ارث می‌رسیده است.

بی‌گمان مساله اعتماد مقام سلطنت به رجال منتخب، بیش از شایستگی و پختگی در امور سیاسی مطرح بوده است و این مطلب را رقم ۱۶/۳ درصد وزیرانی که پدر آنان از زمره خدمتگزاران دربار بوده‌اند نیز تأیید می‌نماید.

شماره پدران پیشکار و مستوفی نیز با ۱۶/۳ درصد شایان ذکر می‌باشد. بر رویهم می‌توان گفت از میان ۴۹ تن پدرانی که با عنوان کارمند دولت از آنان یاد کرده‌ایم تنها ۱۶ تن (نزدیک به $\frac{۱}{۳}$) آنان باموری همچون حکومت (استانداری) و خدمات دیوانی اشتغال داشته‌اند و ۳۱ تن آنان (حدود $\frac{۲}{۳}$) از زمره کارمندان دربار و وزیران و صدراعظمان ایران بوده‌اند.

منابع درآمد پدران وزرای عصر استبداد

از مطالعاتی که درباره منابع درآمد پدران گروه مورد بررسی بعمل آمده است و جدول شماره ۳ ما بر اساس این مطالعات تنظیم گردیده، بروشنی برمی‌آید که حدود ۷۳ درصد پدران از عمده مالکان بوده‌اند، هرچند تعدادی از آنان علاوه بر مالکیت،منابع درآمد دیگری نیز داشته‌اند.

توضیح آنکه، تعداد مالکانی که به مشاغل دیوانی مشغول بوده‌اند و از این طریق نیز منبع درآمدی داشته‌اند بالاترین نسبت را، که در واقع بیش از نیمی از پدران مورد مطالعه را تشکیل می‌دهند آرایه می‌کند.

جدول شماره ۳ـ منابع درآمد پدران وزیران عصر استبداد

منابع درآمد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۳	
مالکیت	۱۳	۱۷/۸
مالکیت و کارمندی دولت	۳۷	۵۰/۸
مالکیت و خدمات درباری	۲	۲/۷
مالکیت و مشاغل تخصصی عالی	۱	۱/۴
تجارت	۲	۲/۷
روحانیت	۱	۱/۴
کارمندی دولت	۲	۲/۷
سلطنت	۳	۴/۱
مجهول	۱۲	۱۶/۴
جمع کل	**۷۳**	**۱۰۰**

در درجه دوم از اکثریت، پدرانی قرارگرفته‌اند که تنها از طریق مالکیت امرار معاش می‌کرده‌اند (با نسبت ۱۷/۸ درصد کل جمعیت)

به موجب آمار جدول مذکور، ظاهراً افرادی که زندگی آنان از طریق کارمندی دولت تأمین می‌شده است بسیار اندک بوده و کمتر از ۳ درصد جمعیت می‌باشد.

معادل همین نسبت را در مورد پدرانی می‌بینیم که زندگیشان از تجارت و کسب تأمین می‌شده است و این نسبت در برابر پدران عمده مالک بسیار ناچیز می‌باشد.

نتایج پژوهش ما درباره وزیران عصر مشروطیت نیز بشرحی که خواهد آمد مبین همین مطلب بوده و روشن می‌سازد که قدرتمندان سیاسی را افرادی تشکیل

می‌داده‌اند که منزلت اجتماعی آنان مبتنی بر مالکیت ارضی بوده است و اصحاب تجارت و کسب و پیشه و دیگر سرمایه‌داران چه در دوران استبداد و چه در دوران مشروطیت کمتر امکان اعمال قدرت مستقیم را بصورت تصدی مقامات سیاسی کشور، در صحنه سیاست داشته‌اند.

فصل دوازدهم

نوع و میزان دانش و تحصیلات پدران وزیران استبداد

با توجه به ویژگیهای تعلیم و تربیت رایج مملکت در عصر مورد ملاحظه، جای شگفتی نیست اگر حدود ۷۰ درصد پدران با تحصیلات غیررسمی و بهره‌مندی از معلومات قدیم که بیشتر جنبه ادبی و فلسفی دارد دیده شود و با این نسبت اکثریت گروه مورد مطالعه را تشکیل دهد.

آنچه در جدول شماره ۴ـ درباره نوع و میزان دانش و تحصیلات پدران وزیران دیده می‌شود و درخور ملاحظه می‌باشد شماره پدرانی است که با تحصیلات جدید و رسمی می‌باشند هر چند نسبت آنان بسیار ناچیز است (نسبت ۴/۱ درصد کل جمعیت مورد مطالعه)

اگر درجه آگاهی و دانش آنان را ملحوظ بداریم، درخواهیم یافت که اکثریت قابل توجهی معلوماتی پائین‌تر از سطح داشته‌اند که ما از آن بهنگام تعیین میزان تعلیم و تربیت پدران به حدود مقدمات و متعارف یاد کرده‌ایم (با نسبت ۶۴/۴ درصد)

جدول شماره ۴ـ نوع و میزان تحصیلات پدران وزیران عصر استبداد

درجه تحصیلات		فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران دوران استبداد		۷۳	
تحصیلات قدیم	حدود متعارف	۱۷	۲۳/۳
	حدود مقدمات	۲۹	۳۹/۷
	حدود سطح	۴	۵/۵
	حدود مدرسی	۱	۱/۴
	حدود اجتهاد	-	-
جمع تحصیلات قدیم		**۵۱**	**۶۹/۹**
قدیم و جدید	حدود متعارف و ابتدائی	۱	۱/۴
جمع تحصیلات قدیم و جدید		**۱**	**۱/۴**
جدید	دکترا	۱	۱/۳
	متوسط	۱	۱/۴
جمع تحصیلات جدید		**۲**	**۲/۷**
مجهول		۱۹	۲۶
جمع کل وزیران		**۷۳**	**۱۰۰**

تعداد پدرانی که به موجب منابع مکتوب و تواریخ موجود، معلوماتی در حدود سطح و مدرسی داشته‌اند بسیار اندک و حدود ۶/۹ درصد می‌باشد.

در میان پدران با تحصیلات جدید، از یک تن با درجه دکترا، و دو تن دیگر با معلوماتی حدود متوسط و ابتدائی می‌توان ذکری به میان آورد.

فصل سیزدهم

مشخصات وزیران دوره استبداد

سن ورود به هیات وزیران

در بررسی وزیران عهد استبداد، از جمله نکات جالب توجه و تذکر، استفاده از نیروی بسیار جوان برای اداره امور مهم و حساس مملکت است.

مطالعه جدول شماره ۱ـ مربوط به سن ورود به هیأت وزیران روشنگر این پدیده است که در متجاوز از یک قرن پیش، وزیران منتخب مقام سلطنت، با تعداد درخور ملاحظه و ذکرکردنی (به نسبت ۲۳/۳ درصد) از میان گروه‌های سنی کمتر از ۴۰ سال که بی‌شبهه برای تصدی مقام پر مسئولیت وزارت بسیار جوان است برخاسته‌اند.

این مطلب می‌رساند، قول باینکه برای اداره امور سیاسی و مملکتداری از تجارب سالخوردگان و معمرین باید استفاده کرد و در عمل نیز نسل جوان را بکار نمی‌گرفته‌اند، سخنی است بیهوده.

هرچند شماره وزیران در گروه‌های سنی بین ۴۰ تا ۶۰ ساله سن کمال و پختگی است نسبتی فزونتر از گروه فوق‌الذکر دارد و با نسبت ۲۸/۸ درصد در درجه اول از اکثریت قرار گرفته است.

جدول شماره ۱ـ سن ورود وزیران به هیأت وزیران در عصر استبداد

گروه‌های سنی وزیران	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۳	
کمتر از ۱۰ سال	۱	۱/۴
بین ۱۵ ـ ۱۰	-	-
بین ۲۰ ـ ۱۵	۲	۲/۷
بین ۲۵ ـ ۲۰	۴	۵/۵
بین ۳۰ ـ ۲۵	۳	۴/۱
بین ۳۵ ـ ۳۰	۴	۵/۵
بین ۴۰ ـ ۳۵	۳	۴/۱
بین ۴۵ ـ ۴۰	۴	۵/۵
بین ۵۰ ـ ۴۵	۶	۸/۲
بین ۵۵ ـ ۵۰	۷	۹/۶
بین ۶۰ ـ ۵۵	۴	۵/۵
بین ۶۵ ـ ۶۰	۳	۴/۱
بین ۷۰ ـ ۶۵	۴	۵/۵
بین ۷۵ ـ ۷۰	۱	۱/۴
مجهول	۲۷	۳۷/۰۰
جمع کل	**۷۳**	**۱۰۰**

نکته گفتنی در این جدول، ذکری از تعداد وزیرانی است که سن آنها بالاتر از ۶۰ سال بوده و با نسبت ۱۱ درصد کل جمعیت مورد مطالعه، در مرحله سوم اکثریت قرار دارد.

فصل چهاردهم

مشاغل وزیران عصر استبداد

منابع تاریخی عصر قاجار، در معرفی وزیران کابینه‌های نو بنیاد عصر ناصری، باتفاق از سوابق خدمات دیوانی و دولتی آنان یاد می‌کند.

جدول شماره ۲ـ مربوط به مشاغل وزیران آن عهد به بیان این پدیده بزبان آماری می‌پردازد و حکایت از این دارد که اکثریت وزیران دوران استبداد (با نسبتی نزدیک به ۵۵ درصد کل جمعیت مورد مطالعه) قبل از تصدی وزارت نیز به خدمت در دیوانها و تشکیلات دولتی اشتغال داشته‌اند

تمرکز قدرت سیاسی در مقام سلطنت و تشکیلات درباری، حق مطلق سلاطین در انتخاب و انتصاب مقامات حساس سیاسی مملکت، از جمله عواملی بوده است که شماره شاهزادگان و خدمتگزاران مقام سلطنت را در هیأت وزیران عصر ناصری در درجهٔ دوم از اکثریت قرار دهد)با نسبت چشمگیر ۲۸/۸ درصد)

باید افزود نسبت عمده مالکان و متنفذان محلی ولایات بدون سابقه دیوانی نیز به موجب جدول مذکور حدود ۱۴ درصد وزیران دوران استبداد را تشکیل می‌دهد و این نکته‌ای درخور توجه است.

جدول شماره ۲ـ مشاغل وزیران عصر استبداد

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۳	
کارمند دولت	۴۰	۵۴/۸
خدمات درباری	۱۷	۲۳/۳
شاهزادگان درباری	۴	۵/۵
حکومت و مالک	۱۰	۱۳/۷
مجهول	۲	۲/۷
جمع کل	**۷۳**	**۱۰۰**

جدول شماره ۳ـ در همین زمینه مبین این نکته است که اکثریت وزیران عصر ناصری با سابقهٔ خدمات کشوری بوده‌اند (با نسبت ۵۲/۶ درصد کل وزیرانی که سوابق دیوانی و درباری داشته‌اند)

در حالی که کارمندان لشگری با نسبتی بسیار اندک (۱۴ درصد) از طرف مقام سلطنت به وزارت دعوت شده‌اند.

خدمتگزاران دستگاه سلطنت و دربار، در میان گروه کارمندان دولتی، همچنانکه از پیش اشاره کردیم، نسبتی بالا داشته‌اند و شامل حدود ۲۹ درصد جمعیت وزیران با سابقه خدمات دولتی (در مرحله دوم از اکثریت) است.

نکته در خور تذکر در جدول شماره ۳ـ تعداد دو تن از وزیران با سابقه آموزشی در این گروه می‌باشد (به نسبت ۳/۵ درصد)

در پژوهش از سوابق خدمات دولتی و دیوانی وزیران عصر ناصری نکته شایان توجه و یادآوری، مشخص ساختن اولین مرحله خدمت و شروع کار دولتی آنان می‌باشد.

درباره این مطلب می‌توان چنین توضیح داد که: در میان دو گروه کارمندان کشوری و لشگری به موجب آمار همین جدول بالاترین نسبت از آن وزیرانی است

جدول شماره ۳ـ نوع خدمات دولتی وزیران دوران استبداد

نوع خدمت دولت		فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		۷۳	
کشوری	عالیرتبه کشوری	۲۲	۳۸/۶
	عادی کشوری	۸	۱۴/۱
جمع کارمندان کشوری		**۳۰**	**۵۲/۷**
لشگری	عالیرتبه لشگری	۵	۸/۸
	عادی لشگری	۳	۵/۳
جمع کارمندان لشگری		**۸**	**۱۴/۰۳**
درباری	عالیرتبه درباری	۶	۱۰/۵
	عادی درباری	۱۱	۱۹/۳۰
جمع کارمندان درباری		**۱۷**	**۲۹/۸**
آموزشی	کارمند عالیرتبه	-	-
	کارمند عادی	۲	۳/۵
جمع کارمندان آموزشی		**۲**	**۳/۵**
جمع کل گروه کارمند دولت		**۵۷**	**۱۰۰**

که به موجب سنت زمان در بدو ورود به خدمت دیوانی و دولتی، عالیترین و حساسترین مقامات و پستهای دولتی را در سنینی بسیار جوان، از پدران و بستگان نزدیک خود بارث برده‌اند. به بیان دیگر احراز مقامات عالی دولتی برای آنان مستلزم زحمت و طی مراتب اداری نبوده است.

نسبت نزدیک به ۳۹ درصد کل جمعیت کارمندان دولت، که از کارمندان عالیرتبه کشوری بوده‌اند بی‌شبهه شایسته بحث است، در حالی که تنها ۱۴/۱ درصد کارمندان دولت در گروه کارمندان کشوری، مدارج مختلف اداری را از مراحل پائین

تا منصب وزارت پیموده‌اند. در جمع کارمندان لشگری نیز از مجموع ۸ تن این گروه ۵ تن آنان آغاز کار دولتی را با درجه امیری لشکر شروع کرده‌اند.

اگر گروه کارمندان درباری را منظور بداریم، درخواهیم یافت که ظاهراً لازمه احراز مراتب عالی در دستگاه دربار طی مراحل مختلف خدمت در سطوح پائین بوده است، چه از جمع ۱۷ تن وزیران با سابقه خدمات درباری ۱۱ تن آنان کار خود را از مراحل پایین شروع کرده‌اند.

اگر پستها و مقامات مختلف در هر گروه از کارمندان عالیرتبه را ملحوظ بداریم، جدول شماره ۴ـ حکایت از آن دارد که پستهای حساس سیاسی همچون

جدول شماره ۴ـ اولین مرحله خدمت دولتی وزیران عصر استبداد

نوع پستها و مقامات عالی دولتی		فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		۷۴	
کارمندان عالیرتبه کشوری	وزارت	۱	۱/۸
	نیابت صدارت	۱	۱/۸
	سفارت	۳	۵/۳
	نیابت سفارت	۱	۱/۸
	حکومت (استانداری)	۱۰	۱۷/۵
	معاونت حکومت	۱	۱/۸
	رؤسای دوایر دولتی	۲	۳/۵
	پیشکاری و وزارت (۱)	۳	۵/۳
جمع گروه کارمند عالیرتبه کشوری		**۲۲**	**۳۸/۸**
کارمندان عالیرتبه لشگری	افسران ارشد ارتش	۳	۵/۳
	وزیر لشگر	۱	۱/۸
	رئیس میرغضبها	۱	۱/۸
جمع کارمندان عالیرتبه لشگری		**۵**	**۸/۹**

وزارت و سفارت به روزگاران گذشته نیاز به تجربه در امور اداری نداشته و تنها اعتماد و اطمینان مقام سلطنت به رجالی چند از عوامل مهم و مؤثر در انتصاب متصدیان به این مقامات سیاسی بوده است.

بطوری که از میان ۲۲ تن کارمندان عالیرتبه کشوری ۶ تن آنان (حدود $\frac{۱}{۳}$) خدمت دولتی را با وزارت و سفارت و نیابت صدارت و سفارت شروع کرده‌اند.

اضافه کنم در میان این گروه، نسبت وزیران عمده مالک که حکومت نواحی مختلف کشور را داشته‌اند بسیار بالا بوده است و حدود نیمی از کارمندان عالیرتبه کشوری را تشکیل می‌داده است.

تعداد کسانی که در بدو اشتغال بامور دیوانی و دولتی، پست ریاست دوایر و دیوانهای مرکز پیشکاری و وزارت را داشته‌اند نیز قابل تذکر و یادآوری می‌باشد (۵ تن از مجموع ۲۲ تن)

هرچند کارمندان لشگری اقبال کمتری برای تصدی مقام وزارت داشته‌اند با اینهمه اشاره به تعداد ۳ تن از مجموع ۵ تن گروه کارمندان لشگری که در آغاز کار با درجه عالی و امیری لشکر به خدمت دولت پرداخته‌اند ضرور است.

نکته گفتنی در جدول شماره ۵، بیان این مطلب است که تعداد ۶ تن وزیرانی که ما از جهت مشاغل قبلی آنان، بعنوان گروه کارمندان عالیرتبه درباری یادکرده‌ایم، در بدو خدمت پستهائی در سطح منشی مقام سلطنت و شاهزادگان درباری (۳ تن از مجموع ۶ تن) آجودانی مخصوص پادشاه، کارگزاری امور ملکه، و معلمی شاهزادگان درباری را داشته‌اند.

جدول شماره ۵ـ نوع خدمات وزیران باسابقه کارمندی در دربار

نوع خدمات درباری		فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		۷۳	
کارمندان عالیرتبه درباری	آجودان مخصوص شاه	۱	۱/۸
	منشی حضور	۲	۳/۵
	منشی شاهزادگان	۱	۱/۸
	کارگزار امور ملکه	۱	۱/۸
	معلمی شاهزادگان	۱	۱/۸
جمع گروه درباریان عالیرتبه		**۶**	**۱۰/۷**
کارمندان عادی درباری	پیشخدمت و عمله خلوت	۹	۱۵/۸
	غلامبچگی	۲	۳/۵
جمع گروه کارمندان عادی درباری		**۱۱**	**۱۹/۳**
جمع گروه کارمندان درباری		**۱۷**	**۳۰**

آخرین سمت قبل از وزارت وزیران در دوران استبداد

تحقیق دیگر ما دربارهٔ آخرین شغل و سمت اداری وزیران قبل از انتصاب به وزارت، این نکته را روشن می‌کند که تعداد بسیاری از گروه مورد بررسی، از حکومت و مالکیت به مسند وزارت تکیه زده‌اند (با نسبت ۳۰/۱۳ درصد)

همچنانکه از پیش اشاره کردیم، حکام محلی را هر چند در این بررسی با قیاس به استانداران عصر حاضر، در جمع کارمندان دولت بشمار آورده‌ایم، ولی باید افزوده، که در آن روزگاران بر این گروه عنوان کارمند دولت اطلاق نمی‌شده است و در واقع عمده مالکان نواحی مختلف کشوری بوده‌اند در حوزه مالکیت و ماموریت خود با قدرتی بیش از استانداران فعلی بر سرنوشت اهالی منطقه نفوذ خود

حکومت می‌کرده‌اند و (مهارت و کاردانی و تجارب اداری از نوعی که کارمندان دیوانی عصر دارا بوده‌اند نداشته‌اند).

ولی چنانکه آخرین سمت وزیران با سابقه خدمات دولتی را قبل از رسیدن بمقام وزارت منظور بداریم، بموجب جدول شماره ۶ـ شماره افرادی که ازکفالت و

جدول شماره ۶ـ آخرین سمت قبل از وزارت وزیران دوران استبداد

نوع سمت	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۳	
کفالت و نیابت وزارت	۸	۱۱
سفارت و وزارت مختاری	۸	۱۱
نیابت صدارت	۴	۵/۵
نیابت سفارت	۱	۱/۴
ریاست دوایر درباری	۶	۸/۲
منشی ولیعهد	۱	۱/۴
طبیب دربار	۲	۲/۷
حکومت	۲۲	۳۰/۱
پیشکاری	۵	۶/۸
ریاست دارالفنون	۱	۱/۴
فرماندهان و رؤسای ادارات لشکری	۲	۲/۷
رؤسای دوایر دولتی	۳	۴/۱
عمل احتسابیه تهران	۱	۱/۴
وزیر لشگر	۱	۱/۴
مستوفی	۱	۱/۴
مجهول	۶	۸/۲
وزیر	۱	۸/۲
جمع کل	**۷۳**	**۱۰۰**

نیابت صدارت و معاونت وزارت به وزیری رسیده‌اند در برابر گروه‌های دیگر افزونتر بوده و نسبتی حدود ۱۸ درصد کل جمعیت مورد بررسی را نشان می‌دهد.

در درجه دوم اکثریت، از تعداد افرادی که از سفارت و وزارت مختاری به وزارت برگزیده شده‌اند (با نسبت ۱۲/۳ درصد) می‌توان ذکری به میان آورد.

تعداد وزیرانی که از ریاست دوایر درباری به کاروزارت پرداخته‌اندنیزبانسبت ۸/۲ درصد بوده است.

چنانچه بر این جمع تعداد کسانی که از سمت منشیگری درباریان، طبابت در دربار به وزارت انتخاب شده‌اند بر این گروه بیفزائیم نسبت ۱۲/۳ درصد را تشکیل می‌دهد.

از ذکر کسانی که از سمت پیشکاری و ریاست دوایر دولتی به وزارت دعوت شده‌اند با نسبتهای ۶/۸ و ۴/۱ درصد نباید خودداری کرد.

منابع درآمد وزیران عصر استبداد

در میان مطالعاتی که درباره مشخصات وزیران بعمل آمده است منبع درآمد و معاش آنان نیز شایسته یادآوری می‌باشد.

جدول شماره ۷ مربوط به منابع درآمد وزیران این دوره، روشنگر این مطلب خواهد بود که تعداد بسیار بالا و چشمگیری از گروه مورد بررسی ما، از طریق مالکیت و درآمد حاصل ازکارمندی دولت هر دو زندگی خود را تأمین می‌کرده‌اند (با ۶۱/۷ درصد جمعیت مورد مطالعه)

شماره وزیرانی که صرفاً از عوایـد امـلاک وسیع مـزروعی امـرار معـاش می‌کرده‌اند نیز جالب توجه بوده و حدود ۲۲ درصد کل جمعیت را نشان می‌دهد.

با توجه به رقم وزیرانی که هم از راه ملکداری و هم مشاغل تخصصی عالی تأمین معاش می‌کرده‌اند (با ۲/۷ درصد) می‌توان گفت که بر رویهم بیش از ۸۶ درصد وزیران عصر ناصری باستناد منابع موجود در شمار مالکان بزرگ محسوب شده‌اند.

در حالی که تعداد وزیرانی که عواید ملکی نداشته و ظـاهراً از حـقوق و درآمدهای حاصل از خدمات اداری و دیوانی زندگی آنان تأمین می‌شده است در

جدول شماره ۷ـ منابع درآمد وزیران عصر استبداد

منبع درآمد	فراوانی	درصد
تعداد کل	۷۳	
مالکیت	۱۶	۲۱/۹
مالکیت و کارمندی	۴۵	۶۱/۷
مالکیت و مشاغل تخصصی عالی	۲	۲/۷
کارمندی دولت	۸	۱۱
مجهول	۲	۲/۷
جمع کل	**۷۳**	**۱۰۰**

برابر وزیران مالک اندک بوده و تنها حدود ۱۱ درصد جمعیت مورد بررسی را دربر می‌گیرد.

فصل پانزدهم

تحصیلات وزیران عصر استبداد

تحصیلات وزیران عصر استبداد

پیش از بیان گروه‌بندی وزیران عصر ناصری باعتبار سطح دانش و درجه علمی آنان که از جمله ملاک‌های مهم در تعیین طبقه اجتماعی جامعه مورد مطالعه ما می‌باشد. شایسته خواهد بود باین نکته توجه کنیم که در دوران استبداد و اواخر عهد ناصری چنانکه از پیش اشارت رفت، اقتباس و تقلید از تعلیم و تربیت کشورهای اورپائی بسعی تنی چند از روشنفکران بصورت ایجاد و تأسیس مدارسی معدود در تهران و بدنبال آن در شهرستانها و اعزام محصل به خارج ازکشور آغاز شد ولی در این مرحله آموزش توده‌ها را در برنمی‌گرفت و امکان تحصیل و برخورداری از تعلیمات جدید به ویژه تحصیلات در سطح عالی و متوسطه برای همهٔ طبقات مردم کشور وجود نداشته است و شبهه نیست که بهره‌مندی از نظام تعلیم و تربیت جدید در ممالک غربی نیز ویژه تنی چند از خواص بوده و در مواردی نادر رخ می‌داده است. گزاف نیست اگر گفته که اقبال جامعه ایران به تعلیم و تربیت به شیوه غربی و تعمیم تحصیلات در سطوح مختلف از ویژگیهای عصر مشروطیت می‌باشد.

با توجه به توضیحاتی که آوردیم، پیدا است که نسبت ۳۰/۱۳ درصد عصر استبداد با تحصیلات جدید رسمی نسبتی غیر منتظره و شایان مداقه است.

هرچند جدول شماره ۸- مربوط به نوع تحصیلات وزیران عصر استبداد، بالا بودن شماره وزیران با تحصیلات قدیم را (با نسبت ۶۱/۶۵ درصد) نشان می‌دهد. ولی این پدیده موجب شگفتی نیست و در واقع نموداری است از وضع تعلیم و تربیت عصر مورد مطالعه ما.

با توضیحی که آوردیم، اینک باید دید که گروه مورد بررسی با نوع تحصیلات مختلف قدیم و جدید معلوماتی در چه سطح دارند. نخستین نکته‌ای که در جدول شماره ۹- به چشم می‌خورد بالا بودن نسبت وزیران با تحصیلات در سطح عالی قدیمی و دانشگاهی است، بطوری که این گروه حدود ۳۶ درصد کل جمعیت را دربر می‌گیرد.

بر این مطلب می‌افزاییم که از این نسبت حدود ۱۵ درصد با معلومات غیر رسمی در حد مدرسی بوده‌اند. و شماره وزیران با معلومات جدید در حدود دانشگاهی با نسبتی غیرمنتظره دیده می‌شود (حدود ۲۱ درصد)

باید افزود از این عده حدود ۱۸ درصد با درجه لیسانس، و نزدیک به ۳ درصد با درجه دکترا می‌باشند بالا بودن نسبت وزیران با تحصیلات عالی دانشگاهی و جدید به دوران استبداد و عصر ناصری گواه آنست که روشنفکران متأثر از تمدن غرب به تدریج در دستگاه‌های دولتی و کادر عالی سیاسی مملکت رخنه کرده و

جدول شماره ۸- نوع تحصیلات وزیران عصر استبداد

نوع تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل	۷۳	
تحصیلات قدیم	۴۵	۶۱/۷
تحصیلات جدید	۱۳	۱۷/۸
تحصیلات قدیم و جدید	۹	۱۲/۳
مجهول	۶	۸/۲
جمع کل	**۷۳**	**۱۰۰**

بطور مستقیم در تهیهٔ زمینهٔ اصلاحات اداری و سیاسی کشور نفوذ خود را مدخلیت داده‌اند.

اشاره کنیم، بر طبق داده‌های آمار جدول شماره ۹ که مربوط به درجه و میزان تحصیلات وزیران این عصر می‌باشد نسبت وزیران با درجه تحصیلات حدود مقدمات نزدیک به ۳۰ درصد کل جمعیت مورد مطالعه می‌باشد.

و تعداد وزیران با معلومات قدیم و حدود سطح بیش از ۲۸ درصد کل جامعه

جدول شماره ۹ـ میزان تحصیلات وزیران عصر استبداد

میزان تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل	۷۳	
متعارف	-	-
حدود مقدمات	۲۰	۲۹/۸
حدود سطح	۱۷	۲۵/۴
حدود مدرسی	۸	۱۱/۹
حددو اجتهاد	-	-
جمع تحصیلات قدیم	**۴۵**	**۶۷/۲**
متوسطه	۴	۶
حدود لیسانس	۷	۱۰/۵
دکترا	۲	۳
جمع تحصیلات جدید	**۱۳**	**۱۶/۵**
حدود سطح ـ حدود لیسانس	۵	۷/۴
حدود سطح ـ متوسطه	۲	۳
حدود مدرسی ـ متوسطه	۲	۳
جمع تحصیلات قدیم و جدید	**۹**	**۱۳/۴**
جمع کل	**۶۷**	**۱۰۰**

مورد بررسی را تشکیل می‌دهد.

از ذکر وزیران با معلومات رسمی و جدید و مدرک دیپلم دبیرستان با نسبت حدود ۹ درصد نباید خودداری کرد.

رشته تحصیلات جدید وزیران عصر استبداد

هرگاه رشته تحصیلات وزیران دوران استبداد را منظور بداریم بر طبق جدول شماره ۱۰ـ اکثریت وزیران در دوران تحصیل خود به رشته ادبیات عرب و فارسی و

جدول شماره ۱۰ـ رشته تحصیلات جدید وزیران عصر استبداد

رشته تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل	۷۳	
ادبیات عرب و تاریخ	۱	۴/۶
رشته نظام و ادبیات	۲	۹
رشته علوم و ادبیات	۱	۴/۶
رشته علوم و علوم سیاسی	۱	۴/۶
رشته علوم	۱	۴/۶
رشته السنه خارجی	۱	۴/۶
رشته السنه خارجی و ادبیات فارسی	۲	۹
رشته فنی	۱	۴/۶
رشته طب	۲	۹
رشته تاریخ و فن کلام	۱	۴/۶
ادبیات فارسی و عرب	۴	۱۸/۲
رشته نظام	۲	۹
مجهول	۳	۱۳/۶
جمع دارندگان تحصیلات جدید	**۲۶**	**۱۰۰**

السنه خارجی روی آورده‌اند.

بطوری که از مجموع ۲۲ وزیر با تحصیلات جدید این دوره از تاریخ سیاسی کشور، حدود ۳۲ درصد در رشته ادبیات به تحصیل پرداخته‌اند، اگر به این نسبت، شماره افرادی که علاوه بر رشته تاریخ و علوم و نظام، در رشته ادبیات نیز معلومات و مطالعاتی کسب کرده‌اند بیفزاییم، نیمی از وزیران با تحصیلات جدید، زمینهٔ دانش ادبی را داشته‌اند.

از تذکر این نکته خودداری نکنیم که فزونی فارغ‌التحصیلان رشته ادبی در گروه نخبه سیاسی بیش از یک قرن پیش ایران با توجه به ذوق ادبی و فلسفی مردم عصر و غلبه تحصیلات ادبی و فلسفی به تحصیلات علمی و فنی پدیده غیرمنتظره‌ای نخواهد بود.

تعداد وزیرانی که در رشته نظام فارغ‌التحصیل شده‌اند با نسبت ۱۸/۲ درصد قابل توجه و تذکر است.

و نیز از ۲ تن وزیر با درجه دکترا در رشته پزشکی (۹/۱ درصد جمعیت مورد مطالعه) باید یاد کرد، همچنین نسبت وزیران با تحصیلات در رشته‌های مختلف علوم (با نسبت ۱۳/۶۰ درصد) درخور یادآوری می‌باشد.

ناگفته نماند که تاریخ و علوم سیاسی و رشته‌های فنی نیز از جمله رشته‌های تحصیل وزیران عصر استبداد را بترتیب با نسبتهای ۹/۱ درصد (تاریخ) و ۴/۶ درصد (علوم سیاسی) و ۴/۶ درصد (رشته‌های فنی) تشکیل داده است.

محل تحصیلات جدید وزیران دوران استبداد

تحقیق دیگر ما درباره محل تحصیل وزیران عصر استبداد نیز مبین این نکته است که قسمت قابل ملاحظه‌ای از کادر رهبری سیاسی دوران اصلاحات ناصری را پرورش یافتگان مکتبهای غربی تشکیل می‌داده است.

توضیح اینکه نسبت این گروه از وزیران با ۳۶/۴ درصد در برابر ۴۰/۹ درصد آنان که فقط در ایران به افزایش سطح معلومات خود و تحصیل دانش پرداخته‌اند،

در عصر مورد مطالعه ما بسیار بالا و شایان ملاحظه می‌باشد.

از جدول شماره ۱۱ـ مربوط به محل تحصیلات جدید وزیران عصر ناصری برمی‌آید که نسبت قابل توجهی از وزیران که تحصیلات خود را در خارج ازکشور به پایان رسانده‌اند از تعلیم و تربیت کشور فرانسه برخوردار شده‌اند (با نسبت ۲۲/۷ درصد)

تعداد وزیرانی که در انگلستان به تحصیل پرداخته‌اند نیز درخور یادآوری است (با نسبت ۹/۱ درصد)

اضافه می‌شود که یک تن از وزیران با تحصیلات جدید مدرک تحصیلی خود را در شهر تفلیس دریافت داشته است.

جدول شماره ۱۱ـ محل تحصیلات جدید وزیران عصر استبداد

نام کشور	فراوانی	درصد
تعداد کل	۷۳	
انگلستان (لندن)	۱	۴/۶
فرانسه (پاریس)	۱	۴/۶
ایران و فرانسه	۴	۱۸/۲
ایران و انلگلیس	۱	۴/۶
تفلیس	۱	۴/۶
ایران	۹	۴۰/۹۰
مجهول	۵	۲۲/۷
جمع دارندگان تحصیلات جدید	**۲۲**	**۱۰۰**

بخش دوم

مشخصات و منشأ اجتماعی وزیران عهد مشروطیت

وزیران ایران عهد مشروطیت

مقدمه

جامعه مورد مطالعه ما در این بخش وزیران عصر مشروطیت است این گروه را از بدو حکومت مشروطه تا زمان تألیف این مجموعه جمعیتی مرکب از ۴۰۶ تن وزیر تشکیل می‌دهد که در کابینه‌های متشکل ادوار تاریخی مشروطیت شرکت کرده‌اند.

پژوهش حاضر این نکات را روشن کرد که وزیران در طول بیش از ۷۳ سال تاریخ مشروطیت هر یک برای عضویت در بین یک تا ۲۱ هیأت دولت دعوت شده‌اند.

از جدول شماره ۱ که نمودار دفعات شرکت وزیران دوران مشروطیت در دولتهای مختلف می‌باشد چنین برمی‌آید که اکثریت وزیران، عضویت در بیش از یک دولت را داشته‌اند، و تنها ۳۷/۲ درصد آنان در طول تاریخ مشروطیت و روی کار آمدن هیأت دولتها، فقط یک دفعه ره بسوی هیأت وزیران یافته‌اند و نزدیک به ۶۳ درصد بقیه، در ۲ تا ۲۱ هیات دولت بعنوان عضو هیأت دولت شرکت داشته‌اند.

در جمع وزیرانی که در دولتهای متعدد عضو بوده‌اند، اکثریت با آنانی است که در ۲ کابینه از آنان دعوت بعمل آمده است (با نسبت ۱۹/۵ درصد) و شماره

جدول شماره ۱ـ تعداد کابینه‌هائی که وزیران در آن شرکت داشته‌اند

تعداد کابینه‌ها	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
شرکت در یک کابینه	۱۵۲	۳۷/۴
شرکت در دو کابینه	۷۹	۱۹/۵
شرکت در سه کابینه	۵۵	۱۳/۶
شرکت در چهار کابینه	۳۰	۷/۴
شرکت در پنج کابینه	۱۵	۳/۷
شرکت در شش کابینه	۱۴	۳/۵
شرکت در هفت کابینه	۱۳	۳/۲
شرکت در هشت کابینه	۱۳	۳/۲
شرکت در نه کابینه	۹	۲/۲
شرکت در ده کابینه	۳	۰/۷
شرکت در یازده کابینه	۱	۰/۲
شرکت در دوازده کابینه	۵	۱/۲
شرکت در سیزده کابینه	۳	۰/۷
شرکت در چهارده کابینه	۱	۰/۳
شرکت در پانزده کابینه	۳	۰/۷
شرکت در شانزده کابینه	۳	۰/۷
شرکت در هفده کابینه	۲	۰/۵
شرکت در هیجده کابینه	۳	۰/۷
شرکت در بیست کابینه	۱	۰/۳
شرکت در بیست و یک کابینه	۱	۰/۳
جمع	۴۰۶	

کسانی که در ۳ هیأت دولت عضویت داشتند در مرحله بعدی از اکثریت قرار دارد (با ۱۳/۶ درصد)

اگر به شمارهٔ وزیرانی که در بیش از ۱۰ کابینه شرکت کرده‌اند نظر اندازیم با شگفتی درخواهیم یافت، که این گروه نسبت قابل توجهی را در میان جمعیت مورد مطالعه ما دارند (با نسبت ۶/۴۰ درصد)

از ذکر ۲ تن از رجالی که از مجموع ۱۲۲ هیأت دولتی که در طول تاریخ مشروطیت بر سرکار آمده است در بیش از ۲۰ کابینه، از آنان برای تصدی وزارتخانه‌ها دعوت بعمل آمده است نباید خودداری کرد.

جدول شماره ۲ـ روشن می‌کند که در آغاز مشروطیت و عصر حکومت قاجاریان که نظر بعوامل متعدد از آن بعنوان عصر عدم ثبات سیاسی و دوران تزلزل دولتهای مشروطه می‌توان نام برد، شماره رجالی که تنها یک نوبت برای تصدی مقام وزارت انتخاب شده‌اند در مقام مقایسه با عصر دوم مشروطه و دوران حکومت پهلوی اول، نسبت بیشتری از جمعیت عصر مورد بحث را با نسبت ۳۲/۵ درصد تشکیل می‌دهند.

در حالی که در دوران زمامداری رضاشاه، شمار این گروه وزیران تنها ۱۷/۲ درصد کل اعضاء هیأت دولت‌های عصر را دربرمی‌گیرد.

بطوری که آمار همین جدول نشان می‌دهد در عصر سلطنت محمدرضاشاه تعداد وزیران بدون سابقه عضویت در دولتهای متعدد همچون عصر اول افزایش می‌یابد و به ۳۹/۳ درصد می‌رسد.

(در دوران‌های آشفته سیاسی ایران که از آن بنام دوران اول حکومت مشروطه نام برده‌ایم و همچنین آغاز سلطنت پهلوی دوم که مقارن جنگهای بین‌الملل بوده و تأثیر آن در سیاست داخلی ایران بصورت عدم ثبات سیاسی کشور و سقوط دولتها و بر روی کارآوردن مهره‌های حساب شده سیاسی برای اداره امور سیاسی وزارتخانه‌ها، فزونی این عده از وزیران بی‌شبهه پدیده‌ای درخور تأمل می‌باشد).

در جمع گروه وزیران عصر اول مشروطیت از میان ۶۷/۵ درصد رجالی که

جـدول شمـاره ۲ـ تعداد کابینه‌هایی که وزیران در آن شرکت داشته‌اند در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
تعداد کابینه‌ها	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
شرکت در یک کابینه	۳۷	۳۲/۵	۱۱	۱۷/۲	۱۱	۳۹/۳
شرکت در دو کابینه	۲۱	۱۸/۴	۱۵	۲۳/۴	۵۸	۲۰
شرکت در سه کابینه	۱۵	۱۳/۲	۱۵	۲۳/۴	۳۴	۱۱/۷
شرکت در چهار کابینه	۶	۵/۳	۷	۱۰/۹	۲۲	۷/۶
شرکت در پنج کابینه	۸	۷	-	-	۱۳	۴/۵
شرکت در شش کابینه	۲	۱/۸	۵	۷/۸	۹	۳/۱
شرکت در هفت کابینه	۳	۲/۶	۱	۱/۶	۱۰	۳/۴
شرکت در هشت کابینه	۳	۲/۶	۱	۱/۶	۱۰	۳/۴
شرکت در نه کابینه	۵	۴/۴	۴	۶/۲	۳	۱
شرکت در ده کابینه	۱	۰/۹	-	-	۳	۱
شرکت در یازده کابینه	۴	۳/۵	-	-	۱	۰/۴
شرکت در دوازده کابینه	۴	۳/۵	-	-	۱	۰/۴
شرکت در سیزده کابینه	-	-	-	-	۳	۱
شرکت در چهارده کابینه	-	-	-	-	۲	۰/۷
شرکت در پانزده کابینه	۲	۱/۸	-	-	۲	۰/۷
شرکت در شانزده کابینه	-	-	-	-	۳	۱
شرکت در هفده کابینه	۳	۲/۶	۱	۱/۶	-	-
شرکت در هیجده کابینه	-	-	۲	۳/۱	۱	۰/۴
شرکت در نوزده کابینه	-	-	۱	۱/۶	-	-
شرکت در بیست کابینه	-	-	۱	۱/۶	-	-
شرکت در بیست و یک کابینه	-	-	-	-	۱	۰/۴
جمع کل وزیران	**۱۱۴**	**۱۰۰**	**۶۴**	**۱۰۰**	**۲۹۰**	**۱۰۰**

عضویت بین ۲ تا ۱۷ هیأت دولت را داشته‌اند، شماره آنانی که در کمتر از ۱۰ کابینه شرکت کرده‌اند نسبت چشمگیری را با ۵۵/۳ درصد تشکیل می‌دهد.

در حالی که تنها ۱۲/۳ درصد وزیران این عصر از مجموع ۶۱ هیأت دولتی که در طول عصر اول مشروطیت روی کار آمده‌اند در بیش از ۱۰ دولت آن شرکت داشته‌اند.

اضافه کنیم در میان این گروه شماره ۳ تن از رجالی که در ۱۷ هیأت دولت از وجود آنان برای تصدی منصب وزارت دعوت بعمل آمده است درخور توجه می‌باشد.

اگر عصر دوم مشروطیت را ملحوظ داریم درخواهیم یافت که در دوران پانزده ساله سلطنت پهلوی اول، اکثریت وزیران عضویت بین ۲ تا ۳ هیأت دولت را داشته‌اند (با نسبت ۴۲/۹ درصد)

نکته درخور یادآوری در آمار عصر دوم مشروطیت، شماره وزیرانی است که در بیش از ۱۷ دولت شرکت کرده‌اند (با نسبت ۸/۵ درصد)

آمار عصر سوم دوران سلطنت محمدرضا شاه، گویای این مطلب است که کمتر از رجال با سابقه عضویت در هیأت دولتها در تشکیل کابینه‌ها دعوت بعمل آمده است، بطوری که در مقایسه با دو عصر اول و دوم مشروطیت گروه وزیرانی که در بیش از ۱۰ کابینه شرکت کرده‌اند نسبتی اندک داشته و تنها حدود ۶ درصد کل جمعیت عصر را تشکیل می‌دهد، در حالی که بعد از گروه وزیرانی که تنها در یک هیأت دولت از آنها دعوت بعمل آمده است بالاترین نسبت از آن وزیرانی است که در ۲ تا ۳ کابینه بعنوان وزیر شرکت داشته‌اند (با نسبت ۳۱/۷ درصد)

باید افزود که در عصر سوم مشروطیت با دو دوره متمایز سیاسی مواجه هستیم سالهای اولیه این عصر، دوران تزلزل و عدم ثبات دولتها است، و همچنانکه از پیش بیان شد، نخست وزیران دولتهایی بی‌دوام و کوتاه مدت داشته‌اند، در حالی که در سالهای اخیر با آغاز باصطلاح دولتمردان وقت عصر انقلاب و رستاخیز نامیده می‌شود، عمر دولتها طولانی است و ما به جای خود به تفصیل از آن سخن خواهیم گفت.

مدت زمامداری وزیران

به مطالبی که بیان شد، با ارایه آماری درباره مدت زمامداری جمعیت مورد مطالعه بصورت متناوب در طول مدت وزارت روشنی بیشتری می‌بخشیم.

پژوهش ما در این باب این نکات را روشن کرد که اکثریت وزیران با ۴۸/۳ درصد بین ۱ تا ۵ سال بر مسند وزارت تکیه زده‌اند و شماره وزیرانی که بین ۵ تا ۱۰ سال وزارت داشته‌اند بسیار اندک است و تنها ۹/۶ درصد کل جمعیت را تشکیل می‌دهد و نیز نسبت وزیرانی که بین ۱۰ تا ۱۴ سال بر سرکار وزارت بوده‌اند بالغ بر ۲ درصد می‌شود.

باید متذکر شد که در جمع کثیر وزیرانی که بین ۱ تا ۵ سال وزارت کرده‌اند، تعداد وزیرانی که مدت وزارتشان بین ۱ تا ۲ سال بطول انجامیده است بیش از سایر وزیران این گروه می‌باشد (بیش از ۲۵ درصد کل جمعیت مورد مطالعه)

و نیز نسبت وزیران با طول مدت زمامداری بین ۲ تا ۳ سال بالغ بر ۱۳/۳۰ درصد می‌باشد.

از مجموع آنچه گفتیم برمی‌آید که در طی دوران بیش از ۷۰ ساله مشروطیت اکثریت وزیران با نسبت حدود ۶۰ درصد در ۱۲۲ هیأت دولتی که تشکیل شده است مدتی بین ۱ تا ۱۴ سال برکرسی وزارت تکیه زده‌اند. در حالی که ۴۰/۴ درصد آنان مدت حکومتشان کمتر از یک سال بوده است.

جالب آنکه در میان این جمع تعداد وزیرانی که تنها بین ۱ تا ۳ ماه وزارت کرده‌اند نسبتی شایان توجه دارند (با نسبت ۱۲/۵۶ درصد کل جمعیت مورد مطالعه)

در پایان تعداد ۴ تن از مجموع ۴۰۶ تن وزیران دوران مشروطیت راکه کمتر از یک ماه بر سرکار بوده‌اند نباید نادیده گرفت.

آنچه درباره مجموع وزیران دوران مشروطیت باز نمودیم، درباره هر یک از سه دوره متمایز تاریخ سیاسی مشروطه نیز صادق است، معذالک بجا است که با استناد به آمار جدول شماره ۴ به شرح کیفیت این پدیده در هر عصر مشروطیت نیز بپردازیم.

جدول شماره ۳ـ مدت زمامداری وزیران در طول تاریخ مشروطیت

مدت زمامداری	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		
کمتر از یک ماه	۴	۱
بین ۳ ۱ ماه	۵۱	۱۲/۶
بین ۶ ۴ ماه	۴۴	۱۰/۸
بین ۹ ۷ ماه	۴۷	۱۱/۶
بین ۱۲ ۱۰ ماه	۱۸	۴/۴
جمع کمتر از یک سال	**۱۶۴**	**۴۰/۴**
بین ۱½ ۱ سال	۵۹	۱۴/۵
بین ۲ ۱½	۴۳	۱۰/۶۰
بین ۲½ ۲ سال	۲۶	۶/۴۰
بین ۳ ۲½	۲۸	۶/۹
بین ۳½ ۳	۶	۱/۵
بین ۴ ۳½	۱۵	۳/۷
بین ۴½ ۴ سال	۱۰	۲/۵
بین ۵ ۴½	۹	۲/۲
بین ۵½ ۵ سال	۱۱	۲/۷
بین ۶ ۵½ سال	۴	۱
بین ۶½ ۶ سال	۴	۱
بین ۷ ۶½	۵	۱/۲
بین ۷½ ۷ سال	۳	۰/۷
بین ۸ ۷½	۳	۰/۷
بین ۸½ ۸ سال	۲	۰/۵
بین ۹ ۸½	۳	۰/۷
بین ۹½ ۹ سال	۳	۰/۷
بین ۱۰ ۹½	۱	۰/۳
بین ۱۰½ ۱۰ سال	۲	۰/۵
بین ۱۱ ۱۰½ سال	۱	۰/۳
بین ۱۱½ ۱۱ سال	۱	۰/۳
بین ۱۲ ۱۱½	۱	۰/۳
بین ۱۲½ ۱۲ سال	۲	۰/۵
بین ۱۴ ۱۳½	۱	۰/۳
جمع مدت زمامداری	**۴۰۶**	**۱۰۰**

آمار جدول شماره ۴ حکایت از این دارد که در عصر سلطنت قاجاریان و دوران اولیه حکومت جوان مشروطه ایران، بیش از نیمی از وزیران مسند وزارت را برای مدتی کوتاه‌تر از یک سال در اختیار داشته‌اند. نکته گفتنی آنکه در میان این جمع شماره آنانی که بین ۱ تا ۳ ماه، زمامدار سیاسی بوده‌اند قابل توجه است و با نسبت ۱۹/۳۰ درصد کل جمعیت عصر اول، مقام اول از اکثریت را داشته است.

چنانچه بر این جمع، گروه وزیران با ۳ تا ۶ ماه وزارت را بیفزائیم (با ۱۸/۴ درصد) نسبت چشمگیری راکه بالغ بر ۳۷/۷ درصد کل وزیران باشد دربر می‌گیرد.

در حالی که وزیران متکی بر کمتر از یک سال زمامداری در هیأت وزیران، در عصر خاندان پهلوی در مقایسه با این عصر نسبت کمتری را دارند و از ۵۱/۸ درصد عصر اول به ۲۸/۱ درصد به دوره سلطنت رضاشاه و ۳۶/۹ درصد در عصر حکومت پهلوی دوم کاهش می‌یابد.

جالب توجه آنکه، تعداد وزیران با عمر حکومتی بین ۱ تا ۶ ماه نیز کاهش یافته و از ۳۷/۷ درصد سلطنت قاجاریان به ۱۳/۱۰ درصد به عصر دوم رسیده و در عصر سلطنت محمدرضاشاه به ۱۸/۳ درصد سیر پیدا می‌کند.

اگر نظر به گروه وزیرانی که بین ۱ تا ۵ سال زمامدار بوده‌اند بیندازیم، متوجه خواهیم شد که شماره این گروه از وزیران در عصر اول مشروطیت (با نسبت ۴۳ درصد) در مرحله دوم از اکثریت قرار دارد. در حالی که بعصر دوم مشروطیت نسبت این گروه به ۵۱/۶ درصد و در عصر سوم مشروطیت به ۴۸/۳ درصد رسیده و مرحله اول از اکثریت را داشته است.

آنچه در آمار وزیران این گروه در هر عصر مشروطیت درخور یادآوری است همانندی نسبت آنانی است که بین ۱ تا ۲ و ۲ تا ۳ سال، قدرت سیاسی را با عنوان وزیر در دست داشته‌اند (با ۲۲/۸ درصد عصر اول و ۲۱/۹ درصد عصر دوم و ۲۵/۵ درصد در عصر سوم برای گروه بین ۱ تا ۲ سال و ۱۳/۵ درصد در عصر اول و ۱۴/۰۶ درصد عصر دوم و ۱۴/۱۴ درصد در عصر سوم برای جمع وزیران بین ۲ تا ۳ سال)

با اینکه سهم وزیرانی که بین ۵ تا ۱۰ سال عضویت هیأت دولتها را داشته‌اند در مجموع قلیل است با اینهمه یادآوری آن بجا خواهد بود.

جدول شماره ۴ـ مدت زمامداری وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / مدت زمامداری	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران						
کمتر از یک ماه	۱	۰/۹	۱	۱/۵۶	۲	۰/۷
بین ۳ تا ۱ ماه	۲۲	۱۹/۳۰	۲	۳/۸	۲۹	۱۰
بین ۶ تا ۴ ماه	۲۱	۱۸/۴	۶	۹/۴	۲۴	۸/۳
بین ۹ تا ۷ ماه	۱۰	۸/۸	۴	۶/۲	۳۹	۱۳/۵
بین ۱۲ تا ۱۰ ماه	۵	۴/۴	۵	۷/۸	۱۳	۴/۵
کمتر از یک سال	۵۹	-	۱۸	-	۱۰۷	-
بین ۱$\frac{1}{2}$ تا ۱ سال	۱۳	۱۱/۴۰	۱۱	۱۷/۲	۴۰	۱۳/۸
بین ۲ تا ۱$\frac{1}{2}$ سال	۱۳	۱۱/۴۰	۳	۴/۷	۳۴	۱۱/۷
بین ۲$\frac{1}{2}$ تا ۲ سال	۹	۷/۹	۳	۴/۷	۱۹	۶/۵
بین ۳ تا ۲$\frac{1}{3}$ سال	۶	۵/۳	۶	۹/۴	۲۲	۷/۶
بین ۳$\frac{1}{2}$ تا ۳ سال	-	-	۱	۱/۶	۶	۲/۱
بین ۴ تا ۳$\frac{1}{2}$ سال	۵	۴/۴	۷	۱۰/۹	۹	۳/۱۰
بین ۴$\frac{1}{2}$ تا ۴ سال	-	-	-	-	۱۰	۳/۴
بین ۵ تا ۴$\frac{1}{2}$ سال	۳	۲/۶	-	-	۱۰	۳/۴
بین ۵$\frac{1}{2}$ تا ۵ سال	-	-	۴	۶/۳	۷	۲/۴
بین ۶ تا ۵$\frac{1}{2}$	۱	۰/۹	۲	۳/۸	۲	۰/۷
بین ۶$\frac{1}{2}$ تا ۶ سال	۲	۱/۸	۱	۱/۶	۲	۰/۷
بین ۷ تا ۶$\frac{1}{2}$	-	-	۲	۳/۸	۳	۱/۰
بین ۷$\frac{1}{2}$ تا ۷ سال	-	-	-	-	۲	۰/۷
بین ۸ تا ۷$\frac{1}{2}$	-	-	۱	۱/۶	۳	۱/۰
بین ۸$\frac{1}{2}$ تا ۸ سال	-	-	۱	۱/۶	۱	۰/۳۵
بین ۹ تا ۸$\frac{1}{2}$ سال	-	-	۱	۱/۶	۳	۱/۰
بین ۹$\frac{1}{2}$ تا ۹ سال	-	-	۱	۱/۶	۳	۱/۰
بین ۱۰ تا ۹$\frac{1}{2}$	-	-	-	-	۱	۰/۴
بین ۱۰$\frac{1}{2}$ تا ۱۰ سال	-	-	۱	۱/۶	۱	۰/۴
بین ۱۱ تا ۱۰$\frac{1}{2}$ سال	-	-	-	-	۱	۰/۴
بین ۱۱$\frac{1}{2}$ تا ۱۱ سال	-	-	-	-	۱	۰/۴
بین ۱۲ تا ۱۱$\frac{1}{2}$	-	-	-	-	۱	۰/۴
بین ۱۲$\frac{1}{2}$ تا ۱۲ سال	-	-	۱	۱/۶	۱	۰/۴
بین ۱۴ تا ۱۳$\frac{1}{2}$	-	-	-	-	۱	۰/۴
جمع کل وزیران	۱۱۱	-	۶۴	-	۲۹۰	-

تعداد این گونه وزیران در عصر اول مشروطیت بسیار اندک و تنها ۲/۶ درصد وزیران عصر را تشکیل می‌داده است. داده‌های مندرج در جداول ما حکایت از آن می‌کند که این نسبت بعصر دوم افزایش قابل ملاحظه یافته و به ۲۰/۳ درصد می‌رسد و اگر عصر سوم را با عصر دوم برابر نهیم باید بگوئیم شماره این گروه به ۱۲/۸ درصد کاهش می‌یابد.

باید افزود، حداکثر مدت زمامداری وزیران در عصر اول مشروطیت بین ۶ تا ۶½ سال است (با ۱/۸ درصد) و در عصر حکومت رضاشاه بین ۱۲ تا ۱۲½ سال است (با ۱/۶ درصد) و این پدیده در دوران سوم مشروطه بین ۱۳½ تا ۱۴ سال است (با ۰/۳۵)

تحقیق دیگر درباره وزیران دوره انقلاب شاه گویای این نکته است که اکثریت وزیران این عصر با ۶۱/۸ درصد بین ۱ تا ۵ سال وزارت داشته‌اند و اشاره می‌کنیم در این گروه وزیران نسبت کسانی که بین ۱ تا ۲ سال و ۲ تا ۳ سال زمامداری کرده‌اند بیش از سایر وزیران دوران مورد بحث می‌باشد (هر یک با ۱۹/۷ درصد)

در مرحله دوم اکثریت از وزیرانی می‌توان نام برد که بین ۵ تا ۱۰ سال عضویت هیأت دولت را داشته‌اند (با ۲۲/۴ درصد)

یادآوری این مطلب ضرور است که بالا بودن نسبت وزیران با بیش از ده سال زمامداری عصرسوم‌مشروطیت رادرثبات سیاسی دولتهای دوران‌اخیروعصری‌که‌به انقلاب شاه نامگذاری شده‌است باید دانست. چه این گروه با ۹/۲ درصد، شماره قابل توجهی را نشان می‌دهند.

از اشاره به تعداد وزیرانی که در این دوره مدتی کمتر از یک سال وزارت داشته‌اند نباید خودداری کرد (با ۶/۵۸ درصد)، باید افزود از این شماره، نسبت ۲/۶ درصد بین ۳ تا ۶ ماه و حدود ۴ درصد بین ۶ تا ۱۲ ماه با سمت وزارت، عضو قوه مجریه کشور بوده‌اند.

۱ـ ۶ بهمن ۱۳۴۱

جدول شماره ۵ ـ مدت زمامداری وزیران دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی

	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۵	
بین ۶ ۳ ماه	۲	۲/۶
بین ۱۲ ۶ ماه	۳	۴
بین ۱½ ۱ سال	۱	۱/۳
بین ۲ ۱½ سال	۱۴	۱۸/۴
بین ۲½ ۲ سال	۷	۹/۳
بین ۳ ۲	۸	۱۰/۶
بین ۳½ ۳	۳	۴
بین ۴ ۳½	۵	۶/۶
بین ۴½ ۴	-	-
بین ۵ ۴½	۹	۱۱/۸
بین ۵½ ۵	۳	۴
بین ۶ ۵½	۳	۴
بین ۶½ ۶	۱	۱/۳
بین ۷ ۶½	۲	۲/۶
بین ۷½ ۷	۲	۲/۶
بین ۸ ۷½	۲	۲/۶
بین ۸½ ۸	۱	۱/۳
بین ۹ ۸½	۲	۲/۶
بین ۹½ ۹	۱	۱/۳
بین ۱۰ ۹½	-	-
بین ۱۰½ ۱۰	۲	۲/۶
بین ۱۱ ۱۰½	۱	۱/۳
بین ۱۱½ ۱۱	۱	۱/۳
بین ۱۲ ۱۱½	۱	۱/۳
بین ۱۲½ ۱۲	۱	۱/۳
بین ۱۴ ۱۳½	۱	۱/۳
جمع کل	**۷۶**	**۱۰۰**

فصل شانزدهم

خانواده وزیران عصر مشروطیت

مشاغل پدر وزیران

از مطالعاتی که درباره مشاغل پدران وزیران دوران مشروطیت بعمل آمده است، چنین برمی‌آید که شغل اصلی اکثریت جامعه مورد مطالعه ما، با نسبت ۵۰/۷ درصد خدمات دولتی بوده است. (جدول شماره ۶).

بهتر است سخن درباره مشاغل پدران را به بیان تحول این پدیده در هر یک از دوره‌های سه گانه تاریخ حکومت سیاسی مشروطه آغاز کنیم.

در سالهای بین ۱۲۸۵ تا ۱۳۰۴ شمسی که مقارن حکومت قاجاریان می‌باشد از میان مجموع ۱۱۴ تن وزیران عصر، (به موجب جدول شماره ۷ـ مربوط به شغل اصلی پدران وزیران در هر عصر مشروطیت) عده کل کارمندان دولت که فرزندان آنان به وزارت رسیده‌اند بالغ بر ۷۱/۲ درصد بوده است.

اما مساله اینجا است که این گروه علاوه بر کارمندی دولت به خدمات دیگری نیز اشتغال داشته‌اند. توضیح آنکه، در میان این گروه تعداد کسانی که تنها به امور اداری اکتفا کرده‌اند بالغ بر ۶۳/۲ درصد می‌باشد و نسبت پدرانی که علاوه بر امور اداری به مشاغل عالی تخصصی نیز پرداخته‌اند بالغ بر ۴/۵ درصد مجموع جمعیت مورد مطالعه ما می‌باشد و شماره کارمندانی که دارای علایق ملکی بوده و علاوه بر

جدول شماره ۶ـ توزیع مشاغل اصلی پدران وزیران عهد مشروطیت

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
شغل آزاد	۱	۰/۳
کارمند دولت	۱۸۷	۴۶/۲
کارمند و مشاغل تخصصی عالی	۹	۲/۲
کارمند دولت و مالک	۶	۱/۵
کارمند دولت و تاجر	۲	۰/۵
کارمند مؤسسات ملی و خصوصی	۳	۰/۷
مشاغل تخصصی عالی	۱۳	۳/۲
مالک	۳۷	۹/۲
مالک و حکومت	۱۱	۲/۷
مالک و تاجر	۶	۱/۵
مالک و روحانی	۲	۰/۵
زارع	۲	۰/۵
تاجر	۱۹	۴/۴
اصناف	۵	۱/۲
روحانی	۱۵	۳/۷
نماینده مجلس شورای ملی	۵	۱/۲
سلطنت	۱	۰/۳
اظهار نشده	۷۸	۱۹/۲
شاهزادگان درباری	۴	۱
جمع	۴۰۶	۱۰۰

جدول شماره ۷ـ توزیع شغل اصلی پدران وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / نوع مشاغل	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
مالک و شاهزادگان درباری	۷	۶/۱	-	-	-	-
سلطنت	۱	۰/۹	-	-	-	-
کارمندی دولت	۶۷	۵۸/۸	۳۸	۵۹/۴	۱۱۹	۴۱/۲
کارمنددولت و مشاغل تخصصی‌عالی	۴	۴/۵	-	-	۵	۱/۷
کارمند دولت و مالک	۳	۲/۶	۳	۴/۷	۵	۱/۷
کارمند دولت و تاجر	۱	۰/۹	۱	۱/۶	۳	۱
کارمندبخش‌خصوصی و مؤسسات‌ملی	-	-	-	-	۳	۱
مشاغل تخصصی عالی	۲	۱/۸	-	-	۱۴	۴/۸
مالک	۸	۷	۸	۱۲/۵	۲۷	۹/۳
مالک و حکومت	۳	۲/۶	۱	۱/۶	۵	۱/۷
مالک و تاجر	-	-	-	-	۲	۰/۷
مالک و روحانی	-	-	-	-	۲	۰/۷
زارع	-	-	-	-	۲	۰/۷
تاجر	-	-	۲	۳/۱	۱۸	۶/۲
اصناف	۲	۱/۸	-	-	۲	۰/۷
مشاغل آزاد	-	-	-	-	۱	۰/۳
روحانی	۲	۱/۸	۴	۶/۲	۱۵	۵/۲
نماینده مجلس	۱	۰/۹	-	-	۲	۰/۷
اظهار نشده	۱۳	۱۱/۴	۷	۱۰/۹	۶۱	۲۱/۴
جمع کل پدران وزیران	۱۱۴	۱۰۰	۶۴	۱۰۰	۲۹۰	۱۰۰

اشتغال به خدمات دولتی شخصاً نیز به امر ملکداری مبادرت ورزیده‌اند حدود ۵/۳ درصد کل وزیران عصر را شامل می‌گردد.

ارقام جدول مذکور، حاکی از آن است که بعد از گروه کارمندان دولت، اکثریت با صاحبان املاک مزروعی می‌باشد که شخصاً بامر کشاورزی و ملکداری می‌پرداخته‌اند، هرچند نسبت آنان در برابر کارمندان دولت شماره اندکی از جمعیت را نشان می‌دهد. (۱۵/۷۶ درصد).

در مرحله سوم از اکثریت، باید از پدرانی نام برد که به مشاغل عالی تخصصی (با ۵/۳ درصد) روی آورده‌اند. نسبت وزیرانی که از میان خاندان اصناف و پیشه‌وران برخاسته‌اند هرچند اندک می‌باشد ولی درخور توجه و یادآوری است (با ۱/۸ درصد کل جمعیت عصر مورد نظر)

همچنین باید از پدران روحانی در این دوره ذکری به میان آورد (با ۱/۸ درصد جمعیت مورد مطالعه)

رقم ۰/۹۸ درصد وزیرانی راکه شاهزاده بلافصل بوده و پدر آنان بامر خطیر سلطنت اشتغال داشته است بر جمع گروه‌های مذکور در این عصر می‌افزاییم و این مطلب را پوشیده نمی‌گذاریم که چون دوران سلطنت پدر مربوط به عصر مشروطیت نبوده‌است، نمی‌توان این پدیده را از زمره مسائل خلاف اصل (۵۹) قانون اساسی تلقی کرد.

آنچه در باب شغل اصلی پدر وزیران عصر قاجار از نظر اکثریت باز نمودیم، در مجموع وزیران دو دوره سیاسی سلطنت خاندان پهلوی نیز با جزیی اختلاف صادق است.

توضیح آنکه، در عصر دوم مشروطیت و دوران حکومت رضاشاه، گروه پدران کارمند دولت با ۶۵/۶ درصد درجه اول اکثریت را دارند. با اینهمه باید افزود که شماره آنانی که صرفاً به کارمندی دولت پرداخته‌اند بالغ بر ۵۹/۴ درصد مجموع پدران عصر می‌باشد و ۶/۳ درصد دیگر پدران وزیران علاوه بر خدمات دولتی، به تجارت و مالکیت نیز مشغول بوده‌اند.

اگر به گروه‌های دیگر شغلی از نظر اکثریت توجه کنیم، معلوم خواهد شد که سهم پدران مالک نیز در این دوره همچون عصر اول (با ۱۸/۸ درصد) بعد از گروه

کارمندان دولت درجه دوم اکثریت را حایز است.

از خصایص گفتنی این عصر، رقم پدران روحانی است که با ۶/۳ درصد، مرتبه سوم از اکثریت را دربر می‌گیرد.

در حالی که شاخص عصر اول مشروطیت را در اینحد از اکثریت در فزونی نسبت پدران صاحب مشاغل عالی تخصصی دانستیم و روحانی‌زادگان در سطح پائین‌تر مراحل یاد شده آمده‌اند.

برآنچه در باب این عصر گفتیم این نکته را می‌افزائیم که وزیران تاجرزاده نیز هرچند تعداد اندکی داشته‌اند، با اینهمه شایسته یادآوری هستند (با نسبت ۴/۷ درصد)

عصر اخیر مشروطیت و دوران حکومت پهلوی دوم را نیز دوران غلبه وزیرانی باید دانست که از خانواده کارمندان دولت برخاسته‌اند. تعداد این گروه از وزیران بالغ بر ۴۵/۵ درصد می‌باشد که از این میان بیش از ۴۱ درصد شغل دیگری جز خدمات دولتی نداشته‌اند. ولی بقیه با نسبتهای برابر (هر یک با ۱/۷ درصد) علاوه برکارمندی دولت، به مشاغل دیگری همچون طبابت و روزنامه‌نگاری و جز اینهاکه ما از آن بنام دارندگان مشاغل عالی تخصصی یادکرده‌ایم و همچنین فعالیت کشاورزی داشته‌اند و ۱ درصد دیگر نیز علاوه برکارمندی دولت به تجارت سرگرم بوده‌اند.

مرحله دوم از اکثریت را باید از آن گروه پدران مالک دانست (با ۱۲/۸ درصد)

داده‌های جدول گواه آنست که صاحبان سرمایه و بازرگانان با گذشت زمان بطور مستقیم در صحنه سیاست و مملکتداری راه یافته و مقامات عالی سیاسی همچون وزارت را عهده‌دارگردیده‌اند بطوری که شماره این گروه از ۰/۹ درصد (یک تن از مجموع ۱۱۴ تن) درصدکل جمعیت مورد مطالعه ما در عصر قاجاریان به ۴/۷ درصد در عصر دوم (۳ تن از مجموع ۶۴ تن می‌رسد) و ۹/۳ درصد (۲۷ تن از مجموع ۲۹۰ تن) در عصر سوم مشروطیت افزایش پیدا می‌کند. و در واقع مرحله سوم از اکثریت را در دوران حاضر تشکیل می‌دهد.

پدران دارای مشاغلی همچون طبابت، روزنامه‌نگاری و وکالت دادگستری و اموری جز اینها نیز در عصر محمدرضا شاه نسبت درخور ذکری از جمعیت را

دربرمی‌گیرند (با نسبت ۶/۲ درصد)

شایسته خواهد بود، در بیان مشخصات پدران وزیران عصر سوم مشروطیت و دوران سلطنت پهلوی دوم، وزیران عصر انقلاب شاه را بعنوان گروهی متمایز (در درون ۲۹۰ تن وزیران دوران مذکور) مورد بررسی خاص قرار دهیم.

یافته‌های جدول شماره ۸ـ مربوط به این گروه، مبین این نکته است که سهم پدران کارمند دولت همچنان اکثریت خود را با ۳۵/۵ درصد حفظ کرده است و

جدول شماره ۸ـ شغل اصلی پدران وزیران دوران بعد از اجرای اصلاحات ارضی

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶	
کارمند دولت	۲۰	۲۶/۳
کارمند دولت و مالک	۳	۴
کارمند و مشاغل تخصصی عالی	۳	۴
کارمند دولت و تاجر	۱	۱/۳
مالک	۵	۶/۶
مالک و تاجر	۱	۱/۳
مالک و حکومت	۱	۱/۳
کشاورز	۲	۲/۶
تاجر	۴	۵/۳
روحانی	۲	۲/۶
شغل آزاد	۱	۱/۳
کارمند مؤسسات غیردولتی	۱	۱/۳
مشاغل تخصصی عالی	۶	۷/۹
اظهار نشده	۲۶	۳۴/۲
جمع	**۷۶**	**۱۰۰**

همانطور که در مجموع اشاره شد این نسبت اختصاص به پدرانی که تنها کارمندی دولت را شغل اصلی خود ذکر کرده‌اند ندارد، بلکه ۷/۹۰ درصد آنان علاوه بر خدمات دولتی به اموری همچون مشاغل عالی تخصصی و ملکداری و تجارت نیز اشتغال داشته‌اند.

اگر ارقام دیگر جدول مذکور را درباره مشاغل پدران وزیران دوران انقلاب شاه ملحوظ بداریم معلوم می‌گردد که پدران این گروه از وزیران نیز همانند وزیران ادوار دیگر مشروطیت در زمره مالکان بوده‌اند (با نسبت ۱۵/۸ درصد)

در مراتب بعدی از اکثریت، از وزیرانی می‌توان نام برد که شغل اصلی پدر خود را، در اموری از گروه مشاغل عالی تخصصی (با ۱۱/۹ درصد) و تجارت (با ۷/۹۰ درصد)، و بالاخره روحانیت (با ۲/۶ درصد) ذکر کرده‌اند.

آنچه در باب مشاغل اصلی پدران وزیران در هر یک از ادوار سیاسی مشروطیت باز نمودیم درباره مجموع وزیران دوران هفتادوسه‌ساله‌مشروطیت‌نیز صادق است و جدول شماره ۶ـ نمودار این پدیده می‌باشد و بیان می‌کند که از مجموع ۴۰۶ تن وزیران عصر مشروطیت، بیش از نیمی از آنان از خانواده‌هایی برخاسته‌اند که بیشتر به خدمات دولتی پرداخته‌اند (۵۲/۲ درصد) ولی از آنجا که این گروه مشاغل دیگری را نیز بعنوان شغل اصلی خود علاوه برکارمندی دولت ذکر کرده‌اند اشاره بآن را در اینجا ضرور می‌دانیم.

از جمله ۲/۵ درصد گروه مورد مطالعه علاوه برکارمندی دولت به مشاغلی که ما از آن باعنوان مشاغل عالی تخصصی ذکر کرده‌ایم اشتغال داشته‌اند و ۲/۲ درصد در حین خدمات دولتی بامر ملکداری و کشاورزی و ۰/۷ درصد به تجارت نیز مشغول بوده‌اند.

مشاغل دیگری که در مجموع بعنوان شغل اصلی پدران وزیران در طی دوران مشروطیت ذکر شده به ترتیب اکثریت پس از کارمندان دولت، گروه مالکان با ۱۵ درصد کل جمعیت وزیران، تجار و بازاریان با ۷/۶ درصد، صاحبان مشاغل عالی تخصصی با ۵/۷ درصد و روحانیان با ۴/۴ درصد دیده می‌شود.

چند شغلی پدران وزیران

از قراین و تحقیقی که درباره سوابق شغلی خانواده وزیران بعمل آمده است، این نکته برمی‌آید که گرچه وزیران شغل اصلی پدر خود را خدمات دولتی ذکر کرده‌اند، با اینهمه به موجب جداول شماره ۹ و ۱۰ حدود ۵۷ درصد پدران از عمده مالکانی بوده‌اند که به امور اداری نیز روی آورده‌اند و تعداد پدرانی که اشتغالات دیگر نداشته و تنها در گروه کارمندان دولت به حساب آمده‌اند فقط بالغ بر ۱۱/۱ درصد می‌باشد.

هرآینه مجموع پدران مالک را که مشاغل متعددی نیز عهده‌دار بوده‌اند ملحوظ بداریم درخواهیم یافت که حدود ۳۷ درصد کل پدران مالک، شغل دیگری جزکارمندی دولت نداشته‌اند و حدود ۵/۷ درصد آنان به مشاغل عالی تخصصی و تجارت روی آورده‌اند.

در مجموع می‌توان بیان کرد که در طول تاریخ حکومت مشروطه ایران، گروه پدرانی که صاحب املاک مزروعی بوده و در عین حال به امور دیگری نیز اشتغال داشته‌اند (۶۱/۳ درصد کل جامعه مورد مطالعه را) درجه اول اکثریت را حایز است.

اما اگر به گروه‌های بعدی از نظر اکثریت توجه کنیم، معلوم خواهد شد که در در درجهٔ دوم (با نسبتی حدود ۵۳/۷۰ درصد) از پدرانی باید یاد کرد که با همه اشتغالات ملکی و پرداختن به امر تجارت و غیره در دستگاه‌های دولتی نیز ره یافته‌اند.

مرتبه سوم ازاکثریت، مربوط به گروه معدود سرمایه گذاران و بازرگانان است (با ۷/۱ درصد) در مراتب بعدی از اکثریت می‌توان از پدران صاحب مشاغل عالی تخصصی (با نسبتی حدود ۶ درصد) ذکری به میان آورد.

آنچه در حدول شماره ۶ـ مربوط به مشاغل پدران وزیران مورد توجه می‌باشد اینست که از جامعه روحانیت تعداد بسیار اندک توانسته‌اند بطور مستقیم در سیاست اجرایی مملکت بعنوان عضو هیأت دولت مداخله داشته باشند (با ۳/۷ درصد کل جمعیت)

هر آینه توجه به کیفیت این پدیده در هر یک از اعصار سه گانه سیاسی

جدول شماره ۹ـ توزیع مشاغل پدران وزیران دوران مشروطیت

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
شغل آزاد	۱	۰/۳۵
مالک	۴۰	۹/۹
مالک و تاجر	۱۳	۳/۲
مالک و کارمند دولت	۱۵۰	۳۷
مالک و مشاغل تخصصی عالی	۵	۱/۲
مالک و روحانی	۶	۱/۵
مالک و کارمند مؤسسات ملی و خصوصی	۲	۰/۵
مالک و حاکم	۴	۱
مالک و کارمند دولت ـ مشاغل تخصصی عالی	۸	۲
مالک و کارمند دولت و تاجر	۱	۰/۳
مالک‌وکارمنددولت،کارمندمؤسسات‌خصوصی	۱	۰/۳
کارمند دولت	۴۵	۱۱/۱
کارمند دولت ـ تاجر ـ مشاغل تخصصی عالی	۲	۰/۵
کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی	۸	۲
کارمند دولت و تاجر	۳	۰/۷
تاجر	۱۱	۲/۵
مالک و نماینده مجلس شورای ملی	۱	۰/۳
روحانی و مشاغل تخصصی عالی	۱	۰/۳
روحانی	۸	۲
مشاغل تخصصی عالی	۱۱	۲/۷
اصناف	۳	۰/۷
سلطنت	۱	۰/۲۵
اظهار نشده	۸۱	۲۰
جمع	**۴۰۶**	**۱۰۰**

مشروطیت داشته باشیم، جدول شماره ۱۰- روشن می‌کند که گروه پدران مالک در هر یک از اعصار سه گانه اکثریتی بدین شرح داشته‌اند.

دوران قاجار ۷۶/۳ درصد که از این عده حدود ۶۰ درصد علاوه بر مالکیت به کارمندی دولت نیز روی آورده‌اند و نسبت اندکی نیز که ۲/۶ درصد باشد به مشاغل عالی تخصصی پرداخته‌اند.

بعصر سلطنت رضاشاه، نسبت صاحبان املاک مزروعی با ۷۱/۹ درصد مقام اول اکثریت را دارد که نسبت قابل توجهی از این گروه (با ۵۷/۸ درصد) همچون عصر اول مشروطیت به خدمات دولتی اشتغال داشته‌اند.

در دوران محمدرضا شاه، پدران مالک با نسبت حدود ۵۲ درصد کل جمعیت در درجه اول اکثریت قرار گرفته‌اند. باید افزود از این نسبت، تنها ۱۱/۷ درصد اشتغالات دیگری جز مالکیت نداشته‌اند ولی تعداد قابل توجهی از این گروه (با ۲۷/۶ درصد) به خدمات دولتی نیز مبادرت ورزیده‌اند و قسمت اندکی نیز (۶/۹ درصد) علاوه بر مالکیت به تجارت نیز پرداخته‌اند.

اگر ۱۵ سال اخیر سلطنت پهلوی و دوران بعد از اصلاحات ارضی را ملحوظ بداریم، به موجب جدول شماره ۱۱- وزیران غالباً با نسبتهای برابر از میان مالکان و کارمندان دولت (هر یک با ۳۵/۵ درصد) برخاسته‌اند.

درباره مراتب بعدی از اکثریت، ارقام جدول ما در عصر اول مشروطیت، حاکی از آنست که گروه پدران کارمند دولت با نسبت حدود ۷۲ درصد بعد از مالکان اکثریت جمعیت مورد مطالعه عصر را دربرگرفته است.

باید افزود که از کلیهٔ وزیرانی که به امور اداری می‌پرداخته‌اند، تعداد پدرانی که تنها سرگرم خدمات دولتی بوده‌اند بسیار اندک می‌باشد و ۶/۱ درصد کل جمعیت را تشکیل می‌داده است و بقیه ضمن خدمات دولتی در اموری همچون تجارت و مشاغل عالی تخصصی نیز فعالیت داشته‌اند. از آمارهای مربوط به تقسیمات عمده مشاغل در جمعیت عصر پهلوی نیز همین پدیده را خواهیم یافت، جز اینکه نسبت کارمندان دولت در عصر سلطنت رضاشاه، بعد از مالکان در مرتبه دوم از اکثریت قرار دارد (با نسبت ۶۷/۲ درصد)

مقایسه همین گروه در دورهٔ محمدرضا شاه روشنگر این مطلب است که با

جدول شماره ۱۰ـ توزیع مشاغل پدران وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / نوع مشاغل	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
مالک	۱۶	۱۴	۷	۱۰/۹	۲۳	۷/۹
مالک و تاجر	-	-	-	-	۱۳	۴/۵
مالک و کارمند دولت	۶۸	۵۹/۶	۳۷	۵۷/۸	۸۰	۲۷/۶
مالک و مشاغل تخصصی عالی	-	-	-	-	۵	/۱/۷
مالک و روحانی	-	-	۱	۱/۶	۶	۲/۱
مالک و کارمند مؤسسات ملی	-	-	-	-	۲	۰/۷
مالک و حکومت	-	-	۱	۱/۶	۵	۱/۷
مالک ـ کارمند ـ مشاغل تخصصی عالی	۳	۲/۶	-	-	۷	۲/۴
مالک ـ کارمند ـ تاجر	-	-	-	-	۷	۲/۴
مالک ـ کارمند ـ کارمند مؤسسات ملی	-	-	-	-	۱	۰/۳
کارمند دولت	۷	۶/۱	۵	۷/۸	۳۷	۱۲/۸
کارمند دولت ـ تاجر ـ مشاغل تخصصی عالی	۲	۱/۸	۱	۱/۶	۱	۰/۳
کارمند دولت و مشاغل تخصصی	۲	۱/۸	-	-	۷	۲/۴
کارمند دولت و تاجر	-	-	-	-	۳	۱
تاجر	-	-	۲	۳/۱	۱۰	۳/۵
مالک و نماینده مجلس	-	-	-	-	۱	۰/۳
روحانی و مشاغل تخصصی عالی	-	-	-	-	۱	۰/۳
روحانی	۲	۱/۸	۳	۴/۷	۶	۲/۱
مشاغل تخصصی عالی	۱	۰/۹	-	-	۱۱	۳/۸
اصناف	۱	۰/۹	-	-	۲	۰/۷
سلطنت	۱	۰/۹	-	-	-	-
اظهار نشده	۱۱	۹/۶	۷	۱۰/۹	۶	۲/۴
جمع کل وزیران	**۱۱۴**		**۶۴**		**۲۹۰**	

نسبت کمتری (۴۹/۳) همچنان مرحله دوم از اکثریت را تشکیل می‌داده است.

در سالهای اخیر که مورخان از آن باعنوان عصر انقلاب شاه یاد کرده‌اند، همچنانکه اشاره کردیم گروه کارمندان دولت از نظر شماره با مالکان برابر هستند. از این نظر، مرحله دوم از اکثریت را بعد از مالکان و کارمندان دولت، باید در نزد پدرانی که به مشاغلی همچون وکالت دادگستری، پزشکی، روزنامه‌نگاری و اموری جز اینها می‌پرداخته‌اند جستجو کرد (با نسبت ۱۱/۸ درصد) مشاغل تخصصی گروه فوق‌الذکر در دوران قاجار بعد از گروه کارمندان دولت مرتبه سوم اکثریت را نشان می‌دهد (با ۷ درصد) در حالی که در عصر دوم مشروطیت، پدران روحانی (با ۶/۲۵ درصد) بعد از گروه کارمندان دولت در درجهٔ سوم از اکثریت قرار داشته‌اند.

آنچه در جدول شماره ۱۰ مورد توجه می‌باشد، ره جستن تاجرزادگان در عصر خاندان پهلوی به مسند وزارت است، در حالی که این گروه را در دوران قاجاریان در میان هیأت دولتها نمی‌بینیم. مطلب اخیر را با ذکر آماری روشنی می‌بخشیم.

اشاره شد، که در عصر سلطنت پهلوی دوم، پدران کارمند دولت، درجه دوم از اکثریت را داشته است، در اینجا می‌افزاییم که مرتبه سوم از اکثریت از آن پدران صاحب سرمایه و بازرگانان با نسبت ۱۱/۷ درصد می‌باشد. و شماره این گروه در دوران پانزده ساله‌اخیر سلطنت پهلوی دوم بانسبت ۹/۲ درصد بعدازپدران صاحب مشاغل عالی تخصصی (که ۱۱/۸ درصدکل جمعیت این دوره را دربرمی‌گیرد) در مرحله سوم از اکثریت جلب توجه می‌کند.

اضافه می‌کنیم که نسبت صاحبان مشاغل ممتاز تخصصی در مجموع دوران حکومت محمدرضا شاه (با ۱۱ درصد) اختلافی بسیار اندک بعد از گروه پدران بازاری مراتب بعدی از اکثریت را نشان می‌دهد.

از ذکر نسبت اندک وزیرانی که از خانواده روحانی بر مسند وزارت تکیه زده‌اند در دو عصر اول و سوم مشروطیت (با ۱/۸ درصد در عصر اول، و ۴/۱ درصد در عصر سوم) نباید خودداری کرد.

جدول شماره ۱۱ـ چند شغلی پدران وزیران دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶	
کارمند دولت	۱۱	۱۴/۵
کارمند دولت و مالک	۱۲	۱۵/۸
کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی	۳	۴
کارمند دولت و تاجر	۱	۱/۳
مالک	۷	۹/۲
مالک و مشاغل تخصصی عالی	۲	۲/۶
مالک و مشاغل تخصصی عالی و تاجر	۱	۱/۳
مشاغل تخصصی عالی	۳	۴
کشاورز	۲	۲/۶
روحانی	۲	۲/۶
تاجر	۳	۴
شغل آزاد	۱	۱/۳
کارمند مؤسسات غیردولتی و مالک	۱	۱/۳
مالک و تاجر	۲	۲/۶
اظهار نشده	۲۵	۳۲/۹
جمع کل	**۷۶**	**۱۰۰**

سوابق و نوع خدمات دولتی پدران وزیران

چون اشارتی به خدمات دولتی پدر وزیران رفت، شایسته خواهد بود که توضیحی درباره کیفیت و نوع خدمات اداری آنان داده شود.

بر طبق بررسی که در این باب بعمل آمده است. اکثریت پدران جمعیت مورد

مطالعه ما، ازگروه کارمندان عالیرتبه دولت بوده‌اند.

مطلب اخیر را، ارقام جدول شماره ۱۲ـمربوط به نوع کیفیت خدمات دولتی پدران وزیران در طول تاریخ مشروطیت تأیید می‌کند و مبین این نکته است که از میان جمع ۴۰۶ تن وزیران عهد مشروطیت پدران نیمی از آنان به مشاغل اداری مشغول بوده‌اند.

و در میان این گروه کثیر، جمع کارمندان عالیرتبه در زمینه‌های مختلف امور دولتی با اکثریتی درخور تأمل و توجه (با ۶۵/۲ درصد) بالاترین نسبت را داشته است.

جدول شماره ۱۲ـوضع توزیع نوع خدمات دولتی پدران وزیران در طی دوران مشروطیت

نوع خدمات دولتی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۲۲۱	
گروه کارمندان عالیرتبه کشوری	۵۲	۲۳/۵
گروه کارمندان عالیرتبه قضائی	۹	۴/۱
گروه کارمندان عالیرتبه آموزشی	۲	۰/۹
گروه کارمندان عالیرتبه لشگری	۱۱	۵
گروه کارمندان عالیرتبه سیاسی	۷۰	۳۱/۷
جمع کارمندان عالیرتبه دولت	**۱۴۴**	**۶۵/۲**
گروه کارمندان عادی کشوری	۶۱	۲۷/۶۰
گروه کارمندان عادی قضائی	۵	۲/۲
گروه کارمندان عادی آموزشی	۱	۰/۵
گروه کارمندان عادی لشگری	۱۰	۴/۵
جمع کارمندان عادی دولت	**۷۷**	**۳۴/۸**
جمع کل پدران کارمند	**۲۲۱**	**۱۰۰**

به بیان دیگر، اکثریت وزیران در خانواده‌هائی پرورش یافته‌اند که در دستگاه‌های دولتی نظر به تصدی مقامات حساس مملکتی، صاحب قدرت و اعمال نفوذ بسیار بوده‌اند. در حالی که فقط $\frac{۱}{۳}$ پدران وزیران در گروه کارمندان عادی دولت می‌باشند (دقیقاً با ۳۴/۸ درصد).

اگر کیفیت توزیع این پدیده و ارقام مربوط به آن را در هر عصر مشروطیت مقایسه کنیم، ملاحظه خواهیم کرد که در عصر اول مشروطیت این گروه با تعداد بیشتری نسبت به دو عصر دوم و سوم اکثریت داشته است، در واقع ۷۳/۲ درصد کل پدران کارمند دولت در دوران قاجاریان در پستهای بالای مقامات اداری خدمت می‌کرده‌اند، در حالی که پدران وزیران دوران دوم و عصر سوم مشروطیت (به ترتیب با ۵۷/۱ درصد و ۶۲ درصد) درجه اول از اکثریت را دربر می‌گرفته‌اند.

در عصر انقلاب شاه نیز همین ویژگی را مشاهده می‌کنیم و ارقام جدول شماره ۹ نشان می‌دهد که $\frac{۲}{۳}$ پدران عصر مورد نظر، در پستها و مقامات عالی به امور اداری پرداخته‌اند.

اگر نوع خدمات دولتی وزیران دوران مشروطیت ملحوظ باشد، بررسی ما روشنگر این نکته است که در میان گروه کارمندان عالیرتبه نسبت آنانی که به مشاغل عالی سیاسی، اشتغال داشته‌اند (با ۳۱/۷ درصد) بیش از گروه‌های دیگر می‌باشد و در واقع نیمی از جمعیت مورد بحث را تشکیل می‌دهد. در حالی که کارمندان عالیرتبه کشوری با ۲۳/۵ درصد مرتبه دوم و لشگری با ۴/۹۷ درصد در درجه سوم از اکثریت قرار گرفته‌اند.

آنچه در جمع گروه پدران عالیرتبه دولت درخور توجه است نسبت بسیار اندک گروه کارمندان آموزشی می‌باشد (با ۰/۹ درصد)

از ذکر تعداد پدرانی که در مناصب بالای قضایی، پرورشگر وزیران آینده بوده‌اند نباید خودداری کرد (با ۴/۱ درصد)

با توجه به ارقام جدول شماره ۱۲ـ در مجموع می‌توان گفت که اکثریت جمعیت مورد مطالعه ما چه در جمع گروه کارمندان عالیرتبه و چه عادی، به امور کشوری می‌پرداخته‌اند (با ۵۱/۱ درصد).

از تعداد پدران صاحب منصب لشگری (با ۹/۵ درصد) و قضات نیز (با ۶/۳۱ درصد) در جمع دو گروه عالیرتبه و عادی می‌توان ذکری به میان آورد.

یادآور می‌شویم که کمترین نسبت از آن پدرانی است که به تدریس در سطوح مختلف در دستگاه‌های آموزشی کشور اشتغال داشته‌اند (با ۱/۴ درصد)

این کیفیت توزیع در هر یک از اعصار تاریخی مشروطیت همچنان صادق است. از جمله: در دوران قاجاریان، از ۸۲ تن کل پدران کارمند دولت، ۳۸ تن از نوع کارمندان کشوری هستند که از این عده ۱۷ تن (۲۰/۷ درصد) در سطح کارمندان عالیرتبه و ۲۲ تن از زمره کارمندان عادی (۲۵/۶ درصد) کشوری بوده‌اند.

در حالی که گروه کارمندان لشگری با تعدادی بسیار اندک دیده می‌شود (۴ تن از مجموع ۸۲ تن).

می‌افزاییم، پدرانی که خود نیز از جمله شخصیتهای برگزیده سیاسی در مقام وزارت و سفارت بوده‌اند در این دوره از تاریخ مشروطیت از نظر شماره در سطح بالا و در ردیف اول از اکثریت قرارگرفته‌اند (با نسبت ۴۳/۹ درصد) و ما بجای خود از آن به تفصیل سخن خواهیم گفت.

در دوران سلطنت خاندان پهلوی نیز، تعداد پدران کارمند عالیرتبه دولت فزونتر از پدران کارمند عادی دولت بوده‌اند.

بطوری که از میان ۴۲ تن جمع پدران کارمند دولت در عصر دوم مشروطیت، ۲۴ تن (۵۷/۶ درصد) آنان از اعضای عالیرتبه دولت بوده‌اند، و در عصر سوم مشروطیت تعداد این گروه از پدران بالغ بر ۸۸ تن (۶۲ درصد) از جمع ۱۴۲ تن جامعه مورد بحث می‌گردد.

ناگفته نماند، که در میان پدران عالیرتبه دولت در عصر سلطنت رضاشاه برخلاف دو عصر دیگر، اکثریت با کسانی است که بخدمات کشوری پرداخته‌اند (با نسبت ۲۸/۶ درصد)

در عصر محمدرضا شاه، پدران صاحب مشاغل عالی سیاسی در میان کارمندان عالیرتبه اکثریت را حایز بوده‌اند (با نسبت ۲۶/۱ درصد) و پدران کارمند کشوری در مرتبه دوم از اکثریت قرار گرفته‌اند (با نسبت ۲۵/۴ درصد کل پدران کارمند)

جدول شماره ۱۳ـ توزیع نوع خدمات دولتی پدران وزیران در هر عصر مشروطیت

	ادوار تاریخی مشروطیت / نوع خدمات دولتی	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
	تعداد کل وزیران	۱۱۴تن		۶۴ تن		۲۹۰تن	
کارمندان عالیرتبه دولت	گروه کارمندان کشوری	۱۷	۲۰/۷	۱۲	۲۸/۶	۳۶	۲۵/۴
	گروه کارمندان قضائی	۲	۲/۴	۱	۲/۴	۷	۴/۹
	گروه کارمندان آموزشی	۲	۲/۴	۲	۴/۸	۱	۰/۷۵
	گروه کارمندان لشگری	۳	۳/۷	۱	۲/۴	۷	۴/۹
	صاحبان مشاغل عالی	۳۶	۴۳/۹	۹	۲۱/۴	۳۷	۲۶/۱
	جمع کارمندان عالیرتبه دولت	۶۰	۷۳/۱	۲۴	۵۷/۶	۸۸	۶۲
کارمندان عادی دولت	گروه کارمندان کشوری	۲۱	۲۵/۶	۱۵	۳۵/۷	۴۱	۲۸/۸
	گروه کارمندان قضائی	-	-	-	-	۵	۳/۵
	گروه کارمندان آموزشی	-	-	-	-	۱	۰/۷
	گروه کارمندان لشگری	۱	۱/۲	۳	۷/۱	۷	۴/۹
	جمع کارمندان عادی دولت	-	-	-	-	۱	۵/۲
	جمع وزیران با سابقه خدمات دولتی	۸۲	۱۰۰	۴۲	۱۰۰	۱۴۲	۱۰۰

بر رویهم می‌توان گفت بالاترین نسبت پدران کارمند دولت را در میان گروه‌های چهارگانه چه در عصر سلطنت رضاشاه و چه در دوران حکومت سی وهفت ساله محمدرضا شاه کارمندان کشوری اعم از عالیرتبه و عادی داشته‌اند (و ترتیب آن بدینقرار بوده، در عصر رضاشاه با نسبت ۲۸/۶ درصد عالیرتبه کشوری و ۳۵/۷ درصد عادی، و در عصر سلطنت پهلوی دوم با نسبت ۲۵/۴ درصد عالیرتبه و ۲۸/۸ درصد عادی)

از کارمندان لشگری در دو عصر سلطنت خاندان پهلوی هرچند تعدادی

اندک دارند ولی در درجه سوم از اکثریت می‌توان یاد کرد (با نسبت ۲/۴ درصد عالیرتبه و ۷ درصد عادی در عصر دوم مشروطیت، و در عصر سوم مشروطیت هر یک از پدران عالیرتبه و عادی لشگری ۴/۹ درصد مجموع پدران کارمند دولت را تشکیل می‌دهد).

از مشخصات عصر سوم بالا بودن نسبت پدران قاضی است چه عالیرتبه و چه عادی (با نسبت ۸/۴ درصد) و حال آنکه در دو عصر اول و دوم مشروطیت، شماره این گروه از پدران وزیران بسیار اندک بوده است (عصر اول مشروطیت ۲ تن از جمع ۸۲ تن پدران کارمند، و عصر دوم یک تن از مجموع ۴۲ تن پدران کارمند)

ویژگی دوران انقلاب شاه و عصر رستاخیز نیز همچون عصر اول مشروطیت نسبت گروه پدران صاحب مشاغل عالی سیاسی است که در مرتبت بالاتری قرار دارد.

بطوری که از جمع ۱۸ تن پدران عالیرتبه دولت در دوره شانزده ساله اخیر سلطنت پهلوی دوم $\frac{۲}{۳}$ صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند.

تمایز دیگر عصر انقلاب شاه را در فزونی نسبت پدران عالیرتبه قضائی (با نسبت ۱۱/۱ درصد در درجه دوم اکثریت) و گروه کارمندان کشوری (با ۷/۴ درصد در درجه سوم) باید دانست.

شماره امرای لشگر نیز در دوران اخیر حکومت پهلوی دوم شایسته تذکر می‌باشد (با نسبت ۳/۷ درصد)

از مجموع آنچه گفتیم برمی‌آید، که اکثریت پدران کارمند دولت با نسبت شایان ملاحظه‌از گروه کارمندان عالیرتبه سیاسی بوده‌اند و همچنانکه از پیش بیان داشتیم این ویژگی در همه ادوار تاریخ سیاسی مشروطیت ایران به چشم می‌خورد.

در تبین این مطلب چند فرضیه می‌توان مطرح کرد، یکی آن‌که پدران صاحب مشاغل عالی سیاسی فرزندان خود را به سوی این مشاغل سوق می‌دهند و شم سیاسی را هم از آغاز در آنها پرورش می‌دهند و دو دیگر آن که افرادی که از خانواده‌های سیاستمدار برخاسته‌اند باتکاء این سابقه، امکان بیشتری برای توفیق در عرصه سیاست دارند و اعتماد نسبت به آنان بیشتر است.

در اینجا یادآور می‌شویم، که پدرانی که ما از آنان با عنوان کارمندان عالیرتبه

سیاسی یادکرده‌ایم (به موجب جداول شماره ۱۴ و ۱۵) با اکثریت قابل ملاحظه‌ای خود سالها در مسند صدارت و وزارت، از جمله قدرتمندان سیاسی کشور بشمار می‌آمده‌اند.

بطوری که جدول شماره ۱۴ـ مربوط به جمع پدران صاحب مشاغل عالی سیاسی در طول تاریخ هفتاد سال مشروطیت نشان می‌دهد، گروه پدران وزیر و نخست وزیر (با نسبت ۸۱/۴ درصد) اکثریت چشمگیری دارند.

نکته مفید بحث اینجا است، که از این عده ۱۴/۳ درصد از وزارت به ریاست وزرایی نیز رسیده‌اند.

بر اساس این قراین، می‌توان گفت که مقامات حساس مملکتی در دوران مشروطیت نیز در میان پاره‌ای از خانواده‌ها بنا به سنت دیرین ارثی شده است و ما

جدول شماره ۱۴ـ وضع توزیع گروه پدران صاحب مشاغل سیاسی وزیران در دوران مشروطیت

گروه شغلی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	**۴۰۶**	
نخست وزیر	۲	۲/۹
نخست وزیر وزیر	۹	۱۲/۹
نخست وزیر. وزیر. سفیر	۱	۱/۴
وزیر	۳۴	۴۸/۶
وزیر و سفیر	۵	۷/۱
وزیر و سناتور	۲	۲/۹
وزیر و نماینده مجلس شورای ملی	۴	۵/۷
سفیر و نماینده عالیرتبه سیاسی	۶	۸/۶
وزیر دربار و کارمندان عالیرتبه درباری	۷	۱۰/۰
جمع پدران صاحب مشاغل عالی سیاسی	**۷۰**	**۱۰۰**

بجای خود به تفصیل اشاره خواهیم کرد که این خانواده‌ها علاوه بر تخصص در امور سیاسی و سیاست کشور با امتحان به خدمتگزاری و صداقت به دستگاه، اعتماد و اطمینان سلاطین وقت و مراکز قدرت را جلب کرده‌اند.

تعداد پدرانی که در سیاست بین‌المللی سهمی داشته و در مقام سفارت در گروه مورد بحث ما قرارگرفته‌اند نیز قابل ملاحظه و توجه می‌باشد و حدود ۱۵/۷ درصد این جمعیت را تشکیل می‌دهد.

اضافه می‌کنیم که در طول تاریخ مشروطیت، ۱۰ درصد پدران با مشاغل عالی سیاسی از زمره وزیران دربار و رؤسای عالیرتبه دربار شاهنشاهی بوده‌اند.

اگر به کیفیت توزیع این امر در هر عصر مشروطیت توجه کنیم، رجوع‌به جدول شماره ۱۵ـ درمی‌یابیم که در دوران سلطنت مشروط قاجاریان شماره پدران

جدول شماره ۱۵ـ توزیع نوع مشاغل سیاسی پدر وزیران در هر دوره مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
نخست وزیر	۱	۲/۸	۱	۱۱/۱	۱	۲/۷
نخست وزیر ـ وزیر	۳	۸/۳	۳	۳۳/۳	۶	۱۶/۲
نخست وزیر ـ وزیر ـ سفیر	-	-	-	-	۱	۲/۷
وزیر	۱۹	۵۲/۸	۱	۱۱/۱	۱۹	۵۱/۴
وزیر ـ سفیر	۲	۵/۶	۳	۳۳/۳	-	-
وزیر ـ سناتور	-	-	-	-	۲	۵/۴
وزیر ـ نماینده مجلس شورای ملی	۴	۱۱/۱	۱	۱۱/۲	-	-
سفیر ـ نماینده سیاسی ایران	۱	۲/۸	-	-	۶	۱۶/۲
وزیر دربار	۶	۱۶/۶	-	-	۲	۵/۴
جمع پدران صاحب مشاغل عالی سیاسی	**۳۶**	**۱۰۰**	**۹**	**۱۰۰**	**۳۷**	**۱۰۰**

وزیرانی که در دربار سلاطین وقت مصدر بالاترین مقامات بوده‌اند بیش از دو عصر دیگر می‌باشد (نزدیک به ۱۷ درصد پدران).

تعداد پدرانی که خود نیز به مقام وزارت و ریاست هیأت وزیران در عصر خاندان قاجار رسیده‌اند قابل توجه بوده و بیش از ۱۱ درصد جمعیت مورد مطالعه عصر را دربرمی‌گیرد.

و نسبت پدرانی که در پست وزارت سالها قدرت سیاسی را در دست داشته‌اند بسیار بالا بوده و حدود ۵۳ درصد را تشکیل می‌دهد.

اگر عصر خاندان پهلوی و دوران سلطنت رضاشاه را ملحوظ بداریم، نزدیک به نیمی ازگروه پدران با مشاغل عالی سیاسی، وزارت و ریاست هیأت وزیران را داشته‌اند و نیمی دیگر علاوه بر وزارت در مقام سفارت نیز نقشی را در سیاست بین‌المللی عهده‌دار بوده‌اند.

اگر عصر سوم منظور باشد، باید بگوییم که بر رویهم بیش از ۷۸ درصد پدران وزیران دارای مشاغل عالی سیاسی، در مقام ریاست وزرایی و وزارت توانسته‌اند در صحنهٔ سیاست ایران صاحب نفوذ شوند و نقشی مؤثر داشته باشند.

ولی باید دانست که از این نسبت فقط نزدیک به ۲۲ درصد به مقام ریاست دولت رسیده‌اند و بیش از ۵۱ درصد تنها به وزارت پرداخته‌اند و نیز بیش از ۵ درصد علاوه بر وزارت مدت زمانی در مقام سناتوری از مهره‌های سیاست ایران بشمار می‌آمده‌اند.

گروه کارمندان عالیرتبه کشوری

تحقیق درباره گروه پدران کارمند عالیرتبه کشوری بموجب داده‌های جدول شماره ۱۶ آنست که اکثریت این گروه در درجه اول از مقامات عالیرتبه درباری بوده‌اند (با نسبت ۳۴/۶۲ درصد) و تعداد قابل توجهی نیز (که حدود ۲۳/۱ درصد کل گروه مورد بحث را تشکیل می‌دهند) شغل پرمسئولیت استانداری را بر عهده داشته‌اند.

شماره پدرانی که با سمت کفالت و معاونت وزارتخانه در زمرهٔ نخبگان اداری

جدول شماره ۱۶ـ وضع توزیع گروه پدران کارمند عالیرتبه کشوری در طول تاریخ مشروطیت

گروه شغلی	فراوانی	درصد
تعدادکل‌وزیران‌باسابقه‌خدمات‌دولتی	**۲۲۰**	
کفیل وزارتخانه	۴	۷/۷
معاون وزارتخانه	۱	۱/۹
استاندار	۱۲	۲۳/۱
رؤسای دوایر درباری	۱۸	۳۴/۶
فرماندار	۲	۳/۹
پیشکار دارائی	۲	۳/۹
مدیر کل	۳	۵/۸
رؤسای عالیرتبه دوایر وزارتی	۵	۹/۶
مالکین حاکم	۵	۹/۶
جمع کل پدران کارمند عالیرتبه کشوری	**۵۲**	**۱۰۰**

بشمار می‌آمده‌اند نیز درخور تأمل است و با ۹/۶ درصد مرتبه سوم از اکثریت را نشان می‌دهد.

باید از پدران عمده مالک که در حوزه مالکیت بنا به سنت زمان از قدرت حاکمیت نیز برخوردار بوده‌اند و همچنین از رؤسای عالیرتبه دوایر وزارتی که هر یک با ۹/۶ درصد در مرتبه سوم از اکثریت قرار دارند نیز یاد کرد.

سهم مدیران کل نیز در میان گروه کارمندان عالیرتبه کشوری درخور تذکر می‌باشد (با ۵/۸ درصد)

در آمار جدول شماره ۱۷ـ مربوط به گروه پدران عالیرتبه کشوری در هر یک از اعصار سه گانه مشروطیت همین کیفیت را می‌توان ملاحظه کرد.

توضیح آنکه، نسبت قابل توجهی از پدران وزراء عصر اول مشروطیت در

جدول شماره ۱۷ـ وضع گروه پدران کارمند عالیرتبه کشوری در هر دوره مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
گروه شغلی	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
کفیل وزارتخانه	-	-	-	-	۴	۱۱/۱
معاون وزارتخانه	-	-	-	-	۱	۲/۸
استاندار	۴	۲۳/۵	۳	۲۳/۱	۵	۱۳/۹
رؤسای دوایر درباری	۹	۵۲/۹	۵	۳۸/۴	۱۰	۲۷/۸
فرماندار	-	-	-	-	۲	۵/۵
پیشکار دارایی	-	-	۲	۱۵/۴	۱	۲/۸
مدیران کل وزارتخانه	۱	۵/۹	-	-	۲	۵/۵
رؤسای عالیرتبه دوایر وزارتی	۳	۱۷/۷	۳	۲۳/۱	۵	۱۳/۹
مالکین حاکم	-	-	-	-	۶	۱۶/۷
جمع کل وزیران باسابقه خدمات کشوری	**۱۷**	**۱۰۰**	**۱۳**	**۱۰۰**	**۳۶**	**۱۰۰**

زمره رؤسای عالیرتبه وزارت دربار بشمار آمده‌اند (بیش از نیمی از گروه کارمندان عالیرتبه کشوری)

مرحله دوم از اکثریت در این عصر از آن پدرانی است که استاندار بوده‌اند (با نسبت ۲۳/۵ درصد)، از پدران متصدی پست ریاست دوایر مهم وزارتخانه‌ها در. سومین مرحله از اکثریت می‌توان ذکری به میان آورد (با نسبت ۱۷/۷ درصد)

در دوران دوم مشروطیت نیز گروه پدرانی که عضو عالیرتبه بوده‌اند در میان سایر مشاغل این گروه اکثریت داشته است (با ۳۸/۴ درصد)

در مرتبه بعد، استانداران و رؤسای عالیرتبه دوایر وزارتی در عصر دوم حائز اهمیت بوده‌اند (هر یک با ۲۳/۱ درصد)

در عصر سوم مشروطیت، همچنان پدران با سابقهٔ ریاست رؤسای دوایر و اعضاء عالیرتبه درباری فزونی داشته‌اند (با نسبت ۲۷/۸ درصد)

و در درجه بعدی باید از مالکان عمده که می‌توان آنان را بعنوان حکام متنفذ محلی که نقش استانداران فعلی را در تشکیلات کشوری داشته‌اند یاد کرد، هرچند شماره آنان را از شمار پدران استاندار در این جدول مستثنی کرده‌ایم (با نسبت ۱۶/۷ درصد)

پدران استاندار و رؤسای عالیرتبه دوایر وزارتی در درجه سوم از اکثریت قرار گرفته‌اند (هر یک با ۱۳/۹ درصد)

ناگفته نماند پدرانی که سمت کفالت و معاونت وزارتخانه‌ها را داشته‌اند نسبتی همانند پدران استاندار و رؤسای عالیرتبه وزارتخانه‌ها را دارند (۱۳/۹ درصد)

. . . .

منابع درآمد پدران وزیران

ملاک دیگری که در بیان و تعیین گروه وزیران در این پژوهش بکارگرفته شده منابع درآمد پدران وزیران می‌باشد.

جدول شماره ۱۸ـکه مربوط به پدیده مذکور درباره کل جمعیت مورد مطالعه ما در طول تاریخ مشروطیت می‌باشد، حکایت از آن دارد که درآمد وزیران معمولاً از منابعی همچون کارمندی دولت، مالکیت، تجارت، مشاغل تخصصی عالی، روحانیت و مشاغل آزاد تأمین می‌شده است.

به موجب یافته‌های این جدول، اکثریت خانواده وزیران در درجه اول منبع اصلی درآمدشان عواید ملکی بوده است (با نسبت نزدیک به ۶۰ درصد)

و در مرحله دوم از اکثریت پدرانی قرار گرفته‌اند که تأمین درآمد و معاش ایشان حقوق دولتی بوده (با نسبت ۴۱/۹ درصد). در حالی که نسبت پدرانی که از طریق مشاغلی همچون طبابت، روزنامه‌نگاری، وکالت دادگستری، مشاوره حقوقی

جدول شماره ۱۸ـ توزیع منابع درآمد پدران وزیران دوران مشروطیت

منابع درآمد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
اظهار نشده	۷۱	۱۸
کارمند دولت	۳۹	۹/۶
کارمند و مشاغل تخصصی عالی	۷	۱/۷
کارمندی و مالکیت و مشاغل تخصصی	۵	۱/۲
کارمندی و مالکیت	۱۱۶	۲۸/۶
کارمندی و مشاغل آزاد	۲	۰/۵
کارمندی و تجارت	۱	۰/۲
مالکیت	۱۰۰	۲۴/۶
مالکیت و مشاغل تخصصی عالی	۱۲	۳
مالکیت، کارمندی و تجارت	۸	۲
مالکیت و کارمند و مؤسسات خصوصی	۱	۰/۲
مالکیت و تجارت و شغل آزاد	۱	۰/۲
مالکیت و کارمندی و تجارت	۱	۰/۲
مالکیت و روحانیت	۱	۰/۲
روحانی	۸	۲
اصناف	۴	۱
تاجر	۱۳	۳/۳
مشاغل تخصصی عالی	۱۴	۳/۵
جمع کل	**۴۰۶**	**۱۰۰**

و اموری جز اینها (یعنی مشاغل تخصصی) امرار معاش می‌کرده‌اند بسیار اندک بوده است (با نسبت ۹/۴ درصد)

منبع درآمد عده قلیلی از پدران نیز به موجب آمار موجود از طریق فعالیتهائی همچون تجارت (با ۶/۹ درصد) و روحانیت (با ۲/۲۲ درصد) بوده است.

با اینهمه باید افزود که درآمد پدران از یک منبع تأمین نمی‌شده است و غالب آنان از منابع متعددی معاش خود را تأمین می‌کرده‌اند.

از جمله درگروه مالکان، حدود ۲۵ درصد، مالکیت تنها منابع درآمد بوده است در حالی که در مورد ۲۸/۶ درصد علاوه بر مالکیت از حقوق دولتی نیز برای تأمین معاش استفاده می‌کرده‌اند ۶/۷ درصد بقیه مالکان، از راه‌های دیگری همچون مشاغل عالی تخصصی (با ۴/۲ درصد) و تجارت (با ۲/۵ درصد) نیز حصول درآمد می‌نموده‌اند. و نیز درگروه کارمندان دولت کمتر از ۱۰ درصد آنان، راه درآمدشان تنها حقوق و مزایای دولتی بوده است، و همچنانکه در فوق اشاره شد، ۲۸/۶ درصد گروه کارمندان از عمده مالکان بوده‌اند که بسوی خدمات دولتی روی آورده‌اند و بقیه افراد این گروه علاوه بر استفاده از حقوق دولت از طریق مشاغل عالی تخصصی و تجارت و مشاغل آزاد دیگر نیز بر میزان درآمد خود افزوده‌اند.

اگر به توزیع این پدیده در هر عصر مشروطیت نظر اندازیم درخواهیم یافت که: در هر عصر تاریخی مشروطیت، این ترتیب اکثریت همچنان با نسبتهای متغیری دیده می‌شود از جمله: در عصر قاجاریان نسبت پدرانی که از طریق مالکیت تأمین درآمد می‌کرده‌اند با ۷۲/۴ درصد و به دوران دوم مشروطیت و عصر سلطنت رضاشاه حدود ۷۲ درصد و بعصر محمدرضا شاه با ۵۶/۲ درصد در درجهٔ اول اکثریت قرار داشته است (جدول شماره ۱۹)

با اینهمه از اشاره به تعداد آنانی که علاوه بر مالکیت از راه‌های دیگری نیز درآمد داشته‌اند نباید خودداری کرد.

توضیح آنکه در دوران اول مشروطیت شمارهٔ پدرانی که صرفاً از طریق مالکیت درآمد داشته‌اند بالغ بر ۲۷/۲ درصد و بعصر دوم مشروطیت ۳۵/۹ درصد بوده و در عصر پهلوی دوم به ۱۹ درصد می‌رسد، و بقیه مالکان از طریق حقوق دولتی (با ۴۲/۱ درصد در عصر اول و ۳۴/۴ درصد بعصر دوم و ۲۵/۹ درصد به دوران سوم) و مشاغل تخصصی عالی (با ۱/۸ درصد در دوران حکومت قاجاریان و ۲/۴ درصد در عصر محمدرضا شاه) و تجارت و روحانیت نیز درآمدی داشته‌اند هرچند سهم این گروه پدران در مجموع هر یک از اعصار سه گانه قلیل می‌باشد(تنها در عصر سوم به ترتیب ۴/۲ درصد و ۱/۴ درصد)

جدول شماره ۱۹ـ توزیع منابع درآمد پدران وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / منابع درآمد	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
مالکیت و مشاغل تخصصی عالی	۱	۰/۹	-	-	۷	۲/۴
مالکیت و کارمندی دولت	۴۸	۴۲/۱	۲۲	۳۴/۴	۷۵	۲۵/۹
مالکیت‌وکارمندی، مشاغل تخصصی‌عالی	۱	۰/۹	۱	۱/۶	۷	۲/۴
مالکیت ـ کارمندی مؤسسات ملی	-	-	-	-	۲	۰/۷
مالکیت و تجارت	-	-	-	-	۱۱	۳/۸
مالکیت و تجارت و کارمندی دولت	۱	۰/۹	-	-	۱	۰/۳
مالکیت و روحانیت	-	-	-	-	۴	۱/۴
مالکیت و کارمندی دولت و کارمندی مؤسسات	-	-	-	-	۱	۰/۳
مالکیت	۳۱	۲۷/۲	۲۳	۳۵/۹	۵۵	۱۹
کارمندی دولت	۱۱	۹/۷	۵	۷/۸	۲۴	۸/۳
کارمندی ـ مشاغل تخصصی عالی	۳	۲/۶	-	-	۵	۱/۷
کارمندی ـ تجارت	-	-	-	-	۲	۰/۷
کارمندی ـ تجارت ـ مشاغل تخصصی	-	-	۱	۱/۶	۳	۱
روحانیت	۲	۱/۷	۳	۴/۷	۸	۲/۸
تجارت	-	-	۲	۳/۱	۱۰	۳/۴
مشاغل تخصصی عالی	۳	۲/۶	-	-	۱۰	۳/۴
کارمندی دولت و مشاغل آزاد	۱	۰/۹	-	-	-	-
اصناف	۲	۱/۷	-	-	۴	۱/۴
مشاغل آزاد	-	-	-	-	۲	۰/۷
اظهار نشده	۱۰	۸/۸	۷	۱۰/۹	۵۹	۲۰/۴
جمع	۱۱۴	۱۰۰	۶۴	۱۰۰	۲۹۰	۱۰۰

در درجه‌های بعدی از اکثریت همچنانکه در مجموع اعصار سه گانه مشروطیت بیان داشتیم گروه حقوق بگیران دولتی قرار دارند که با نسبتهای زیر در هر دوره تاریخ سیاسی مشروطیت درجه دوم اکثریت را شامل می‌گردد.

دوره اول مشروطیت با نسبت ۵۷ درصد، عصر دوم با ۴۵/۷ درصد، عصر سوم با ۴۰/۶ درصد.

شبهه نیست که این نسبتها شامل پدرانی که صرفاً از طریق حقوق دولتی امرار معاش می‌کرده‌اند نیست و در واقع این گروه از پدران در هر سه عصر با نسبتی قلیل دیده می‌شود.

از جمله در دوران اول فقط ۹/۷ درصد از طریق کارمندی دولت زندگی خود را اداره می‌کرده‌اند و در عصر خاندان پهلوی نیز این گروه با نسبتهای اندک ۷/۸ (در عصر دوم)، و ۸/۳ (در عصر سوم) دیده می‌شود.

درجه سوم از اکثریت را باید مربوط به پدرانی دانست که از راه مشاغل تخصصی عالی نیز درآمدی داشته‌اند. (عصر اول با ۷/۹ درصد و دوران سوم با ۲۰/۸ درصد) جز اینکه عصر دوم از این امر مستثنی است و درجه سوم اکثریت از آن پدرانی است که از تجارت و یا از طریق منصب روحانیت (هر یک با ۴/۷ درصد) درآمدی کسب می‌کرده‌اند و شماره کسانی که از طریق مشاغل تخصصی عالی نیز درآمدی داشته‌اند بسیار ناچیز است و فقط دو تن از مجمزع ۶۴ تن وزیران عصر دوم را شامل می‌گردد.

از ذکر پدرانی که از طریق سرمایه‌داری و بازرگانی و روحانیت درآمدی داشته‌اند نباید خودداری کرد (به ترتیب هر یک با نسبتهای ۲/۶ درصد بازرگانی و پیشه‌وری و ۱/۷ درصد (عصر اول)

و در عصر دوم و سوم از شمار همین گروه از پدران با نسبتهای فزونتر از عصر اول می‌توان ذکری به میان آورد (با نسبت ۴/۷ درصد از تجارت ۴/۷ درصد از روحانیت در عصر دوم و ۱۰/۶ درصد و ۴/۲ درصد عصر سوم)

از آنچه درباره مشاغل و درآمد پدران وزراء، از پیش گفتیم روشن شد که اکثریت جامعه مورد مطالعه ما در طی بیش از ۷۳ سال مشروطیت ایران از خاندانهای بزرگ مالکان برخاسته‌اند، و جالب توجه آنکه در دوران اخیر سلطنت

پهلوی که مورخان از آن بعصر انقلاب و رستاخیز یاد می‌کنند، این پدیده همچنان با همان ویژگی ادوارگذشته تاریخ سیاسی ایران دیده می‌شود وگروه وزیران مالک‌زاده همچنان از جهت کمی غلبه دارند.

جدول شماره ۲۰ـ مربوط به منابع درآمد پدران وزیران دوره مورد بحث، سهم این گروه را در مجموع با ۴۷/۴ درصد، در درجه اول از اکثریت نشان می‌دهد. و

جدول شماره ۲۰ـ منابع درآمد پدران وزیران دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی

منبع درآمد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶ تن	
کارمندی دولت	۹	۱۱/۸
کارمندی دولت و مالکیت	۱۵	۱۹/۸
کارمندی دولت و تجارت	۱	۱/۳
کارمندی دولت و مشاغل تخصصی عالی	۱	۱/۳
کارمندی دولت و مالکیت و مشاغل تخصصی	۱	۱/۳
مالکیت	۱۲	۱۵/۸
مالکیت و مشاغل تخصصی عالی	۲	۲/۶
مالکیت و روحانیت	۱	۱/۳
مالکیت و تجارت	۳	۴
تجارت	۳	۴
روحانیت	۱	۱/۳
شغل آزاد	۱	۱/۳
کشاورزی	۲	۲/۶
مشاغل تخصصی عالی	۳	۴
اظهار نشده	۲۱	۲۷/۶
جمع کل	**۷۶**	**۱۰۰**

در میان این جمع تعداد پدرانی که تنها از طریق مالکیت زندگی می‌کرده‌اند اندک نبوده و حدود ۱۶ درصد را شامل می‌گردد.

و تعداد پدرانی که از راه حقوق اداری قسمتی از معاش خود را تأمین می‌کرده‌اند (با ۳۵/۵ درصد) در درجهٔ دوم از اکثریت قرار دارند.

باید افزود که از این نسبت قسمت عمده‌ای که حدود ۲ درصد باشد درآمدی نیز از طریق املاک مزروعی داشته‌اند و نسبت پدرانی که صرفاً حقوق و مزایای دولتی زندگی آنان را تأمین می‌کرده است بسیار اندک بوده و حدود ۱۲ درصد می‌باشد.

نسبت پدرانی که در دوره انقلاب شاه درآمدی از راه اشتغال به مشاغل عالی تخصصی و همچنین تجارت و کسب داشته‌اند نیز درخور یادآوری است (هر یک با ۹/۲ درصد)

مشاغل سیاسی خانواده وزیران

تحقیق دیگر درباره سوابق خانواده وزیران، حکایت از آن می‌کند که در طول تاریخ مشروطیت ایران، منصب وزارت و حاکمیت سیاسی در انحصار چند خانواده بزرگ بوده است، به بیان دیگر، اکثریت وزیران عهد مشروطیت، به موجب اظهار شخصی با یکدیگر خویشاوند بوده‌اند.

بطوری که اگر در میان ۴۰۶ تن کل جامعه وزیران مورد مطالعه، به جواب بیش از ۷۰ درصد آنان که از اشاره به مناصب و مشاغل عالی تخصصی افراد خانواده خویش خودداری نکرده‌اند نظر افکنیم، ملاحظه خواهیم کرد که حدود ۷۷ درصد کسانی که پاسخ داده‌اند با یکدیگر قرابت نسبی و سببی داشته‌اند و تنها ۲۳ درصد آنان تنها عضو خانواده خویش بوده‌اند که به وزارت منصوب گردیده‌اند.

روشنتر آنکه اگر شماره وزیرانی که اطلاعات ما درباره سوابق خانواده آنان دقیق و صحیح نبوده است بر جمع وزیرانی که هیچکس از افراد خانواده آنان به وزارت نرسیده است بیفزاییم جمع وزیرانی که با یکدیگر بطور قطع خویشاوند بوده‌اند بیش از ۵۴ درصد کل ۴۰۶ تن وزیران عصر مشروطیت را تشکیل می دهد.

این پدیده، تأیید این معنی است که قدرت سیاسی و حاکمیت بر جامعه ایران همچنانکه بیان داشتیم، حتی در دوران مشروطیت نیز که عامل وراثت شغلی مبنای اجتماعی و علمی ندارد در دست چند خانواده معدود بوده که افراد آن با یکدیگر قرابت نسبی و سببی داشته‌اند.

نکته مفید بحث در این باب آن است که بیش از ۱/۳ کل وزیران پاسخ داده هر

جدول شماره ۲۱ـ تعداد بستگان وزراء که صاحب مشاغل عالی سیاسی (عضو هیأت دولت) بوده‌اند در دوران مشروطیت

تعداد بستگان صاحب مشاغل عالی سیاسی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
اظهار نشده	۱۱۹	۲۹/۳٪
یک تن عضو هیأت دولت	۹۱	۲۲/۴
دو تن عضو هیأت دولت	۴۶	۱۱/۳
سه تن عضو هیأت دولت	۲۸	۶/۹
چهار تن عضو هیأت دولت	۱۴	۳/۴
پنج تن عضو هیأت دولت	۱۲	۳/۰
شش تن عضو هیأت دولت	۴	۱
هفت تن عضو هیأت دولت	۷	۱/۷
هشت تن عضو هیأت دولت	۲	۰/۵
نه تن عضو هیأت دولت	۶	۱/۵
ده تن عضو هیأت دولت	۵	۱/۲
یازده تن عضو هیأت دولت	۳	۰/۷
دوازده تن عضو هیأت دولت	۱	۰/۳
سیزده تن عضو هیأت دولت	۱	۰/۳
هیچکس	۶۷	۱۶/۵
تعداد بستگان صاحب مشاغل عالی سیاسی	**۴۰۶**	**۱۰۰**

یک متجاوز از یک تن از منسوبان نزدیک و دورشان در طول تاریخ هفتاد سال مشروطیت ایران بر مسند صدارت و وزارت تکیه زده‌اند.

در حالی که تنها ۳۱/۷ درصد جمعیت مورد مطالعه، با یکی از اعضاء هیأت وزیران اعضاء مشروطیت منسوب بوده است.

در میان وزیرانی که از خانواده آنان چندین نفر به عضویت هیأت وزیران درآمده‌اند، نسبت گروه‌هایی که بین ۲ تا ۴ تن عضو هیأت حاکمه ایران بوده‌اند بیش از سایر گروه‌ها می‌باشد و نسبت آن بالغ بر ۴۷/۷ درصد کل وزیران مورد بحث می‌گردد.

تعداد درخور یادآوری از آن وزیرانی است که بین ۶ تا ۱۳ تن از منسوبان آنان بر مسند وزارت (با نسبت ۱۱/۱۱ درصد) تکیه زده‌اند و در میان این جمع اندک ذکر ۲ تن از اعضاء هیأت دولت که از بین منسوبان آنان ۱۲ و ۱۳ وزیر و نخست وزیر سالها حکومت کرده‌اند شایسته تذکر خواهد بود.

اگر توزیع این امر در هر دوره تاریخ سیاسی مشروطه ملحوظ باشد، جدول شماره ۲۲ در این باب حکایت از آن دارد که:

در سالهای بین ۱۲۸۵ تا ۱۳۰۴ شمسی، که ما از آن به عصر اول مشروطه و دوران سلطنت پادشاهان قاجار یاد کرده‌ایم، از جمع ۱۱۴ تن وزیران دوره مورد بحث، درباره ۱۴ تن آنان اطلاعات دقیق در دست نبوده است و در جمع گروه پاسخ داده، به سئوال مورد نظر، ۲۰ درصد آنان تنها عضو از خانواده بوده‌اند که به منصب وزارت دست یافته‌اند.

اینک اگر به ارقام دوران سلطنت خاندان پهلوی نظر اندازیم: در عصر پهلوی اول شماره وزیران پاسخ داده ۵۴ تن از ۶۴ تن کل وزیران عصر می‌باشد. در میان این گروه وزیران که سوابق شغلی خانواده آنان کاملا برای ما روشن بوده است، نسبت وزیرانی که هیچیک از منسوبان دور و نزدیک آنان به وزارت نرسیده است بالغ بر ۱۸/۵ درصد می‌باشد.

در عصر پهلوی دوم، نسبت گروه وزیران مورد بحث به ۱۷/۹ درصد کل جامعهٔ وزیرانی که اطلاعات ما درباره آنان صحیح و دقیق بوده است می‌رسد (تعداد وزیران پاسخ داده ۲۱۰ تن از جمع ۲۹۰ تن کل جمعیت عصر سوم می‌باشد)

جدول شماره ۲۲ـ تعداد بستگان وزراء که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند در هر دوره مشروطیت (عضو هیأت دولت)

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
تعداد بستگان	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
هیچکس	۲۰	۲۰	۱۰	۱۸/۵	۵۲	۲۴/۷
یک تن عضو هیأت دولت	۲۳	۲۳	۲۵	۴۶/۳	۷۷	۳۶/۶
دو تن عضو هیأت دولت	۱۳	۱۳	۵	۹/۳	۳۹	۱۸/۶
سه تن عضو هیأت دولت	۱۲	۱۲	۲	۳/۷	۱۹	۹/۱
چهار تن عضو هیأت دولت	۸	۸	۵	۹/۳	۷	۳/۳
پنج تن عضو هیأت دولت	۶	۶	-	-	۶	۲/۸
شش تن عضو هیأت دولت	-	-	۲	۳/۷	۳	۱/۴
هفت تن عضو هیأت دولت	۶	۶	۱	۱/۸	۱	۰/۵
هشت تن عضو هیأت دولت	۲	۲	-	-	-	-
نه تن عضو هیأت دولت	۳	۳	۳	۵/۶	۲	۱
ده تن عضو هیأت دولت	۴	۴	-	-	۲	۱
یازده تن عضو هیأت دولت	۲	۲	۱	۱/۸	-	-
دوازده تن عضو هیأت دولت	-	-	-	-	۱	۰/۵
سیزده تن عضو هیأت دولت	۱	۰/۱	-	-	۱	۰/۵
اظهار نشده	۱۴	۱۲/۳	۱۰	۱۵/۶	۸۰	۲۷/۶
جمع کل وزیران پاسخ داده	**۱۱۴**	**۱۰۰**	**۶۴**	**۱۰۰**	**۲۱۰**	**۱۰۰**

اگر از شماره وزیرانی که به موجب اظهار خودشان هیچکس از بستگان آنان به وزارت نرسیده است و همچنین تعداد افرادی که اطلاعات ما درباره سوابق مشاغل سیاسی اعضاء خانواده آنان دقیق و جامع نبوده است صرف‌نظر کنیم ملاحظه خواهیم کرد که در هر سه دوره تاریخ سیاسی مشروطیت، اعضاء هیأت دولت با

نسبتهای قابل توجهی با یکدیگر قرابت داشته‌اند.

از جمله: در عصر اول و دوران مشروطیت سلطنت قاجاریان، آمار ما حکایت از آن می‌کند که در مورد ۸۰ درصد وزیران، تعداد بیشماری از افراد خانواده‌شان با سمت وزیر و نخست وزیر درکشور، اعمال حاکمیت می‌کرده‌اند.

این امر با اکثریتی درخور توجه در دوران بیش از پنجاه سال سلطنت خاندان پهلوی نیز دیده می‌شود. توضیح آنکه: در عصر حکومت پهلوی اول نسبت این گروه از وزیران به حدود ۸۱/۵ درصد و در دوران حکومت پهلوی دوم بالغ بر ۷۵/۳ درصد می‌شود.

با شرحی که گذشت اینک باید دید که تعداد خویشاوندان آن دسته از وزیران که توفیق نیل به مقام وزارت را یافته‌اند در هر عصر مشروطیت کدام است.

از آمارهای جدول شماره ۲۲ چنین برمی‌آید، شماره وزیرانی که بیش از یک تن از اعضاء خانواده آنان به وزارت منصوب شده‌اند در عصر اول مشروطیت از دو عصر دیگر افزونتر بوده و بیش از نیمی از وزیران عصر را تشکیل می‌دهد (۵۷ درصد) در حالی که در عصر دوم نسبت این گروه از وزیران بالغ بر ۳۵/۲ درصد بوده و در عصر سوم مشروطیت به حدود ۳۸/۷ درصد کاهش می‌یابد.

نکته دیگری که شایسته یادآوری است تعداد وزیرانی است که هر یک از آنان بین ۱۰ تا ۱۳ تن از خویشاوندانشان در هیأت وزیران دوران مشروطیت شرکت کرده‌اند شماره این گروه در دوران قاجاریان ۷ تن از مجموع ۱۱۴ تن وزیر، و در دوره رضاشاه یک تن و بعصر سلطنت محمدرضا شاه ۴ تن از مجموع ۲۹۰ تن بوده است.

بجا است با نظری اجمالی بر جدول شماره ۲۳، روشن سازیم که آیاعامل وراثت شغلی در زمینه مشاغل سیاسی حساسی همچون وزارت نیز در سالهای اخیر حکومت مشروطه که دولتمردان آنعصر از آن بعنوان انقلاب و رستاخیز یاد می‌کنند همچون گذشته وجود دارد؟

از نتایج بررسیها و آمار جداول موجود چنین برمی‌آید که وزیران دوران اخیر و عصر رستاخیز نیز غالباً از میان معدود خانواده‌های صاحب قدرت سیاسی برخاسته‌اند (با نسبت بیش از ۴۶ درصد کل جمعیت وزیران این دوره)

جدول شماره ۲۳ روشن می‌سازد که در میان گروه فوق‌الذکر بیش از ۳۰

جدول شماره ۲۳ـ تعداد بستگان وزرایی که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند در دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی

نوع مشاغل عالی سیاسی / تعداد بستگان	عضو هیأت دولت		نماینده مجلسین	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
عده وزراء	۷۶		۷۶	
یک تن صاحب مشاغل عالی سیاسی	۲۳	۳۰/۳	۲۲	۲۹/۱
دو تن صاحب مشاغل عالی سیاسی	۳	۴	۹	۱۱/۸
سه تن صاحب مشاغل عالی سیاسی	۳	۴	۴	۵/۳
چهار تن صاحب مشاغل عالی سیاسی	۵	۶/۶	۲	۱/۳
پنج تن صاحب مشاغل عالی سیاسی	-	-	-	-
شش تن صاحب مشاغل عالی سیاسی	۱	۱/۳	-	-
هفت تن صاحب مشاغل عالی سیاسی	-	-	۲	۲/۶
هشت تن صاحب مشاغل عالی سیاسی	-	-	۱	۱/۳
هیچکس	۹	۱۱/۸	۹	۱۱/۸
اظهار نشده	۳۲	۴۲/۱	۲۸	۳۶/۸
جمع کل وزیران پاسخ داده	**۱۱۴**	**۱۰۰**	**۶۴**	**۱۰۰**

درصد وزیران عصرانقلاب و رستاخیز یک تن از بستگانشان به هیأت دولت راه یافته‌اندوحدود ۱۶ درصد بقیه هر یک بین ۲ تا ۶ تن از منسوبان آنان به منصب وزارت رسیده‌اند.

نوع قرابت خانواده وزیران

از سخنان گذشته ما برآمد که عامل وراثت شغلی در هیأت حاکمه ایران دوره مشروطیت نیز بگفته عامه صادق بوده و ۵۴/۲ درصد جمع وزیران این دوره از تاریخ حکومت ایران با یکدیگر منسوب و خویشاوند نزدیک بوده‌اند. (مجموع ۴۰۶ تن جامعه مورد بررسی)

نکته مهم این است که نوع خویشاوندی و قرابت آنان را ملحوظ و روشن سازیم: از یافته‌های جداول ما چنین برمی‌آید که اکثریت وزیران با یکدیگر قرابت نسبی داشته‌اند. جدول شماره ۲۴ـ مربوط به نوع قرابت نسبی وزیران دوران مشروطیت حاکی از آنست که بیش از ۴۱ درصد گروه وزیران خویشاوند، در درجه اول با یکدیگر برادر هستند، و در درجه دوم (با ۳۲ درصد) عموزاده و در درجه سوم (با ۲۸/۳ درصد) از آن وزیرانی است که نسبت نزدیک پدر و فرزندی دارند. به بیان روشنتر بیش از ۲۸ درصد گروه مورد بحث قبل از اینکه خود موفق باحراز منصب وزارت گردند پدر آنان راه کامیابی سیاسی را پیموده و به وزارت و نخست وزیری رسیده است.

اگر شماره پدربزرگ را هم بر جمع نسبت پدران بیفزاییم، نسبت این گروه از وزیران بالغ بر ۴۲ درصد می‌شود و رقم چشمگیر و قابل بحث را در برمی‌گیرد.

جمع وزیرانی که عموی آنان نیز بر مسند تکیه زده است درخور تأمل و شایان ذکر است (با نسبت ۲۱/۵ درصد)

از ذکر وزیرانی که راه نیل به وزارت را برای پسران و فرزندان خود هموار ساخته‌اند با نسبت ۱۸/۳ درصد نباید خودداری کرد.

ناگفته نماند که هر عصر اختصاصاتی دارد، چنانکه اگر نسبت‌های این پدیده در عصر اول مشروطیت را با دوران سلطنت خاندان پهلوی مقایسه کنیم، درخواهیم یافت که: به موجب جدول شماره ۲۵ـ مربوط به نوع قرابت نسبی بستگان وزیران هر یک از اعصار سه گانه مشروطیت ترتیب توزیع گروه وزیران از نظر اکثریت نوع خویشاوندان نسبی که به عضویت هیأت دولت درآمده‌اند عصر قاجار با عصر سلطنت پهلوی اول مشابه می‌باشد.

توضیح آنکه درهردوعصرگروه‌اول‌ازآن وزیرانی است‌که‌برادرآنان‌نیزبه‌وزارت‌و نخست وزیری برگزیده شده‌اند (با نسبت ۵۳/۸ درصد دوران سلطنت قاجاریان و ۴۳/۲۱ درصد دوران زمامداری رضاشاه)

گروه دوم از نظر اهمیت و اکثریت‌وزیرانی را دربرمی‌گیرد که پدر آنان با شماره بسیار بالائی (حدود ۳۴ درصد دوران قاجاریان و بیش از ۲۵ درصد دوران پهلوی اول) با انتصاب به وزارت، راه را برای انتخاب پسر بعضویت هیأت وزیران هموار

جدول شماره ۲۴ـ نوع قرابت بستگان وزراء که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند در دوران مشروطیت

قرابت نسبی / نوع قرابت نسبی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
جد	۳۰	۱۳/۷
پدر	۶۲	۲۸/۳
پسر	۳۳	۱۵/۱
نوه	۷	۳/۲
برادر	۹۰	۴۱/۱
خواهر	-	-
برادرزاده	۲۷	۱۲/۳
خواهرزاده	۹	۴/۱
نوه برادر	۸	۳/۷
نوه خواهر	۱	۰/۵
عمو	۴۷	۲۱/۵
دایی	۱۶	۷/۳
عمو زاده	۷۰	۳۲
دائی زاده	۸	۳/۷
عمه زاده	۵	۲/۳
خاله زاده	۵	۲/۳
دایی مادر	۱	۰/۵
عموزاده پدر	۳	۱/۴
عموزاده مادر	۲	۰/۹
دایی زاده پدر	۲	۰/۹
دایی زاده مادر	۱	۰/۵
عمه زاده پدر	۴	۱/۸
جمع بستگان نسبی وزیران	**۲۱۹**	**۱۰۰**

نموده‌اند.

گروه چهارم بر وزیرانی می‌توان اطلاق کرد که فرزندان و نوادگان آنان نیز با عنوان وزیر در هیأت حاکمه ایران ره جسته‌اند (با نسبت ۳۱/۳ درصد دوره قاجاریان و ۱۵/۹ درصد حکومت رضاشاه)

ناگفته نماند که در دوره قاجاریان وزیرانی که عمو و برادرزاده آنان نیز موفق به کسب قدرت و سیادت سیاسی گردیده‌اند، نسبتی برابر با گروه فوق‌الذکر دارند (۲۷/۵ درصد)

نکته درخور اشاره در آمار عصر اول، مربوط می‌شود به شماره پدربزرگ و اجداد وزیران که بر کرسی وزارت تکیه زده‌اند. شبهه نیست چنانکه تعداد این گروه از وزیران را بر جمع آنانی که پدرشان قبل از خودشان به وزارت رسیده‌اند بیفزاییم جمع افراد موفق در صحنه سیاست ایران از طریق جلب اعتماد و اطمینان مراکز قدرت، بیش از ۳۳/۸ درصد خواهد بود و جمعاً این گروه ۴۸/۸ درصد جمعیت مورد مطالعه را دربرمی‌گیرد.

از اشاره به نسبت وزیرانی که در دوره سلطنت رضاشاه، برادرزادگان و عموی آنان با تصدی مسند وزارت صاحب قدرت و نفوذ سیاسی گردیده‌اند نباید خودداری کرد (هر یک با نسبت ۱۱/۴ درصد)

در دوران مشروطه سوم و عصر زمامداری محمدرضا شاه همچون دو عصر دیگر، شمارهٔ وزیرانی که از برادران آنان نیز برای عضویت در هیأت دولت دعوت بعمل آمده است نسبت بسایر خویشاوندان اکثریت دارد (با نسبت ۳۶/۷ درصد) و نیز عموزادگان وزیر با نسبت ۲۶ درصد مرتبه دوم از اکثریت را دربرمی‌گیرد. ولی آنچه این عصر را از دو عصر گذشته متمایز می‌سازد، فزونی نسبت عموها (با ۱۹/۵ درصد) در برابر گروه پدران (با ۱۸/۴ درصد) می‌باشد.

در مقایسه با دو عصر دیگر، شماره وزیرانی که پسر آنان در این دوره بر مسند وزارت تکیه زده است نسبت به دو دوره دیگر طبعاً کاهش محسوسی داشته است و از ۲۷/۵۰ درصد عصر اول و ۱۵/۹ درصد در عصر دوم به ۵/۷ درصد در عصر سوم مشروطیت می‌رسد.

جدول شماره ۲۵ـ نوع قرابت بستگان وزیران که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند (هیأت دولت در هر دوره مشروطیت)

ادوار تاریخی مشروطیت / قرابت نسبی	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
جد	۱۲	۱۵	۵	۱۱/۴	۲۱	۱۳/۳
پدر	۲۷	۳۳/۸	۱۱	۲۵	۲۹	۱۸/۴
پسر	۲۲	۲۷/۵	۷	۱۵/۹	۸	۵/۱
نوه	۷	۸/۸	-	-	-	-
برادر	۴۳	۵۳/۸	۱۹	۴۳/۲	۵۸	۳۶/۷
برادرزاده	۲۲	۲۷/۵	۵	۱۱/۴	۹	۵/۶
خواهرزاده	۶	۷/۵	-	-	۵	۳/۲
نوه برادر	۸	۱۰	۱	۲/۳	-	-
نوه خواهر	۱	۱/۳	-	-	-	-
عمو	۲۲	۲۷/۵	۵	۱۱/۴	۳۱	۱۹/۵
دایی	۵	۵/۳	۳	۵/۸	۱۲	۷/۶
عموزاده	۴۳	۵۳/۸	۱۶	۳۶/۴	۴۱	۲۶
دایی‌زاده	۴	۵	۲	۴/۶	۱۱	۶
عمه‌زاده	۱	۱/۳	-	-	۴	۲/۵
خاله‌زاده	-	-	-	-	۷	۴/۴
عموی پدر	-	-	۱	۲/۳	۷	۴/۴
عموزاده پدر	-	-	-	-	۳	۱/۹۰
عموزاده مادر	-	-	-	-	۲	۱/۳
دایی‌زاده پدر	-	-	۲	۴/۶	-	-
دایی مادر	-	-	-	-	۱	۰/۵
عموزاده پدر	-	-	-	-	۴	۲/۵
نوع قرابت اظهار نشده	۳۴	۴۲/۵	۱۳	۲۹/۵	۲۵	۱۵/۸
جمع خویشاوندان نسبی عضو هیأت دولت	**۲۵۷**	-	**۹۰**	-	**۲۷۹**	-

از آمار جدول شماره ۲۶ـ مربوط به نوع قرابت نسبی وزیران دوران اخیر سلطنت مشروطه (انقلاب شاه و رستاخیز) برمی‌آید که از جمع خویشاوندان جمعیت مورد مطالعه ما، گروه وزیرانی که پدر آنان به منصب وزارت و نخست وزیری رسیده‌اند با نسبت حدود ۴۳ درصد بیش از سایر گروه‌های خویشاوند مورد بحث ما می‌باشد.

جدول شماره ۲۶ـ نوع قرابت بستگان وزیرانی که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند در دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی

نوع قرابت نسبی	فراوانی	درصد
تعداد کل	۷۶	
پدربزرگ	۳	۸/۶
پدر	۱۵	۴۲/۹
برادر	۱۴	۴۰
خواهر	-	-
پسر	-	-
عمو	۳	۸/۶
عموزاده	۳	۸/۶
خواهرزاده	-	-
دایی	-	-
دایی‌زاده	-	-
عموزاده مادر	۱	۲/۹
دایی‌زاده پدر	۱	۲/۹
دایی پدر	۱	۲/۹
خویشاوند مادر	۲	۵/۷
	-	-
جمع کل خویشاوندان نسبی	**۴۳**	

هر آینه شماره اجداد را که صاحب قدرت سیاسی بوده‌اند بر گروه پدران بیفزاییم نسبت قابل توجهی از وزیران عصر انقلاب و رستاخیز را وزیرزادگان تشکیل می‌دهند (با نسبت ۵۱/۴ درصد)

در مرتبه دوم از اکثریت در میان خویشاوندان وزیران عصر مورد نظر از گروه برادران (با نسبت ۴۰ درصد) می‌توان سخن گفت.

ناگفته نماند شماره عمو و عموزادگان وزیران دوران اخیر سلطنت محمدرضا شاه که بر مسند وزارت تکیه زده‌اند اندک است و هر یک حدود ۹ درصد جمعیت را نشان می‌دهد.

نکته دیگری که از پژوهش درباره روابط خویشاوندی وزیران دستگیر می‌شود، وزیرانی است که بستگی و خویشاوندی آنان از نوع قرابت سببی است.

البته غافل از این نباید بود که شماره این گروه از وزیران بیش از آن باید باشد که آمار جداول ما نشان می‌دهد، و این نکته از بررسی پاسخ وزیران به سئوال مربوط باین پدیده بخوبی بدست می‌آید.

توضیح آنکه اکثر جمعیت مورد مطالعه ما از ذکر نام و نوع قرابت وزیرانی که با آنان خویشاوندی سببی داشته‌اند خودداری کرده‌اند و آنچه در دست داریم، نتیجه اطلاعاتی است که به طریق غیرمستقیم و از منابع مکتوب بدست آورده‌ایم با اینهمه اشاره به آن در اینجا خالی از فایده نخواهد بود.

آمار جدول شماره ۲۷ـ حکایت از آن می‌کند که منسوبان از طرف همسر وزیران با شماره بسیاربالائی بیش از سایر بستگان سببی موفق به تصدی منصب وزارت و نخست وزیری گردیده‌اند.

بطوری که از جمع گروه وزیرانی که با یکدیگر خویشاوندی سببی داشته‌اند نسبت بستگان از طرف همسر وزیران (با ۲۱/۸ درصد) بیش از گروه‌های دیگر از خویشاوندان سببی است.

جدول شماره ۲۸ـ کیفیت توزیع این امر در عصر اول مشروطیت را نشان می‌دهد (با نسبت ۲۴ درصد)

حال آنکه در عصر دوم مشروطیت مرتبه اول را داماد وزیران دارند. (با نسبت ۲۹/۶ درصد در برابر ۹/۱ درصد خویشاوندان همسر وزیران)

جدول شماره ۲۷ـ نوع قرابت بستگان وزیران که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند در دوران مشروطیت

نوع قرابت / قرابت سببی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶ تن	
داماد	۷	۳/۲
پدرهمسر	۱۴	۶/۴
برادر همسر	۱۲	۵/۵
جد همسر	۲	۰/۹
باجناق	۷	۱/۷
همسر خواهر	۱۰	۴/۶
همسر خاله	۱	۰/۵
همسر عمه	۱	۰/۵
همسر برادرزاده	۳	۱/۴
همسر خواهرزاده	۲	۰/۹
عموی همسر	۷	۳/۲
عموزاده همسر	۲	۰/۹
عمه‌زاده همسر	۳	۱/۴
برادر همسر برادر	۱	۰/۵
پدر همسر برادر	۱	۰/۵
عموی همسر برادر	۱	۰/۵
دایی‌زاده همسر	۱	۰/۵
برادر باجناق	۱	۰/۵
پدر باجاق	۱	۰/۵
دایی همسر	۲	۰/۹
نوع قرابت اظهارنشده	۱۵	۶/۸
جمع خویشاوندان نسبی عضو هیات دولت	**۹۴**	

جدول شماره ۲۸ـ نوع قرابت بستگان وزیران که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند در هر دوره مشروطیت

ادوارتاریخی مشروطیت / قرابت سببی	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
داماد	۳	۳/۸	۱۱	۲۵	۵	۳/۲
پدرهمسر	۵	۵/۳	۲	۴/۶	۱۵	۵/۹
برادر همسر	۲	۲/۵	۲	۴/۶	۱۲	۵/۵
پدربزرگ همسر	-	-	-	-	۲	۱/۳
باجناق	-	-	-	-	۷	۴/۴
همسرخواهر	۲	۲/۵	۲	۴/۶	۹	۵/۶
همسر برادرزاده	-	-	-	-	۳	۱/۹
همسر خواهرزاده	۲	۲/۵	-	-	۲	۱/۳
همسر خاله	-	-	-	-	۱	۰/۵
برادر باجناق	-	-	-	-	۱	۰/۵
پدر باجناق	-	-	-	-	۱	۰/۵
عموی همسر برادر	-	-	-	-	۱	۰/۵
پدر همسر برادر	-	-	-	-	۱	۰/۵
برادر همسر برادر	-	-	-	-	۱	۰/۵
همسر عمه	-	-	-	-	۱	۰/۵
عموی همسر	۶	۷/۵	-	-	۶	۷/۲
عموزاده همسر	-	-	-	-	۲	۱/۳
دایی زاده همسر	۲	۲/۵	-	-	-	-
دایی همسر	۳	۳/۸	-	-	-	-
نوع قرابت اظهار نشده	۱	۱/۳	-	-	-	-
جمع خویشاوندان سببی عضو هیأت دولت	**۲۸**	**-**	**۱۷**	**-**	**۷۰**	

در عصر سوم و دوران سلطنت محمدرضا شاه نیز همچون عصر اول مشروطیت خویشاوندان همسر که خود به وزارت رسیده‌اند نسبت بالایی را (با ۱۷/۹ درصد) نشان می‌دهد. و شماره خویشاوندانی که با عنوان داماد خانواده وزیران خود نیز به وزارت رسیده‌اند در مراحل بعدی از اکثریت قرار دارد (با نسبت ۱۴/۵ درصد)

دوران اخیر سلطنت پهلوی دوم که از آن بعصر انقلاب و رستاخیز یاد شده است، از عصر فزونی خویشاوندان از طرف همسر می‌توان یاد کرد. (با نسبت حدود ۴۰ درصد)

به بیان دیگر وزیران این دوره به عضویت خانواده‌هایی درآمده‌اند که عده‌ای از اعضاء آن با عنوان قوه مجریه از صاحب قدرتان سیاسی کشور بوده‌اند.

• جدول شماره ۲۹ـ نوع قرابت بستگان وزرایی که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند در دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی (عضو هیأت دولت)

قرابت سببی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶ تن	
پدر همسر	۱	۲/۹
پدربزرگ همسر	۲	۵/۷
برادر همسر	۲	۵/۷
عموی همسر	۵	۱۴/۳
همسر خواهر	۲	۵/۷
همسر عمه	۱	۲/۹
باجناق	۲	۵/۷
پدر باجناق	۱	۲/۹
برادر باجناق	۱	۲/۹
جمع اقربای سببی	۱۷	

ناگفته نماند، رواج ازدواج میان خانواده‌هایی که در مراتب سیاسی و اجتماعی از منزلت بالایی برخوردار بوده‌اند نباید موجب شگفتی شود، زیرا از یک طرف هم سطحی و هم افقی این خانواده‌ها مؤثر بوده و از طرف دیگر مسلماً حفظ و مداومت قدرت سیاسی هم مداخله داشته است.

چون درباره بستگان صاحب قدرت سیاسی وزیران و خانواده آنان سخن رفت، شایسته است مجملی نیز در باب گروه دیگری از همین نوع منسوبان آنان که برکرسی نمایندگی دومجلس تکیه زده‌اند و از این طریق بر قدرت سیاسی خانواده افزوده‌اند گفته شود.

از جدول شماره ۳۰، چند نکته دستگیر می‌شود: نخست آنکه اکثریت قابل توجهی از وزیران (۲۱۹ تن از ۴۰۶ وزیر و نخست وزیر) عصر مشروطیت قوه قانونگذاری کشور را از طریق کرسیهای نمایندگی مجلس توسط خویشاوندان دور و نزدیک خود عملا در اختیار داشته‌اند.

نکته دیگر اینکه، شماره درخور توجهی از وزیران (حدود $\frac{1}{4}$ جمعیت مورد مطالعه) بین ۵ تا ۱۵ تن از اعضاء خانواده خود را به مجلس گسیل داشته‌اند. و در مورد تعداد ۶ تن از ۲۱۹ تن وزیران مورد بحث نیز ۱۵ تن از افراد خانواده هر یک از آنان برکرسی نمایندگی مجلس تکیه زده‌اند.

از آنچه گفتیم این نتیجه را می‌گیریم که در واقع کرسیهای نمایندگی وبطورکلی حاکمیت سیاسی در ایران در انحصار بعضی از خانواده‌ها بوده است و جنبه موروثی بخود گرفته است.

اگر شمارۀ وزیرانی که از سوابق حاکمیت سیاسی افراد خانواده آنان اطلاع دقیقی بدست نیامده و همچنین تعداد آنانی که اظهار داشته‌اند هیچکس از بستگانشان بوکالت دومجلس نرسیده‌اند کنار بگذاریم (جمعاً با نسبت ۶۴/۰۶ درصدکل وزیران) از میان حدود ۵۴ درصد بقیه وزیران دوران مشروطیت، اکثریت در مرحله نخست با وزیرانی است که هر یک بین ۲ تا ۵ تن از افراد خانوادۀشان به

جدول شماره ۳۰ـ تعداد بستگان وزراء که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند در دوران مشروطیت

تعداد بستگان	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶ تن	
هیچکس	۵۴	۱۳/۳
اظهار نشده	۱۳۳	۳۲/۸
یک تن نماینده مجلسین	۷۰	۱۷/۳
دو تن نماینده مجلسین	۴۸	۱۱/۸
سه تن نماینده مجلسین	۲۳	۵/۷
چهار تن نماینده مجلسین	۲۸	۶/۹۰
پنج تن نماینده مجلسین	۱۵	۳/۷
شش تن نماینده مجلسین	۱۱	۲/۷
هفت تن نماینده مجلسین	۷	۱/۷
هشت تن نماینده مجلسین	۶	۱/۵
نه تن نماینده مجلسین	۴	۱/۱
ده تن نماینده مجلسین -	-	
یازده تن نماینده مجلسین	۱	۰/۲
دوازده تن نماینده مجلسین	-	-
سیزده تن نماینده مجلسین	-	-
پانزده تن نماینده مجلسین	۶	۱/۵
تعداد بستگان نماینده مجلسین	**۴۰۶**	**۱۰۰**

وکالت مجلسین رسیده‌اند (با نسبت ۲۴/۴ درصد) و شمارهٔ وزیرانی که تنها یک تن از خویشاوندانشان موفق به احراز کرسی نمایندگی گردیده‌اند اندک و تنها ۱۷/۲ درصد را دربرمی‌گیرد.

تغییری راکه در سیر این پدیده در هر یک از اعصار سه گانه مشروطیت روی

داده است با توجه به جدول شماره ۳۱ می‌توان چنین بیان کرد.

در دوران اول مشروطیت ۶۸/۴ درصد از اعضاء هیأت دولت، تعداد قابل توجهی از خویشاوندانشان کرسی وکالت را تسخیر کرده‌اند.

نکته شایان تذکر آنکه از میان ۷۸ تن وزیر مورد بحث این عصر، پنج تن آنان

جدول شماره ۳۱ـ تعداد بستگان وزرایی که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند در هر دوره مشروطیت «نمایندگی مجالس قانونگذاری»

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
تعداد بستگان	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
هیچکس	۲۳	۲۰/۲	۷	۱۰/۹	۵۴	۱۳/۳
اظهار نشده	۱۳	۱۱/۴	۸	۱۲/۵	۱۳۳	۳۲/۸
یک تن نماینده مجلسین	۲۳	۲۰/۲	۱۸	۲۸/۱	۶۷	۲۳/۱
دو تن نماینده مجلسین	۹	۷/۹	۹	۱۴/۱	۴۸	۱۶/۶
سه تن نماینده مجلسین	۵	۴/۴	۶	۹/۴	۱۶	۵/۵
چهار تن نماینده مجلسین	۱۶	۱۴	۵	۷/۸	۱۲	۴/۱
پنج تن نماینده مجلسین	۴	۳/۵	۵	۷/۸	۱۱	۳/۸
شش تن نماینده مجلسین	۵	۴/۴	۱	۱/۶	۸	۲/۸
هفت تن نماینده مجلسین	۶	۵/۳	۳	۴/۷	۳	۱
هشت تن نماینده مجلسین	۳	۲/۶	۱	۱/۶	۲	۰/۷
نه تن نماینده مجلسین	۱	۰/۹	-	-	۳	۱
ده تن نماینده مجلسین	-	-	-	-	۱	۰/۴
یازده تن نماینده مجلسین	-	-	-	-	۱	۰/۴
چهارده تن نماینده مجلسین	-	-	-	-	۱	۰/۴
پانزده تن نماینده مجلسین	۵	۴/۴	۱	۱/۶	-	-
جمع	**۱۱۴**	**۱۰۰**	**۶۴**	**۱۰۰**	**۲۹۰**	**۱۰۰**

هر یک ۱۵ نماینده خویشاوند در دوره‌های مختلف قانونگذاری داشته‌اند و ۱۹ تن نیز هر یک بین ۵ تا ۱۰ تن از منسوبانشان عضو قوه قانونگذاری بوده‌اند.

ناگفته نماند اکثریت با گروه وزیرانی است که بین ۲ تا ۵ کرسی نمایندگی در اختیار منسوبان آنان قرار گرفته است (با نسبت ۲۹/۸ درصد) در حالی که وزیرانی که در عصر اول مشروطیت، تنها یک عضو از افراد خانواده آنان در مجلس شورای ملی راه یافته است (بالغ بر ۲۰/۲ درصد) اندک بوده است.

اگر عصر سلطنت رضاشاه را ملحوظ بداریم، شماره گروه وزیرانی که بین یک تن از افراد خانواده‌شان نماینده بوده‌اند به ۲۸/۱ درصد می‌رسد و تعداد وزیرانی که بین ۲ تا ۵ تن از خویشاوندان آنان کرسیهای نمایندگی ملت را در اختیار داشته‌اند همچون عصر گذشته با ۳۹/۱ درصد در بین گروه‌های دیگر اکثریت دارند.

از ذکر یک تن وزیر که پانزده تن از بستگانش موفق به احراز مقام نمایندگی مجلس شورای ملی گردیده است نباید خودداری کرد.

عصر سوم مشروطیت و دوران سلطنت محمدرضا شاه، هرچند نسبت وزیرانی که تعداد قابل توجهی از منسوبان آنان عضو قوه قانونگذاری بوده‌اند در مقایسه با دو عصر دیگر (عصر اول ۶۸/۳ و عصر دوم ۷۸/۶ درصد) کاهش یافته با اینهمه هنوز نسبتی درخور ملاحظه و یادآوری دارند (به ۵۹/۸ درصد می‌رسد)

در جمع وزیران عصر سوم تعداد کسانی که افراد خانواده آنان در مجلسین صاحب کرسی نمایندگی ملت بوده‌اند، نسبت وزیرانی که بین ۲ تا ۵ تن خویشاوند داشته‌اند نسبت به گروه‌های دیگر فزونی داشته و به بیش از ۳۰ درصد کل وزیران می‌رسد.

و کسانی که بیش از ۵ تن از منسوبان آنان به مجلس راه یافته‌اند اندک بوده و نسبت آنان به ۶/۷ درصد کل وزیران می‌رسد. از وزیرانی که با بیش از ده تن از نمایندگان ملت نسبت و خویشاوندی داشته‌اند با شماره اندک (یک تن) می‌توان ذکری به میان آورد.

به دوران انقلاب و عصر رستاخیز، با اینکه درباره ۲۸ تن از ۷۶ تن جمعیت مورد مطالعه اطلاعات دقیقی در دست نداریم (۳۶/۸ درصد) و ۹ تن آنان نیز در پاسخ سئوال ما هیچکس را اظهار داشته‌اند، با اینهمه بیش از نیمی از وزیران، عده

قابل توجهی خویشاوند در میان نمایندگان دو مجلس داشته‌اند.

توضیح آنکه: حدود ۲۹ درصد کل وزیران این عصر تنها با یک تن از نمایندگان مجلسین خویشاوند بوده‌اند، و بیش از ۱۸ درصد نیز بین ۲ تا ۵ خویشاوند موفق در احرازکرسی نمایندگی مجلسین داشته‌اند

شمارهٔ اندکی نیز (حدود ۴ درصد) بین ۷ و ۸ تن از افراد فامیل خود را به مجلسین گسیل داشته‌اند.

نوع قرابت نمایندگان دو مجلس با وزیران دوران مشروطیت

نکته دیگری که درباره خویشاوندان با مقامهای بلند پایه و نخبگان سیاسی جمعیت مورد مطالعه ما قابل ذکر است، آنست که معلوم داریم وزیران چه نوع بستگی و قرابتی با گروه نمایندگان دو مجلس در ادوار مختلف قانونگذاری داشته‌اند.

از آمار جدول شماره ۳۲- چنین برمی‌آید که از کل جمعیت نمایندگان منسوب به اعضاء هیأت دولتها، نسبت عموزادگان با ۴۵/۷ درصد بیش از سایر بستگان می‌باشد.

هرچند شماره برادران نیز نسبت درخور مداقه را داشته و در حد عموزادگان می‌باشد (با نسبت ۴۴/۸ درصد) هرآینه بر گروه برادران، فرزندان آنان را نیز که بوکالت مجلس رسیده‌اند بیفزاییم این گروه از بستگان که در سطح اقربای درجه اول می‌باشند اکثریتی با نسبت ۶۴/۸ درصد دارد که درخور بحث می‌باشد.

مراتب بعدی از اکثریت را گروه دیگری از خویشاوندان درجه اول همچون پدر وزیران (با نسبت ۱۹/۲ درصد) و همچنین اولاد وزیران (با نسبت ۲۱/۹ درصد) که موفق به احرازکرسیهای نمایندگی مجلسین شده‌اند تشکیل می‌دهد.

جدول شماره ۳۳ مربوط به نمایندگانی که با وزیران هر یک از اعصار سه گانه مشروطیت قرابت نسبی دارند حکایت از آن می‌کند که در هر سه عصر مشروطیت اکثریت با منسوبان درجه اول وزیران است که به مجلس راه یافته‌اند.

به بیان روشنتر، شماره برادران و برادرزادگان وزیران که با تصدی کرسی‌های

جدول شماره ۳۲ـ نوع بستگان وزرایی که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند در دوران مشروطیت «نمایندگان دو مجلس»

نوع قرابت نسبی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶ تن	
جد	۳	۱/۴
پدر	۴۲	۱۹/۲
پسر	۳۶	۱۶/۴
نوه	۱۲	۵/۵
برادر	۹۸	۴۴/۸
خواهر	۱	۰/۵
برادرزاده	۴۴	۲۰/۱
خواهرزاده	۱۱	۵/۰
نوه برادر	۳	۱/۴
عمه	۲۸	۱۲/۸
دایی	۱۷	۷/۸
عموزاده	۱۰۰	۴۵/۷
دایی‌زاده	۱۴	۶/۴
عمه‌زاده	۱۵	۶/۸
خاله‌زاده	۱۰	۴/۶
عموی پدر	۱	۰/۵
دایی پدر	۱	۰/۵
دایی مادر	۲	۰/۹
عموزاده پدر	-	-
عموزاده مادر	۳	۱/۴
دایی‌زاده پدر	۱	۰/۵
دایی‌زاده مادر	۴	۱/۸
عمه‌زاده پدر	۳	۱/۴
نوع قرابت اظهار نشده	۸۸	۴۰/۲
جمع خویشاوندان نسبی	**۵۳۹**	

جدول شماره ۳۳- نوع قرابت بستگان وزیرایی که صاحب مشاغل عالی سیاسی (نمایندگی مجلسین) بوده‌اند در هر دوره مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
قرابت نسبی	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
جد	-	-	۱	۲/۱	۶	۳/۵
پدر	۶	۷/۶	۷	۱۴/۳	۳۷	۲۱/۶
پسر	۲۵	۳۲/۱	۹	۱۸/۴	۱۰	۵/۹
نوه	۱۲	۱۵/۴	-	-	-	-
برادر	۳۶	۴۶/۲	۳۲	۶۵/۳	۷۸	۷۵/۶
برادرزاده	۳۵	۴۴/۹	۷	۱۴/۳	۱۱	۶/۴
خواهرزاده	۹	۱۱/۵	-	-	۴	۲/۳
نوه برادر	۳	۳	-	-	-	-
عمو	۷	۹	۷	۱۴/۳	۲۳	۱۳/۵
دایی	۲	۲/۶	۵	۱۰/۲	۱۹	۱۱/۱
عموزاده	۶۹	۸۸/۶	۲۳	۴۶/۹	۸۳	۴۸/۵
دایی‌زاده	۲	۲/۶	۶	۱۲/۲	۱۹	۱۱/۱
عمه‌زاده	۱	۱/۳	-	-	۱۵	۸/۸
خاله‌زاده	-	-	-	-	۱۰	۵/۹
عموی پدر	-	-	۱	۲/۱	۲	۱/۲
دایی پدر	-	-	-	-	۱	۰/۶
عمه‌زاده پدر	-	-	-	-	۳	۱/۸
عموزاده مادر	-	-	-	-	۳	۱/۸
دایی مادر	۱	۱/۳	۱	۲/۱	۱	۰/۶
دایی‌زاده پدر	-	-	-	-	۱	۰/۶
دائی‌زاده مادر	-	-	-	-	۱	۰/۶
نوع قرابت اظهار نشده	۵۵	۷۰/۵	۲۹	۵۹/۲	۱۵	۸/۸

نمایندگی قدرت حاکمیت سیاسی را در فامیل خود حفظ کرده‌اند افزونتر از سایر گروه‌های خویشاوندان می‌باشد (در عصر قاجاریان با نسبت ۹۱/۱ درصد و عصر سلطنت پهلوی اول با نسبت ۷۹/۶۰ درصد و عصر پهلوی دوم با نسبت ۸۲ درصد) اضافه کنیم، گروه خویشاوندان درجه اول وزیران که صاحب کرسی نمایندگی

جدول شماره ۳۴ـ نوع قرابت بستگان وزرایی که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند در دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی (نمایندگان مجلسین)

نوع قرابت نسبی	فراوانی	درصد
تعداد کل	۷۶	
پدربزرگ	۴	۱۰/۳
پدر	۹	۲۳/۱
برادر	۳	۷/۶
خواهر	۲	۵/۱
پسر	۱	۲/۶
عمو	۵	۱۲/۸
عموزاده	۱۰	۲۵/۵
خواهرزاده	۱	۲/۶
دایی	۲	۵/۱
دایی زاده	۲	۵/۱
عموزاده مادر	-	-
دایی زاده پدر	-	-
دایی پدر	-	-
خویشاوند مادر	۲	۵/۱
نوع خویشاوندی اظهار نشده	۲	۵/۱
جمع کل خویشاوندان نسبی	**۴۳**	

جدول شماره ۳۵ـ نوع قرابت بستگان وزراء که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند در دوران مشروطیت

قرابت سببی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
داماد	۱۶	۷/۳
پدر همسر	۱۳	۵/۹
برادر همسر	۱۳	۵/۹
باجناق	۸	۳/۷
همسر خواهر	۱۰	۴/۶
همسر خاله	۱	۰/۵
همسر عمه	۱	۰/۵
عموی همسر	۹	۴/۱
عموزاده همسر	۱	۰/۵
عمه زاده همسر	۳	۱/۴
برادر همسر برادر	۲	۰/۹
پدر همسر برادر	۲	۰/۹
داماد عمو	۱	۰/۵
داماد عمه	۳	۱/۴
دایی همسر	۱	۰/۵
دایی‌زاده همسر	۱	۰/۵
نوع قرابت اظهار نشده	۱	۰/۵

در مجلسین بوده‌اند از جمله پسر و نوه، تعداد قابل توجهی را در هر عصر تشکیل می‌دهد.

از شمار این گروه از نمایندگان منتسب به هیأت وزیران در عصر اول (با ۴۷/۴ درصد) و عصر سلطنت رضاشاه (با نسبت ۱۸/۴ درصد) و دوران زمامداری محمدرضا شاه (با نسبت ۵/۸۵ درصد) می‌توان ذکری به میان آورد.

از وزیرانی که پدر و اجداد آنان در دوره‌های مختلف ادوار قانونگذاری صاحب کرسی نمایندگی ملت بوده‌اند بعنوان منسوب درجه اول وزیران با شماره ۷/۶ درصد در دوران سلطنت مشروط قاجاریان و ۱۶/۴ درصد در دوره زمامداری پهلوی اول و ۲۵/۱ درصد به عصر حکومت پهلوی دوم باید یاد کرد.

باید افزود، تعداد وزیرانی که از خویشاوندان درجه دوم آنان همچون عموها و عموزادگان موفق به احراز کرسی نمایندگی مجلس گردیده‌اند شایان توجه بوده و اکثریت شایان توجهی از جمعیت مورد مطالعه ما را دربر می‌گیرد.

توضیح آنکه: نسبت عمو و عموزادگان در دورهٔ اول مشروطیت با ۹۷/۶ درصد در میان سایر گروه‌های عضو فامیل وزیران که بوکالت مجلسین رسیده‌اند در درجه اول از اکثریت قرار دارد و شمارهٔ همین گروه از خویشاوندان در دوره دوم مشروطیت با نسبت ۶۱/۲ درصد درجه دوم از اکثریت جامعه مورد مطالعه عصر را ارایه می‌کند (به موجب جدول شماره ۳۳)

در دوران سوم مشروطیت و عصر زمامداری پهلوی دوم، تعداد عموها و عموزادگان وکیل، همچون عصر اول مشروطیت درجه اول از اکثریت را (با نسبت حدود ۶۲ درصد) تشکیل می‌دهد.

ناگفته نماند، تعداد اندکی از وزیران در میان نمایندگان دو مجلس، از منسوبان مادری و در درجه دوم قرابت دارند از جمله: دایی و دایی‌زاده و خاله‌زاده (با نسبت ۶/۴ درصد) در دوره اول مشروطه و ۲۴/۵ درصد در دوران سلطنت رضاشاه و حدود ۳۱ درصد در عصر سلطنت محمدرضا شاه) که درخور یادآوری و تذکر می‌باشد.

از عصر انقلاب و رستاخیز، با اولویت گروه وزیرانی که جد و پدر آنان سابقه وکالت دو مجلسین را داشته با اکثریت $\frac{1}{3}$ جمعیت مورد نظر در درجه اول، و خویشاوندان درجه دوم همچون عموزاده با تعدادی بیش از $\frac{1}{4}$ و عمو با شماره‌ای در حدود $\frac{1}{8}$ جامعه مورد مطالعه، در درجه دوم و سوم می‌توان یاد کرد.

باید افزود، شماره وزیرانی که برادر و خواهر آنان به مجلس راه یافته‌اند اندک نبوده و درخور تذکر می‌باشد (با نسبت ۱۲/۷ درصد)

مطالبی که ذکر شد همه خویشاوندان را دربرنمی‌گیرد و محدود به آن دسته از

افراد خانواده می‌شود که با وزیران قرابت نسبی دارند، اینک بجا است که به اقربای سببی وزیران که نمایندهٔ ادوار مختلف قانونگذاری بوده‌اند توجه نمائیم.

از آمارهای مربوط به خویشاوندان سببی وزیران که در طول تاریخ مشروطیت عضویت قوه قانونگذاری کشور را داشته‌اند برمی‌آید که وزیران غالباً با خانواده‌هائی وصلت کرده‌اند که تعداد قابل ملاحظه‌ای از افراد آن خانواده‌ها کرسیهای مجلسین را بدست آورده‌اند (با ۲۲/۴ درصد کل جمعیت مورد مطالعه)

نکته گفتنی اینست که تعداد قابل توجهی از نمایندگان مجلسین با عنوان داماد از جمله منسوبان وزیران عهد مشروطیت بوده‌اند (۱۴/۶ درصد وزیران دوران مشروطیت ایران)

جدول شماره ۳۶ـ روشن می‌کند که ترتیب اکثریت خویشاوندان سببی در هر عصر مشروطیت متغیر می‌باشد.

توضیح آنکه: در عصر اول و سوم مشروطیت، اکثریت خویشاوندان سببی وزیران را منسوبان از طرف همسر آنان با نسبتهای ۲۱/۱ درصد (عصر اول) و ۲۲/۶ درصد (عصر سوم) تشکیل می‌دهد، و حال آنکه در عصر سلطنت رضاشاه اکثریت با نمایندگانی است که با سمت داماد عضو خانواده وزیران شده‌اند (با نسبت ۲۰/۴ درصد) و درصد خویشاوندان از طرف همسر وزیران این عصر در درجه دوم از اکثریت و با ۱۶/۳ درصد دیده می‌شود و حال آنکه نسبت نمایندگان داماد خانواده وزیران در دوران سلطنت مشروط قاجاریان (با ۱۵/۷ درصد) و در عصر زمامداری حکومت پهلوی دوم (با ۱۱/۳ درصد) در مرتبه دوم از اکثریت ارایه می‌شود.

اما اگر به گروه‌های نمایندگی خویشاوندی سببی عصر اخیر سلطنت محمدرضا شاه نظر اندازیم متوجه می‌شویم که: از جمع حدود ۵۷ درصد منسوبان وزیران که نماینده مجلس بوده‌اند تنها ۷/۶ درصد سمت داماد خانواده را داشته‌اند و ۴۹/۴ درصد بقیه بستگان از طرف همسر وزیران می‌باشند که قدرت حاکمیت سیاسی را در ایران با تصدی کرسی نمایندگی مجلسین بدست آورده‌اند (به موجب جدول شماره ۳۶)

در مجموع می‌توان گفت که در جمع خویشاوندان جامعه مورد مطالعه ما که خود به وزارت و یا وکالت رسیده‌اند نسبت خویشاوندان نسبی بطور قابل

جدول شماره ۳۶ـ نوع قرابت بستگان وزیرایی که صاحب مشاغل عالی سیاسی (نمایندگی مجلسین) بوده‌اند در هر دوره مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / قرابت سببی	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
داماد	۱۰	۱۲/۸	۸	۱۶/۳	۵	۲/۹
پدر همسر	۳	۳/۹	۳	۶/۱	۱۳	۷/۶
برادر همسر	۳	۳/۹	۲	۴/۱	۱۳	۷/۶
جد همسر	-	-	-	-	-	-
باجناق	-	-	۱	۲	۷	۴/۱
همسر خواهر	۳	۲/۹	۲	۴/۱	۹	۵/۳
همسر برادرزاده	-	-	-	-	۱	۰/۴
همسر خواهرزاده	-	-	-	-	۲	۰/۷
همسر خاله	-	-	-	-	۱	۰/۴
برادر همسر برادر	-	-	-	-	۲	۰/۷
همسر عمه	-	-	-	-	۱	۰/۴
عموی همسر	۷	۹/۰	-	-	۴	۱/۴
عموزاده همسر	-	-	-	-	۲	۰/۷
دایی همسر	-	-	۲	۴/۱	-	-
عمه‌زاده همسر	۲	۳	-	-	۱	۰/۴
داماد عمه	-	-	-	-	۳	۱
داماد عمو	-	-	-	-	۱	۰/۴
خانواده همسر	۱	۱/۳	-	-	۱	۰/۴
خانواده همسر	۱	۱/۲	-	-	-	-
جمع خویشاوندان سببی نماینده مجلسین	۲۹	-	۱۸	-	۶۶	-

ملاحظه‌ای بیش از بستگان سببی وزیران می‌باشد.

بطوری که از جمع ۲۸۷ تن وزیرانی که تعدادی بیش از ۶۲۴ تن از بستگانشان توفیق نیل به وکالت مجلسین را یافته‌اند، بیش از ۸۶ درصد آنان از نوع اقربای نسبی بوده‌اند و تنها ۱۳/۶ درصد وزیران خویشاوندی سببی داشته‌اند.

و از جمع ۴۷۴ تن خویشاوندانی که به وزارت و صدارت رسیده‌اند حدود ۹۱ درصد آنان خویشاوند نسبی ۲۸۷ تن وزیران پاسخ داده،بوده‌اند و ۹ درصد بقیه از بستگان سببی وزیران می‌باشند که خود به مقام وزارت یا صدارت نایل آمده‌اند.

بالا بودن و اهمیت داشتن قرابت نسبی در آمار ما، این فرضیه را مطرح می‌سازد که: عامل اساسی «وراثت شغلی» در نظام خاص اجتماع ایران حکمفرما است و آنجا نیز که بستگی و قرابت سببی در میان است، شبهه نیست که خانواده‌هایی که در مراتب سیاسی و احتمالا اجتماعی از منزلت بالایی برخوردار بوده‌اند خواسته‌اند از راه ازدواج قدرت سیاسی خود را حفظ نموده یا تحکیم بخشند.

جدول شماره ۳۷ـ نوع قرابت بستگان وزرائی که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند در دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی (نمایندگان مجلس)

قرابت سببی	فراوانی	درصد
تعداد کل	نماینده مجلسین	
پدر همسر	۳	۷/۶
پدربزرگ همسر	۳	۷/۶
برادر همسر	۱	۲/۶
عموی همسر	۷	۱۸
پسرعمه همسر	۱	۲/۶
همسر خواهر	۳	۷/۶
همسر عمه	-	-
باجناق	۱	۲/۶
برادر همسر برادر	۳	۷/۶
جمع اقربای سببی وزیران که نماینده مجلسین بوده‌اند	**۲۲**	

فصل هفدهم

تحصیلات دانش پدران وزیران

نوع تحصیل پدران وزیران

توجه به فرهگ بیش از نیم قرن گذشته ایران، با نبودن وسایل تحصیل همگانی به ویژه در مراتب علمی بالا از سوئی، و ملاحظه نتایج بررسی و پژوهش ما درباره یکی از ملاک‌های تعیین گروه اجتماعی هیأت حاکمه که میزان دانش و بینش علمی گروه مورد بحث باشد، ما را بر آن می دارد که مدعی شویم غالباً وزیران از میان طبقات بالا برخاسته‌اند.

جدول شماره ۳۸ـ مربوط به نوع تحصیلات پدران این مطلب راتأییدمی‌کند. بطوری که از میان ۴۰۶ تن از اعضاء هیأت دولت، تنها پدر ۷ تن از آنان فاقد تحصیلات بوده است و حدود ۷۸ درصد کل پدران وقت کافی برای تحصیل دانش و افزایش بینش علمی داشته‌اند.

نکته اینجاست که تعداد قابل توجهی از پدران از تحصیلات رسمی و جدید برخوردار شده‌اند (حدود ۲۴ درصد کل جمعیت مورد بررسی) هرچند شماره آنان در برابر گروه پدران با تحصیلات قدیم اندک و در واقع نزدیک به $\frac{1}{4}$ کل جمعیت مورد مطالعه است. اما پدران با تحصیلات قدیم بشماره افزون و بیش از نیمی از جمعیت را تشکیل می دهند. (حدود ۵۴ درصد)

جدول شماره ۳۸ـ توزیع نوع تحصیلات پدران وزیران عهد مشروطیت

نوع تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
تحصیلات قدیم	۲۱۹	۵۳/۹
تحصیلات جدید	۵۴	۱۳/۳
تحصیلات قدیم و جدید	۴۵	۱۱/۱
بیسواد	۷	۱/۷
اظهارنشده	۸۱	۲۰
جمع	**۴۰۶**	**۱۰۰**

نکته جالب توجه را در آمار دیگرکه همین مطلب را در هر یک از ادوار تاریخ سیاسی مشروطیت بیان می‌کند می‌توان دید (جدول شماره ۳۹)

جدول شماره ۳۹ـ نوع تحصیلات پدران وزراء در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی / نوع تحصیلات	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
تحصیلات قدیم	۷۳	۶۴	۴۰	۶۲/۵	۱۴۲	۴۹
تحصیلات جدید	۱۰	۸/۸	۴	۶/۳	۴۸	۱۶/۶
تحصیلات قدیم و جدید	۱۴	۱۲/۳	۱۳	۲۰/۳	۲۹	۱۰
بیسواد	۲	۱/۸	۱	۱/۶	۴	۱/۳
اظهار نشده	۱۵	۱۳/۱	۶	۹/۳	۶۷	۲۳/۱
جمع کل	**۱۱۴**	**۱۰۰**	**۶۴**	**۱۰۰**	**۲۹۰**	**۱۰۰**

برای نیم قرن پیش و دوران قاجاریان، نسبت ۲۱ درصد پدران وزیران بهره‌مند از تحصیلات جدید و رسمی درخور ملاحظه و شایان بحث می‌باشد.

بالا بودن شماره پدران بهره‌مند از تحصیلات قدیم (با نسبت ۶۴ درصد) برای عصری که ما از آن سخن می‌گوئیم پدیده غیرمنتظره‌ای نمی‌تواند باشد. بویژه اگر شماره این گروه را با دو عصر دیگر دوران حکومت خاندان پهلوی مقایسه کنیم، اختلاف نسبت در اکثریت داشتن هرسه عصر چندان فاحش نیست و از ۶۴ درصد عصر اول به ۶۲/۵ درصد به عصر دوم و ۴۹ درصد به عصر سوم و دوران سلطنت محمدرضا شاه می‌رسد.

در سالهای اخیر عصر سوم مشروطیت نیز پدران با تحصیلات قدیم در میان جامعهٔ وزیران عصر انقلاب شاه همچنان اکثریت خود را (با نسبت ۳۵/۵ درصد) حفظ می‌کند.

آمار مربوط به پدران بی‌سواد در هر عصر مشروطیت با شمارهٔ اندک خود درخور تأمل بوده و همچنانکه از پیش بیان داشتیم، اگر بپذیریم که کسب دانش و فنون بعصر جوانی پدران، خاص طبقه ممتاز بوده و فرزندان طبقه پائین را به آسانی

جدول شماره ۴۰ـ نوع تحصیلات پدران وزیران در دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی

نوع تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶ تن	
تحصیلات قدیم	۲۷	۳۵/۵
تحصیلات جدید	۱۳	۱۷/۲
تحصیلات قدیم و جدید	۷	۹/۲
بیسواد	۱	۱/۳
اظهار نشده	۲۸	۳۶/۸
جمع کل	۷۶	۱۰۰

امکان تمتع و برخورداری از آن، نظر بعوامل متعدد آسان نبوده است بیش از پیش نظریه ما تأیید می‌شود، که وزیران غالباً از میان خانواده‌های مرفه و طبقات رو به بالای اجتماع برگزیده شده‌اند.

توجه به آمار پدران بهره‌مند از تحصیلات جدید سیر صعودی این گروه را به مقتضای عصر و زمان نشان می‌دهد، چنانکه از ۲۱ درصد عصر حکومت قاجاریان به ۲۶/۶ درصد به دوران حکومت رضاشاه و ۵۶/۲ درصد بعصر سلطنت محمدرضا شاه می‌رسد.

در پانزده ساله اخیر مشروطیت نیز این گروه نسبتی که بالغ بر ۲۶ درصد کل جمعیت باشد دارند.

درجه تحصیلات پدران وزیران

اینک بجا است که به درجه و میزان اطلاعات و دانش پدران توجه نماییم و این سخن را از درجه تحصیلات آنان در طول تاریخ مشروطیت و بیان اختصاصات مربوط به این پدیده آغاز کنیم (جدول شماره ۴۱)

از آمارهای مربوط به جدول مذکور برمی‌آید که از جمع ۷۸/۱ درصد پدران که ما از درجه و سطح تحصیلات آنان اطلاعاتی در دست داریم (۵۴ درصد با تحصیلات قدیم و ۲۴/۱ درصد با تحصیلات جدید) نسبت دارندگان تحصیلات عالی با توجه به امکانات عصر درخور توجه می‌باشد.

توضیح آنکه از جمع تحصیل کردگان علوم قدیم و غیررسمی، هرچند اکثریت با پدرانی است که معلوماتی پائین‌تر از اجتهاد و مدرسی دارند (۴۰/۹ درصد) ولی رقم پدران با معلومات حدود اجتهاد و مدرسی (نسبت ۱۳/۱ درصد کل جمعیت مورد مطالعه) شاهد وجود محیط پرورش علمی مناسبی برای وزیران آینده است.

و نیز از جمعیت پدران بهره‌مند از تحصیلات جدید که نسبت آنان بالغ بر ۲۴/۱ درصد کل جامعه مورد پژوهش است بیش از ۱۱ درصد با تحصیلات عالی دانشگاهی می‌باشند که ۵/۴ درصد آنان با درجه دکترا و ۵/۷ درصد با سطح

جدول شماره ۴۱ـ توزیع درجه تحصیلات پدران وزیران در طول تاریخ مشروطیت

درجه تحصیلات		فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		۴۰۶ تن	
تحصیلات قدیم	متعارف	۶۳	۱۵/۵
	سطح	۱۰۳	۲۵/۴
	مدرسی	۲۵	۶/۲
	اجتهاد	۲۸	۶/۹
جمع قدیم		**۲۱۹**	**۵۴**
تحصیلات جدید	دیپلم	۱۳	۳/۲
	فوق دیپلم	۷	۱/۷
	لیسانس	۱۶	۹/۶
	فوق لیسانس	-	-
	دکترا	۱۵	۳/۷
	اظهار نشده	۳	۰/۷
جمع جدید		**۵۴**	**۱۳/۳**
تحصیلات قدیم و جدید	مقدمات و فوق دیپلم	۳	۰/۷
	سطح و فوق دیپلم	۳	۰/۷
	سطح و دیپلم	۱۷	۴/۲
	مدرسی و دیپلم	۲	۰/۵
	سطح و لیسانس	۶	۱/۵
	مدرسی و لیسانس	۳	۰/۷
	سطح و دکترا	۲	۰/۵
	مدرسی و دکترا	۴	۱
	اجتهاد و دکترا	۲	۰/۵
	اظهار نشده	۳	۰/۷
	جمع تحصیلات قدیم‌وجدید	۴۵	۱۱
جمع کل پدران با تحصیلات		**۳۱۸**	**۷۸/۳**

تحصیلات لیسانس دیده می‌شوند و بیش از ۳ درصد دیگر این گروه با درج فوق دیپلم بوده‌اند.

از آنچه به اجمال آوردیم، چنین برمی‌آید که حدود $\frac{۱}{۴}$ کل جمعیت وزیران دوران مشروطیت پدرانی با سطح تحصیلات عالی دانشگاهی و معلومات قدیم حدود اجتهاد و مدرسی داشته‌اند.

اما اگر به توزیع این امر در هر عصر مشروطیت نظر اندازیم، معلوم خواهد شد که در نیم قرن پیش و عصر اول مشروطیت، نسبت وزیرانی که در خانواده‌هائی با سطح عالی و علم و دانش پرورش یافته‌اند اندک نیست و در واقع ۲۶/۹ درصد کل پدران، در گروه تحصیل کردگان عالی قرار دارند.

و از این جمعیت بیش از ۹ درصد آنان با درجه تحصیلات جدید دانشگاهی لیسانس (۴/۱ درصد) و دکترا (با ۵/۲ درصد) می‌باشند.

و چنانچه نسبت پدرانی که باگذراندن دوره تخصصی در رشته یا رشته‌هائی که ما از آنان با درجه تحصیلات در حد فوق‌دیپلم یاد کرده‌ایم بر این جمع بیفزاییم نسبت تحصیل کردگان جدید با درجهٔ بالاتر از دیپلم بالغ بر ۱۱/۳ درصد می‌گردد. شبهه نیست که این نسبت برای عصری که ما از آن سخن می‌گوئیم رقم بالایی می‌تواند باشد.

هر آینه نظر به درجه و میزان تحصیلات پدران با معلومات قدیم داشته باشیم متوجه خواهیم شد که از جمع ۷۵/۳ درصد پدران با تحصیلات قدیم، ۱۵/۵ درصد بالاترین مدارج را در رشته‌های علوم قدیم با درجه اجتهاد و مدرسی دارند، و نسبت قابل توجهی از آنان نیز با معلوماتی بیش از حد متعارف زمان که ما از آن به درجه سطح یاد کرده‌ایم (با ۴۲/۳ درصد) دیده می‌شود، در حالی که تنها ۱۷/۵ درصد کل جمعیت، سوادی در حد متعارف دارند.

در عصر خاندان پهلوی نیز همین مطلب را از نظر اکثریت گروه‌های تحصیلی پدران البته با نسبتهای متفاوت می‌توان مشاهده کرد. (به موجب جدول شماره ۴۲)

از جمله در دوران حکومت رضاشاه، جمع پدران با تحصیلات قدیم و جدید با درجه عالی بالغ بر ۲۶/۳ درصد کل جمعیت عصر مورد نظر می‌باشد، که از این تعداد حدود ۹ درصد با درجهٔ لیسانس و دکترا (لیسانس ۷ درصد و دکترا با ۱/۸

جدول شماره ۴۲ـ درجه تحصیلات پدر وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / درجهٔ تحصیلات		عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		۱۱۴ تن		۶۴ تن		۲۹۰ تن	
تحصیلات قدیم	متعارف	۱۷	۱۷/۵	۷	۱۲/۳	۴۲	۱۹/۲
	سطح	۴۱	۴۲/۳	۲۳	۴۰/۴	۶۱	۲۷/۹
	مدرسی	۱۰	۱۰/۳	۵	۸/۸	۱۵	۶/۹
	اجتهاد	۴	۵/۲	۵	۸/۸	۲۴	۱۱/۰
جمع تحصیل‌کردگان قدیم		۷۲	۷۵/۳	۴۰	۷۰/۲	۱۴۲	۶۵
تحصیلات جدید	دیپلم	۴	۴/۱	-	-	۱۲	۵/۵
	فوق دیپلم	۲	۲/۱	۱	۱/۷	۵	۲/۳
	لیسانس	۱	۱		۱/۷	۱۵	۶/۹
	دکترا	۳	۳/۱	۱	۱/۷	۱۴	۵/۴
	اظهار نشده	-	-	۱	۱/۷	۲	۰/۹
جمع تحصیل‌کردگان جدید		۱۰	۱۰/۳	۴	۶/۸	۴۸	۲۲
تحصیلات قدیم و جدید	مقدمات و فوق دیپلم	-	-	۳	۵/۳	-	-
	سطح و لیسانس	۲	۲/۱	۲	۳/۶	۲	۰/۹
	مدرسی و دیپلم	-	-	۲	۳/۶	-	-
	سطح و دیپلم	۹	۹/۳	۴	۷/۱	۱۱	۵/۱
	سطح و فوق‌دیپلم	-	-	۱	۱/۷	۴	۱/۸
	مدرسی و لیسانس	۱	۱	۱	۱/۷	۴	۱/۸
	مدرسی و دکترا	۲	۲/۱	-	-	۲	۰/۹
	سطح و دکترا	-	-	-	-	۱	۰/۵
	اجتهاد و دکترا	-	-	-	-	۳	۱/۴
	اظهار نشده	-	-	-	-	۲	۰/۹
جمع تحصیل کردگان قدیم و جدید		۱۴	۱۴/۵	۱۳	۲۳	۲۹	۱۳/
جمع کل پدران با تحصیلات		۹۶	۱۰۰	۵۷	۱۰۰	۱۹	۱۰۰

درصد) در علوم جدید و ۱۷/۵ درصد با درجهٔ مدرسی و اجتهاد (هر یک با ۸/۸ درصد) جمع تحصیل کردگان علوم قدیم را تشکیل می‌دهند.

اگر رقم ۷ درصد دارندگان فوق دیپلم را هم در زمره تحصیل کردگان عالی بالاتر از دیپلم و غیردانشگاهی و همچنین نسبت ۴۰/۴ درصد پدران با درجه سطح در علوم قدیم را نیز ملحوظ بداریم میتوان چنین نتیجه گرفت که بر رویهم هرچند همه پدران مدرک تحصیلات رسمی نداشته‌اند ولی در واقع اکثریت وزیران از محیط تربیتی با سطح دانش و بینش بالنسبه بالائی برخوردار بوده‌اند.

تغییری که از نظر نسبت هر گروه در سیر از دوره دوم مشروطیت به دوره سوم و عصر حکومت محمدرضا شاه روی داده است مورد ملاحظه قرار می‌دهیم و آمار جدول شماره ۴۲ تعمیم تحصیلات و تشکیل مدارس جدید از دوران سلطنت رضا شاه باین طرف و رواج بیشتر تحصیلات جدید کلاسی را در میان پدران وزراء توجیه می‌کند.

در این عصر هرچند نسبت پدران بهره‌مند از تحصیلات عالی قدیم و جدید در مقایسه با عصر دوم و اول (با ۳۴/۲ درصد) از $\frac{1}{4}$ کل جمعیت هر عصر به بیش از $\frac{1}{3}$ کل جمعیت عصر مورد مطالعه افزایش یافته است، با اینهمه از نظر اکثریت، گروه پدران با سطح تحصیلات پاینتر از دانشگاهی در علوم جدید (با ۱۷ درصد) و مدرسی در علوم قدیم (با ۴۷/۳ درصد) همچنان درجه اول از اکثریت را شامل می‌گردد.

در جمع تحصیل کردگان عالی، ذکر شماره پدران با درجه دکترا (با نسبت ۸/۲ درصد) و لیسانس (با نسبت ۹/۶ درصد) خالی از فایده نخواهد بود.

و نیز شماره پدران با معلومات قدیم و درجهٔ اجتهاد با ۱۱ درصد و مدرسی با ۶/۹ درصد درخور یادآوری می‌باشد.

برآنچه درباره پدران با درجه تحصیلات عالی گفتیم، این نکته را می‌افزاییم که بر رویهم پدران بهره‌مند از معلومات درجه دکترا و اجتهاد در این عصر نسبتی بیش از دو عصر دیگر دارند و شماره آنان بالغ بر ۱۹/۲ درصد کل جمعیت عصر مورد بحث ما می‌رسد.

در حالی که در عصر دوم این نسبت بالغ بر ۱۰/۵ درصد و در دوران سلطنت

پهلوی دوم به بیش از ۱۱ درصد می‌رسد.

جدول شماره ۴۳ـ درجه تحصیلات پدران وزیران، پانزده سال‌اخیردردوران

جدول شماره ۴۳ـ درجه تحصیلات پدر وزیران دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی

	درجه تحصیلات	فراوانی	درصد
	تعداد کل وزیران	۷۶ تن	
تحصیلات قدیم	بیسواد	۱	۱/۳
	متعارف	۷	۹/۳
	حدود سطح	۱۰	۱۳/۲
	حدود مدرسی	۶	۷/۹
	اجتهاد	۴	۵/۲
	جمع تحصیلات قدیم	**۲۷**	**۳۶/۹**
تحصیلات جدید	حدود دیپلم	۱	۱/۳
	دیپلم	۲	۲/۶
	فوق دیپلم	۱	۱/۳
	لیسانس و حدود لیسانس	۷	۹/۳
	فوق لیسانس	-	-
	دکترا	۲	۲/۶
	جمع تحصیلات جدید	**۱۳**	**۱۷/۱**
تحصیلات قدیم و جدید	سطح و دیپلم	۳	۴
	سطح و فوق دیپلم	۲	۲/۶
	سطح و لیسانس	۱	۱/۳
	اجتهاد و لیسانس	۱	۱/۳
	جمع قدیم و جدید	**۷**	**۹/۲**
	اظهار نشده	۲۸	۳۶/۸
	جمع کل وزیران دوران انقلاب شاه	**۷۶**	**۱۰۰**

عصر سوم مشروطیت نشان نشان می‌دهد و روشن می‌کند که برخلاف انتظار در دوران گسترش سریع تعلیمات عالی در ایران و امکان برخورداری بیش از پیش از تحصیلات عالی در ممالک خارج از کشور، نسبت پدران بهره‌مند از تحصیلات جدید نسبت به گروه پدران با تحصیلات قدیم اندک می‌باشد (۲۶/۲ درصد در برابر ۳۵/۶ درصد).

اضافه می‌شود، در جمع گروه پدران بهره‌مند از تحصیلات جدید، دارندگان درجه دکترا نسبتی اندک دارند (۲/۶ درصد) و از آن پدران با درجه دانشگاهی لیسانس فقط ۱۱/۹ درصد کل جامعه مورد بحث را شامل می‌گردد.

و چنانچه نظر به گروه پدران با تحصیلات قدیم داشته باشیم، پدران با درجه اجتهاد (با ۵/۳ درصد) و مدرسی (با ۷/۹۰ درصد) اکثریتی را دربرمی‌گیرند که در خور یادآوری می‌باشد.

محل تحصیلات پدران وزیران

سخن درباره دانش و تحصیل پدران وزیران را به محل کسب علم و داشن آنان پایان می‌دهیم و یادآور می‌شویم که جدول شماره ۴۴ ما مربوط به محل تحصیلات

جدول شماره ۴۴ـ توزیع محل تحصیلات پدر وزراء عصر مشروطیت در خارج و داخل کشور

محل تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶ تن	
تحصیل کردگان داخل کشور	۲۱۵	۵۳
تحصیل کردگان خارج از کشور	۴۲	۱۰/۴
تحصیل کردگان داخل و خارج کشور	۹	۲/۲
بیسواد	۷	۱/۷
اظهار نشده	۱۳۳	۳۲/۷
جمع	**۴۰۶**	**۱۰۰**

پدران وزیران بطور کلی حکایت از آن می‌کند که بیش از نیمی از پدران در داخل کشور به کسب دانش و معلومات پرداخته‌اند (نسبت ۵۳ درصد)

و تنها حدود ۱۳ درصد آنان موفق به اخذ مدارک تحصیلی از مؤسسات آموزش عالی ممالک غربی شده‌اند.

ناگفته نماند که از محل تحصیل حدود ۳۳ درصد کل پدران اطلاع دقیقی بدست نیامده است اگر آمارهای مربوط به جدول شماره ۴۵ را ملحوظ بداریم، معلوم می‌آید که پدرانی که در داخل کشور به تحصیل مشغول بوده‌اند، غالباً با درصد شایان توجهی در شهر تهران موفق به کسب معلومات و دانش گردیده‌اند (بیش از نیمی از این گروه) ناگفته نماند، تعداد بسیار بالایی (۱۵/۵ درصد) از وزیران نام شهرستانی که در آن به تحصیل پرداخته‌اند قید نکرده و تنها به اینکه در ایران موفق به کسب علم و تحصیل شده‌اند اکتفا کرده‌اند.

بطور کلی از شهرستانهای ذیل به عنوان محل تحصیل پدر وزیران می‌توان یاد کرد:

تبریز (۵/۹ درصد)، اصفهان (۵/۵ درصد)، شیراز (۴/۱ درصد)، مشهد (۴/۶ درصد)، بیرجند (۱/۸ درصد)، رشت و کرمانشاه (هر یک ۱/۴ درصد)، اسفراین و کاشان، تفرش و مازندران و کرمان (۰/۹ درصد)، نیشابور، همدان، سنندج، قم و گلپایگان (هر یک ۰/۵ درصد)

از آمارهای مربوط به محل تحصیل پدران، در هر عصر مشروطیت، به موجب جدول شماره ۴۴ برمی‌آید که در دوران اول مشروطیت تنها چند شهرستان محدود محل پرورش و تعلیم خانواده وزیران بوده است.

همچنانکه در مجموع بیان داشتیم، از کل پدران وزرای عصر اول مشروطه که در داخل کشور به تحصیل اشتغال داشته‌اند (۵۳ درصد)، اکثریت با نسبت حدود ۲۳ درصد در تهران به تحصیل پرداخته‌اند و بقیه به ترتیب در شهرهای تبریز (با ۵/۲ درصد)، شیراز (با ۲/۱ درصد) اصفهان و مازندران (هر یک با ۲/۱ درصد) و کرمان و رشت (هر یک با ۱ درصد) موفق به کسب معلومات گردیده‌اند.

در دوران دوم مشروطیت، هرچند شهرستانهای مختلفی محل پرورش و تعلیم خانواده طبقهٔ حاکمه کشور بوده است ولی از شهر تهران (۵۲/۶ درصد) در

جدول شماره ۴۵ـ توزیع محل تحصیلات پدر وزراء عصر مشروطیت در داخل کشور

محل تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶ تن	
مازنداران	۲	۰/۸
تبریز	۱۴	۵/۳
تهران	۱۰۸	۴۰/۶
شیراز	۹	۳/۴
کرمان	۱	۰/۴
اصفهان	۱۲	۴/۵
رشت	۳	۱/۱
بیرجند	۴	۱/۵
تفرش	۲	۰/۸
کرمانشاه	۳	۱/۱
اراک	۱	۰/۴
کاشان	۵	۱/۹
نیشابور	۱	۰/۴
همدان	۲	۰/۸
مشهد	۸	۳۰
سنندج	۱	۰/۴
قزوین	۱	۰/۴
قم	۱	۰/۴
اسفراین	۲	۰/۸
گلپایگان	۱	۰/۴
ایران[۱]	۳۴	۱۲/۸
جمع پدران تحصیل کرده داخل کشور	**۲۱۵**	**۸۰/۰**

۱ـ پرسشنامه قید شهرستان نشده و کلمه ایران اکتفا کرده‌اند.

درجه‌اول‌ازاکثریت‌بایدیادکرد. تبریز و بیرجند نیز از جمله شهرستانهایی است که بیش از سایر نقاط مهد پرورش و تعلیم خانواده وزیران بوده است (هر یک ۳/۵ درصد)

در عصر سوم و دوران سلطنت محمدرضا شاه نیز از شهرستانهای متعددی بعنوان محل تعلیم و تحصیل پدران وزیران ایران می‌توان نام برد.

ولی بطورکلی می‌توان بیان داشت، اکثریت پدران همچون دو عصر گذشته در تهران به تحصیل پرداخته‌اند (با ۴۱/۱ درصد). و تبریز و اصفهان و مشهد نیز بیش از سایر شهرستانها در تربیت و تعلیم پدران وزراء سهم داشته‌اند (هر یک با ۴/۱ درصد).

جدول شماره ۴۶ـ مربوط به محل تحصیلات پدرانی که در خارج از کشور موفق به ادامه و تکمیل تحصیل گردیده‌اند روشن می‌کند که در میان پدرانی که به تحصیلات جدید در خارج از کشور پرداخته‌اند اکثریت قابل توجهی متأثر از تعلیم و تربیت کشور فرانسه بوده‌اند (با ۴/۵ درصد) و در مراحل بعدی از فارغ‌التحصیلان مدارس عالی کشور روسیه (۲/۷ درصد) می‌توان ذکری به میان آورد.

از اشاره به رقم پدران فارغ‌التحصیل مدارس عالی در ممالک ترکیه (با ۱/۲ درصد) و انگلستان (با ۰/۸ درصد) نباید خودداری کرد.

بجا است از ممالک دیگری که پرورش دهنده پدر وزیران آینده ایران بوده‌اند هرچند با شماره اندک باشد نام برده شود.

کشورهای آلمان، اطریش، بیروت، عراق و مصر، قفقاز و خوارزم (هر یک با ۰/۴ درصد).

بطوری که امار جدول شماره ۴۶ نشان می‌دهد، تعداد قابل توجهی از پدران با تحصیلات عالی قدیمی، کسب فیض از محضر استادان روحانی مقیم نجف کرده‌اند و این گروه با ۸ درصد نسبت بسیار بالایی را دربر می‌گیرد.

مطالبی که ذکر شد همچنانکه اشاره کردیم مربوط به کل جمعیت مورد مطالعه در طول تاریخ مشروطیت است.

مناسب خواهد بود که سخن را به اختصاصات این امر در هر عصر مشروطیت پایان بخشیم.

جدول شماره ۴۶ـ توزیع محل تحصیلات پدر وزراء عصر مشروطیت در خارج و داخل کشور

کشور محل تحصیل		فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		۴۰۶	
خارج از کشور	انگلستان	۲	۰/۸
	آلمان	۱	۰/۴
	اطریش	۱	۰/۴
	بیروت	۱	۰/۴
	ترکیه و روسیه	۱	۰/۴
	خوارزم	۱	۰/۴
	روسیه	۶	۲/۳
	عراق و مصر	۱	۰/۴
	فرانسه	۹	۳/۴
	قفقاز	۱	۰/۴
	نجف	۱۷	۶/۴
	نجف و کربلا	۱	۰/۴
جمع خارج از کشور		**۴۲**	**۱۶/۱**
داخل و خارج از کشور	تهران و فرانسه	۳	۱/۱
	تهران و نجف	۲	۰/۸
	تبریز و اسلامبول	۲	۰/۸
	تبریز و نجف	۱	۰/۴
	یزد و باکو	۱	۰/۴
جمع داخل و خارج از کشور		**۹**	**۳/۹**
جمع کل وزراء تحصیل کرده در خارج از کشور		**۵۱**	**۲۰/۰**

جدول شماره ۴۷ مبین این نکته است که در میان جمع پدران تحصیل کرده خارج از کشور، در دوران سلطنت قاجاریان شماره پدران فارغ‌التحصیل

جدول شماره ۴۷ـ محل تحصیلات پدران وزرا در خارج از کشور در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت		عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
نام کشور محل تحصیلات عالی		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		۱۱۴		۶۴		۲۹۳	
تحصیل کردگان خارج از کشور	انگلستان	۱	۱/۶	۱	۱/۸	۱	۰/۵
	آلمان	-	-	-	-	۱	۰/۵
	اطریش	۱	۱/۶	-	-	-	-
	بیروت	-	-	-	-	۱	۰/۵
	ترکیه و روسیه	-	-	-	-	۱	۰/۵
	خوارزم	۱	۱/۶	-	-	-	-
	روسیه	-	-	-	-	۶	۲/۹
	عراق و مصر	-	-	-	-	۱	۰/۵
	فرانسه	۳	۴/۷	-	-	۶	۲/۹
	قفقاز	۱	۱/۶	-	-	-	-
	نجف	۱	۱/۶	-	-	۱۶	۶/۷
	نجف و کربلا	۱	۱/۶	-	-	-	-
جمع تحصیل کردگان خارج از کشور		۹	۱۴/۳	۱	۱/۸	۳۳	۱۵/۰
تحصیل کردگان داخل و خارج از کشور	تهران ـ فرانسه	۱	۱/۶	۱	۱/۸	۲	۱/۰
	تهران ـ نجف	-	-	۱	۱/۸	۳	۱/۴
	تبریز ـ اسلامبول	۱	۱	۱	۱/۸	۱	۰/۵
	تبریز ـ نجف	-	-	۱	۱/۸	-	-
	یزد ـ باکو	-	-	-	-	۱	۰/۵
جمع داخل و خارج از کشور		۲	۳/۲	۴	۷/۲	۷	۳/۴
	جمع کل	۱۱	۱۷/۵	۵	۹	۴۰	۱۸/۴

جدول شماره ۴۸ـ محل تحصیلات عالی پدران وزراء دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی

محل تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶ تن	
تهران	۲	۲/۶
عراق و مصر	۱	۱/۳
روسیه	۲	۲/۶
بیروت	۱	۱/۳
سویس	۲	۲/۶
فرانسه	۳	۴
جمع	**۱۱**	**۱۴/۵**

دانشگاه‌های فرانسه شمار بیشتری را دارند (۴ تن از مجموع ۱۱ تن وزیران با تحصیلات خارج ازکشور)

دیگر از کشورهایی که مهد تعلیم و تربیت پدران وزیران در دوران اول مشروطیت بوده و از آنها می‌توان نام برد کشورهای انگلستان، اطریش، قفقاز و ترکیه می‌باشد.

از ذکر ۲ تن از پدران که تحصیلات خود را در علوم قدیم و در نجف اشرف به پایان رسانده‌اند نباید خودداری کرد.

در عصر دوم مشروطیت از میان ۵ تن پدران فارغ‌التحصیل خارج ازکشور، ۳ تن هر یک با تحصیلات جدید و متأثر از تعلیم و تربیت سه کشور انگلستان، فرانسه، ترکیه می‌باشد و دو تن دیگر که در گروه تحصیل کردگان قدیم می‌باشند مدارج علمی را در نجف اشرف گذرانده‌اند.

اگر محل تحصیلات دانشگاهی پدران عصرسوم و دوران پانزده ساله اخیر

جدول شماره ۴۹ـ رشته تحصیلات عالی پدر وزیران دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی

رشته تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶	
رشته ادبیات زبان خارجی	۱	۱/۳
رشته پزشکی	۲	۲/۶
رشته علوم سیاسی	۳	۴/۰
رشته نظام	۳	۴/۰
رشته نظام و حقوق	۱	۱/۳
جمع	**۱۰**	**۱۳/۵**

سلطنت محمدرضاشاه را منظور بداریم، از مجموع ۴۰ تن با تحصیلات عالی دانشگاهی $\frac{۱}{۵}$ آنان از دانشگاه‌های فرانسه موفق به اخذ درجه‌های عالی تحصیلی گردیده‌اند و شمار قابل توجهی نیز در همین حدود از مدارس عالی روسیه فارغ‌التحصیل شده‌اند.

شماره پدرانی که در کشورهایی همچون انگلستان، آلمان، بیروت، عراق و مصر و ترکیه به تحصیل پرداخته‌اند هرچند بسیار اندک و بیش از یک تن در هر کشور نبوده است با اینهمه درخور یادآوری خواهد بود.

اضافه می‌کند، تعداد پدران با تحصیلات قدیم که در محاضر روحانیون نجف موفق به طی مراتب بالای علوم قدیم شده‌اند درخور توجه و تذکر می‌باشد (با ۹/۱ درصد)

یادآور می‌شود به دوران رستاخیز و پانزده ساله اخیر حکومت مشروطه از ۱۱ تن پدران با تحصیلات جدید دانشگاهی، ۳ تن از دانشگاه‌های فرانسه فارغ‌التحصیل شده‌اند و هشت تن دیگر از سویس، روسیه و تهران (هر یک ۲ تن) و ۲ تن نیز از کشورهای بیروت و مصر موفق به دریافت درجه‌های مختلف دانشگاهی لیسانس و دکترا گردیده‌اند.

فصل هیجدهم

سن ورود به هیأت دولت

بیان مشخصات وزیران عصر مشروطیت را با تعیین گروه‌های سنی آنان آغاز می‌کنیم.

از پژوهش ما در این کتاب چنین برمی‌آید، که شخصیت‌های مورد مطالعه غالباً در سنینی بالاتر از ۴۰ سال و در واقع در مرحله پختگی عمر به هیأت وزیران ره جسته‌اند.

مقیاس ما در تعیین این پدیده تجزیه و تحلیل جدول شماره ۱ـ مربوط به سن ورود وزیران به کابینه‌های عصر مشروطیت است. به موجب جدول مذکور، گروه‌های سنی بین ۴۰ تا ۵۰ سال با نسبت ۳۵/۷ درصد اکثریت وزیران دوران هفتاد ساله مشروطیت را دربر می‌گیرد، و گروه‌های بین ۵۰ تا ۶۰ سال در درجه دوم از اکثریت قرار گرفته‌اند. (۲۵/۲ درصد)

جالب آنکه در گروه نخستین، شماره وزیران بین ۴۵ تا ۵۰ (با نسبت ۱۹/۵ درصد) از گروه‌های بین ۴۰ تا ۴۵ سال و بطور کلی در جمع گروه‌های مختلف دیگر افزونتر است و روشنگر این نکته است که با اینکه برای تصدی منصب وزارت از نیروهای جوان استفاده شده است با اینهمه توجه به تجربه و سوابق اداری وزیران،

جدول شماره ۱ـ سن ورود به کابینه در طول تاریخ مشروطیت

گروه‌های سنی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
گروه‌های بین ۳۰ ۲۵	۳	۰/۷
گروه‌های بین ۳۵ ۳۰	۱۳	۳/۲
گروه‌های بین ۴۰ ۳۵	۳۵	۸/۶
گروه‌های بین ۴۵ ۴۰	۶۶	۱۶/۳
گروه‌های بین ۵۰ ۴۵	۷۹	۱۹/۵
گروه‌های بین ۵۵ ۵۰	۶۲	۱۵/۳
گروه‌های بین ۶۰ ۵۵	۴۰	۹/۹
گروه‌های بین ۶۵ ۶۰	۲۴	۵/۹
گروه‌های بین ۷۰ ۶۵	۱۱	۲/۷
گروه‌های بین ۷۵ ۷۰	۴	۱
گروه‌های بین ۸۰ ۷۵	۱	۰/۲
از ۸۰ ببالا	۱	۰/۲
اظهار نشده	۶۷	۱۶/۵۰
جمع	۴۰۶	۱۰۰

اکثریت آنان را در گروه‌های سنی فرزانگی و پختگی قرار داده است.

آمار سنی وزیران بین ۵۰ تا ۶۰ سال (با نسبت ۲۵/۱ درصد) نیز شایان توجه بوده و مبین نظریه مذکور در فوق می‌باشد.

در دو سوی هرم سنی وزیران، از دو گروه سنی جوان و سالخوردگان با نسبتی بشرح زیر می‌توان نام برد.

۱ـ نیروی جوان کمتر از ۴۰ سال (بین ۲۵ تا ۴۰ سال) با ۱۲/۶ درصد.

(گروه‌های سنی بین ۶۰ تا ۸۰)

۲- نیروهای معمر و مسن (گروه‌های سنی بین ۶۰ تا ۸۰ با تجربه‌اندوزیهای بسیار در اداره امور کشور و صحنه‌های سیاسی با نسبت ۱۰/۱ درصد.

در میان گروه‌های سنی پایین‌تر از ۴۰ سال، نسبت وزیران جوان با سنی بین ۳۵ تا ۴۰ سال (با نسبت ۸/۶ درصد) درخور یادآوری می‌باشد. جالب آنکه نخست وزیران برخلاف سنت در مواردی چند از میان رجال بسیار جوان بین ۲۵ تا ۳۰ سال (با نسبت ۰/۷۴ درصد) و ۳۰ تا ۳۵ درصد (با نسبت ۳/۲ درصد) اعضاء هیأت دولت خود را برگزیده‌اند.

در دوره‌هایی از تاریخ سیاسی مشروطیت، گذشته از مقاصد سیاسی و وقایع و حوادثی چند، مراکز قدرت و رؤسای دولت را برآن داشته است تا از تجربیات سیاسی پاره‌ای از رجال معمر با همه کهولت و کبر سن برای تصدی مسند وزارت استفاده کنند، بطوری که جدول ما گویای آنست در میان ۴۰۶ تن وزیران طول مدت مشروطیت ۲ تن بالاتر از ۷۵ سال و ۸۰ سال داشته‌اند.

از ذکر شماره وزیرانی که بین ۷۰ تا ۷۵ سال همچنان مسئولیت سنگین وزارت را برعهده گرفته‌اد (۴ تن از کل جمعیت) و همچنین آنانی که بین ۶۵ تا ۷۰ سال همچنان برسرکار وزارت بوده‌اند (۱۱ تن از مجموع ۴۰۶ تن) نباید غفلت کرد.

اما اگر به گروه‌های سنی در هر عصر مشروطیت توجه کنیم، معلوم خواهد شد، که در سالهای ببن ۱۲۸۵ تا ۱۳۰۴ شمسی که ما از آن به دورهٔ اول مشروطیت یاد کرده‌ایم از رجال جوان کمتر از ۴۰ سال برای تشکیل کابینه‌های ایران با نسبت بالایی استفاده شده است (با نسبت ۲۱ درصد) و بعد از گروه‌های سنی بین ۴۰ تا ۵۰ سال (با نسبت ۲۵/۴ درصد) اکثریت قابل ملاحظه دارند.

در حالی که در دو عصر حکومت خاندان پهلوی، نسبت این گروه بتدریج سیر نزولی پیدا کرده و از ۲۱/۱ درصد عصر قاجاریان به ۱۳/۵ درصد بعمر سلطنت پهلوی اول و ۷/۲ درصد در دوران حکومت پهلوی دوم می‌رسد.

ولی باید اظهار داشت که در هر سه عصر مشروطیت، در درجه اول از رجالی که عمری را در خدمات دولتی به تجربه‌اندوزی گذرانده‌اند و در واقع می‌توان گفت در سنین آمادگی اداره امور سیاسی کشور بوده‌اند، استفاده شده است، با این تفاوت که باگذشت زمان بر مشروطیت ایران، این گروه‌ها با شماره بیشتر و نسبت بالاتری به

هیأت دولت راه پیدا کرده‌اند بطوری که نسبت گروه‌های سنی بین ۴۰ تا ۵۰ سال، از ۳۵/۴ درصد عصر اول به ۳۵/۹ درصد به عصر دوم و ۳۶/۲ درصد در عصر سوم مشروطیت می‌رسد و دوران انقلاب شاه را نیز نمی‌توان از این شرح خارج دانست چه نسبت ۴۷/۴ درصد این گروه تأیید سخن ما می‌باشد.

با اینهمه یادآور می‌شود که در میان این گروه، وزیران در سنین بین ۴۰ تا ۴۵ سال در دوره اول شماره افزونتری را در برابر وزیران بین ۴۵ تا ۵۰ سال دارند.

جدول شماره ۲ـ سن ورود وزیران به هیات دولت در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
گروه‌های سنی	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
گروه بین ۳۰ ۲۵	۳	۶/۲	-	-	-	-
گروه بین ۳۵ ۳۰	۶	۵/۲	۲	۳/۱	۵	۱/۷
گروه بین ۴۰ ۳۵	۱۵	۱۳/۲	۶	۹/۴	۱۶	۰/۵
گروه بین ۴۵ ۴۰	۱۵	۱۳/۲	۹	۱۴/۱	۴۴	۱۵/۲
گروه بین ۵۰ ۴۵	۱۴	۱۲/۳	۱۴	۲۱/۸	۶۱	۲۱/۱
گروه بین ۵۵ ۵۰	۱۳	۱۱/۴۰	۱۱	۱۷/۲	۴۷	۱۶/۲
گروه بین ۶۰ ۵۵	۵	۴/۴	۵	۷/۸	۳۶	۱۲/۴
گروه بین ۶۵ ۶۰	۶	۵/۲	۴	۶/۲	۲۵	۸/۶
گروه بین ۷۰ ۶۵	۵	۴/۴	۱	۱/۶	۱۳	۴/۵
گروه بین ۷۵ ۷۰	۱	۰/۹	-	-	۹	۳/۱
گروه بین ۸۰ ۷۵	۱	۰/۹	-	-	۲	۰/۷
گروه بین از ۸۰ سال به بالا	۱	۰/۹	-	-	-	-
اظهار نشده	۲۹	۲۵/۴	۱۲	۱۸/۸	۳۲	۱۱
جمع کل	**۱۱۴**	**۱۰۰**	**۶۴**	**۱۰۰**	**۲۹۰**	**۱۰۰**

توضیح آنکه از ۲۵/۵ درصد گروه سنی ملحوظ در عصر اول مشروطیت بیش از نیمی از آنان در سالهای عمر بین ۴۰ تا ۴۵ سالگی به وزارت انتخاب شده‌اند در حالی که نسبت همین گروه در دوران سلطنت رضاشاه کاهش داشته و به ۱۴/۱ درصد از مجموع ۳۵/۹ درصد گروه‌های سنی بین ۴۰ تا ۵۰ سال و در عصر محمدرضا شاه به ۱۵/۲ درصد از مجموع ۳۶/۲ درصد گروه ملحوظ می‌باشد.

نکته دیگری که از مداقه در آمار جدول شماره ۲ ـ دستگیر می‌شود نسبت متغیر رجال در سنین پختگی و کاملی (از ۵۰ تا ۶۰ سالگی) در هر یک از اعصار سه گانه حکومت مشروطه بوده است.

از جمله در عصر اول سهم این گروه اندک بوده و در درجه سوم از اکثریت قرار دارد (با ۱۵/۸ درصد) در حالی که در دوران حکومت خاندان پهلوی شماره این

جدول شماره ۳ـ سن ورود وزیران دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی در هیأت دولت

گروه‌های سنی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶	
اظهار نشده	۳	۴
گروه سنی بین ۳۰ ۳۵	۳	۴
گروه سنی بین ۳۵ ۴۰	۱۳	۱۷/۱
گروه سنی بین ۴۰ ۴۵	۲۳	۳۰/۲
گروه سنی بین ۴۵ ۵۰	۱۳	۱۷/۱
گروه سنی بین ۵۰ ۵۵	۱۱	۱۴/۴
گروه سنی بین ۵۵ ۶۰	۷	۹/۲
گروه سنی بین ۶۰ ۶۵	۳	۴
از ۶۵ به بالا	-	-
جمع	۷۶	۱۰۰

گروه افزایش یافتـه، و درجـه دوم اکثریت را تشکیل می‌دهد (با نسبت بیش از ۲۵ درصد) در دوران سلطنت رضاشاه و ۲۸/۶ درصد به عصر حکومت محمدرضا شاه بالغ شده)، در پانزده سال اخیر عصر سوم مشروطیت از رجال در گروه سنی مورد بحث با ۲۳/۷ درصد می‌توان یاد کرد.

همچنانکه در مجموع وزیران بیان داشتیم، گروه‌های سنی بین ۶۰ تا ۷۰ سالگی در میان وزیران عصر مشروطیت نسبت اندک دارد، و اگر از این جنبه سه عصر را در برابر هم قرار دهیم باید بگوییم که در عصر زمامداری سلاطین قاجار نسبت گروه ۶۰ ـ ۷۰ ساله بالغ بر ۱۰ درصد بوده است.

و در عصر دوم مشروطیت، نسبت این گروه نزدیک به ۸ درصد رسیده و در عصر سوم مشروطیت بحدود ۱۳ درصد افزایش یـافته است. و در دوران اخـیر مشروطیت و عصر انقلاب شاه از این گروه با نسبت ۴ درصد ذکری به میان می‌آوریم.

نکته درخور تذکر انتخاب یک تن از رجال معمر در سنی بالاتر از ۸۰ سال برای وزارت در عصر سلطنت پادشاهان قاجار است.

فصل نوزدهم

سوابق شغلی وزیران دوران مشروطیت

شغل اصلی وزیران

در بیان سوابق شغلی وزیران، پژوهش ما این نکات را روشن می‌کند که اکثریت وزیران، شغل اصلی خود را خدمات دولتی و امور اداری ذکر کرده‌اند

شماره این طبقه از وزیران به ۸۷/۷ درصد کل جمعیت مورد مطالعه در مجموع سه عصر مشروطیت می‌رسد و شبهه نیست که این رقم قابل ملاحظه بوده و روشنگر این نکته است که در انتخاب هیأت حاکمه مسأله تجربه و کاردانی در مشاغل اداری و دولتی از عوامل مؤثر بوده و می‌باشد.

بطوری که جدول شماره ۴ـ مربوط به شغل اصلی وزیران نشان می‌دهد، سلاطین وقت کمتر از رجال بدون سوابق خدمات اداری و شاغلان بخش‌های خصوصی برای عضویت در هیأت دولت دعوت بعمل آورده‌اند. رقم ۴/۲ درصد مالکان متنفذ که دارای سوابق خدمت در دستگاههای دولتی نبوده‌اند و از آنان برای تصدی منصب وزارت دعوت بعمل آمده است نسبت بسیار اندکی است.

همچنین وزیرانی که در گروه صاحبان مشاغل عالی تخصصی به شمار آمده‌اند نسبتی بسیار ناچیز دارند (۲/۵ درصد)

جدول شماره ۴ـ توزیع شغل اصلی وزیران دوران مشروطیت

مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
کارمند دولت	۳۳۱	۸۱/۵
کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی	۱۹	۴/۷
کارمند مؤسسات بانکی	۶	۱/۵
نماینده مجلس شورای ملی	۸	۲
مالک	۸	۲
مالک و حکومت	۶	۱/۵
مالک و شاهزادگان درباری	۳	۰/۷
مشاغل تخصصی عالی	۱۰	۲/۵
تاجر	۲	۰/۵
اظهار نشده	۱۳	۳/۱
جمع کل وزیران	**۴۰۶**	**۱۰۰**

نکته جالب توجه این است،که درطول تاریخ بیش ازهفتاد و سه سال حکومت سلطنت مشروط، از طبقهٔ بازاری و سرمایه‌داران ایران کمتر فردی به مداخله مستقیم در سیاست کشور از این بابت و تصدی مناصب حکومتی توفیق یافته است. تعداد ۲ تن وزیر باسابقه کار تجارت در میان جمع ۴۰۶ تن کل وزیران این دوره از تاریخ سیاسی ایران درخور یادآوری است.

شایسته است که اینک نظری به کیفیت اکثریت گروه‌های شغلی وزیران در هر عصر مشروطیت بیفکنیم.

اگر نسبتهای هر دوره را در برابر هم نهیم، باید بگوئیم که در دوران سلطنت قاجار وزیران دارای سابقه اشتغال به امور اداری و خدمات دولتی به موجب جدول شماره ۵ـ بیش از ۷۸ درصد جمعیت مورد مطالعه را تشکیل داده‌اند.

در حالی که در عصر سلطنت رضاشاه و محمدرضا شاه، این گروه رشدی فزونتر یافته و به ۸۹/۱ درصد به عصر دوم و ۸۹/۷ درصد در عصر سوم رسیده است.

همچنانکه در مجموع سه عصر از پیش بیان داشتیم، نسبت رجالی که شغل اصلی آنان تنها اداره املاک مزروعی بوده و به خدمات دولتی روی نیاورده‌اند، در اداره امور مملکتی و بویژه در صحنهٔ سیاست و حکومت کشور بطور مستقیم مسئولیت اجرایی نداشته‌اند بسیار قلیل می‌باشد.

بجا است این پدیده را با اختلافات کمی آنان در هر یک از اعصار سه گانه مشروطیت مورد بررسی قرار دهیم.

جدول شماره ۵ـ شغل اصلی وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
نوع مشاغل	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
کارمند دولت	۸۳	۷۲/۸	۵۶	۸۷/۵	۲۴۳	۸۳/۸
کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی	۵	۴/۴	۱	۱/۶	۱۷	۵/۹
کارمند مؤسسات بانکی	-	-	-	-	۶	۲
نماینده مجلس شورای ملی	۱	۰/۹	۱	۱/۶	۵	۱/۷
مالک	۴	۳/۵	۱	۱/۵	۱	۰/۴
مالک و حکومت	۵	۴/۴	۳	۴/۷	۱	۰/۴
مالک و درباری	۳	۲/۶	-	-	-	-
مشاغل و تخصصی عالی	۳	۲/۶	-	-	۱۰	۳/۴
تاجر	-	-	-	-	۲	۰/۷
اظهار نشده	۱	۸/۸	۲	۳/۱	۵	۱/۷
جمع کل	**۱۱۴**	**۱۰۰**	**۶۴**	**۱۰۰**	**۲۹۰**	**۱۰۰**

جدول شماره ۵ـ توضیح این نکته است که نسبت عمده مالکان در عصر اول مشروطیت در مقایسه با دو عصر دیگر بالا می‌باشد، بطوری که نسبت گروه مورد بحث در دوره مذکور ۱۰/۵ درصد کل جمعیت مورد مطالعه است، در حالی که می‌بینیم که در عصر دوم این نسبت به ۶/۳ درصد و در عصر سوم به ۰/۷ درصد می‌رسد.

آنچه که در آمار دو عصر اول و سوم درخور یادآوری می‌باشد، شماره وزیرانی است که قبل از وزارت به مشاغل ممتاز تخصصی همچون طبابت، وکالت دادگستری، روزنامه‌نگاری و اموری جز اینها بعنوان شغل اصلی، سرگرم بوده‌اند (با نسبت ۷ درصد در عصر اول و ۹/۳ درصد در عصر سوم مشروطیت و دوران سلطنت محمدرضا شاه پهلوی)

در دورانی که از آن بعصر انقلاب رستاخیز یا شاه به بیان دولتمردان عصر یاد شده است، شغل اصلی وزیران همچون دوره‌های دیگر تاریخ سیاسی مشروطیت امور اداری بوده است (با اکثریت ۹۶ درصد) مطلبی که می‌توان اضافه کرد اینست

جدول شماره ۶ـ شغل اصلی وزیران دوران انقلاب شاه (دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی)

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	**۷۶**	
کارمند دولت	۶۴	۸۴/۲
کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی	۹	۱۱/۹
مشاغل تخصصی عالی	۱	۱/۳
درباری	۱	۱/۳
کارمند دولت و مالک	۱	۱/۳
مجهول	-	-
جمع کل	**۷۶**	**۱۰۰**

که یک تن از مجموع ۷۶ تن وزیر مورد بحث در این دوره شغل اصلی خود را علاوه بر خدمات دولتی، کشاورزی و ملکداری قید کرده است و یک تن دیگر نیز از طبابت به وزارت رسیده است. معذالک از این غافل نباید بود که وزیران قبل از انتصاب به عضویت دولت مشاغل متعددی داشته‌اند و به موجب اطلاعاتی که در همین زمینه بدست آورده‌ایم، در اینجا از آن بعنوان مشاغل فرعی و یا مشاغل ثانوی وزیران یاد می‌کنیم.

مشاغل فرعی یا ثانوی وزیران

تجزیه و تحلیل آمارهای مربوط به مشاغل فرعی کل جمعیت وزیران دوران هفتاد ساله مشروطیت روشنگر این نکته است که حدود نیمی از وزیران علاوه بر شغل اصلی و اساسی خود به امور ذوقی دیگری نیز سرگرم بوده‌اند.

نکته مفید ذکر آنکه نسبت قابل توجهی از وزیران تدریس در دانشگاه تهران و مدارس عالی را بعنوان شغل دوم خود (با نسبتی حدود ۱۲ درصد) آورده‌اند.

و نیز عدهٔ قابل ملاحظه‌ای علاوه بر شغل اصلی خود به مشاغل تخصصی عالی بعنوان شغل دوم پرداخته‌اند (با ۱۰/۳ درصد) شماره در خورد توجهی از وزیران نیز در پاسخ مربوط به موضوع مورد بحث، نمایندگی مجلس شورای ملی را شغل فرعی و ثانوی خود ذکر کرده‌اند (با نسبت ۶/۲ درصد کل وزیران دوران مشروطیت)

برخی از جمعیت مورد مطالعه، از شغل فرعی خود با عضویت در هیأت مدیره و مدیریت عامل سازمانهای خیریه (با نسبت ۱/۴۸) و مؤسسات تولیدی و بانکی (با نسبت ۳/۵ درصد) یاد کرده‌اند.

از وزیرانی که کشاورزی (با نسبت ۱/۷ درصد) و تجارت (با نسبت ۰/۳ درصد) بعنوان شغل ثانوی آورده‌اند با اینکه سهم اندکی از جمعیت مورد مطالعه را دربر می‌گیرند باید یاد کنیم.

از نسبت بسیار اندک وزیرانی که قبل از انتصاب به وزارت، اوقاتی از وقت خود رابه تألیف و تحقیق صرف می‌کرده‌اند و آن را بعنوان شغل دوم خود آورده‌اند

جدول شماره ۷ـ توزیع مشاغل فرعی وزیران ایران عصر مشروطیت

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
استاد دانشگاه	۴۶	۱۱/۳
مدیرعامل و عضو هیات‌مدیره سازمانهای خیریه	۶	۱/۵
مشاغل تخصصی عالی	۴۰	۹/۸
تالیف و تحقیق	۳	۰/۷
فعالیتهای اجتماعی	۳	۰/۷
دبیرکل شورای عالی اقتصاد	۱	۰/۳
عضو هیات مدیره و نظارت مؤسسات تولیدی	۶	۱/۵
عضویت در انجمنها و مؤسسات پژوهشی	۱	۰/۳
عضو هیات نظارت در مؤسسات بانکی	۳	۰/۷
آجودان مخصوص شاهنشاهی و خدمات درباری	۳	۰/۷
استاد دانشگاه و مشاغل تخصصی عالی	۲	۰/۵
کشاورزی	۷	۱/۷
تاجر	۱	۰/۳
نماینده مجلس شورای ملی	۲۵	۶/۲
شغل دیگری ندارد	۲۱۰	۵۱/۷
تدریس و تالیف	۱	۰/۳
اظهار نشده	۴۸	۱۱/۸
جمع کل	**۴۰۶**	**۱۰۰**

(با نسبت ۱ درصد) نباید غافل بود

تجزیه و تحلیل ما درباره مشاغل وزیران در هر دوره تاریخ مشروطیت به موجب جدول شماره ۸ـ گواه آنست که در عصر اول مشروطیت، نسبت اندکی از وزیران به مشاغل فرعی خود اشاره کرده‌اند (۲۱/۹ درصد) و اکثریت آنان ظاهراً

جدول شماره ۸ـ مشاغل فرعی وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
نوع مشاغل	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
استاد دانشگاه و مدارس عالی	۶	۵/۳	۸	۱۲/۵	۳۷	۱۲/۸
مدیرعامل وعضوهیات‌مدیره موسسات خیریه	۲	۱/۸	۱	۱/۶	۶	۲/۱
مشاغل تخصصی عالی	۵	۴/۴	۶	۹/۴	۲۸	۹/۷
تالیف و تحقیق	-	-	۳	۴/۷	۱	۰/۳
فعالیتهای اجتماعی	-	-	۱	۱/۶	۳	۱/۰
دبیرکل مؤسسات اقتصادی	-	-	-	-	۱	۰/۳
عضو هیات مدیره مؤسسات تولیدی	۱	۰/۹	-	-	۵	۱/۷
اعضاء مؤسسات و انجمنهای پژوهشی	-	-	۱	۱/۶	۱	۰/۳
هیات نظار مؤسسات بانکی	-	-	-	-	۴	۱/۴
آجودان مخصوص شاهنشاه و خدمات درباری	۱	۰/۹	-	-	۱	۰/۳
استاد دانشگاه و مشاغل تخصصی عالی	-	-	-	-	۲	۰/۷
کشاورزی	۲	۱/۸	۱	۱/۶	۴	۱/۳
تجارت	-	-	-	-	۱	۰/۳
نمایندگی مجلسین	۶	۵/۲	۹	۱۴	۱۱	۳/۸
تدریس و تالیف	۲	۱/۸	-	-	-	-
ریاست هیات امنای دانشگاه	-	-	-	-	۱	۰/۳
شغل فرعی ندارد	۸۰	۷۰/۲	۲۱	۳۲/۸	۱۰۱	۳۴/۸
اظهار نشده	۹	۷/۹	۱۳	۲۰/۲	۶۷	۲۳/۱۰
جمع کل وزیران	**۱۱۴**	**۱۰۰**	**۶۴**	**۱۰۰**	**۲۹۰**	**۱۰۰**

شغل دومی نداشته‌اند (با نسبت ۷۸ درصد)

تعداد قابل ملاحظه‌ای از وزیران این عصر که بسئوال مربوط پاسخ داده‌اند قبل از وزارت به تدریس در سازمانهایی که در حد مدارس عالی و دانشگاه بوده است اشتغال داشته‌اند (با نسبت ۵/۳ درصد کل جمعیت مورد مطالعه) از وزیرانی که نمایندگی مجلس را بعنوان شغل فرعی خود ذکر کرده‌اند در درجه اول از اکثریت می‌توان نام برد (با نسبت ۵/۳ درصد)

وزیرانی که در جنب شغل اصلی خود، به مشاغل تخصصی عالی، همچون طبابت، روزنامه‌نگاری، مشاوره حقوقی و وکالت دادگستری اشتغال داشته‌اند نیز درخور یادآوری می‌باشد. (با ۴/۴ درصد)

امر کشاورزی و تألیف و پژوهش نیز از جمله مشاغل دوم گروه مورد مطالعه بوده است که وزیران دوره اول مشروطیت با نسبت بسیار اندکی به آن می‌پرداخته‌اند (به ترتیب با نسبتهای ۱/۸ درصد و ۰/۹ درصد)

یادآور می‌شود که، دو تن از مجموع وزیران این دوره عضویت در مؤسسات خیریه را به عنوان شغل ثانوی خود ذکر کرده‌اند (با نسبت ۱/۸ درصد جمعیت عصر)

عصر دوم مشروطیت حکایتی دگر دارد، توضیح آنکه از مجموع وزیران این دوره نزدیک به ۳۳ درصد آنان شغل فرعی نداشته‌اند، و از مشاغل فرعی ۲۰/۳ درصد آنان نیز اطلاع دقیق در دست نداشتیم.

و از جمع حدود ۴۷ درصد بقیه، اکثریت با وزیرانی است که نمایندگی ملت را شغل فرعی خود بشمار آورده‌اند (با نسبت ۱۴/۱ درصد) پس از این گروه اشاره به رقم وزیرانی که تدریس در مدارس عالی و دانشگاه را بعنوان شغل دوم خود ذکر کرده‌اند ضرور خواهد بود (با نسبت ۱۲/۵ درصد) و نیز نسبت وزیرانی که در این دوره به اموری از نوع مشاغل تخصصی عالی روی آورده‌اند و در جهت شغل اصلی به آن سرگرم بوده‌اند، درخور ملاحظه می‌باشند و از آن با نسبتی فزونتر از عصر اول مشروطیت می‌توان یاد کرد (با نسبت ۹/۴ درصد کل جمعیت عصر).

نکته گفتنی آنکه حدود ۵ درصد وزیران این عصر، پس از فراغ از گرفتاری

شغل اصلی به تألیف و پژوهش بعنوان شغل دومی پرداخته‌اند. اگر شماره وزیرانی که خود از مؤسسین و اعضاء انجمنهای پژوهشی بوده‌اند (با نسبت ۱/۵۶ درصد) بر این گروه بیفزائیم گروه وزیران مؤلف و محقق شماره قابل توجهی را تشکیل می‌دهد (با نسبت ۶/۳ درصد کل جمعیت)

هر آینه مشاغلی را که وزیران عصر سوم، بعنوان شغل دوم خود از آن نام برده‌اند با عصر مورد گفتگو مقایسه کنیم، درمی‌یابیم‌که‌ازمیان ۴۲ درصد وزیرانی که به خدماتی بعوان شغل دوم سرگرم بوده‌اند، حدود ۱۴ درصد آنان (در درجه اول) استادی دانشگاه و تدریس در مدارس عالی همراه با برنامه کارهای اصلی خود پرداخته‌اند.

و در درجه دوم از کسانی می‌توان سخن گفت که همزمان با انجام مشاغل اصلی به اموری همچون: طبابت، وکالت دادگستری، روزنامه‌نگاری و اموری جز اینها که در گروه مشاغل تخصصی عالی از آن نام برده‌ایم (با نسبت ۹/۷ درصد) اشتغال داشته.

در حالی که برخلاف عصر دوم مشروطیت، شماره وزیرانی که قبل از انتصاب

جدول شماره ۹ـ مشاغل فرعی وزیران دوران انقلاب شاه (بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی)

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶ تن	
مشاغل تخصصی عالی	۱۴	۱۸/۴
تدریس در دانشگاه	۱۶	۲۱/۱
کشاورزی	۱	۱/۳
ندارد	۲۶	۳۴/۲
اظهار نشده	۱۹	۲۵
جمع کل وزیران دوران انقلاب شاه	**۷۶**	**۱۰۰**

بوزارت به نمایندگی مجلسین نیز رسیده‌اند و از آن تحت عنوان شغل دوم خود یاد کرده‌اند در این دوره کاهش داشته و به حدود ۴ درصد می‌رسد.

از وزیرانی که در مؤسسات تولیدی و یا خیریه و جز اینها با سمت عضو یا رئیس هیأت مدیره و مدیرعامل اشتغال داشته‌اند می‌توان ذکری به میان آورد (با ۵/۵ درصد)

اشاره به تعدادی از وزیران که پرداختن به اموری همچون: کشاورزی و تجارت بعنوان شغل دوم خود ذکر کرده‌اند ضرور است (هر یک به ترتیب با نسبت‌های ۱/۴ درصد و ۰/۴ درصد).

توضیح این پدیده در دوران شانزده ساله اخیر حکومت پهلوی دوم نیز حکایت از آن دارد که: در درجه نخست، اکثریت وزیران تدریس در دانشگاه را بعنوان شغل دوم خود آورده‌اند (با نسبت ۲۱ درصد)

درجه دوم از اکثریت نیز از آن وزیرانی است که مشاغل تخصصی عالی را با نسبت بسیار چشمگیری در عهده داشته‌اند (۱۸/۴ درصد کل جمعیت مورد ملاحظه) می‌توان گفت یک تن از مجموع ۷۶ تن وزیران اخیر مشروطیت به امر کشاورزی بعنوان شغل فرعی روی آورده است.

چند شغلی وزیران دوران مشروطیت

از مجموع نتایج بررسی و تحلیل آمارهای مربوط به تقسیمات مشاغل عمده و فرعی و همچنین منابع درآمد وزیران چنین برمی‌آید که اکثریت جامعه مورد مطالعه ما به دو یا چند شغل اشتغال داشته‌اند.

جدول شماره ۱۰ـ مربوط به چند شغلی وزیران دوران ۷۳ ساله مشروطیت گویای این مطلب می‌باشد.

بطوری که تنها ۳۲ درصد وزیران یک شغلی بوده‌اند و از این نسبت حدود ۲۹ درصد آنان وزیرانی بوده‌اند که قبل از وزارت بنا باظهار خودشان تنها به خدمات دولتی پرداخته‌اند و ۱/۵ درصد آنان نیز از ملکداری و کشاورزی بامر خطیر سیاسی وزارت گمارده شده‌اند، و ۱/۷ درصد بقیه نیز به مشاغل تخصصی ممتاز اشتغال

جدول شماره ۱۰ـ وضع توزیع نوع مشاغل وزیران ایران عهد مشروطیت

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
کارمند دولت	۱۱۷	۲۸/۸
کارمند و مالک	۱۶۶	۴۰/۹
کارمند دولت ـ مالک ـ مشاغل تخصصی عالی	۲۶	۶/۴
کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی	۴۶	۱۱/۳
کارمند دولت و تاجر	۱	۰/۳
مالک	۶	۱/۵
مالک و مشاغل تخصصی و نماینده مجلس	۱	۰/۳
مالک و نماینده مجلس	۶	۱/۵
مالک و تاجر	۱	۰/۳
مالک و مشاغل تخصصی عالی	۳	۰/۷
مشاغل تخصصی عالی	۷	۱/۷
مشاغل تخصصی عالی و نماینده مجلس	۲	۰/۵
مالک و تاجر و کارمند دولت	۱	۰/۳
مالک و شاهزادگان درباری	۳	۰/۷
مالک و حکومت	۷	۱/۷
اظهار نشده	۱۳	۳/۲۰
جمع	**۴۰۶**	**۱۰۰**

داشته‌اند.

در جمع گروه ۶۸ درصدی وزیرانی که قبل از وزارت به چند کار می‌پرداخته‌اند بالاترین نسبت را گروه وزیران مالک و کارمند دولت دارند (با نسبت حدود ۴۱ درصد) و پس از آن از وزیرانی می‌توان سخن گفت که علاوه بر اشتغال به مشاغل تخصصی عالی به خدمات اداری نیز روی آورده‌اند (با نسبت ۱۱/۳

درصد).

اگر بر این گروه نسبت افرادی که علاوه بر امور اداری و مشاغل تخصصی عالی از زمره عمده مالکان نیز بوده‌اند بیفزائیم، نسبت قابل توجهی از صاحبان مشاغل تخصصی ممتاز کرسی وزارت را اشغال کرده‌اند (با نسبت ۲۰/۹ درصد)

از آنچه باجمال آمد، دستگیر شد که اکثریت وزیران در درجه اول از بخش‌های دولتی به وزارت ره یافته‌اند و توجه به نسبت حدود ۸۸ درصد کل جمعیت مورد مطالعه ما در طول ۷۳ سال تاریخ مشروطیت ایران ما را باین نظریه رهنمون می‌شود که وزارت قبل از اینکه مفهوم سیاسی داشته باشد، معنی مدیریت امور اداری را در طول تاریخ مورد بررسی داشته و چه در تاریخ ۵۰ سال دوران قبل از مشروطیت و چه در دوران مشروطیت.

با اینهمه می‌توان مدعی شد که بیش از نیمی از وزیران با اینکه مشاغل مختلفی را قبل از وزارت داشته‌اند از جمله عمده مالکان نیز بشمار آمده‌اند (با نسبت ۵۴ درصد)

از توضیحاتی که آوردیم می‌توان چنین نتیجه گرفت که اعضاء هیأت دولت از گروه متعدد و مختلف شغلی: کارمندان دولت، مالکان و روزنامه‌نگاران و پزشگان کشور و مشاورین حقوقی و وکلاء دادگستری (که ما از آنان به گروه مشاغل تخصصی عالی نام برده‌ایم) برگزیده شده‌اند.

باید این نکته را نیز به زبان آورد که در طول سالهای حکومت مشروطه ایران همچنان که از پیش بیان داشتیم، سرمایه‌داران و بازرگانان کمتر توفیقی در شرکت به اداره امور سیاسی کشور داشته‌اند و توجه به آمار وزیران بازرگانان تأئید سخن ما است (با نسبت ۸ درصد کل جمعیت مورد مطالعه).

شبهه نیست که این کیفیت اکثریت گروه‌های شغلی وزیران در هر عصر مشروطیت نیز صادق است. معذالک اشاره به ویژگی هر عصر سیاسی خالی از فایده نخواهد بود.

از اختصاصات عصر اول مشروطیت به موجب جدول شماره ۱۱ این است که با همه اینکه در انتصاب اعضاء هیأت دولتها تلاش شده تا از رجال برگزیده و تجربه‌دیده بخشهای دولتی با نسبتی بسیار قابل توجه استفاده شود (با نسبت ۷۸/۱

جدول شماره ۱۱ـ مشاغل وزیران در هر دوره مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / نوع مشاغل	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
کارمند دولت	۱۰	۸/۸	۱۶	۲۵	۹۴	۳۲/۴
کارمند دولت و مالک	۷۰	۶۱/۴	۳۵	۵۴/۷	۹۷	۳۳/۴
کارمند دولت و مالک و مشاغل تخصصی	۴	۳/۵	۳	۴/۷	۲۵	۸/۶۶
کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی	۵	۴/۴	۴	۶/۲	۴۰	۱۳/۸
کارمند دولت و تاجر	-	-	-	-	۲	۰/۷
مالک	-	-	-	-	۴	۱/۴
مالک و مشاغل تخصصی و نمایندگی مجلس	-	-	-	-	۴	۱/۴
مالک و نماینده مجلس	۵	۴/۴	-	-	۵	۱/۷
مالک و تاجر	-	-	-	-	۲	۰/۷
مالک‌ومشاغل‌تخصصی‌عالی	-	-	۱	۱/۶	۳	۱
مالک و حکومت	۶	۵/۳	۲	۳/۱	۱	۰/۴
مالک‌وتاجروکارمنددولت	-	-	-	-	۲	۰/۷
مالک و شاهزادگان درباری	۲	۱/۷	-	-	-	-
مشاغل تخصصی عالی	۳	۲/۶	-	-	۲	۰/۷
مشاغل تخصصی عالی و نمایندگی	-	-	-	-	۴	۱/۴
اظهار نشده	۹	۷/۹	۳	۴/۷	۵	۱/۷
جمع کل	۱۱۴	۱۰۰	۶۴	۱۰۰	۲۹۰	۱۰۰

درصد کل جمعیت عصر) ولی باید اضافه کنیم، تعداد وزیرانی که قبل از انتصاب به عضویت در قوه مجریه، تنها به امور اداری و خدمات دولتی اشتغال داشته‌اند بسیار اندک می‌باشد و در مجموع نسبتی بالغ بر حدود ۹ درصد کل وزیران دوره مورد بحث را شامل می‌گردیده است.

در حالی که بالاترین نسبت از آن مالکانی است که به خدمات دولتی (با نسبت ۶۱ درصد) روی‌آورده‌اندوگوئی از این راه خواسته‌اند موقعیت خود را بعنوان یک مالک غایب تحکیم بخشند و اگر شماره همین گروه راکه ضمناً به مشاغل تخصصی ممتاز نیز پرداخته‌اند به نسبت مذکور اضافه کنیم، گروه کارمندان اداری و مالک نسبتی بیش از این خواهد داشت و در واقع حدود ۶۵ درصد وزیرا عصر اول مشروطیت را شامل خواهد شد.

بر رویهم می‌توان گفت که با توجه به مشاغل متعددی که وزیران داشته‌اند. نسبت مالکان اراضی مزروعی در همه ادوار تاریخی مشروطیت رقم چشمگیری را ارایه می‌کند.

بطوری که عصر سلطنت خاندان قاجار شماره این گروه به بیش از ۷۶ درصد و در عصر زمامداری خاندان پهلوی به ترتیب به ۶۴/۱ درصد (سلطنت رضاشاه) و ۴۹/۳ درصد (دوران حکومت محمدرضا شاه) بالغ می‌گردد.

یادآور می‌شویم که در عصر اول مشروطیت، نسبت وزیرانی که قبل از وزارت به مشاغل تخصصی عالی اشتغال داشته‌اند در مقایسه با دو عصر دیگر اندک بوده و به ۱۰/۵ درصد جمعیت عصر می‌رسد.

اگر نظر به آمار چند شغلی وزیران عصر دوم مشروطیت بیفکنیم درخواهیم یافت که بالاترین نسبت از آن مالکانی است که به امور اداری نیز روی آورده‌اند. البته علاوه بر فرضیه سابق که در مورد این گروه طرح کرده‌ایم، شاید امکانات بهتر و بیشتر تحصیلی که فرزندان طبقات مالک از آن برخوردار بوده‌اند و موقعیت اجتماعی متمایزی که داشته‌اند، در ره یابی آنان بمواضع قدرت دیوانی و بعد سیاسی موثر بوده است (با نسبت ۶۱/۴ درصد)

اشاره کنیم با اینکه نسبت وزیرانی که از بخش دولتی به هیأت دولت ره یافته‌اد بیش از ۹۰ درصد را شامل می‌گردد، با اینهمه فقط ۸/۸ درصد از این نسبت از

آن رجالی است که منحصراً به خدمات دولتی می‌پرداخته‌اند.

از ذکر شماره وزیران با سابقه خدماتی در دستگاه‌های دولتی و مشاغل ممتاز تخصصی نباید خودداری کرد (با نسبت ۱۲/۵ درصد)

در عصر سوم مشروطیت، نسبت وزیرانی که به کارمندی دولت اشتغال داشته‌اند (با نسبت ۸۹/۱ درصد) بیش از دو عصر دیگر می‌باشد. ولی نکته درخور تذکر را در مقایسه با دو عصر دیگر در فزونی شماره وزیرانی باید دانست که منحصراً به کارمندی دولت اشتغال داشته‌اند (با نسبت ۳۲/۴ درصد)

همچنین از افزایش وزیران با مشاغل ممتاز تخصصی (با نسبت ۲۶/۵ درصد) باید سخن گفت. از پیش اشاره کردیم، صاحبان سرمایه بخش‌های خصوصی و بازرگانان را در عرصه سیاست ایران بعنوان وزیر و عضو هیأت دولت جایگاهی وسیع نبوده است و در طی هفتاد سال عمر مشروطیت فقط ۶ تن از مجموع ۴۰۶ تن وزیر، قبل از وزارت از جمله مشاغل متعددی که داشته‌اند یکی هم تجارت بوده است.

باید افزود که این ۶ تن نیز از گروه وزیران بدون سابقه وزارت در دو عصر سیاسی اول و دوم می‌باشند و به بیان دیگر شرکت تاجرزادگان در هیأت دولت از ویژگیهای عصر سوم مشروطیت است.

اکثریت قاطع وزیران عصر انقلاب شاه (با ۹۸/۲ درصد) از بخشهای دولتی به هیأت وزیران راه یافته‌اند جالب آنکه اکثریت قبل از انتصاب به وزارت منحصراً به امور اداری مشغول بوده‌اند (۴۲/۱ درصد) و تعدادی علاوه بر کارمندی دولت در زمره مالکان املاک مزروعی نیز به حساب آمده‌اند (حدود ۳۲ درصد)

آنچه در جدول شماره ۱۱ و ۱۲ در خور تذکر می‌باشد، افزایش تدریجی نسبت صاحبان مشاغل عالی تخصصی در هیأت وزیران مشروطه می‌باشد، که خود می‌تواند فرضی بر حرکت به سوی (تکنوکراسی را تقویت کند.

بطوری که نسبت این گروه از ۱۰/۵ درصد عصر اول به ۱۲/۵۰ درصد به عصر سلطنت رضاشاه و ۲۶/۵ درصد به عصر سوم و ۲۶/۳ درصد به عصر انقلاب و رستاخیز می‌رسد.

جدول شماره ۱۲ـ چند شغلی وزیران دوران انقلاب شاه (دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی)

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	**۷۶ تن**	
کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی	۱۴	۱۸/۴
کارمند دولت	۳۲	۴۲/۱
کارمند دولت و مالکیت	۲۴	۳۱/۶
کارمند دولت ـ مالک ـ مشاغل تخصصی عالی	۵	۶/۶
صاحبان مشاغل تخصصی عالی	۱	۱/۳
جمع	**۷۶**	**۱۰۰**

رابطه شغل وزیران با شغل پدر آنان

برآنچه در باب مشاغل وزیران گفتیم، این نکته را می‌افزاییم که اکثریت افراد جمعیت مورد مطالعه ما، به دنبال مشاغل پدری رفته‌اند. جدول شماره ۱۳ـ روشن می‌کند که در میان ۳۳۱ تن وزیران باسابقه خدمات دولتی پدرانشان نیز به مشاغل دولتی پرداخته‌اند (بیش از ۵۵ درصد) آنان.

و در درجه دوم با ۱۳/۹ درصد پدری مالک داشته‌اند. نکته گفتنی در باب این گروه شماره وزیرانی است که در جهتی خلاف مشاغل پدری گام برداشته‌اند شماره ۸/۸ درصد وزیرانی که در دامان پدری بازرگان و پیشه‌ور پرورش یافته و راهی خدمات اداری و دولتی شده‌اند و از این طریق بعالم سیاست ره جسته‌اند تأیید سخن ما است. از ذکر رقم وزیران باسابقه خدمات دولتی که از جامعه روحانیت برخاسته‌اند و به شغل دیوانی پرداخته‌اند سپس به وزارت رسیده‌اند (با ۳/۶ درصد) نباید خودداری کرد.

جدول شماره ۱۳ـ کیفیت رابطه نوع شغل اصلی وزیران با نوع مشا

مشاغل وزیران / مشاغل پدران	کارمند دولت		کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی		مالک		مالک و حاکم		مشاغل تخص	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	…
تعداد	۳۳۱		۱۹		۸		۶		۰	
کارمند دولت	۱۷۰	۵۰/۲۶	۷	۳۶/۸	۱	۱۲/ ۵	-	-	۲	
کارمند دولت و مشاغل تخصصی	۵	۱/۵	۳	۱۵/۸	-	-	-	-	۱	
کارمند و مالک	۵	۱/۵	-	-	۱	۱۲/۵۰	-	-	-	
مالک	۳۰	۹/۲	۱	۵/۳	۴	۵۰	-	-	۱	
مشاغل عالی تخصصی	۸	۲/۴	۴	۲۱/۱	-	-	-	-	۱	
تاجر	۱۷	۵/۲	-	-	-	-	-	-	۱	
تاجروکارمنددولت	۲	۰/۶۰	-	-	-	-	-	-	۱	
تاجر و مالک	۵	۱/۵	-	-	-	-	-	-	-	
روحانی	۱۰	۳/۱۲	۱	۵/۳	-	-	-	-	-	
روحانی و مالک	۲	۰/۶۰	-	-	-	-	-	-	۱	
مالک و حاکم	۴	۱/۲۱	-	-	۱	۱۲/۵۰	۶	-	-	
کارمندبخش خصوصی	۳	۰/۹	-	-	-	-	-	-	-	
سلطنت	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
شاهزادگان درباری	۲	۰/۶	-	-	-	-	-	-	-	
شغل آزاد	-	-	۱	۵/۲	-	-	-	-	-	
زارع	۲	۰/۶۰	-	-	-	-	-	-	-	
اصناف	۵	۱/۵۱	-	-	-	-	-	-	-	
نماینده مجلس شورای ملی	۲	۰/۶۰	۲	۱۰/۵	-	-	-	-	-	
اظهار نشده	۵۹	۱۷/۸۱	-	-	۱	۱۲/۵۰	-	-	۳	
جمع کل وزیران	۳۳۱	۱۰۰	۱۹	۱۰۰	۸	۱۰۰	۶	-	۱۰	۰

نان در طول تاریخ مشروطیت

د موسسات بانکی	شاهزادگان درباری و مالک		تاجر		نماینده مجلس		اظهار نشده		جمع کل	
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۶	۳		۲		۸		۱۳		۴۰۶	
-	-	-	۱	-	۲	-	-	-	۱۸۷	۴۶/۱
-	-	-	-	-	-	-	-	-	۹	۲/۲
-	-	-	-	-	-	-	-	-	۶	۱/۵
-	-	-	-	-	-	-	-	-	۳۷	۹/۲
-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱۳	۳/۲
-	-	-	۱	-	-	-	-	-	۱۹	۴/۴
-	-	-	-	-	-	-	-	-	۲	۰/۵
-	-	-	-	-	-	-	-	-	۶	۱/۵
-	-	-	-	-	۳	-	-	-	۱۵	۳/۷
-	-	-	-	-	-	-	-	-	۲	۰/۵
-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱۱	۲/۷
-	-	-	-	-	-	-	-	-	۳	۰/۸
-	۱	-	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۳
-	۲	-	-	-	-	-	-	-	۴	۱/۰
-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۳
-	-	-	-	-	-	-	-	-	۲	۰/۵
-	-	-	-	-	-	-	-	-	۵	۱/۲
-	-	-	-	-	۱	-	-	-	۵	۱/۲
-	-	-	-	-	۲	۱	۱۳	-	۷۸	۱۹/۲
-	۳	-	۲	-	۸	-	۲۱	۱۰۰	۳	۱۰۰

اگر به گروه وزیرانی که علاوه بر سابقه خدمات دولتی به مشاغل ممتاز تخصصی نیز اشتغال داشته‌اند توجه کنیم، ملاحظه خواهیم کرد که از جمع ۱۹ تن گروه مذکور، ۷ تن از آنان پدری با سابقه خدمات دولتی داشته‌اند و در مورد ۴ تن از آنان، پدر نیز تنها به مشاغل تخصصی عالی هم‌چون: وکالت دادگستری، طبابت و روزنامه‌نگاری و اموری جز اینها پرداخته است. و پدران ۳ تن از وزیران این گروه، علاوه بر مشاغل تخصصی به امور دولتی نیز اشتغال داشته‌اند.

گروه وزیران مالک نیز، طبعاً با شماره ۱۲ تن از جمع ۱۴ تن این گروه خود نیز پدری مالک داشته‌اند.

درباره مشاغل پدران وزیرانی که از مشاغل ممتاز تخصصی به وزارت رسیده‌اند می‌توان چنین آورد که به امور مختلفی همچون خدمات دولتی (۲ تن) و کشاورزی، تجارت، مشاغل تخصصی عالی (هر یک تن) اشتغال داشته‌اند.

از ۸ وزیری که شغل اصلی خود را نمایندگی ملت ذکر کرده‌اند، پدر ۳ تن آنان روحانی و ۲ تن کارمند و دولت و یک تن نیز نماینده مجلس شورای ملی بوده‌اند.

چون درباره جمع وزیران سخن رفت، ضرور است مجملی نیز در باب کیفیت ترکیب آنان در هر عصر مشروطیت گفته شود.

جدول شماره ۱۴ و ۱۵ و ۱۶ حکایت از آن دارد که در عصر اول مشروطیت از جمع ۸۴ تن گروه وزیران کارمند دولت، ۸۷/۶ درصد، پدرانی کارمند داشته‌اند (در مرتبه اول)

اگر آمارهای مربوط به پدران کارمند دولت در عصر دوم و سوم را ملحوظ داریم، معلوم می‌آید که همین کیفیت اکثریت با نسبت ۶۹/۶ درصد در عصر سلطنت پهلوی اول و ۴۷/۳ درصد دوران زمامداری پهلوی دوم حفظ شده است.

اما در مرحله دوم از اکثریت، پدران این گروه از وزیران به ترتیب با نسبت ۱۴/۴ درصد درعصرقاجاریان‌ونسبت ۱۴/۳ درصد عصر رضاشاه و ۱۴/۴ درصد عصر محمدرضا شاه به کشاورزی و ملکداری بعنوان شغل اصلی اشتغال داشته‌اند.

مراتب بعدی از اکثریت را در سه عصر یکسان نمی‌بینیم، توضیح آنکه دوران زمامداری پادشاهان قاجار، اکثریت پدر وزیران کارمد اداری را، تاجران‌وصاحبان مشاغل تخصصی ممتاز (به ترتیب هر یک ۳ تن از مجموع ۸۴ تن) تشکیل داده‌اند.

جدول شماره ۱۴ـ رابطه نوع شغل وزیران با نوع شغل پدر آنان در دوره اول مشروطیت

نوع شغل وزیران / نوع مشاغل پدر وزیران	کارمند دولت		کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی		نماینده مجلس شورای ملی		مالک		مالک و حکومت		مالک و شاهزادگان درباری		مشاغل تخصصی عالی		اظهار نشده		جمع	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
	۸۴		۵		۱		۴		۵		۳		۳		۹		۱۱۴	
کارمند دولت	۶۱	۷۲/۵	۲	۴۰	۱	-	۱	-	-	-	۲	-	-	-	-	-	۶۷	۵۸/۷
کارمند دولت و ومشاغل تخصصی عالی	۱	۱/۲	۲	۴۰	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	۴	۴/۵
کارمنددولت ومالک	۳	۳/۵	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۳	۲/۶
کارمندوتاجر	۱	۱/۲	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۹
مالک وحاکم	۲	۲/۴	-	-	-	-	۱	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۳	۲/۶
مالک	۵	۶	-	-	-	-	۲	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	۸	۷/۰
اصناف	۳	۲/۴	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۲	۱/۸
روحانی	۱	۱/۲	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	۲	۱/۸
سلطنت	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	-	-	۱	۰/۹
شاهزادگان درباری ومالک	۲	۲/۴	-	-	-	-	۵	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۷	۶/۱
نماینده مجلس شورای ملی	۱	۱/۲	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۹
مشاغل تخصصی عالی	۱	۱/۲	۱	۲۰	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۲	۱/۸
اظهار نشده	۴	۴/۸	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۹	-	۱۳	۱۱/۴۰
جمع کل	۸۴	۱۰۰	۵	-	۱	-	۴	-	۵	-	۳	-	۳	-	۹	-	۱۱۴	۱۰۰

جدول شماره ۱۵ـ رابطه نوع شغل وزیران با نوع شغل پدر آنان در دوره دوم مشروطیت

نوع مشاغل وزیران	کارمند دولت		کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی		مالک		مالک و حکومت		نماینده مجلس شورایعالی		اظهار نشده		جمع مشاغل	
نوع مشاغل پدر وزیران	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد	۵۶		۱		۱		۳		۱		۲		۶۴	
کارمند دولت	۳۸	۶۷/۹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۳۸	۵۹/۵
کارمند دولت و تاجر	۱	۱/۸	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۱/۶
مالک	۶	۱۰/۷	-	-	۱	-	۱	-	-	-	-	-	۸	۱۲/۵۰
مالک وکارمند دولت	۲	۳/۶	۱	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۳	۴/۷
مالک و حاکم	-	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	-	-	۱	۱/۶
روحانی	۳	۵/۴	-	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	۴	۶/۲
تاجر	۲	۳/۶	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۲	۳/۱
اظهار نشده	۴	۷	-	-	-	-	۱	-	-	-	۲	-	۷	۱۰/۹
جمع مشاغل پدر وزیران	۵۶	-	۱	-	۱	-	۳	-	۱	-	۲	-	۶۴	۱۰۰

و در عصر زمامداری رضاشاه، پدران روحانی (۳ تن از مجموع ۵۶ تن) و در دورا سلطنت محمدرضا شاه، پدران بازاری، اعم از تاجر و یا اصناف (با ۲۵ تن از مجموع ۲۴۳ تن وزیر دارای سابقه کارمندی دولت) اکثریت را دربر می‌گرفته‌اند.

وزیرانی که شغل اصلی خود را خدمات دولتی همراه با مشاغل تخصصی عالی آورده‌اند نیز در هر عصر مشروطیت پدرانی صاحب مشاغل ذیل داشته‌اند.

دوران اول مشروطیت از ۵ تن وزیران این گروه، پدر ۲ تن آنان تنها به امور دولتی پرداخته‌اند و ۲ تن دیگر علاوه بر خدمات دولتی به مشاغل ممتاز تخصصی نیز اشتغال داشته است و اگر یک تن پدر دیگر وزیران این گروه راکه صاحب مشاغل تخصصی بوده و بر شماره مذکور در فوق بیفزائیم، اکثریت وزیران این گروه شغل پدری را بعنوان شغل اصلی خود انتخاب کرده‌اند.

عصر سوم مشروطیت نیز، از جمع ۱۷ تن وزیری که به مشاغل همچون طبابت و وکالت دادگستری و مشاوره حقوقی یا روزنامه‌نگاری پرداخته و در عین حال به خدمات دولتی نیز روی کرده‌اند پدر ۵ تن آنان از جمله گروه کارمندان دولت می‌باشد و ۴ تن به مشاغل تخصصی عالی اشتغال داشته‌اندوبقیه‌پدران‌درگروه‌های مختلف شغلی: کشاورزی (۲ تن) تجارت (یک تن) وکالت مجلس شورای ملی (۲ تن) و پیشوائی مذهبی (یک تن) قرار دارند.

اگر به پدرانی که دارای مشاغل تخصصی ممتاز هستند توجه کنیم و شماره این گروه را با وزیران همین گروه که در عین حال به خدمات دولتی نیز اشتغال داشته‌اند ملحوظ بداریم درخواهیم یافت که اکثریت این گروه از وزیران به خدمات دولتی روی آورده‌اند و تنها ۷ تن از مجموع ۲۷ تن گروه فوق‌الذکر به تعقیب شغل پدری رغبت نشان داده‌اند، و حدود ۶ تن دیگر از این گروه نیز پدری مالک داشته‌اند.

از آمارهای مربوط به‌وزیران‌مالک‌در جمعیت عصر اول برمی‌آید که ازکل ۱۲ تن افراد مذکور در فوق، پدر ۳ تن آنان کارمند دولت و هشت تن دیگر مالک بوده‌اند.

عصر دوم مشروطیت نیز وزیران مالک با اکثریت ۳ تن از مجموع ۴ تن مالکزاده بوده‌اند.

در عصر سوم مشروطیت، تعداد وزیران مالک که به مشاغل دیگری نپرداخته‌اند و صرفاً بامر ملکداری اشتغال داشته‌اند بسیار اندک بوده و فقط به ۲ نفر

جدول شماره ۱۶ـ رابطه نوع مشاغل وزیران دوران سوم مشروطیت با نوع مشاغل پدر آنان

شغل وزیران / شغل پدر وزیران	کارمند دولت		کارمند دولت مشاغل تخصصی عالی		مالک		مالک‌وحکومت نواحی		مشاغل تخصصی عالی		کارمندموسسات بانکی		تاجر		نماینده مجلس شورای ملی		اظهار نشده		جمع کل	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد	۲۴۳		۱۷		۱		۱		۱۰		۶		۲		۵		۵		۲۹۰	
کارمند دولت	۱۰۶	۴۳/۶۲	۵	۲۹/۴	-	-	-	-	۲	-	۴	-	-	-	۱	-	۱	-	۱۱۹	۴۱/۰
کارمند و مشاغل تخصصی	۴	۱/۶۵	۱	۵/۹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۵	۱/۷
کارمند و مالک	۳	۱/۲۳	۱	۵/۹	-	-	-	-	۱	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۵	۱/۷
کارمند و تاجر	۲	۰/۸۲	۱	۵/۹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۳	۱/۰
مالک	۲۳	۹/۴۶	۱	۵/۹	۱	-	-	-	۱	-	۱	-	-	-	-	-	-	-	۲۷	۹/۴
مالک و روحانی	۲	۰/۸۲	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۲	۰/۷
مالک و حاکم	۲	۰/۸۲	۱	۵/۹	-	-	۱	-	-	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	۵	۱/۷
مالک و تاجر	۵	۲/۰۵	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۵	۱/۷
مشاغل تخصصی عالی	۷	۲/۸۸	۴	۲۳/۵	-	-	-	-	۲	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	۱۴	۴/۸
کارمند موسسات بانکی	۱	۰/۴۱	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۴
کارمند موسسات غیردولتی	۳	۱/۲۳	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۳	۱/۰
روحانی	۱۱	۴/۵۳	۱	۵	-	-	-	-	۱	-	-	-	-	-	۲	-	-	-	۱۵	۵/۳
نماینده مجلس شوارملی	-	-	۲	۱۱/۷	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۲	۰/۷
تاجر	۱۵	۶/۱۷	-	-	-	-	-	-	۱	-	۱	-	۱	-	-	-	-	-	۱۸	۶/۲
اصناف	۳	۱/۲۳	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۳	۱/۰
زارع	۲	۰/۸۲	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۲	۰/۷
اظهار نشده	۵۴	۲۲/۲۲	-	-	-	-	-	-	۲	-	-	-	۱	-	-	-	۴	-	۶۱	۲۱/۰
جمع‌کل	۲۴۳	-	۱۷	-	۱	-	۱	-	۱۰	-	۶	-	۲	-	۵	-	۵	-	۲۹۰	۱۰۰

بالغ می‌شده است بطوری که سوابق شغلی پدرانشان نشان می‌دهد، پدر هر دو تن صاحب املاک مزروعی بوده و بکار ملکداری و کشاورزی اشتغال داشته‌اند.

منابع درآمد وزیران

ملاک دیگر در تعیین طبقه، روشن ساختن منبع درآمد وزیران می‌باشد تجزیه و تحلیل داده‌های مربوط به منابع درآمد گروه مورد پژوهش گواه آنست که درآمد بیش از نیمی از وزیران ایران عصر مشروطیت از راه عواید ملکی تأمین می‌شده است (با ۵۶/۹ درصد) معذالک از آنجاکه درآمد اکثریت آنان از یک طریق نبوده و به موجب جدول شماره ۱۷ عواید حاصل از راه‌های مختلف، درآمد وزیران را تشکیل

جدول شماره ۱۷ـ توزیع منابع درآمد وزیران ایران عصر مشروطیت

منابع درآمد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
کارمندی دولت	۱۰۴	۲۵/۶
کارمندی و مشاغل تخصصی عالی	۲۷	۶/۷
کارمندی و مشاغل تخصصی عالی و مالکیت	۶	۱/۵
کارمندی و مالکیت	۹۱	۲۲/۴
کارمندی و شغل آزاد	۳	۰/۷
کارمند و تجارت	۲	۰/۵
مالکیت	۱۱۰	۲۷/۱
مالکیت و مشاغل تخصصی عالی	۲۱	۵/۲
مالکیت و تجارت	۳	۰/۷
مشاغل تخصصی عالی	۱۷	۴/۲
اظهار نشده	۲۲	۵/۴
جمع کل	**۴۰۶**	**۱۰۰**

می‌داده، شایسته است که بشرح کیفیت این پدیده بپردازیم.

اگر نسبتهای مربوط به وزیرانی راکه از راه مالکیت عوایدی داشته‌اند ملحوظ بداریم، درخواهیم یافت که از جمع ۵۶/۹ درصد گروه وزیران مالک، بیش از ۲۷ درصد آنان منبع درآمد خود را تنها عواید ملکی ذکر کرده‌اند، در حالی که ۲۲/۴ درصد مالکیت و حقوق دولتی را منبع درآمد خود آورده‌اند، و بیش از ۵ درصد علاوه بر مالکیت از طریق مشاغل ممتاز تخصصی نیز درآمد داشته‌اند.

در جمع گروه وزیران که حقوق دولتی را نیز از منابع درآمد خود بشمار آورده‌اند (با ۵۷/۴ درصد کل جمعیت مورد بررسی) تنها ۲۵/۶ درصد حقوق دولتی را بعنوان منبع اصلی درآمد معرفی کرده‌اند، و بقیه آنان با نسبتهای اندک عواید حاصل از مشاغل ممتاز تخصصی را نیز به عنوان منبع درآمد خود (با ۶/۷ درصد) قید کرده‌اند و ۲۴ درصد بقیه گروه وزیرانی که منابع درآمد آنان را مزایا و حقوق دولتی بشمار آورده‌ایم عواید حاصل از ملکداری نیز بر میزان درآمدشان می‌افزوده است.

شماره وزیرانی که از طریق شغلهای ممتاز تخصصی چون وکالت دادگستری، طبابت، روزنامه‌نگاری، مشاوره حقوقی و اموری جز اینها نیز علاوه بر مالکیت و کارمندی دولت درآمد داشته‌اند، هرچند سهمی اندک را در مجموع دارد، با اینهمه اشاره به آن خالی از فایده نخواهد بود.

بطوری که جدول شماره ۱۷ نشان می‌دهد، از میان جمع ۴۰۶ تن وزیران عصر مشروطیت ۱۷/۴۹ درصد آنان از طریق مشاغل عالی تخصصی درآمدهایی داشته‌اند.

با اشاره باین نکته که از این نسبت، تنها ۴/۲ درصد عواید حاصل از این راه، تنها منبع درآمدشان بوده است.

از اشاره به تعداد بسیار اندک وزیرانی که از طریق تجارت و سرمایه‌گذاری عوایدی داشته‌اند با ۱/۲ درصد نباید خودداری کرد.

آنچه در باب کل وزیران دوران هفتاد ساله مشروطیت بیان نمودیم، درباره هر عصر نیز صادق است.

جدول شماره ۱۸ روشن می‌کند، در عصر سلطنت قاجاریان جمع وزیرانی که

جدول شماره ۱۸ـ منابع درآمد وزیران در هر دوره مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
منابع درآمد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
کارمندی دولت	۱۲	۱۰/۵	۱۱	۱۷/۲	۹۷	۳۳/۴
کارمندی دولت و مشاغل عالی تخصصی	۳	۲/۶	۲	۳/۱	۲۶	۹
کارمندی دولت و مالک	۳۴	۲۹/۸	۲۰	۳۱/۳	۴۹	۱۶/۹
کارمندی‌دولت،مالک،مشاغل تخصصی عالی	۲	۱/۸	-	-	۷	۲/۴
کارمندی دولت و تجارت	-	-	-	-	۲	۰/۷
املاک مزروعی و مستغلات	۵۲	۴۵/۶	۱۹	۲۹/۷	۵۳	۱۸/۳
مالک‌ومشاغل‌تخصصی‌عالی	۲	۱/۸	۵	۷/۸	۱۹	۶/۶
املاک مزروعی و تجارت	-	-	-	-	۳	۱/۰
مشاغل تخصصی عالی	۲	۱/۸	۲	۳/۱	۱۶	۵/۵
حقوق نمایندگی و تدریس	-	-	۱	۱/۶	-	-
مالکیت و حکومت	-	-	-	-	۱	۰/۳
اظهار نشده	۷	۶/۱	۴	۶/۲	۱۷	۵/۹
جمع کل	**۱۱۴**	**۱۰۰**	**۶۴**	**۱۰۰**	**۲۹۰**	**۱۰۰**

عواید ملکی یکی از راه‌های منابع درآمد آنان بوده است بالغ بر ۷۸/۹ درصد می‌باشد که از این نسبت تعداد قابل توجهی عواید ملکی تنها منبع درآمد آنان بوده است (۴۵/۶ درصد) و بقیه علاوه بر درآمد ملکی از راه‌هایی همچون، حقوق دولتی و مشاغل تخصصی ممتاز نیز درآمدی داشته‌اند.

در دوران حکومت رضاشاه، این گروه با ۶۸/۸ درصد دیده می‌شود که از این نسبت ۲۹/۷ درصد عواید ملکی تنها منبع درآمدشان را تشکیل می‌داده است و بقیه

جدول شماره ۲۰ـ رابطه نوع منابع درآمد وزیران دوران مشروطیـ

منبع درآمد وزیران / منبع درآمد پدر وزیران	کارمندی دولت		کارمندی دولت و مشاغل عالی تخصصی		کارمندی‌ومالکیت مشاغل تخصصی		کارمندی دولت و مالکیت		کارمندی دولت شغل آزاد	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد	۱۰۴		۲۷		۶		۹۱		۳	
کارمندی دولت	۱۹	۱۸/۳	۲	۷/۴	-	-	۷	۷/۷	-	-
کارمندی‌دولت‌ودرآمد مشاغل تخصصی	-	-	۲	۷/۴	-	-	۲	۲/۲	-	-
کارمندی و مالکیت و درآمد مشاغل	۱	۱/۱	۲	۷/۴	-	-	-	-	-	-
کارمندی و مالکیت	۲۴	۲۳/۱	۵	۱۸/۵	-	-	۴۶	۵۰/۵	۲	۶۶/۷
کارمندی و شغل آزاد	-	-	-	-	-	-	۱	۱/۱	-	-
کارمندی و تجارت	۱	۱	-	-	-	-	-	-	-	-
مالکیت	۹	۸/۵	۲	۷/۵	۱	۱۶/۷	۲۲	۲۴/۲	-	-
مالکیت و مشاغل تخصصی عالی	-	-	-	-	۳	۵۰	-	-	-	-
مالکیت و تجارت	۳	۲/۹	۱	۳/۷	-	-	۱	۱/۱	۱	۳۳/۳
مشاغل عالی تخصصی	۳	۲/۹	۵	۱۸/۵	۱	۱۶/۷	۲	۲/۲	-	-
مالکیت و کارمندی بخش خصوصی	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
مالکیت و تجارت و شغل آزاد	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
روحانیت	۳	۲/۹	۱	۳/۷	-	-	۲	۲/۲	-	-
مالکیت و روحانیت	۱	۱	-	-	-	-	-	-	-	-
پیشه‌وری	۴	۳/۸	-	-	-	-	-	-	-	-
تجارت	۵	۴/۸	۱	۳/۷	-	-	۱	۱/۱	-	-
تجارت مالکیت و کارمندی	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
اظهار نشده	۳۱	۲۹/۸	۶	۲۲/۲	۱	۱۶/۷	۷	۷/۷	-	-
جمع‌کل	**۱۰۴**	**۱۰۰**	**۲۷**	**۱۰۰**	**۶**	**۱۰۰**	**۹۱**	**۱۰۰**	**۳**	**۱۰۰**

...منابع درآمد پدر آنان

...دی دولت ...جارت		مالکیت		مالکیت و مشاغل تخصصی		مالکیت و تجارت		مشاغل عالی تخصصی		جمع منابع درآمد پدران	
...	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۲		۱۱۰		۳۱		۳		۱۷		۴۰۴	
	-	۹	۸/۲	-	-	-	-	۲	۱۱/۸	۳۹	۹
	-	۱	۰/۹	۱	۴/۸	-	-	۱	۵/۹	۷	۱/۷
	-	۱	۰/۹	۱	۴/۸	-	-	-	-	۵	۱/۲
	-	۳۶	۳۲/۷	۲	۹/۵	-	-	۱	۵/۹	۱۱۶	۲۸/۶
	-	-	-	۱	۴/۸	-	-	-	-	۲	۰/۵
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۳
	-	۵۱	۴۶/۴	۱۱	۵۲/۴	-	-	۴	۲۳/۵	۱۰۰	۲۴/۶
	۵۰	۲	۱/۸	۳	۱۴/۱	۲	۶۶/۷	۱	۵/۹	۱۲	۳
	-	۱	۰/۹	۱	۴/۸	-	-	-	-	۸	۲
	-	۱	۰/۹	-	-	-	-	۲	۱۱/۸	۱۴	۳/۴
	-	۱	۰/۹	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۳
	-	-	-	-	-	-	-	۱	۵/۹	۱	۰/۳
	-	۱	۰/۹	-	-	-	-	۱	۵/۹	۸	۱/۹۷
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۳
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۴	۱
	۵۰	۱	۰/۹	۱	۴/۸	۱	۳۳/۳	۲	۱۱/۷	۱۳	۳/۲۰
	-	۱	۰/۹	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۳
	-	۴	۳/۷	-	-	-	-	۲	۱۱/۷	۵۱	۱۷/۹
	۱۰۰	۱۱۰	۱۰۰	۲۱	۱۰۰	۳	۱۰۰	۱۷	۱۰۰	۴۰۴	۱۰۰

علاوه بر درآمد ملکی از مزایای شغلی دیگری همچون کارمندی دولت (۳۲/۳ درصد) و مشاغل تخصصی ممتاز (۷/۸ درصد) برخوردار بوده‌اند.

اگر عصر سوم و دوران زمامداری محمدرضا شاه را ملحوظ بداریم نسبت گروه وزیرانی که مالکیت را بعنوان یکی از منابع درآمد خود آورده‌اند بالغ بر ۴۵/۵ درصد می‌شود و جمع کسانی که عواید ملکی تنها منبع درآمدشان بوده است بیش از ۱۸ درصد کل جمعیت عصر را دربر می‌گیرد.

توجه به نسبت وزیرانی که حقوق دولتی را از جمله منابع درآمد خود آورده‌اند این نکته را روشن می‌کند که نسبت این گروه با سیر زمان و بتدریج افزایش پیدا می‌کند بطوری که از ۴۴/۷ درصد عصر قاجاریان به ۵۱/۶ درصد به دوران حکومت رضاشاه و ۷۲/۴ درصد بعصر محمدرضا شاه می‌رسد.

هرآینه نظر به نسبت وزیرانی که تنها از طریق حقوق و مزایای کارمندی دولت زندگی خود را اداره می‌کرده‌اند داشته باشیم، آمار جدول شماره ۱۸ حکایت از آن دارد که نسبت این گروه در عصر اول مشروطیت متجاوز از ده درصد کل جمعیت عصر بوده است، و در دوران دوم مشروطیت ۱۷/۲ درصد و بعصر کنونی به ۳۳/۵ درصد افزایش پیدا می‌کند.

اضافه می‌کنیم نسبت وزیرانی که از طریق مشاغل عالی تخصصی نیز درآمدی داشته‌اند همچنان بتدریج افزایش می‌یابد:

بطوری که از ۷/۹ درصد، در عصر اول و حکومت قاجاریان، به ۱۴/۱ درصد بدوران سلطنت رضاشاه می‌رسد (حدود دو برابر عصر اول) و در عصر سوم مشروطیت شماره آن افزایش چشمگیری یافته و به ۲۳/۵ درصد می‌رسد. (حدود سه برابر عصر اول)

لازم به یادآوری است که این گروه از وزیران علاوه بر عواید حاصل از این نوع مشاغل از طریق دیگری نیز عواید داشته‌اند و تعداد آنانی که منبع درآمد خود را تنها مشاغل عالی تخصصی آورده‌اند بسیار اندک است، آمار گویای آنست که در دوران قاجاریان این گروه تنها ۱/۸ درصد کل جمعیت عصر اول بوده و در دوران حکومت رضاشاه ۳/۱ درصد و در عصر سلطنت محمدرضا شاه ۵/۵ درصد می‌باشد.

از بررسی آمار جدول شماره ۱۹- می‌توان چنین استنباط کرد که اصلاحات

جدول شماره ۱۹ـ منابع درآمد وزیران دوران انقلاب شاه (دوران بعد از اجرای اصلاحات ارضی)

منبع درآمد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶	
مشاغل تخصصی عالی و کارمندی دولت	۱۰	۱۳/۱
مشاغل تخصصی عالی	۳	۴
مشاغل تخصصی عالی و کارمندی دولت و مالک	۳	۴
کارمندی دولت	۳۱	۴۰/۸
کارمندی دولت و مالکیت	۲۶	۳۴/۲
مالکیت و مشاغل تخصصی عالی	۱	۱/۳
اظهار نشده	۲	۲/۶
جمع کل	۷۶	۱۰۰

ارضی بویژه در پاسخ وزیران در مورد روشن ساختن منبع درآمد اثر گذاشته است بطوری که تنها ۴۵/۶ درصد وزیران عصر انقلاب شاه عواید ملکی را منبع درآمد خود ذکر کرده‌اند، در حالی که ۹۳/۴۲ درصد آنان درآمد خود را حقوق دولتی ذکر کرده‌اند.

ولی یادآور می‌شود که از جمع گروه ۹۳/۴ درصدی که حقوق دولتی را منبع درآمد آورده‌اند فقط حدود ۴۱ درصد آنان تنها از این طریق امرار معاش می‌کرده‌اند و بقیه آنان از عواید و درآمدهای ناشی از مالکیت و مشاغلی همچون وکالت دادگستری، روزنامه‌نگاری و اموری جز اینها نیز در پاسخ به سئوال ما در مورد منبع درآمد خود ذکری به میان آورده‌اند. که اشاره به نسبت این گروه‌ها خالی از فایده نیست، عواید حاصل از مشاغل ممتاز تخصصی و کارمندی دولت ۱۷/۲ درصد مالکیت و کارمندی دولت ۳۴/۲ درصد است.

یادآور می‌شود که در جمع گروه وزیران دوران بعد از سال ۱۳۴۱ که

دولتمردان عصر مشروطیت از آن به عنوان انقلاب نام برده‌اند بیش از ۲۲ درصد آنان عواید ناشی از مشاغل تخصصی عالی قسمتی از درآمد آنان را تشکیل می‌داده است.

رابطه منابع درآمد وزیران با منابع درآمد پدر

پژوهشی دیگر درباره منابع درامد وزیران، گواه آنست که بین منابع درآمد وزیران با منابع درآمد خانواده آنان بستگی موجود می‌باشد.

توضیح مطلب را باستناد به یافته‌های جدول شماره ۲۰ـ مربوط به رابطه منابع درآمد وزیران دوران مشروطیت با منابع درآمد پدران آنان آغاز می‌کنیم.

نتیجه بررسی آمار مربوط به گروه وزیرانی که از طریق حقوق دولتی و درآمد حاصل از آن تامین معاش می‌کرده‌اند، مبین این نکته است که از جمیع ۱۰۴ تن کسانی که منبع درآمد خود را تنها حقوق دولتی قید کرده‌اند، هرچند منابع درآمد ۴۳/۵ درصد پدران این گروه نیز حقوق و مزایای خدمات دولتی یاد شده است.

با اینهمه باید اضافه کنیم که از این نسبت تنها ۱۸/۲ درصد پدران، ظاهراً از طریق مزایای کارمندی دولت صرفاً گذران زندگی می‌کرده‌اند، و بقیه با نسبت قابل توجهی علاوه بر حقوق دولتی درآمد ملکی نیز داشته‌اند. (۲۳/۱ درصد کل وزیران این گروه)

اگر منبع درآمد پدران وزیران را بر اساس یک منبع ملحوظ داریم درخواهیم یافت که پدر گروه وزیران مورد بحث، همانطور که اشاره کردیم در درجه اول از راه حقوق اداری (با ۴۳/۳ درصد) و در درجه دوم از طریق درآمد ملکی (با ۴۰/۴ درصد) تأمین معاش می‌کرده‌اند.

در میان وزیران مذکور در فوق، نسبت آنانی که پدری صاحب سرمایه و تاجر داشته‌اند و معاش خانواده خود را از این طریق تأمین می‌کرده‌اند درخور یادآوری است (با نسبت ۱۲/۵ درصد)

از بررسی در منبع درآمد پدران وزرایی که هم از عواید ملکی و هم از حقوق دولتی زندگی خود را اداره می‌کرده‌اند چنین برمی‌آید که اکثر پدران این گروه از

صاحبان املاک مزروعی بوده و از درآمد حاصل از کشاورزی تأمین معاش می‌کرده‌اند. و نسبت آنانی که تنها منبع درآمدشان عواید ملکی بوده است حدود ۷۷ درصد می‌باشد. و در میان ۵۶ تن پدری که منبع درآمد آنان را حقوق دولتی یاد کردیم تنها ۷/۷ درصد آنان از حقوق و مزایای دولتی بدون منبع درآمد دیگری زندگی را اداره می‌کرده‌اند.

نسبت وزیرانی که منبع درآمد پدرشان نه از طریق مالکیت و نه از راه حقوق و مزایای دولتی بوده، بلکه از عواید حاصل از مشاغل تخصصی ممتاز و پیشوایی مذهبی (هر یک با نسبت ۲/۲ درصد) تأمی می‌شده است با اینکه بسیار اندک می‌باشد با اینهمه درخور تذکر است.

از پیش آشکار شد، که در برابر قشر وزیرانی که تنها از طریق کارمندی دولت (۱۰۴ تن از مجموع ۴۰۶ تن کل جمعیت مورد مطالعه) تأمین معاش می‌کرده‌اند، قشر وزیران مالک (با ۱۱۰ تن از مجموع ۴۰۶ تن) قرار دارد.

در اینجا سزا است دریابیم، پدران این گروه از وزیران از چه منبعی مخارج زندگی خود را تأمین می‌کرده‌اند.

آمار جدول شمارهٔ ۲۰ـ روشنگر این نکته است که اکثریت پدران این دسته از وزیران مالک بوده‌اند و از راه کشاورزی و درآمد ملکی زندگی خود را اداره می‌کرده‌اند (با نسبت ۸۴/۵ درصد)

شبهه نیست که نسبت پدرانی که تنها از طریق مالکیت درآمد داشته‌اند در این حد از اکثریت نیست ولی تعداد این گروه از پدران با نسبت ۵۲/۴ درصد درخور توجه و شایان بحث خواهد بود و مبین این نکتته است که فرزندان عمده مالکان، با سیر حکومت مشروطه، همچنان موقعیت سیاسی خود را در میان هیأت حاکمه ایران حفظ کرده‌اند.

نسبت وزیرانی که درآمد ملکی آنان جنبه موروثی نداشته و پدر آنان از راه‌های مختلفی همچون حقوق و مزایای دولتی (با نسبت ۸/۲ درصد) و مشاغل ممتاز تخصصی (با نسبت ۴/۵ درصد) و تجارت و کسب (۲/۷ درصد) زندگی خود را اداره می‌کرده‌اند بسیار اندک و جمعاً بالغ بر ۱۲/۷ درصد می‌شود.

اگر گروه وزیران مالک را که در عین حال از درآمدی حاصل از مشاغل

تخصصی عالی امرار معاش می‌کرده‌اند، بر گروه مالکان متصدی منصب وزارت بیفزاییم، نتیجه با احکام گذشته ما تطبیق می‌کند و حکایت از آن دارد که درآمد حاصل از مالکیت وزیران، جنبه ارثی دارد.

بطوری که از جمع ۱۳۱ تن دو گزوه فوق‌الذکر پدر ۱۱۱ تن آنان صاحب املاک (حدود ۸۵ درصد) مزروعی بوده و ۲۰ تن دیگر از طریق درآمد حاصل از خدمات دولتی و مشاغل تخصصی ممتاز و تجارت و کسب امرار معاش می‌کرده‌اند.

در جمع ۱۷ تن وزیرانی که منبع درآمد خود را، عواید حاصل از مشاغل تخصصی عالی ذکر کرده‌اند، اکثریت با آنانی است که پدری مالک داشته‌اند و در مراتب بعدی، کسب درآمد پدران از حقوق دولتی و مشاغل تخصصی عالی (هر یک با ۲۳/۵ درصد) بوده است.

سخن را به کیفیت رابطه منابع درآمد وزیران با منبع درآمد پدران در هر یک از اعصار سه گانه مشروطیت ادامه می‌دهیم.

با استفاده از داده‌های آماری جداول ۲۱ و ۲۲ و ۲۳، به توضیح مطلب می‌پردازیم: گروه وزیرانی که در هر سه عصر، تنها راه درآمد خود را عواید ملکی آورده‌اند، اکثراً پدران آنان نیز از طریق کشاورزی و ملکداری درآمد داشته‌اند بطوری که از جمع ۵۲ تن وزیران این گروه در عصر اول مشروطیت بیش از ۴۲ درصد آنان نیز تنها از طریق مالکیت امرار معاش می‌کرده‌اند، و در عصر دوم مشروطیت از جمع ۱۹ تن گروه مورد نظر ۱۱ تن، و در دوران سوم مشروطیت از ۵۳ تن وزیر مورد بحث ۲۰ تن (۳۷/۷ درصد) منبع درآمد پدرانشان نیز تنها عواید ملکی بوده است.

اگرنظر به منابع درآمد پدرانی که علاوه بر عواید ملکی از راه‌های دیگری، همچون حقوق دولت، مشاغل تخصصی ممتاز و تجارت و جز اینها نیز درآمدی داشته‌اند بیندازیم درخواهیم یافت، که در سه عصر مشروطیت وزیرانی که منبع درآمد خود را فقط عواید ملکی آورده‌اند، زندگی مرفهی حاصل از درآمدهای املاک موروثی داشته‌اند.

و آمار هر عصر گویای این مطلب است، بطوری که عصر سلطنت قاجاریان با ۴۴/۲ درصد

مراتب بعدی از جهت اکثریت را وزیرانی دارند که پدرانشان از طریق حقوق

جدول شماره ۲۱ـ رابطه منابع درآمد وزیران دوره اول مشروطیت با نوع منابع درآمد پدرآنان

منابع درآمد وزیران / منابع درآمد پدران	مالکیت		مالکیت وکارمندی دولت		مالکیت وکارمندی و مشاغل تخصصی عالی		مالکیت و مشاغل تخصصی عالی		کارمندی دولت		کارمندی دولت و مشاغل تخصصی عالی		مشاغل تخصصی عالی		اظهار نشده		جمع منابع درآمد پدران	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد	۵۲		۳۴		۲		۲		۱۲		۳		۲		۷		۱۱۴	
مالکیت	۲۲	۴۲/۳	۷	۲۰/۷	-	-	۱	۵۰	۱	۸/۴	-	-	-	-	-	-	۳۱	۲۷/۳
مالکیت وکارمندی دولت	۲۲	۴۲/۳	۲۰	۵۸/۹	-	-	-	-	۵	۴۱/۷	۱	۳۳/۳	-	-	-	-	۴۸	۴۲/۱
مالکیت و کارمندی دولت‌ومشاغل تخصصی	-	-	-	-	-	-	۱	۵۰	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۹
مالکیت و مشاغل تخصصی عالی	-	-	-	-	۱	۵۰	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۹
کارمندی دولت	۴	۷/۸	۲	۵/۹	-	-	-	-	۴	۳۳/۳	۱	۳۳/۳	-	-	-	-	۱۱	۹/۶
کارمندی دولت و مشاغل تخصصی‌عالی	۱	۱/۹	۱	۲/۹	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۵۰	-	-	۱	۲/۶
کارمندی و مالکیت و تجارت	۱	۱/۹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۹
کارمندی دولت و و شغل آزاد	-	-	۱	۲/۹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۹
مشاغل تخصصی‌عالی	۱	۱/۹	۱	۲/۹	-	-	-	-	-	-	۱	۳۳/۴	-	-	-	-	۳	۲/۶
روحانیت	-	-	۱	۲/۹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۱۴/۳	۲	۱/۷
پیشه‌وری	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۸/۳	-	-	۱	۵۰	-	-	۲	۱/۷
شغل آزاد	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
اظهار نشده	۱	۱/۹	۱	۲/۹	۱	۵۰	-	-	۱	۸/۳	-	-	-	-	۶	۸۵/۷	۱۰	۸/۸
جمع منابع درآمد وزیران	۵۲	۱۰۰	۳۴	۱۰۰	۲	۱۰۰	۲	۱۰۰	۱۲	۱۰۰	۳	۱۰۰	۲	۱۰۰	۷	۱۰۰	۱۱۴	۱۰۰

دولتی امرار معاش می‌کرده‌اند، نسبت این گروه از پدران در عصر اول مشروطیت حدود ۵۴ درصد و در عصر دوم مشروطیت ۴۲/۱ درصد بوده است و در عصر زمامداری محمدرضا شاه حدود ۴۹ درصد می‌باشد.

لازم به یادآوری است که پدران این گروه از وزیران از منابع متعدد دیگری نیز درآمد داشته‌اند و نسبت پدرانی که تنها از طریق حقوق و مزایای دولتی تأمین معاش می‌کرده‌اند اندک بوده است.

بطوری که در عصر اول مشروطیت در داخل ۵۴ درصد گروه پدران با درآمد دولتی فقط ۷/۷ درصد، حقوق دولتی تنها منبع درآمد آنان بوده است و نسبت همین گروه در عصر رضاشاه به ۱۰/۵ درصد می‌رسد، و در عصر سوم مشروطیت بر ۷/۵ درصد بالغ می‌گردد.

در جمع گروه وزیرانی که منبع درآمد آنان از دو راه مالکیت و کارمندی دولت تأمین می‌گردیده است، اکثریت با وزیرانی است که صاحب املاک مزروعی موروثی بوده‌اند. به بیان دیگر درآمد پدرانشان نیز از طریق ملکداری و کشاورزی تأمین می‌شده است.

نسبت این دو گروه از وزیران را در هر یک از اعصار سه گانه تاریخ سیاسی مشروطیت در جداول شماره ۲۱ و ۲۲ و ۲۳ بشرح زیر مشاهده می‌توان کرد.

در دوران سلطنت پادشاهان قاجار، از جمع ۳۴ تن وزیر که از طریق مالکیت و حقوق دولتی امرار معاش می‌کرده‌اند، پدر ۲۰ تن آنان نیز از همین طریق زندگی خود را اداره می‌کرده‌اند (حدود ۵۹ درصد) و پدر ۷ تن دیگر صرفاً از درآمد و عواید ملکی بهره‌مند بوده‌اند.

در عصر سلطنت رضاشاه نیز پدران این گروه از وزیران، اکثراً از دو طریق، عواید ملک مزروعی و حقوق دولتی درآمد داشته‌اند (۱۲ تن از جمع ۲۰ تن وزیری که از دو منبع درآمد مالکیت و کارمندی دولت تأمین معاش می‌کرده‌اند).

یادآور می‌شویم که فقط $\frac{1}{4}$ این گروه از وزیران پدرانشان تنها از راه کشاورزی و مالکیت املاک مزروعی تأمین معاش می‌کرده‌اند.

بر رویهم در جمع گروه وزیرانی که از دو راه مالکیت و کارمندی دولت زندگی خود را تأمین می‌کرده‌اند ۸۵ درصد آنان درآمد ملکی را از پدر به ارث دریافت

جدول شماره ۲۲ـ رابطه نوع منابع درآمد وزیران دوره دوم مشروطیت با نوع منابع درآمد پدر آنان

منابع درآمد وزیران / منابع درآمد پدر وزیران	مالکیت		مالکیت و کارمندی دولت		مالکیت و مشاغل تخصصی		کارمندی دولت		کارمندی دولت و مشاغل تخصصی		مشاغل تخصصی عالی		حقوق نمایندگی		اظهار نشده		جمع منابع درآمد پدر وزیران	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد	۱۹		۲۰		۵		۱۱		۲		۲		۱		۴		۶۴	
مالکیت	۱۱	۵۷/۹	۵	۲۵	۴	۸۰	۱	۹/۱	۱	۵۰	۱	۵۰	-	-	-	-	۲۳	۳۵/۹
مالکیت و کارمندی دولت	۵	۲۶/۳	۱۲	۶۰	-	-	۵	۴۵/۴	-	-	-	-	-	-	-	-	۲۲	۳۴/۴
کارمندی دولت	۲	۱۰/۵	۱	۵	-	-	۱	۹/۱	-	-	۱	۵۰	-	-	-	-	۵	۷/۸
تجارت	-	-	-	-	۱	۲۰	۱	۹/۱	-	-	-	-	-	-	-	-	۲	۳/۱
روحانیت	-	-	-	-	-	-	۲	۱۸/۲	-	-	-	-	-	۱۰۰	-	-	۳	۴/۷
مالکیت و مشاغل تخصصی‌وکارمندی	۱	۵/۳	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۱/۶
تجارت وکارمندی دولت ومشاغل تخصصی عالی	-	-	-	-	-	-	۱	۹/۱	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۱/۶
اظهار نشده	-	-	۲	۱۰	-	-	-	-	۱	۵۰	-	-	-	-	۴	۱۰۰	۷	۱۰/۹
جمع منابع درآمد وزیران	۱۹	۱۰۰	۲۰	۱۰۰	۵	۱۰۰	۱۱	۱۰۰	۲	۱۰۰	۲	۱۰۰	۱	۱۰۰	۴	۱۰۰	۶۴	۱۰۰

جدول شماره ۲۳ـ رابطه نوع منابع درآمد وزیرا

...ابع درآمد وزیران	کارمندی دولت		کارمندی‌ومشاغل تخصصی عالی		کارمندی‌ومالکیت و مشاغل تخصصی عالی		کارمندی دولت و مالکیت		کارمندی دولت و تجارت		
...ع درآمد وزیران	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فر...
تعداد	۹۷		۲۶		۷		۴۹		۲		
...ندی دولت	۱۵	۱۵/۵	۳	۱۱/۵	-	-	-	-	-	-	
...ندی‌دولت‌وشغل ...صی‌عالی	۱	۱	۲	۷/۷	-	-	-	-	-	-	
...ندی و مالکیت ... تخصصی‌عالی	۲	۲/۱	۲	۷/۷	-	-	۱	۲/۱	-	-	
...ندی و مالکیت	۲۲	۲۲/۷	۴	۱۵/۳	۲	۲۸/۶	۲۲	۴۴/۹۰	-	-	
...ند و تجارت	۱	۱	-	-	-	-	-	-	۱	۵۰	
...ند و شغل‌آزاد	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
...ند و تجارت ...کیت	-	-	-	-	-	-	۱	۲/۱	-	-	
...ند و تجارت ...ل تخصصی	۱	۱	-	-	-	-	-	-	-	-	
...ت	۷	۷/۲	۲	۷/۷	۲	۲۸/۶	۱۴	۲۸/۶	-	-	
...ت و مشاغل ...صی عالی	-	-	-	-	۱	۱۴/۳	-	-	-	-	
...ت و تجارت	۲	۲/۱	-	-	-	-	۱	۲	۱	۵۰	
...ت و کارمند ...سات‌غیردولتی	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
...ت و روحانیت	۱	۱	-	-	-	-	-	-	-	-	
...ت و کارمندی ... وبخش‌خصوصی	-	-	-	-	۱	۱۴/۳	-	-	-	-	
...ل تخصصی‌عالی	۲	۲/۱	۴	۱۵/۳	۱	۱۴/۲	۱	۲	-	-	
...نیت	۲	۲/۱	۱	۳/۹	-	-	۳	۶/۱	-	-	
...ت	۵	۵/۱	۱	۳/۹	-	-	-	-	-	-	
...ری	۴	۴/۱	-	-	-	-	-	-	-	-	
...آزاد	-	-	۱	۳/۹	-	-	-	-	-	-	
...نشده	۳۲	۳۳	۶	۲۳/۱	-	-	۶	۱۲/۲	-	-	

... سوم مشروطیت با نوع منابع درآمد پدر آنان

...	مالکیت و مشاغل تخصصی عالی		مالکیت و تجارت		مالکیت و حکومت		مشاغل تخصصی عالی		اظهار نشده		جمع منابع درآمد پدران	
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
	۱۹		۳		۱		۱۶		۱۷		۲۹۰	
۷/۶	۱	۵/۳	-	-	-	-	۱	۶/۳	-	-	۲۴	۸/۳
۱/۹	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۵/۹	۵	۱/۷
-	۲	۱۰/۵	-	-	-	-	-	-	-	-	۷	۲/۴
۳۹/۵	۲	۱۰/۵	-	-	-	-	۲	۱۲/۵	-	-	۷۵	۲۵/۹
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۲	۰/۷
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۳
-	-	-	-	-	-	-	-	-	۲	۱۱/۸	۳	۱
۳۷/۷	۷	۳۶/۸	-	-	-	-	۳	۱۸/۸	-	-	۵۵	۱۹
۱/۹	۳	۱۵/۸	۱	۳۳/۳	-	-	۱	۶/۲	-	-	۷	۲/۴
۱/۹	۳	۱۵/۸	۱	۳۳/۳	۱	۱۰۰	۱	۶/۲	-	-	۱۱	۳/۸
۱/۹	-	-	-	-	-	-	۱	۶/۲	-	-	۲	۰/۷
۳/۸	-	-	-	-	-	-	۱	۶/۲	-	-	۴	۱/۴
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۳
-	-	-	-	-	-	-	۲	۱۲/۵	-	-	۱۰	۳/۴۵
-	۱	۵/۳	-	-	-	-	۱	۶/۳	-	-	۸	۲/۸
۱/۹	-	-	۱	۳۳/۴	-	-	۲	۱۲/۵۰	-	-	۱۰	۳/۴
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۴	۱/۴
۱/۹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۲	۰/۷
-	-	-	-	-	-	-	۱	۶/۳	۱۴	۸۲/۳	۵۹	۲۰/۴
۱۰۰	۳	۱۰۰	۹	۱۰۰	۱۱۴	۱۰۰	۱۶	۱۰۰	۱۷	۱۰۰	۲۹۰	۱۰۰

داشته‌اند.

در دوران حکومت محمدرضا شاه نیز همین ویژگی را می‌توان دریافت، بطوری که نزدیک به نیمی از پدران وزیران این گروه نیز از عواید ملکی و حقوق دولتی بهره‌مند بوده‌اند (بیش از ۴۹ درصد)

حدود ۲۹ درصد این گروه از وزیران، پدرانشان تنها از طریق کشاورزی و درآمدهای حاصل از آن امرار معاش می‌کرده‌اند. بر رویهم نسبت این گروه از وزیران که درآمد ملکی را از پدر به ارث برده‌اند بالغ بر حدود ۸۰ درصد می‌شود که درخور ملاحظه و بحث است.

در عصر اول مشروطیت، هرچند وزیرانی که قبل از وزارت به مشاغل ممتاز تخصصی اشتغال داشته‌اند، تعدادشان اندک است، با اینهمه می‌توان گفت که پدرانشان از راه‌های مختلفی همچون، مالکیت، کارمندی دولت، مشاغل تخصصی و کسب‌های مختلف دیگر تأمین معاش می‌کرده‌اند.

دوران زمامداری پهلوی اول، از جمع ۹ تن وزیری که عواید حاصل از مشاغل ممتاز تخصصی منبع درآمد آنان بوده است، به موجب جدول شماره ۲۲، $\frac{۲}{۳}$ پدران اکثراً از طریق کشاورزی و مالکیت (۶ تن از جمع ۹ تن گروه مورد بحث) امرار معاش می‌کرده‌اند.

در دوران پهلوی دوم که شمارهٔ این گروه از وزیران در مقایسه با دو عصر دیگر مشروطیت افزایش داشته است و از ۹ تن وزیران صاحب مشاغل عالی تخصصی در هر یک از دو عصر اول و دوم مشروطیت به ۶۸ تن در عصر سوم می‌رسد.

جدول شماره ۲۳ نشان می‌دهد که پدران این گروه از وزیران همچون عصر دوم اکثراً از طریق کشاورزی و مالکیت امرار معاش می‌کرده‌اند (۳۷ تن از جمع ۶۸ تن گروه مورد نظر)

و در مرتبه دوم از پدرانی می‌توان نام برد که از حقوق دولتی تأمین معاش می‌کرده‌اند.

درجه سوم از جهت اکثریت از آن وزیرانی است که همچون پدر از طریق عواید ناشی از مشاغل تخصصی ممتاز زندگی را اداره می‌کرده‌اند (۱۸ تن از جمع ۶۸ تن).

جدول شماره ۲۴ـ نمودار توزیع وزیران عمد مالک مشمول قانون اصلاحیات ارضی

ادوار تاریخی مشروطیت		عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
مشمول قانون اصلاحات ارضی		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		۶۰		۴۳		۲۴۲	
مالکین مشمول قانون اصلاحات ارضی		۱۱	۱۸/۳	۱۲	۲۷/۹	۵۸	۲۴
مالکین غیر مشمول		۲۵	۴۱/۷	۱۱	۲۵/۶	۶۴	۲۶/۴
غیرمالک طبق اظهار شخصی		۲	۳/۳	۴	۹/۳	۳۹	۱۶/۱
اظهار نشده		۲۲	۳۶/۷	۱۶	۳۷/۲	۸۱	۳۳/۵
جمع وزیران پاسخ داده		۶۰	۱۰۰	۴۳	۱۰۰	۲۴۲	۱۰۰
مراحل اجرای قانون	مرحله اول	۴	-	۲	-	۱۲	-
	مرحله دوم	۴	-	۲	-	۳۱	-
	مرحله سوم	-	-	-	-	۴	-
	مرحله اول و دوم	۳	-	۴	-	۱۰	-
	مرحله دوم و سوم	-	-	-	-	۱	-
	پاسخ نداده	-	-	۴	-	-	-
جمع کل		۱۱	-	۱۲	-	۵۸	-

ناگفته نماند در مورد تعداد اندکی از وزیران این گروه، درآمد پدران از راه تجارت (با شماره ۷ تن) و پیشوائی مذهبی (با ۴ تن) تأمین می‌شده است.

***

سوابق خدمات اداری وزیران قبل از انتصاب به مقام وزارت

از سخنان گذشته ما برآمد که اکثریت وزیران ایران از میان رجال اداری برگزیده شده‌اند و نیز اشاره کردیم که قشر اداریان باگذشت عمر حکومت مشروطه و توسعه سازمانها و تشکیلات دولتی، قدرت و منزلت اجتماعی ویژه‌ای یافته و در سیاست مملکت جای اشراف و رجال سابق را که قدرت آنان متکی بر مالکیت ارضی بود بتدریج بدست آوردند.

و نیز بجای خودبه‌تلویح آمد، که گروه مالکان برای حفظ منزلت اجتماعی و نفوذ و قدرت گذشته به خدمات دولتی اقبال نمودند و از این طریق موقع سیاسی خود را همچنان حفظ و احیاناً تقویت کردند و دیدیم که این گروه با نسبت بسیار بالایی اعضاء هیأت دولتهای مشروطه را تشکیل داده‌اند.

پس از مقدماتی که گذشت بجا است که به اجمال درباره سوابق خدمات اداری وزیران نیز سخن گوییم و روشن سازیم که با چه درجه و سمتی و درچه نوع خدمات دولتی شروع بکار کرده‌اند.

به موجب جدول شماره ۲۵، وزیران با سابقهٔ خدمات دولتی که عددشان به ۳۶۳ تن از مجموع ۴۰۶ تن وزیران دوران مشروطیت می‌رسد (در واقع ۸۹/۴ درصد کل جمعیت مورد بررسی) بیشتر از میان گروه کارمندان کشوری برگزیده شده‌اند (با نسبت حدود ۶۱ درصد)

اگر ترتیب اکثریت را درگروه کارمندان ملحوظ بداریم، می‌بینیم که درجه دوم اکثریت، کسانی را دربرمی‌گیرد که درگروه کارمندان آموزشی دولت قرار داشته‌اند (۱۳/۱ درصد)

وگروه سوم از اکثریت، به وزیرانی تعلق می‌گیرد که در سازمانها و تشکیلات لشگری مملکت به خدمات نظامی اشتغال داشته‌اند (۱۲/۱ درصد)

اضافه می‌کنیم، کمترین نسبت (۱۰/۵ درصد) از آن وزیرانی است که از قضاوت به وزارت رسیده‌اند. باید توجه داشت که نسبت قضاة کشور در کل کارمندان دولت قلیل است و در نتیجه ۱۰/۵ درصد نسبت بسیار بالایی است.

جدول شماره ۲۵ـ اولین مرحله خدمات دولتی وزیران دوران مشروطیت

	نوع گروه‌های کارمندی دولت	فراوانی	درصد
	تعداد کل وزیران	**۴۰۶**	
کارمندان عالیرتبه	گروه کارمندان عالیرتبه کشوری	۶۶	۱۸/۲
	گروه کارمندان عالیرتبه قضائی	۸	۲/۲
	گروه کارمندان عالیرتبه آموزشی	۲۶	۷/۲
	گروه کارمندان عالیرتبه لشگری	۸	۲/۲
	گروه کارمندان متصدی مؤسسات وابسته به دولت	۶	۱/۷
	گروه کارمندان مشاغل سیاسی	۳	۰/۸
	جمع گروه کارمندان عالیرتبه دولت	**۱۱۷**	**۳۲/۳**
کارمندان عادی دولت	گروه کارمندان عادی کشوری	۱۵۵	۴۲/۷
	گروه کارمندان عادی قضائی	۳۰	۸/۳
	گروه کارمندان عادی آموزشی	۲۵	۵/۹
	گروه کارمندان عادی لشگری	۳۶	۹/۹
	جمع کارمندان عادی دولت	**۲۴۶**	**۶۷/۸**
	جمع کل وزیران کارمند دولت	**۳۶۳**	**۱۰۰**

مطلب مهم دیگر در بحث از گروه وزیران باسابقه کارمندی، اینست که روشن شود، این گروه خدمات اداری را از چه پایه و مرحله‌ای آغاز کرده‌اند.

به بیان دیگر، آیا از بدو استخدام در سلک گروه اداریان عالیرتبه و نخبه بوده‌اند یا بطور طبیعی با طی مراحل مختلف اداری از پائین‌ترین پست اداری شروع نموده و به وزارت و صدارت ختم کرده‌اند.

جدول شماره ۲۵ـ روشن می‌کند که بیش از ۳۲ درصد وزیران کار دولتی خود را از پستها و مقامهای بالای اداری شروع کرده‌اند، یعنی از آغاز در دستگاه‌های

دولتی بچشم عنایت نگریسته شده‌اند.

نکته دیگری که از مداقه در جدول فوق دستگیر می‌شود، اینست که در میان گروه کارمندان عالیرتبه، اولین گروه از نظر اکثریت (۱۸/۲ درصد) وزیرانی را دربر می‌گیرد که بیشتر به خدمات کشوری اشتغال داشته‌اند، و گروه دوم شامل کسانی است که کار دولتی را با تدریس در دانشگاه و مدارس عالی شروع کرده‌اند (۷/۲ درصد) و گروه سوم از اکثریت (۲/۲ درصد) با شخصیتهای ممتازی بوده است که دستگاه قضائی و لشگری مملکت بدون طی مراتب اداری، از وجود آنان در بدو استخدام برای تصدی پستهای حساس و مقامهای بالا استفاده شده است.

اگر وزیران باسابقه کارمندی دولت را در گروه کارمندان عادی منظور بداریم ترتیب اولویت همچنان از آن کارمندانی است که به نوع خدمات کشوری پرداخته‌اند (با نسبت ۴۲/۷ درصد).

پس از آن گروه وزیرانی را می‌توان ذکر کرد که از مشاغل نظامی و لشگرداری با طی مراتب و مناصب به مشاغل عالی سیاسی راه یافته‌اند. (با ۹/۹ درصد)

در درجه سوم، قضات قرار دارند که پس از طی مراحل مختلف قضائی برای تصدی منصب وزارت برگزیده شده‌اند.

شایسته است اینک بحث را به توزیع این پدیده در هر عصر مشروطیت پایان دهیم: از آمارهای جدول شماره ۲۶ـ چنین برمی‌آید که در حدود سالهای بین ۱۲۸۵ تا ۱۳۰۴ شمسی از ۱۱۴ تن جمعیت وزیران این عصر سیاسی، بیش از ۴۲ درصد در بدو خدمت دولت، با تصدی پستهای عالی در تشکیلات مختلف دولتی و وزارتخانه‌ها، در زمره کارمندان عالیرتبه و نخبه اداری قرارگرفته‌اند و ما بجای خود در این باب به تفصیل بیشتری خواهیم پرداخت.

مطلب دیگر آنکه، حدود ۳۵ درصد از وزیران با سابقه کارمندی در این عصر، در آغاز خدمت از جمله کارمندان عالیرتبه کشوری بوده‌اند.

از اشاره به تعداد اندک وزیرانی که (با نسبت ۳/۲ درصد) بدون طی مراحل مختلف اداری با گرفتن مسئولیت نمایندگی سیاسی قبل از وزارت عنوان کارمند دولت را یافته‌اند نباید خودداری کرد.

درگروه وزیرانی که مدارج اداری را تا سطح وزارت بطور عادی طی کرده‌اند و

جدول شماره ۲۶ـ اولین مرحله خدمات دولتی وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / گروه‌های کارمندی دولت		عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
گروه کارمندان عالیرتبه دولت	گروه کارمندان عالیرتبه دولتی	۳	۳/۲	-	-	-	-
	گروه کارمندان کشوری	۳۳	۳۴/۷	۱۳	۲۱/۷	۴۰	۱۵/۳
	گروه کارمندان قضائی	۲	۲/۱	۲	۳/۳	۴	۱/۵
	گروه کارمندان آموزشی	-	-	۲	۳/۳	۲۵	۹/۶
	گروه کارمندان لشگری	۲	۲/۱	۲	۳/۳	۱	۰/۴
	گروه کارمندان موسسات وابسته بدولت	-	-	-	-	۶	۲/۳
جمع کارمندان عالیرتبه دولتی		۴۰	۴۲/۱	۱۹	۳۱/۷	۷۶	۲۹/۱
گروه کارمندان عادی دولت	گروه کارمندان کشوری	۳۸	۴۰	۳۳	۵۵	۱۱۲	۴۲/۹
	گروه کارمندان قضائی	۱	۱/۱	۴	۶/۷	۲۷	۱۰/۳
	گروه کارمندان آموزشی	۴	۴/۲	۲	۳/۳	۲۰	۷/۷
	گروه کارمندان لشکری	۱۲	۱۲/۶	۲	۳/۳	۲۶	۱۰
جمع کارمندان عادی دولتی		۵۵	۵۷/۹	۴۱	۶۸/۹	۱۸۵	۷۰/۹
جمع کل وزیران با سابقه خدمات دولتی		۹۵	۱۰۰	۶۰	۱۰۰	۲۶۱	۱۰۰

نسبت آنان در عصر اول مشروطیت و دوران سلطنت قاجاریان بالغ بر ۵۷/ درصد می‌شود، وزیران با سابقه خدمات کشوری (با نسبت ۴۰ درصد) در انتصاب به وزارت اولویت دارند.

پس از این گروه، از کسانی که با سابقه خدمات لشگری بوده‌اند (۱۲/۶ درصد) و به دنبال آن ازکارمندان آموزشی در سطح پائین‌تر از دانشگاه ذکری به میان می‌آوریم. (۴/۲ درصد)

شاخص عصر خاندان پهلوی، چه در دوران رضاشاه و چه دوران محمدرضا شاه کاهش شماره وزیرانی است که بدون طی مراحل و سلسله مراتب در خدمات دولتی به وزارت رسیده‌اند.

توضیح آنکه، نسبت وزیران نخبه اداری از ۴۰ درصد در عصر اول مشروطیت به ۳۱/۷ درصد در عصر دوم مشروطیت و ۲۹/۱ درصد در عصر سوم و دوران سلطنت محمدرضا شاه رسیده است.

شبهه نیست که در هر ذو دوره سیاسی سلطنت خاندان پهلوی، اکثریت (۲۱/۷ درصد در عصر دوم ۱۵/۳ درصد در عصر سلطنت محمدرضا شاه) با نخبگان کشوری است.

گروه دوم از اکثریت را در عصر سلطنت رضاشاه وزیران نخبه در خدمات دولتی از نوع گروه‌های، قضائی، آموزشی و لشگری تشکیل می دهند (نسبت ۳/۳۳ درصد)

در حالی که در دوران سلطنت پهلوی دوم، گروه دوم از اکثریت با استادان دانشگاه است که ۹/۶ درصد وزیران عصر را دربر می‌گیرد و از آن پس از وزیرانی باید نام برد که در مؤسسات مختلف وابسته به دولت کار اداری را از سطح بالایی شروع کرده‌اند.

در برابر گروه اندک وزیران نخبهٔ دولتی در دو دوره سلطنت خاندان پهلوی باید از افزایش نسبت وزیرانی که خدمت دولت را از پستهای پایین اداری شروع کرده و بتدریج تا مقام وزارت رسیده‌اند سخن گفت.

توضیح آنکه نسبت گروه وزیران باسابقه کارمندی عادی در عصر دوم مشروطیت بالغ بر ۶۸/۴ درصد می‌باشد، که در جمع این گروه، کارمندان کشوری با ۵۵ درصد مرتبه اول از اکثریت را شامل می‌گردند، و در مرتبه دوم وزیران با سابقه قضاوت با نسبت ۶/۷ درصد قرار گرفته‌اند.

در عصر سوم مشروطیت نیز همین کیفیت اکثریت را ملاحظه می‌کنیم: بطوری که نسبت این گروه از وزیران بالغ بر ۷۱ درصد می‌شود.

نکته دیگر اینکه، در دوران سلطنت پهلوی دوم نیز همچون دو عصر دیگر وزیران بیشتر از میان گروه‌های باسابقه خدمات کشوری انتخاب شده‌اند. (نسبت ۴۲/۹ درصد) پس از این گروه از وزیران با سابقه قضایی (در درجه دوم اکثریت با ۱۰/۳۴ درصد) و افسران ارتش (با نسبت حدود ۱۰ درصد) باید یاد کرد.

در سالهای اخیر عصر سوم مشروطیت که از آن بعصر انقلاب شاه یاد می‌شود،همین وضع را در مورد سابقه خدمات دولتی وزیران می‌توان مشاهده کرد.

یافته‌های جدول شماره ۲۷ـ حاکی از آنست که در این دوره برخلاف انتظار نسبت بسیار بالایی از وزیران با سابقه کارمندی دولت، در بدو خدمت در زمره

جدول شماره ۲۷ـ اولین مرحله خدمات دولتی وزیران دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی

نوع گروه‌های کارمندی دولت		فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		۷۶ تن	
کارمندان عالیرتبه‌دولت	کارمند عالیرتبه کشوری	۲۲	۲۹/۰
	کارمند عالیرتبه آموزشی	۷	۹/۲۱
جمع کارمندان عادی دولت		**۲۹**	**۳۸/۱**
کارمندان‌عادی‌دولت	کارمند عادی کشوری	۲۸	۳۶/۸
	کارمند عادی لشگری	۷	۹/۲
	کارمند عادی آموزشی	۴	۵/۳
	کارمند عادی قضائی	۶	۷/۹
جمع کارمندان عادی دولت		**۴۵**	**۵۹/۲**
مجهول		۲	۲/۶
جمع گروه کارمند دولت		**۷۶**	**۱۰۰**

کارمندان عالیرتبه دولت درآمده‌اند (با نسبت ۳۸/۲ درصد)
و تعداد بالایی از این گروه که در واقع می‌توان حدود ۲۹ درصد کل جمعیت عصر مورد ملاحظه دانست، از جمله وزیرانی هستند که به خدمات کشوری اشتغال داشته‌اند.

اضافه می‌شود، در مورد بیش از ۹ درصد وزیران اینعصر نیز شروع کار دولتی آنان با استادی دانشگاه بوده است که ما از آن با عنوان کارمند عالیرتبه آموزشی یاد کرده‌ایم.

از میان گروه بیش از ۵۹ درصد وزیرانی که خدمت دولت را در آغاز با تصدی پستهای پائین اداری شروع کرده‌اند می‌توان گفت: کارمندان کشوری اکثریت دارند (با نسبت ۳۶/۸ درصد) پس از آن ازکارمندان لشگری (با ۹/۲ درصد) باید ذکری به میان آورد.

ناگفته نماند، وزیران با سابقهٔ قضاوت در این دوره نسبت ۷/۹ درصد داشته‌اند.

باید ذکری از شماره وزیرانی که خدمت در دستگاه‌های دولتی را با شغل آموزگاری و دبیری آغاز کرده‌اند و بتدریج به مقام وزارت رسیده‌اند نیز بعمل آید (این گروه ۵/۳ درصد جمعیت وزیران مورد مطالعه را دربر می‌گیرند).

در مباحث پیشین سخن از وزیرانی رفت، که در بدو خدمت طی مراحل اداری با تصدی پستی در سطح عالی وزارتخانه‌ها، در گروه نخبگان اداری قرار گرفته‌اند.

دراینجابی‌مناسبت‌نمی‌داندباتعیین‌سمت و پست آنان در هر یک از انواع خدمات دولتی به مطلب روشنی بیشتری بخشید.

از جدول شماره ۲۸- مربوط به گروه کارمندان عالیرتبه کشوری، این نکته بدست می‌آید که اکثریت وزیران این گروه (با نسبت ۲۵/۸ درصد) در آغاز خدمت، ریاست و مدیریت دوایر مهم وزارتی را به عهده داشته‌اند.

در مورد ۲۲/۷ درصد ازگروه وزیران مذکور، شروع خدمت در دستگاه‌ها و سازمانهای عالیه اداری کشور یعنی در وزارت دربار آنهم با تصدی پست ریاست دربار و مقامات مهم در تشیکلات وزارت دربار بوده است که در اینجا ما از آن با

جدول شماره ۲۸ـ ترکیب گروه وزیران با سابقه کارمندی عالیرتبه کشوری در دوران مشروطیت

نوع خدمات گروه‌های کارمندان عالیرتبه دولت	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	**۴۰۶**	
رؤسای دربار شاهنشاهی و کارمندان عالیرتبه دربار	۱۵	۲۲/۷
مدیران کل وزارتخانه‌ها	۱	۱/۵
نمایندگان عالیرتبه سیاسی	۷	۱۰/۶
مشاورین عالیرتبه سیاسی	۲	۳/۰
مهندسین عالیرتبه وزارتی	۷	۱۰/۶
استانداران و حکام محلی	۸	۱۲/۱
فرمانداران	۱	۱/۵
رؤسای عالیرتبه دوایر وزارتی	۱۷	۲۵/۸
پزشکان شاغل در وزارتخانه‌ها	۵	۷/۶
مدیران عامل وعضو هیات‌مدیره سازمانهای دولتی	۳	۴/۶
جمع گروه وزیران کارمند عالیرتبه کشوری	**۶۶**	**۱۰۰**

عنوان خدمات کشوری یاد کرده‌ایم.

نسبت رجالی که با سمت استانداری و حکومت نواحی مختلف در گروه کارمندان دولت وارد شده‌اند، درخور توجه می‌باشد (با نسبت ۱۲/۱ درصد) اشاره به گروه مهندسین مشاور شاغل در دستگاه‌های دولتی و همچنین رجالی که بدون تشریفات اداری و طی مراتب در دستگاه‌های اداری با سمت و عنوان نماینده سیاسی ایران در ممالک مختلف در شمار کارمندان دولت محسوب شده‌اند (هر یک با نسبت ۱۰/۶ درصد گروه مورد بررسی) نیز ضرور است.

اگر نظر به وضع توزیع این پدیده در هر عصر مشروطیت اندازیم، باید بگوئیم این گروه از کارمندان دولت در عصر سلطنت قاجاریان (به موجب جدول شماره ۲۹) بیشتر در آغاز خدمت مأمور تصدی مقامهای بالا و عالی وزارت دربار و ریاست

جدول شماره ۲۹- توزیع گروه وزیران باسابقه کارمندی عالی‌رتبه کشوری در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
نوع خدمات گروه‌های کارمندان دولت	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹	
رؤسا و کارمندان عالیرتبه دربار شاهنشاهی	۱۲	۴۸/۷	۲	۱۶/۶۷	۵	۱۲/۵۰
مدیران کل وزارتی	-	-	-	-	۱	۲/۵۰
نمایندگان علیرتبه سیاسی	۶	۱۹/۳۵	۱	۸/۳۳	۲	۵/۰۰
مشاوران علیرتبه وزارتی	-	-	-	-	۲	۵/۰۰
مهندسین عالیرتبه وزارتی	-	-	-	-	۷	۱۷/۵۰
استانداران و حکام محلی	۶	۱۹/۳۵	۲	۱۶/۶۷	۲	۵/۰۰
فرمانداران	-	-	-	-	۱	۲/۵۰
رؤسای عالیرتبه دوایر وزارتی	۶	۱۹/۳۵	۵	۴۱/۶۷	۱۳	۳۲/۵۰
پزشکان شاغل در موسسات دولتی	-	-	-	-	۶	۱۵/۰
مدیران عامل و اعضا هیات مدیره	-	-	۲	۱۶/۶۷	۱	۲/۵
مستوفی الممالک	۱	۳/۲۳	-	-	-	-
جمع گروه کارمندان عالیرتبه کشور	**۳۱**	**۱۰۰**	**۱۲**	**۱۰۰**	**۴۰**	**۱۰۰**

آن گردیده‌اند (با ۴۸/۷ درصد) و تعداد قابل توجهی از آنان نیز شروع خدمتشان در دستگاه‌های اداری، با تفویض ریاست دوایر مهم وزارتخانه، استانداری و یا نمایندگی سیاسی ایران درکشورهای خارج بوده است (هر یک با ۱۹/۴ درصد)

در عصر دوم مشروطیت، از مجموع ۱۲ تن گروه موضوع بحث، در مورد ۵ تن، اولین پست آنان در دستگاه‌های دولتی، ریاست اداره‌های مهم وزارتخانه بوده

است، و دیگران با شماره‌های یکسان با برگزیده شدن به ریاست دربار شاهنشاهی و مقامهای حساس دیگر وزارت دربار و نیز با انتخاب آنان به سمت استانداری، مدیریت عامل و عضویت در هیأت مدیره سازمانهای دولتی (هر یک با شماره‌های یکسان (۲ تن) در جمع گروه کارمندان دولت وارد شده‌اند.

در آمار مربوط به سوابق اداری وزیران عصر سلطنت محمدرضا شاه برخلاف دو عصر یاد شده، اکثریت نخبگان کشوری را گروه کارمندان عالیرتبه دربار تشکیل نمی‌دهند (نسبت ۱۲/۵ درصد) بلکه بالاترین نسبت در این نوع از خدمات دولتی، از آن رجالی بوده که با سمت ریاست دوایر مهم وزارتی کار دولت را آغازکرده‌اند (با نسبت ۳۲/۵ درصد) این تفاوت بین اعضاء مذکور درخور توجه است

مهندسین عالیرتبه و متخصص رشته‌های مختلف دیگر با ۱۷/۵ درصد از جمله شخصیتهائی هستند که دستگاه‌های دولتی ایران با استفاده از حرفه و تخصص آنان عنوان کارمند اداری و دولتی را به این گروه بخشیده و راه را برای تصدی منصب وزارت بر آنان هموار ساخته است.

پزشگان شاغل در دستگاه‌ها و سازمانهای وابسته به دولت، گروه دیگری از وزیران باسابقه خدمات دولتی در سطح نخبه اداری را تشکیل می‌دهند (با نسبت

جدول شماره ۳۰- توزیع گروه وزیران با سابقه قضائی در دوران مشروطیت

نوع خدمات گروه‌های عالیرتبه قضایی کشور	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		
مستشاران دیوانعالی کشور	۲	۲۵
رؤسای عالیرتبه محاکم وزارت	۵	۶۲/۵
دادستانهای استان	۱	۱۲/۵
جمع وزیران با سابقه قضائی	۸	۱۰۰

۱۵ درصد)

از وزیران با سابقه خدمات قضایی آنهم در سطح عالیرتبه، با ۸ تن ذکری به میان می‌آوریم، و اشاره می‌کنیم، ۲ تن از آنان با عالیترین منصب قضایی کشور که مستشاری دیوانعالی کشور باشد در سلک حقوق بگیران دولت درآمده‌اند و ۵ تن دیگر نیز با تفویض مقام حساس ریاست محاکم وزارتی که از حمله مناصب عالی قضایی است، در تشکیلات کشور به خدمت دولت دعوت شده‌اند. و یک تن دیگر نیز با سمت دادستانی استان به خدمت قضا در دستگاه قضایی حکومت مشغول گردیده است.

اشاره به گروه وزیران باسابقه خدمات لشگری هرچند سهمی اندک دارند سودمند است.

۴ تن از مجموع ۸ تن وزیران با سابقه امارت لشگری، پست فرماندهی لشگر را بدون طی خدمات نظامی در دستگاه‌های دولتی احرازکرده‌اند، و ۲ تن دیگر نیز با تفویض ریاست ژاندارمری استانها به آنان، در گروه کارمندان دولت به حساب آمده‌اند.

نکته قابل تذکر درگروه وزیران با سابقه امیری لشگر، وجود یک تن از مجموع

جدول شماره ۳۱- توزیع گروه وزیران با سابقه کارمندی عالیرتبه لشگری

نوع خدمات گروه‌های کارمندی دولت	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		
معاون وزارت جنگ	۱	۱۲/۵۰
فرماندهان عالیرتبه لشگری	۴	۵۰
فرماندهان گارد شاهنشاهی	۱	۱۲/۵۰
رؤسای ژاندارمری استانها	۳	۲۵/۰۰
جمع گروه وزیران عالیرتبه لشگری	۸	۱۰۰

۸ تن است که شروع خدمت دولت او با تصدی بالاترین مقام وزارت جنگ که معاون آن وزارتخانه باشد صورت پذیرفته است.

فرماندهی گارد شاهنشاهی نیز از جمله سمتهایی است که یک تن از وزیران کار دولتی را با احراز این پست شروع کرده است.

***

آخرین سمت قبل از انتصاب به وزارت وزیران

در بحث اشتغالات وزیران، آنجاکه به بیان قشر کارمندان دولت پرداختیم، به اولین پست و همچنین نوع خدمات دولتی آنان اشاره کردیم.

اینک شایسته است آخرین سمت قبل از وزارت آنان را نیز مورد ملاحظه قرار دهیم و معلوم داریم که وزیران در چه مقام و پستی به عضویت هیأت وزیران انتخاب شده‌اند.

ترتیب اکثریت در این باب به موجب جدول شماره ۳۲ـ باگروه وزیرانی است که از مقام معاونت وزارتخانه یا نخست وزیری برای قبول مسئولیت سیاسی وزارتخانه دعوت شده‌اند (با نسبت ۲۰/۷ درصد)

اگر نسبت وزیرانی که ازکفالت به وزارت رسیده‌اند بر این شماره بیفزاییم باید بگوئیم بیش از $\frac{۱}{۴}$ کل وزیران از پست معاونت وکفالت وزارتخانه مستقیماً مسئولیت سیاسی دستگاه وزارتی را عهده‌دار شده‌اند.

درگروه دوم، از وزیرانی می‌توان نام برد که از سفارت و وزارت مختار بعضویت هیأت وزیران کشور درآمده‌اند (با نسبت ۱۰/۷ درصد)

گروه سوم کسانی را دربر می‌گیرد که از نمایندگی مجلس شورای ملی و عضویت هیأت قانونگذاری بوزارت رسیده‌اند (با نسبت ۸/۹ درصد)

از شمار وزیرانی که آخرین سمت قبل از وزارت آنان استانداری بوده است نیز می‌توان ذکری به میان آورد (با ۸/۶ درصد)

نسبت وزیرانی که ازکرسی استادی و پست ریاست دانشکده‌ها و دانشگاه‌ها،

جدول شماره ۳۲ـ وضع ترکیب آخرین سمت قبل از وزارت وزیران عهد مشروطیت

نوع سمت وزیران	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
سفیرکبیر و وزیر مختار و نمایندگان عالیرتبه	۴۳	۱۰/۶
کفیل وزارتخانه	۲۰	۴/۹
معاون نخست وزیر و وزیران	۸۴	۲۰/۷
رؤساء نمایندگان مجلسین	۳۶	۸/۹
استاندار	۳۵	۸/۶
فرماندار	۱	۰/۳
شهردار	۲	۰/۵
وزیر دربار ـ مستوفی‌الممالک	۲	۰/۵
رؤسای تشریفات و کارمندان عالیرتبه دربار	۵	۱/۲
رؤسای ستاد و فرماندهان عالیرتبه لشگری	۱۷	۴/۲
مستشاران و دادستانهای دیوانعالی کشور	۸	۲
مشاورین عالیرتبه وزارتی	۳	۰/۷
اعضاء هیات مدیره و مدیران عامل	۱۹	۴/۷
مدیران کل وزارتخانه‌ها	۱۴	۳/۵
رؤسا و معاونین دانشگاه و دانشکده‌ها	۸	۲
استادان دانشگاه	۱۳	۳/۲
مشاغل تخصصی عالی	۹	۲/۲
رؤسای بیمارستانها	۱	۰/۳
اعضاء هیات مدیره و شورای عالی برنامه	۹	۲/۲
رؤسای عالیرتبه دوایر وزارتی	۱۱	۲/۷
مدیرعامل و رؤسای مؤسسات بانکی	۱۲	۳
رجال و کارمندان بازنشسته	۷	۱/۷
مالک و حکومت	۴	۱
نایب‌السلطنه	۱	۰/۳
اظهار نشده	۴۱	۱۰/۱
جمع کل	**۴۰۶**	**۱۰۰**

بعضویت هیأت دولت برگزیده شده‌اند درخور توجه می‌باشد (با نسبت ۵/۲ درصد)

یادآور می‌شویم که عده اندکی از وزیران قبل از وزارت در پست فرماندهی لشگر، و عضو هیأت مدیره یا مدیرعامل مؤسسات دولتی مستقر بوده‌اند (هر یک به ترتیب با ۴/۲ درصد)

نکته دیگری که قابل ذکر می‌باشد، تعداد اندک وزیرانی است که مستقیماً از پست وزارت دربار و خدمات درباری به عضویت در هیأت وزیران دعوت شده‌اند و کمتر از ۲ درصد مجموع وزیران دوران هفتادوسه‌ساله‌مشروطیت‌راشامل می‌گردد.

از آمارهای مربوط به سمت و پستهای مختلف وزیران قبل از تصدی مقام وزارت، چنین برمی‌آید که نسبت قابل توجهی از آنان، از پستهای نسبتاً پایین اداری به وزارت برگزیده شده‌اند (مجموعاً حدود ۱۵ درصد کل جمعیت مورد پژوهش)

پس از بیان این پدیده در طول تاریخ مشروطیت شایسته است نظری به کیفیت این امر در هر عصر مشروطیت بیندازیم.

به موجب جدول شماره ۳۳- در عصر اول مشروطیت اکثر اعضاء هیأت دولت از معاونت و کفالت وزارتخانه به وزارت برگزیده شده‌اند (با نسبت ۱۷/۵ درصد)

گروه وزیرانی که در پست استانداری از آنان برای شرکت در هیأت وزیران دعوت بعمل آمده است نیز درخور توجه بوده و نسبتی معادل گروه فوق‌الذکر دارد (با ۱۷/۵ درصد)

گروه سوم از اکثریت بر وزیرانی اطلاق می‌شود که ازکرسی نمایندگی مجلس شورای ملی به عضویت در قوه مجریه منتقل شده‌اند (با ۱۴/۱ درصد)

چهارمین گروه وزیران را کسانی تشکیل می‌دهند که سمت اداری قبل از وزارت آنان نمایندگی سیاسی ایران درکشورهای خارج و با عنوان سفارت و وزارت مختاری بوده است (با نسبت ۹/۷۵ درصد)

بر رویهم می‌توان گفت که اکثر وزیران دوران سلطنت پادشاهان قاجار از پستها و مناصب مهم و حساس مملکتی به عضویت در هیأت وزیران درآمده‌اند و تنها ۷ درصد آنان از مقامهائی همچون مدیرکلی و ریاست دوایر وزارتخانه‌ها و مشاور

جدول شماره ۳۳ـ آخرین سمت قبل از وزارت وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / نوع سمت	عصر اول مشروطیت فراوانی	عصر اول مشروطیت درصد	عصر دوم مشروطیت فراوانی	عصر دوم مشروطیت درصد	عصر سوم مشروطیت فراوانی	عصر سوم مشروطیت درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
سفیر کبیر وزیر مختار	۱۱	۹/۷	۸	۱۲/۵	۲۷	۹/۳
کفیل وزارتخانه	۷	۶/۱	۸	۱۲/۵	۱۳	۴/۸
معاون نخست‌وزیر و وزیر	۱۳	۱۱/۴۰	۱۳	۲۰/۳	۶۹	۲۳/۸
رؤسا و نمایندگان مجلسین	۱۶	۱۴/۰	۴	۶/۲	۲۲	۷/۶
استاندار	۲۰	۱۷/۵	۵	۷/۸	۱۷	۵/۹
فرماندار	-	-	-	-	۱	۰/۴
شهردار	-	-	-	-	۲	۰/۷
وزیر دربار ـ مستوفی‌الممالک	۲	۱/۸	۱	۱/۶	-	-
رؤسا و کارمندان عالیرتبه درباری	۳	۲/۶	۴	۶/۳	۲	۰/۷
رؤسای ستاد و فرماندهان عالیرتبه لشگری	۲	۱/۸	۲	۳/۱	۱۳	۴/۵
مستشاران‌ودادستانهای‌دیوانعالی	۲	۱/۸	۲	۳/۱	۷	۲/۴
مشاورین عالیرتبه وزارتی	۱	۰/۹	-	-	۳	۱/۰
اعضا هیات مدیره و مدیران عامل	۱	۰/۹	۲	۳/۱	۱۷	۵/۹
اعضاء هیات مدیره و شورایعالی برنامه	-	-	-	-	۹	۳/۱۰
مدیران کل وزارتخانه‌ها	۲	۱/۸	۲	۳/۱	۱۲	۴/۱
رؤسا و معاونین دانشگاه و دانشکده‌ها	۲	۱/۸	-	-	۸	۲/۷
استادان دانشگاه	۱	۰/۹	-	-	۱۲	۴/۱
مشاغل تخصصی عالی	۳	۲/۶	۱	۱/۶	۶	۲/۱
رؤسای عالیرتبه بیمارستانها	-	-	-	-	۲	۰/۷
رؤسای عالیرتبه دوایر وزارتی	۴	۳/۵	۲	۳/۱	۱۱	۳/۸
مدیرعامل و روسای موسسات بانکی	-	-	۱	۱/۶	۱۲	۴/۱
رجال بازنشسته	۵	۴/۴	-	-	۱	۰/۴
مالک و حکومت	۳	۲/۶	۲	۳/۱	-	-
نایب‌السلطنه	۱	۰/۹	-	-	-	-
اظهارنشده	۱۵	۱۳/۱	۷	۱۰/۹	۲۳	۷/۹
جمع‌کل	۱۱۴	۱۰۰	۶۴	۱۰۰	۲۹۰	۱۰۰

عالیرتبه وزارتی موفق به جلب اعتماد و نظر رؤسای دولت شده‌اند و برای تصدی منصب وزارت از آنان دعوت بعمل آمده است.

از ذکر گروه اندک رجال بازنشسته کشور که در دستگاه‌های دولتی شاغل نبوده و برای تصدی مقام حساس سیاسی مملکت از آنان دعوت شده است نباید خودداری کرد (با نسبت ۴/۴ درصد)

اعضاء و مقامات عالیرتبه درباری که بعضویت قوه مجریه دعوت شده‌اند نیز در این عصر بسیار اندک و نسبتی همانند گروه فوق‌الذکر دارد (۴/۴ درصد)

در دوران حکومت خاندان پهلوی هرچند، گروه اول از اکثریت را همچون عصر سلطنت پادشاهان قاجار وزیرانی تشکیل داده‌اند که در پست معاونت وزارتخانه و کفالت وزارت مسئولیت سیاسی وزارتخانه را برعهده داشته‌اند (با نسبت ۳۲/۸ درصد عصر حکومت رضاشاه و ۲۸/۳ درصد بعمر زمامداری محمدرضا شاه) ولی در مراتب بعدی، کیفیت اولویت پستها و مقامهای دولتی وزیران در دو عصر اخیر در مقام مقایسه با عصر اول مشروطیت متفاوت می‌باشد.

توضیح آنکه، در عصر دوم و سوم مشروطیت، گروه دوم وزیران را از جهت اکثریت کسانی تشکیل می‌دهند که از پست سفارت و نمایندگی سیاسی ایران در کشورهای خارجی به وزارت برگزیده شده‌اند (با نسبت ۱۲/۵ درصد در عصر دوم ۹/۳۱ درصد در عصر سوم)

در حالی که در عصر اول مشروطیت در مرحله دوم از نمایندگان مجلس شورای ملی برای وزارت دعوت بعمل آمده است (با نسبت ۱۴/۱ درصد)

گروه سوم در دوره دوم و عصر زمامداری رضاشاه، رجالی را دربر می‌گیرد که در پست استانداری بخدمت اشتغال داشته‌اند (با نسبت ۷/۸ درصد) ولی در عصر سوم مشروطیت این مرتبه از اکثریت شامل وزیرانی می‌گردد که از کرسی نمایندگی مجلس شورای ملی بر منصب صدارت دست یافته‌اند (با نسبت ۷/۶ درصد)

گروه چهارم در عصر دوم مشروطیت (نسبت ۶/۳ درصد) وزیران دربار و کارمندان عالیرتبه درباری را شامل می‌گردد. در حالی که عصر سوم، استادان دانشگاه و بطور کلی دانشگاهیان را می‌توان نام برد (نسبت ۶/۳ درصد)

نکته گفتنی در دو عصر زمامداری خاندان پهلوی، امکان بیشتر نیل به وزارت

از مقامات نسبتاً پایین اداری برای آرزومندان منصب و مقام وزارت و عضویت در قوه مجریه کشور است.

بطوری که نسبت این گروه موفق از ۷ درصد دوره اول مشروطیت به ۱۰/۹ درصد بعصر حکومت رضاشاه و ۲۳/۱ درصد دردوران زمامداری محمدرضا شاه می‌رسد.

از تجزیه و تحلیل داده‌های جدول شماره ۳۴ـ مربوط به وزیرا سالهای اخیر حکومت پهلوی دوم، درخواهیم یافت که گروه مذکور در فوق، در عصر انقلاب شاه و رستاخیز نیز نسبت بالایی را دارد (۲۷/۶ درصد)

اضافه می‌کنیم،که درجه اول از اکثریت را در دوران نامبرده همچون دوره‌های دیگر تاریخ سیاسی مشروطیت ایران وزیرانی تشکیل می‌دهند که مدت زمانی در پست معاونت و کفالت وزارتخانه، به تجربه‌اندوزی برای تصدی مقام حساس سیاسی وزارت، اشتغال داشته‌اند و با طی سلسله مراتب اداری به هیأت وزیران ره جسته‌اند (با نسبت ۴۰/۸ درصد)

و در مرحله دوم نیز از سفرا و وزراء مختار (با ۷/۹ درصد) باید یاد کرد.

از اشاره به گروه وزیرانی که از استانداری به وزارت دعوت شده‌اند در مرحله سوم از اکثریت نباید خودداری کرد (نسبت ۵/۴ درصد)

***

جدول شماره ۳۴ـ آخرین سمت قبل از وزارت وزیران دوران انقلاب شاه
(دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی)

نوع سمت	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶	
معاون و کفیل و قائم‌مقام نخست وزیر و وزیر	۳۱	۴۰/۸
سفیرکبیر و وزیر مختار	۶	۷/۹
مدیرعامل مؤسسات مختلف دولتی	۷	۹/۲
مدیرکل	۲	۲/۶
استاندار و فرماندار	۴	۵/۴
درباری	۱	۱/۳
ریاست تشریفات سلطنتی	۱	۱/۳
مشاورین عالیرتبه تشکیلات دولتی	۲	۲/۶
امرای ارتش و ژاندارمری	۲	۲/۶
ریاست دانشگاه	۲	۲/۶
رؤسا و اعضا هیات عالی تشکیلات دولتی	۶	۷/۹۰
ژنرال آجودان شاهنشاه	۲	۲/۶
مشاغل تخصصی عالی	۲	۲/۶
قائم‌مقام بنیاد پهلوی	۱	۱/۳
نماینده مجلس شورای ملی	۲	۲/۶
اظهار نشده	۱	۱/۳
ریاست و سرپرستی سازمانهای دولتی	۴	۵/۴
جمع	۷۶	۱۰۰

سازمانهایی که وزیران در آنها شاغل بوده‌اند

نکته دیگری که درباره قشر کارمندان دولت قابل بررسی می‌باشد آن است که روشن شود وزیران دوران مشروطیت با چه نوع تجربه و تخصص عملی حاصل از

تجربه کار در وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی به عضویت قوه مجریه درآمده‌اند.

پژوهش درباره سوابق خدمات دولتی وزیران روشن کرد، که حدود $\frac{۲}{۳}$ وزیران قبل از انتصاب به وزارت در بیش از یک سازمان دولتی، خدمات اداری خود را انجام داده‌اند.

بطوری که جدول شماره ۳۵ حکایت می‌کند، ۴۵/۴ درصد از وزیران محل خدمت خود را در ۲ تا ۳ سازمان دولتی، و ۱۳/۵ درصد در ۴ تا ۵ وزارتخانه تغییر داده‌اند.

شماره اندکی از آنان محل خدمت خود را در ۶ تا ۷ وزارتخانه تا قبل از انتصاب به وزارت تغییر داده‌اند (با نسبت ۳/۶ درصد)

با توجه باین ویژگی می‌توان گفت، وزارتخانه‌های بسیاری با نوع وظایف مختلف محل تجربه‌اندوزی وزیران بوده است.

جدول شماره ۳۵ـ تعداد سازمانهائی که وزیران قبل از تصدی مقام وزارت در آن شاغل بوده‌اند

تعداد سازمانهای محل خدمت	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
شاغلین در یک سازمان	۱۳۵	۳۷/۱
شاغلین در دو سازمان	۹۹	۲۷/۳
شاغلین در سه سازمان	۶۶	۱۸/۲
شاغلین در چهار سازمان	۳۰	۸/۳
شاغلین در پنج سازمان	۱۹	۵/۲
شاغلین در شش سازمان	۸	۲/۲
شاغلین در هفت سازمان	۵	۱/۴
اظهار نشده	۱	۰/۳
جمع وزیران شاغل در سازمانهای دولتی	**۳۶۲**	**۱۰۰**

جدول شماره ۳۶ـ تعداد سازمانهایی که وزیران قبل از تصدی‌مقام وزارت در آن شاغل بوده‌اند

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
شاغلین در یک سازمان دولتی	۴۶	۴۸/۴	۲۶	۴۳/۳	۸۰	۳۰/۶
شاغلین در دو سازمان دولتی	۳۳	۳۴/۸	۱۶	۲۶/۷	۷۰	۲۶/۸
شاغلین در سه سازمان دولتی	۱۲	۱۲/۶	۱۰	۱۶/۷	۵۰	۱۹/۲
شاغلین در چهار سازمان‌دولتی	۲	۲/۱	۱	۱/۷	۲۹	۱۱/۱
شاغلین در پنج سازمان دولتی	۲	۲/۱	۴	۶/۶	۱۹	۷/۳
شاغلین در شش سازمان‌دولتی	-	-	-	-	۸	۳/۱
شاغلین در هفت سازمان‌دولتی	-	-	-	-	۵	۱/۹
اظهار نشده	-	-	۳	۵	-	-
جمع وزیران شاغل در سازمانهای دولتی	۹۵	۱۰۰	۶۰	۱۰۰	۲۶۱	۱۰۰
صاحبان‌مشاغل‌عالی‌سیاسی	۱	۰/۹	-	-	۵	۱/۷۲
مالکان	۵	۴/۴	۴	۶/۲۵	۱	۰/۳۵
صاحبان‌مشاغل‌تخصصی‌عالی	۲	۱/۷۵	-	-	۳	۱/۰۳
جمع کل	**۱۱۴**	**-**	**۶۴**	**-**	**۲۹۰**	**-**

آمار دیگر موجود در جدول شماره ۳۷ـ گواه آنست که $\frac{1}{3}$ کلیه وزیرانی که در دوران مشروطیت به امور اداری پرداخته‌اند، از میان رجال سیاسی و باتجربه وزارت امور خارجه انتخاب شده‌اند.

بالا بودن نسبت این گروه از رجال با سوابق سیاسی، مبین این نکته است که: برای رؤسای دولت و مراکز قدرت در انتخاب اعضاء هیأت دولت در درجه نخست غیر از عامل تخصص و مدیریت امور اداری، عامل سیاسی، به ویژه سیاست در سطح بین‌المللی، عامل فایق بوده است و به بیان روشنتر عنصر سیاسی در انتخاب

جدول شماره ۳۷ـ سازمانهائی که وزیران قبل از تصدی مقام وزارت در آن شاغل بوده‌اند

نوع وزارتخانه	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
وزارت جنگ	۶۳	۱۵/۵
وزارت دادگستری	۸۱	۲۰
وزارت دربار	۵۳	۱۳
وزارت فرهنگ	۵۲	۱۲/۸
وزارت بهداری	۱۵	۳/۵
وزارت کشور	۱۰۰	۲۴/۶
وزارت راه	۳۴	۸/۴
وزارت اقتصاد	۱۶	۳/۹
وزارت اطلاعات	۱۰	۲/۵
وزارت پست و تلگراف	۱۹	۴/۷
وزارت دارائی	۱۱۶	۲۸/۶
وزارت کار و امور اجتماعی	۱۴	۳/۵
وزارت کشاورزی	۱۰	۲/۵
وزارت فوائد عامه	۹	۲/۲
وزارت صنایع و معادن	۱۳	۳/۲۰
وزارت بازرگانی	۷	۱/۷
وزارت امورخارجه و مؤسسات بین‌المللی	۱۳۱	۳۲/۳
وزارت آب و برق	۷	۱/۷
وزارت آبادانی و مسکن	۲	۰/۵
شهربانی کل کشور	۲	۰/۵
ژاندارمری	۳	۰/۷
مؤسسات بانکی	۵۱	۱۲/۶
نخست‌وزیری	۳۸	۹/۴
مؤسسات تولیدی	۱۲	۳
سازمان برنامه	۲۳	۵/۷
شرکت سهامی بیمه ایران	۱۵	۳/۷۰
دانشگاه و مدارس عالی	۸	۲
اداره انطباعات	۲	۰/۵
اظهار نشده	۱۵	۳/۷

وزراء بیش از عنصر تجربه اداری مؤثر بوده است.

در توضیح مراتب بعدی از اکثریت، بیان می‌کنیم که، از کل جمعیت وزیران در قشر کارمندی دولت کارمندان وزارت دارایی (با نسبت ۲۸/۶ درصد) در میان سایر گروه‌های وزیران اکثریت داشته‌اند که در واقع بعد از کارمندان وزارت امور خارجه و در مرحله دوم از اکثریت موفق به شرکت در هیأت وزیران شده‌اند.

گروه سوم از اکثریت از میان رجال اداری که بیشتر خدمات دولتی را در وزارت کشور انجام داده‌اند برگزیده شده‌اند (با نسبت ۲۴/۶ درصد)

گروه چهارم وزیرانی را دربر می‌گیرد که از مسند قضا بر صندلی وزارت تکیه زده‌اند (با نسبت ۲۰ درصد)

اضافه می‌کنیم، امرای لشگر (با نسبت ۱۵/۵ درصد) بعد از قضات موفق به شرکت در قوه مجریه با سمت وزارت گردیده‌اند نسبت اندک وزیران با سابقه امارت لشگر در هیأت وزیران مبین این نکته است که با همه اعتماد و اطمینانی که مراکز قدرت به این گروه دارند، با اینهمه کمتر از وجود آنان برای تصدی مقامات سیاسی در سطح وزارت دعوت بعمل می‌آمده است.

پس از این باید از نسبت وزیرانی که با خدمت در وزارت دربار، اعتماد و اطمینان مراکز قدرت را جلب نموده و برای تصدی منصب وزارت برگزیده شده‌اند یاد نمود (با نسبت ۱۳ درصد)

از تعداد کارمندان وزارت آموزش و پرورش که موفق به شرکت در هیأت وزیران‌گردیده‌اند (فرهنگ سابق) نیز با نسبتی معادل گروه رجال باسابقه خدمات درباری می‌توان ذکری به میان آورد. (با نسبت ۱۳ درصد)

در حدود همین سطح از اکثریت نیز از وزیرانی که سوابقی در تشکیلات اقتصادی و مؤسسات بانکی داشته‌اند یاد می‌شود (با نسبت ۱۲/۶ درصد)

از بررسی آمار جدول شماره ۳۷، چنین برمی‌آید که بر رویهم، اکثریت وزیران از وزارتخانه‌هایی که نوع وظیفه تخصصی آنان بیشتر جنبه اقتصادی داشته است به وزارت رسیده‌اند (۲۴۲ تن از مجموع ۳۶۳ تن وزیر با سابقه کارمندی دولت) بطوری که شماره این گروه از وزیران به بیش از $\frac{۲}{۳}$ کل وزیران عصر مشروطیت بالغ می‌گردد.

سخن را به توضیح این پدیده در هر عصر مشروطیت معطوف می‌دارد، و

روشن می‌سازد که در عصر اول مشروطیت با توجه‌به کمیت‌وزارتخانه‌ها (حداکثر هشت وزارتخانه) و بررسی آمار جدول شماره ۳۶ـ مربوط به تعداد سازمانهایی که وزیران هر عصر در طی خدمات اداری تا قبل از رسیدن به وزارت در آن شاغل بوده‌اند، حکایت از آن دارد که در عصر سلطنت مشروط قاجاریان حدود نیمی از وزیران، قبل از رسیدن به وزارت تنها در یک وزارتخانه شاغل بوده‌اند.

در حالی که در عصر خاندان پهلوی می‌بینیم که وزیران بیشتر تمایل به تعویض محل خدمت خود داشته‌اند. همچنانکه در دوران سلطنت رضاشاه حدود ۶۰ درصد وزیران و در دوران زمامداری محمدرضا شاه حدود ۷۰ درصد آنان در سازمانهای متعددی سابقه خدمت داشته‌اند.

نسبت وزیرانی که در دوران قاجاریان، محل خدمت اداری را تا ۴ و ۵ وزارتخانه عوض کرده‌اند بسیار اندک و تنها ۴/۲ درصد را نشان می‌دهد، تعداد همین گروه از وزیران در عصر دوم به ۸/۳ درصد و در عصر سوم به ۱۸/۴ درصد می‌رسد.

اضافه کنیم در عصر سوم، وزیرانی را می‌بینیم که تا ۶ و ۷ وزارتخانه محل خدت خود را تغییر داده‌اند (با نسبت حدود ۵ درصد)

اینک بجا است که معلوم سازیم، در هر دوره تاریخ متمایز سیاسی ایران، بیشتر وزیران از میان کارمندان کدام وزارتخانه برگزیده شده‌اند.

۷ جدول شماره ۳۸، مبین این نکته است که در دو عصر اول و دوم مشروطیت، تمایل رؤسای دولت و مقامات ذینفوذ به انتخاب کسانی بوده که عمری را در خدمت سیاست بین‌المللی کشور تجربه‌اندوزی کرده‌اند. شماره ۲۹/۸ درصد وزیران با سابقه خدمت در وزارت امور خارجه در عصر اول مشروطیت، ۳۵/۹ درصد در دوران سلطنت رضاشاه، مؤید مطلب فوق می‌باشد.

در حالی که در عصر سوم مشروطیت، گروه اول از اکثریت را وزیرانی دارند که با نسبت ۲۹/۳ درصد، در وزارت دارایی سابقه خدمت داشته‌اند، و رجال سیاسی وزارت امور خارجه در این عصر با ۲۵/۵ درصد گروه دوم از اکثریت را دربرمی‌گیرد.

نکته مفید بحث در آمار مربوط به دوران سلطنت مشروط قاجاریان، بالا بودن نسبت وزیرانی است که از میان رجال درباری و کارمندان وزارت دربار در مرحله دوم

جدول شماره ۳۸ـ سازمانهایی که وزیران قبل از تصدی مقام وزارت در آن مشاغل بوده‌اند در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / نوع سازمان	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
وزارت جنگ	۱۷	۱۴/۹	۱۶	۲۵	۳۰	۱۰/۳
وزارت دادگستری	۱۳	۱۱/۴	۱۲	۱۸/۸	۴۶	۱۹/۳
وزارت دربار	۲۹	۲۵/۴	۹	۱۴/۱	۱۵	۵/۲
وزارت فرهنگ	۴	۳/۵	۸	۱۲/۵	۴۰	۱۳/۸
وزارت بهداری	۲	۱/۸	-	-	۱۲	۴/۱
وزارت کشور	۳۴	۲۹/۸	۱۷	۲۶/۶	۴۹	۱۶/۹
وزارت راه	-	-	۴	۶/۳	۲۵	۸/۶
وزارت اقتصاد	-	-	۱	۶/۱	۱۵	۵/۲
وزارت اطلاعات	-	-	-	-	۱۰	۳/۵
وزارت پست و تلگراف و تلفن	۱۰	۸/۸	-	-	۹	۳/۱۰
وزارت دارایی	۲۰	۱۷/۵	۱۵	۲۳/۴	۸۵	۲۹/۳
وزارت کار و امور اجتماعی	-	-	-	-	۱۴	۴/۸
وزارت کشاورزی	-	-	-	-	۱۰	۳/۵
وزارت فواید عامه	-	-	۳	۴/۷	۶	۲/۱
وزارت صنایع و معادن	-	-	۱	۱/۶	۱۲	۴/۱
وزارت بازرگانی	-	-	۱	۱/۶	۶	۲/۱
وزارت امور خارجه و موسسات بین‌المللی	۴۳	۲۹/۸	۲۳	۳۵/۹	۷۴	۲۵/۵
وزارت آب و برق	-	-	-	-	۷	۲/۴
وزارت آبادانی و مسکن	-	-	-	-	۲	۰/۷
شهربانی کل کشور	-	-	-	-	۲	۰/۷
ژاندارمری	-	-	-	-	۳	۱/۰
موسسات بانکی	-	-	۲	۳/۱	۴۹	۱۶/۹
نخست وزیری	۵	۴/۴	۶	۹/۴	۲۷	۹/۳
سازمان برنامه	-	-	-	-	۲۳	۷/۹
موسسات تولیدی	-	-	-	-	۱۱	۳/۸
شرکت سهامی بیمه ایران	-	-	۱	۱/۶	۱۴	۴/۸
دانشگاه و مدارس عالی	-	-	۱	۱/۶	۹	۳/۱

از اکثریت (با ۲۵/۴ درصد) برگزیده شده‌اند این امر گواه این حقیقت است که در دوران قاجاریان که هنوز مشروطیت ایران نضج نگرفته و حکومت جدید ثبات نیافته بود، برای مراکز قدرت، در انتخاب هیأت وزیران، مساله اعتماد و اطمینان مطرح بوده است.

مطلب را با اشاره به گروه دوم از اکثریت در عصر سلطنت رضاشاه، ادامه می‌دهیم و می‌افزاییم کارمندان با سابقهٔ خدمت در وزارت کشور (با نسبت ۲۶/۶) به وزارت برگزیده شده‌اند.

مراتب بعدی از اکثریت را در هر عصر متغیر می‌بینیم، توضیح آنکه در عصر اول مشروطیت مرحله سوم از اکثریت را وزیرانی دارند که (با نسبت ۱۷/۵ درصد) در وزارت دارایی به خدمت دولت پرداخته‌اند، در حالی که در عصر سلطنت پهلوی اول، امرای لشگر (با ۲۵ درصد) حایز اکثریت می‌باشند.

و در دوران زمامداری پهلوی دوم در این مرحلهٔ از اکثریت وزراء از میان قضات کشور (با ۱۹/۳ درصد) برای وزارت انتخاب گردیده‌اند.

یادآور می‌شود، وزیران با سابقهٔ خدمات لشگری در این عصر برخلاف دو دوره گذشته (عصر اول با ۱۴/۹ درصد و عصر دوم با ۲۵ درصد) سهم اندک دارند (با نسبت ۱۰/۳ درصد)

از ویژگیهای عصر سوم مشروطیت، آنست که اکثریت وزیران در وزارتخانه‌هائی که وظایف آنها بیشتر جنبه اقتصادی دارد به خدمت اشتغال داشته‌اند.

بطوری که ۲۴۱ تن از جمع ۲۶۱ تن گروه وزیران با سابقه کارمندی دولت در اینگونه تشکیلات دولتی انجام وظیفه کرده‌اند (۹۱/۹ درصد جمع وزیران کارمند دولت)

باید افزود، که در عصر خاندان پهلوی، شماره وزیرانی که سوابقی در وزارت دربار داشته‌اند به قیاس با عصر زمامداری سلطنت مشروط قاجاریان بسیار اندک و تنها ۱۴ درصد گروه وزیران کارمند دولت عصر پهلوی اول، و ۵/۲ درصد کل قشر کارمند مورد مطالعه عصر سوم مشروطیت را شامل می‌گردد.

ملاحظه و بررسی این پدیده، در سالهای اخیر سلطنت پهلوی یعنی عصر

انقلاب شاه، خالی از فایده نخواهدبود، جدول شماره ۳۹ـ در بیان این مطلب است که اکثریت وزیران این عصر با ۶۳ درصد درچندین وزارتخانه و مؤسسات دولتی به خدمت دولت مشغول بوده‌اند.

این جدول روشنگر آنست که اکثریت با گروه وزیرانی است که محل خدمت خود را در ۲ تا ۳ وزارتخانه تا قبل از رسیدن به وزارت تغییر داده‌اند (با نسبت ۴۳/۵ درصد) و نیز نسبت قابل ملاحظه‌ای از آنان میل به تغییر محیط کار، آنان را بر آن داشته است تا در ۴ تا ۶ وزارتخانه و سازمانهای دولتی بخدمات دولتی بپردازند (۱۹/۸ درصد)

از ویژگیهای این دوره، آنست که اکثریت وزیران کارمند دانشگاه نیز بوده‌اند (با نسبت ۱۹/۷ درصد)، همچنین شماره گروه وزیرانی که در وزارت دارایی سابقه، خدمت دولتي داشته‌اند (با نسبت ۱۷/۱ درصد) درخور یادآوری می‌باشد.

مراتب بعدی از اکثریت وزیران اخیر دوره مشروطیت، بر کسانی اطلاق

جدول شماره ۳۹ـ تعداد سازمانهایی که وزیران دوران انقلاب شاه در آن شاغل بوده‌اند

تعداد سازمان	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶	
شاغلین در یک سازمان	۲۸	۳۶/۸
شاغلین در دو سازمان	۲۲	۲۹
شاغلین در سه سازمان	۱۱	۱۴/۵
شاغلین در چهار سازمان	۱۳	۱۷/۱
شاغلین در پنج سازمان	۱	۱/۳
شاغلین در شش سازمان	۱	۱/۳
اظهار نشده	-	-
جمع	۷۶	۱۰۰

جدول شماره ۴۰ـ نوع سازمانهای دولتی که وزیران دوران انقلاب قبل از وزارت در آن شاغل بوده‌اند.

نوع سازمان و تشکیلات دولتی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶	
وزارت آبادانی و مسکن	۲	۲/۶
وزارت امورخارجه	۱۱	۱۴/۵
وزارت اقتصاد و سازمانهای اقتصادی	۱۲	۱۵/۸
وزارت آب و برق و سازمانهای تابعه	۴	۵/۳
اداره اصل چهار	۱	۱/۳
سازمان امور اداری	۱	۱/۳
وزارت بازرگانی	۲	۲/۶
وزارت بهداری	۴	۵/۳
مؤسسات بانکی	۱۱	۱۴/۵
وزارت پست و تلگراف و تلفن	۵	۶/۶
اداره تبلیغات و انتشارات	۵	۶/۶
وزارت جنگ	۷	۹/۲
وزارت دربار	۲	۲/۶
وزارت دارایی و سازمانهای تابعه	۱۳	۱۷/۱
وزارت دادگستری	۹	۱۱/۸
دانشگاه و مؤسسات آموزش عالی	۱۵	۱۹/۷
وزارت راه	۵	۶/۶
سازمان برنامه	۱۰	۱۳/۲
سازمان امور اداری	۱	۱/۳
سازمان ملل	۲	۲/۶
شرکت ملی نفت ایران	۸	۱۰/۵
وزارت صنایع و معادن	۱	۱/۳
وزارت کار و امور اجتماعی	۸	۱۰/۵
شرکت هواپیمائی	۱	۱/۳

می‌شود که دارای سوابق اداری در وزارت اقتصاد و مؤسسات تابعه آن (با ۱۵/۸ درصد) داشته‌اند.

از رجال سیاستمدار وزارت امور خارجه در دوره بحث با ۱۴/۵ درصد برای وزارت دعوت بعمل آمده است.

مطلب درخور تذکر، مربوط به کارمندان سازمان برنامه است و ظاهراً سالهای اخیر با توجه به آمار جدول ۴۰ـ محیط سامان برنامه وزیرپرور بوده است، می‌بینیم که وزیران پانزده سال اخیر (با نسبت ۱۳/۲ درصد) سابقه خدمت درکار برنامه‌ریزی و تنظیم بودجه داشته‌اند.

فصل بیست

تحصیلات و امتیازات علمی وزیران

در مورد معلومات و دانش هیأت حاکمه ایران که به گمان دانشمندان جامعه‌شناس از عوامل مؤثر در تعیین نوع طبقه و گروه اجتماعی افراد است، ملاک‌هایی چند در پژوهش حاضر ملحوظ گردیده است و مشخصات آن از جنبه‌های گوناگون مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد.

پایه فرض برآنست که در حکومت جوان مشروطه ایران، طبقهٔ روشنفکر متأثر از تعلیم و تربیت غرب و شرق خواه از اشراف‌زاده و خواه وصنیع‌زاده در رأس دستگاه‌ها و سازمانهای حکومتی قرارگرفته‌اند و در واقع سلطنت مشروط ایران را نیروی فکری و تجربه این گروه اندک، پایه‌گذاری کرده و اداره امور سیاسی کشور در ید قدرت مستقیم و غیرمستقیم این قشر از اجتماع خواه ناخواه قرارگرفته است.

پروهش ما نکاتی چند در این زمینه را روشن خواهد کرد. توضیح مطلب را با نوع تحصیلات وزیران عهد مشروطیت آغاز می‌کنیم.

نوع تحصیلات وزیران

از تجزیه و تحلیل آمارهای مربوط به جدول نوع تحصیلات وزیران چنین برمی‌آید که در طول دوران بیش از ۷۰ سال مشروطیت ایران غالب جمعیت مورد مطالعه ما (به موجب جدول شماره ۴۱ـ مربوط به نوع تحصیلات وزیران) با نسبت بیش از ۸۸/۹ درصد برخوردار از تعلیمات و تحصیلات رسمی و جدید بوده‌اند و تنها ۸/۲ درصد از جمع ۴۰۶ تن اعضاء هیأت دولتهای مشروطه دارای معلومات غیررسمی و از نوع تحصیلات قدیم بوده‌اند.

بجا است، اینک به سیر این پدیده در هر عصر مشروطیت توجه نمائیم و با استناد به آمار جدول شماره ۴۲ـ به بیان اختصاصات سه عصر متمایز تاریخ سیاسی دوران مشروطیت بپردازیم.

در عصر اول مشروطیت و دوران سلطنت قاجاریان با اینکه امکان برخورداری از تعلیم و تربیت جدید و مدرسه‌ای برای همگان میسر نبوده است و مدارس جدید را بشماره بسیار قلیل و معدود می‌بینیم، با اینهمه نسبت وزیران فارغ‌التحصیل از مدارس جدید، و بهره‌مندی از تعلیم و تربیت نوین بسیار بالا بوده و

جدول شماره ۴۱ـ ترتیب نوع تحصیلات وزیران دوران مشروطیت

نوع تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
تحصیلات قدیم	۳۳	۸/۱
تحصیلات جدید	۳۱۶	۷۷/۸
تحصیلات قدیم و جدید	۴۵	۱۱/۱
اظهار نشده	۱۲	۳
جمع	**۴۰۶**	**۱۰۰**

جدول شماره ۴۲ـ نوع تحصیلات وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران نوع تحصیلات	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
تحصیلات قدیم	۲۷	۲۳/۷	۶	۹/۴	۶	۲/۱
تحصیلات جدید	۴۳	۳۷/۷	۳۳	۵۱/۶	۲۶۰	۸۹/۶
تحصیلات قدیم و جدید	۳۰	۲۶/۳	۲۲	۳۴/۳	۲۳	۷/۹
اظهار نشده	۱۴	۱۲/۳	۳	۴/۷	۱	۰/۴
جمع	**۱۱۴**	**۱۰۰**	**۶۴**	**۱۰۰**	**۲۹۰**	**۱۰۰**

بیش از ۶۴ درصد جمعیت همان عصر را دربر می‌گیرد و کمتر از $\frac{1}{4}$ کل جمعیت این دوره صاحب معلومات قدیم و مکتبی بوده‌اند، با گذشت حدود ۲۰ سال از عمر حکومت نوبنیاد مشروطه ایران، شماره وزیران فارغ‌التحصیل از مؤسسات جدید آموزشی افزایش یافته و از ۶۴ درصد وزیران مورد بحث عصر اول مشروطیت همچنانکه بیان داشتیم به حدود ۸۶ درصد در عصر حکومت پهلوی اول می‌رسد و در عصر سوم مشروطیت و دوران زمامداری محمدرضا شاه به ۹۷/۶ درصد افزایش پیدا می‌کند. در برابر فزونی نسبت تحصیل کردگان جدید در دو عصر اخیر، نسبت رجال با معلومات قدیمی و مدرسه ندیده کاهش فراوان یافته و از حدود ۲۴ درصد در عصر قاجاریان به ۹/۴ درصد در دوران سلطنت رضاشاه و به ۲ درصد در عصر سوم مشروطیت می‌رسد.

***

درجه تحصیلات وزیران

آمار دیگر موجود در باب درجه تحصیل وزیران، گواه آنست که از ۴۰۶ تن وزیران مورد مطالعه، چه درگروه وزیران با تحصیلات جدید و چه درگروه وزیران بهره‌مند از تعلیم و تربیت قدیم و مکتبی، عده‌ای بالغ بر ۳۰۶ تن (معادل ۷۵/۴ درصد کل جمعیت) با تحصیلات در سطح اجتهاد و مدرسی و دانشگاهی می‌باشند، بزبان دیگر برگزیدگان سیاسی دوران مشروطیت از تحصیلاتی در سطح عالی برخوردار بوده‌اند و تنها حدود ۱۷ درصد با معلوماتی در حد دیپلم و سطح در علوم جدید و قدیم، و حدود ۶ درصد با درجه تخصصی معادل فوق دیپلم در علوم جدید به اداره امور سیاسی کشور در سطح هیأت وزیران پرداخته‌اند.

مطالبی که درباره درجه تحصیل وزیران ذکر شد، در باب کل وزیران در مجموع هفتاد سال مشروطیت ایران می‌باشد، اگر آمارهای این پدیده را در هر عصر مشروطیت ملحوظ داریم متوجه خواهیم شد که در عصر اول و دوران سلطنت مشروط قاجاریان از جمع حدود ۲۴ درصد وزیران با تحصیلات علوم قدیم، بیش از ۵ درصد با تحصیلات عالی حدود مدرسی و اجتهاد بوده‌اند.

و از گروه وزیران با تحصیلات جدید و دانشگاهی که جمع آنان به ۶۴/۲ درصد کل گروه مورد بررسی می‌رسد بیش از ۴۰ درصد با تحصیلات عالی دانشگاهی و ۱۴ درصد با سطح معلومات حدود دیپلم دیده می‌شود.

نکته قابل ذکر برای عصر مورد بحث، درگروه وزیران با تحصیلات عالی دانشگاهی بالا بودن نسبت گروه فارغ‌التحصیلان با درجه دکترا است، بطوری که در گروه ۴۱ درصد وزیران دانشگاه دیده، ۱۰/۵ درصد آنان با درجه دکترا و حدود ۲ درصد با درجه فوق‌لیسانس بوده‌اند و نزدیک به ۲۹ درصد با درجه لیسانس تحصیلات خود را به پایان رسانده‌اند.

از آمارهای جدول شماره ۴۴ همچنین برمی‌آید که در دوران سلطنت خاندان پهلوی نسبت وزیران دانشگاه دیده به تدریج افزایش شایان توجه پیدا می‌کند، بطوری که در مقایسه با عصر اول، نسبت این گروه از ۴۰/۳ درصد در عصر اول به ۵۹/۳ درصد در عصر دوم مشروطیت و دوران زمامداری رضاشاه، و ۹۵/۹ درصد

جدول شماره ۴۴ـ توزیع درجهٔ تحصیلات وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / درجه تحصیلات		عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
تحصیلات قدیم	متعارف	۵	۴/۴	-	-	-	-
	سطح	۱۶	۱۴	۶	۹/۳۷	۱	۰/۴
	مدرس	۵	۴/۴	-	-	-	-
	اجتهاد	۱	۰/۹	-	-	۴	۱/۴
	اظهار نشده	-	-	-	-	۱	۰/۴
جمع تحصیلات قدیم		۲۷	۲۳/۷	۲	۳/۱	۱۵	۲/۲
تحصیلات جدید	دیپلم	۶	۵/۳	۲	۳/۱	۱۵	۵/۲
	فوق دیپلم	۶	۵/۳	۵	۷/۸	۱۴	۴/۸
	لیسانس	۲۲	۱۹/۲۰	۱۸	۲۸/۱۲	۸۴	۲۹
	فوق لیسانس	۱	۰/۹	۱	۱/۶	۲۸	۹/۷
	دکترا	۸	۷	۷	۱۱	۱۱۹	۴۱
جمع تحصیلات جدید		۴۱	۳۷/۷	۳۳	۵۱/۶	۲۶۰	۸۹/۷
تحصیلات قدیم و جدید	سطح و دیپلم	۱۰	۸/۸	۶	۰/۴	۵	۱/۷
	سطح و فوق‌دیپلم	۳	۲/۶	۴	۶/۲	-	-
	سطح و لیسانس	۶	۵/۳	۴	۶/۲	۱	۰/۴
	سطح و فوق‌لیسانس	-	-	-	-	-	-
	مدرسی و فوق‌دیپلم	۱	۰/۹	-	-	-	-
	مدرس و لیسانس	۹	۴/۴	۴	۶/۲	۷	۲/۴
	مدرسی و فوق‌لیسانس	۱	۰/۹	۱	۱/۶	۱	۰/۴
	مدرسی و دکترا	۴	۳/۵	۳	۴/۷	۸	۲/۸
	اجتهاد و دکترا	-	-	-	-	۱	۰/۴
جدول قدیم و جدید		۳۰	۲۶/۴	۲۲	۳۴/۳	۲۳	۸/۱
جمع کل		۱۱۴	-	۶۴	-	۲۹۰	۱۰۰

در دوران سوم مشروطیت و عصر سلطنت محمدرضا شاه می‌رسد.

مطلب دیگری که یادآوری آن شایسته است، اینست که در داخل گروه ۵۹/۳ درصد وزیران با تحصیلات عالی دانشگاهی در عصر دوم، ۱۵/۶ درصد آنان با درجه دکترا و ۳/۱ درصد با درجه فوق‌لیسانس بوده‌اند و نسبت این گروه از وزیران بطوری که جدول شماره ۴۴ حکایت می‌کند در عصر سوم مشروطیت افزایش قابل ملاحظه‌ای پیداکرده است و از ۱۵/۷ درصد دارندگان درجه دکترا در عصر دوم، به ۴۴/۲ درصد در عصر کنونی می‌رسد و نسبت وزیران با درجه فوق‌لیسانس نیز از ۳/۱ درصد عصر دوم به بیش از ۱۰ درصد به عصر پهلوی دوم می‌رسد.

از آنچه گفتیم، چنین برمی‌آید که در عصر حکومت پهلوی دوم، اکثریت وزیران (با نسبت ۵۴/۳ درصد) با تحصیلات دانشگاهی بالاتر از لیسانس را دارا بوده‌اند.

در حالی که نسبت این گروه در عصر دوم ۱۸/۹ درصد، در عصر اول ۱۲/۳ درصد می‌باشد. و نسبت وزیران با درجه تحصیلات لیسانس در عصر سوم

جدول شماره ۴۵ـ درجه تحصیلات وزیران دوران انقلاب شاه (دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی)

درجه تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶	
دیپلم	۲	۲/۵
فوق دیپلم	-	-
لیسانس	۱۹	۲۵
فوق لیسانس	۱۰	۱۳/۳
دکترا	۴۵	۵۹/۲
جمع	**۷۶**	**۱۰۰**

مشروطیت حدود ۳۲ درصد جمعیت عصر را تشکیل می‌دهد.
در سالهای اخیر دوران سوم مشروطیت، که مورخان آن را عصر انقلاب شاه نامیده‌اند نسبت وزیران با درجه دکترا به ۵۹/۳ درصد کل وزیران این دوره می‌رسد، و از جمع ۷۶ تن وزیر این دوره ۱۹ تن (معادل ۲۵ درصد) با درجه لیسانس و ۱۰ تن با درجه فوق‌لیسانس (معادل ۱۳/۲) دیده می‌شود.

رشته تحصیلات وزیران

متغیر دیگری که درباره تحصیلات وزیران مورد پژوهش قرارگرفته نوع رشته تحصیلات آنان می‌باشد.
درباره این مطلب بهتر است سخن را با توجه به درجه‌های مختلف تعلیمات دانشگاهی آغاز کنیم.

رشته تحصیلی وزیران با درجه دکترا

از جدول شماره ۴۶ـ برمی‌آید که غالب وزیران با درجه دکترا فارغ‌التحصیل رشته‌های مختلف پزشکی می‌باشند.
بطوری که از جمع ۱۳۸ تن وزیر با درجه دکترا در طول تاریخ مشروطیت، در درجهٔ نخست ۳۵ تن (برابر ۱۱/۸ درصد وزیران با تحصیلات عالی) فارغ‌التحصیل رشته پزشکی می‌باشند مراحل بعدی اکثریت را در شمارهٔ وزیران فارغ‌التحصیل رشته‌های حقوق و فنی می‌توان دید (هرگروه ۱۵ تن از جمع ۱۳۸ تن وزیر با درجه دکترا که معادل ۵ درصد کل وزیران دانشگاه دیده است)
ناگفته نماند تعداد قابل توجهی از وزیران با درجه دکترا در رشته‌های اقتصاد، حقوق و اقتصاد فارغ‌التحصیل شده‌اند (هر گروه معادل ۴/۴ درصد کل وزیران دانشگاه دیده)
از ذکر وزیرانی که رشته تحصیلی آنان در علوم سیاسی، علوم سیاسی و اقتصاد بوده است نباید غفلت کرد (هرگروه ۵ تن)

جدول شماره ۴۶ـ رشته تحصیلات وزیران در طول تاریخ مشروطیت
(دارندگان درجه دکترا)

رشته تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۳۸	
حقوق	۱۵	۵/۱
حقوق و اقتصاد	۱۳	۴/۴
حقوق و علوم سیاسی	۴	۱/۳
حقوق ـ اقتصاد ـ علوم سیاسی	۵	۱/۷
حقوق ـ علوم سیاسی ـ نظام	۱	۰/۳
حقوق ـ علوم سیاسی ـ علوم اداری	۱	۰/۳
علوم سیاسی	۵	۱/۷
علوم سیاسی و علوم اداری	۱	۰/۳
علوم سیاسی و اقتصاد	۵	۱/۷
رشته‌های پزشکی	۳۵	۱۱/۸
رشته‌های فنی	۱۵	۵/۱
رشته‌های نظام	۲	۰/۷
رشته‌های مختلف علوم	۳	۱/۱
علوم اقتصادی	۱۳	۴/۴
علوم اقتصادی و ادبیات	۱	۰/۳
علوم و فلسفه	۲	۰/۷
علوم اجتماعی و فلسفه	۱	۰/۳
ادبیات	۳	۱/۱
ادبیات و رشته‌های پزشکی	۱	۰/۳
روانشناسی و علوم تربیتی	۱	۰/۳
علوم تربیتی و علوم اداری	۱	۰/۳
رشته کشاورزی	۱	۰/۳
رشته نظام و علوم سیاسی	۱	۰/۳
اقتصاد و رشته فنی	۱	۰/۳
امور بانکی	۱	۰/۳
حقوق و علوم اداری	۲	۰/۷
اظهار نشده	۴	۱/۴
جمع وزیران با درجه دکترا	**۱۳۸**	**۴۶/۵**

آمار رشته تحصیلات وزیران با درجه دکترا در هر یک از اعصار سه گانه مشروطیت نیز حکایت از آن دارد که این گروه از وزیران با تحصیلات دانشگاهی بیشتر فارغ‌التحصیل رشته‌های پزشگی بوده‌اند.

جدول شماره ۴۷ مربوط به این امر، روشن می‌سازد که در عصر اول مشروطیت از جمع ۱۲ تن وزیر با درجه دکترا، ۹ تن در رشته پزشگی و ۳ تن در رشته حقوق مدرک تحصیلات عالی خود را گرفته‌اند.

دوره دوم مشروطیت، از جمع ۱۰ تن وزیر با درجه دکترا، ۳ تن رشته پزشگی و ۲ تن در رشته اقتصاد و ۵ تن دیگر با تعدادی برابر، در رشته‌های مختلف، حقوق و اقتصاد، حقوق و علوم سیاسی رشته‌های فنی، اقتصاد و ادبیات مدرک دکترای خود را دریافت داشته‌اند.

در جمع وزیران با درجه دکترای عصر سوم و دوران زمامداری پهلوی دوم، اکثریت با فارغ‌التحصیلان رشته پزشگی می‌باشد (با شماره ۲۹ تن از کل ۱۲۸ تن وزیر با درجه دکترا)

مراتب بعدی از اکثریت را وزیران حایز دکترا در رشته‌های حقوق، فنی و علوم اقتصادی دارند (هر یک با تعداد ۱۴ تن) و نیز از وزیران فارغ‌التحصیل در رشته، حقوق و اقتصاد (با تعداد ۱۳ تن) در مرحله سوم از اکثریت می‌توان نام برد.

فارغ‌التحصیلان با درجه دکترا در علوم سیاسی، علوم سیاسی و حقوق و اقتصاد، در مرتبه بعدی از اکثریت قرار دارند، (هر یک با ۵ تن از مجموع ۱۲۸ تن وزیر با درجه دکترا در عصر سوم مشروطیت)

می‌افزاییم، عصر سوم مشروطیت را دوران تنوع رشته‌های تحصیلی وزیران باید دانست بطوری که از ۲۸ تن بقیه وزیران با درجه دکترا، ازکسانی که در رشته‌های مختلف زیر، مدرک دانشگاهی خود را گرفته‌اند می‌توان ذکری به میان آورد.

نظام، علوم اداری، ادبیات، فلسفه، فلسفه و علوم اجتماعی، علوم تربیتی و روانشناسی، بانکداری.

جدول شماره ۴۷ـ رشته تحصیلات وزیران با درجه دکترا در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / رشته تحصیلات	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۷		۳۸		۲۴۹	
حقوق	۳	۶/۴	-	-	۱۴	۵/۶
حقوق و اقتصاد	-	-	۱	-	۱۳	۵/۳
حقوق و علوم سیاسی	-	-	۱	-	۳	۱/۲
حقوق و اقتصاد ـ علوم سیاسی	-	-	۱	-	۵	۲/۱
حقوق ـ علوم سیاسی ـ نظام	-	-	-	-	۱	۰/۴
حقوق ـ علوم سیاسی ـ علوم اداری	-	-	-	-	۱	۰/۴
علوم سیاسی	-	-	-	-	۵	۲/۱
علوم سیاسی و علوم اداری	-	-	-	-	۱	۰/۴
علوم سیاسی و اقتصاد	-	-	-	-	۴	۱/۶
رشته‌های پزشکی	۹	۱۹/۲	۳	۷/۹	۲۹	۱۱/۷
رشته‌های فنی	-	-	۱	۲/۶	۱۴	۵/۶
رشته‌های نظام	-	-	-	-	۱	۰/۴
رشته‌های مختلف علوم	-	-	-	-	۳	۱/۰
علوم اقتصادی	-	-	۲	۵/۳	۱۴	۵/۶
علوم اقتصادی و ادبیات	-	-	-	-	۱	۰/۴
علوم و فلسفه	-	-	-	-	۲	۰/۸
علوم اجتماعی و فلسفه	-	-	-	-	۱	۰/۴
ادبیات	-	-	۱	۲/۶	۴	۱/۶
ادبیات و رشته‌های پزشکی	-	-	-	-	۱	۰/۴
روانشناسی و علوم تربیتی	-	-	-	-	۱	۰/۴
علوم تربیتی و علوم اداری	-	-	-	-	۱	۰/۴
رشته کشاورزی	-	-	-	-	۱	۰/۴
رشته نظام و علوم سیاسی	-	-	-	-	۱	۰/۴
اقتصاد و رشته فنی	-	-	-	-	۱	۰/۴
امور بانکی	-	-	-	-	۱	۰/۴
حقوق و علوم اداری	-	-	-	-	۱	۰/۴
ادبیات و فلسفه	-	-	-	-	۱	۰/۴
فلسفه و حکمت اسلامی	-	-	-	-	۱	۰/۴
اظهار نشده	-	-	-	-	۲	۰/۸
جمع وزیران با درجه دکترا	**۱۲**	**۲۵/۶**	**۱۰**	**۲۶/۲**	**۱۲۸**	**۵۱/۴**

رشته تحصیلی وزیران با درجه فوق‌لیسانس

هرچند تعداد وزیران دانشگاه دیده در سطح فوق‌لیسانس اندک است و تنها ۲۶ تن از مجموع ۲۹۷ تن وزیر با تحصیلات دانشگاهی را دربر می‌گیرد، با اینهمه اشاره به آن خالی از فایدت نخواهد بود.

به موجب جدول شماره ۴۸ فارغ‌التحصیلان رشته‌های فنی و نظام در میان

جدول شماره ۴۸ـ رشته تحصیلات وزیران در طول تاریخ مشروطیت (دارندگان درجه فوق لیسانس)

رشته تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
اقتصاد	۱	۰/۳
اقتصاد و امور مالی	۱	۰/۳
اقتصاد و علوم سیاسی	۲	۰/۷
اقتصاد و حقوق	۱	۰/۳
اقتصاد و تجارت	۱	۰/۳
حقوق و علوم سیاسی	۱	۰/۳
حقوق	۱	۰/۳
حقوق بین‌الملل	۱	۰/۳
رشته نظام	۶	۲/۲
رشته فنی	۶	۲/۲
رشته کشاورزی	۲	۰/۷
تجارت و بانکداری	۱	۰/۳
مدیریت امور صنعتی	۱	۰/۳
ادبیات	۱	۰/۳
جمع وزیران با درجهٔ فوق لیسانس	**۲۶**	**۸/۸**

گروه مورد بررسی، هر یک با ۶ تن درجه اول از اکثریت را نشان می‌دهد و پس از آن از دارندگان درجه فوق‌لیسانس در رشته‌های کشاورزی (۳ تن) و اقتصادی و علوم سیاسی (۲ تن) می‌توان نام برد ۱۹ تن دیگر در رشته‌هایی همچون اقتصاد، حقوق، حقوق بین‌الملل، ادبیات، تجارت و بانکداری، مدیریت امور صنعتی، درجه فوق‌لیسانس خود را دریافت داشته‌اند.

در دو عصر اول و دوم مشروطیت نسبت وزیران دانشگاه دیده با درجه فوق‌لیسانس بسیار اندک بوده و در هر عصر بیش از ۲ تن نبوده است (به موجب جدول شماره ۴۹ـ مربوط به رشتهٔ تحصیلی وزیران با درجه فوق‌لیسانس در هر عصر مشروطیت)

یک تن با درجه حدود فوق‌لیسانس درعصر اول مشروطیت در رشتهٔ ادبیات و یک تن دیگر در حقوق و در عصر دوم هر ۲ تن مورد نظر در رشته حقوق و ادبیات فارغ‌التحصیل در سطح فوق‌لیسانس شده‌اند.

از جمع ۲۹ تن وزیر با درجهٔ فوق‌لیسانس در عصر زمامداری پهلوی دوم، از فارغ‌التحصیلان رشته‌های مختلف فنی با شماره ۱۰ تن در درجه اول می‌توان یادکرد (۴ درصد کل وزیران دانشگاه دیده)

و پس از آن از گروه وزیرانی که در رشتهٔ نظام درجهٔ فوق‌لیسانس دریافت داشته‌اند با شماره ۶ تن باید ذکری به میان آورد.

و نیز اشارتی به تعداد کسانی که در رشته‌های اقتصاد و علوم سیاسی و کشاورزی (هر یک ۲ تن) درجهٔ فوق‌لیسانس گرفته‌اند ضرور است.

۹ تن دیگر ازگروه مذکور راکسانی تشکیل می‌دهند که رشته تحصیلی آنان در زمینه‌های: اقتصاد، حقوق، حقوق بین‌الملل، تجارت و بانکدرای، مدیریت امور صنعتی و ادبیات و السنه خارجی بوده است.

جدول شماره ۴۹ـ رشته تحصیلات وزیران با درجه فوق لیسانس در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
رشته تحصیلات	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران با تحصیلات عالی دانشگاه	۴۷		۳۸		۲۴۹	
اقتصاد	-	-	-	-	۱	۰/۴
اقتصاد وامور مالی	-	-	-	-	۱	۰/۴
اقتصاد و علوم سیاسی	-	-	-	-	۲	۰/۸
اقتصاد و حقوق	-	-	-	-	۱	۰/۴
اقتصاد و تجارت	-	-	-	-	۱	۰/۴
حقوق و علوم سیاسی	-	-	-	-	۱	۰/۴
حقوق	۱	۲/۱	۱	۲/۶	-	-
حقوق بین‌المللی	-	-	-	-	۱	۰/۴
رشته نظام	-	-	-	-	۶	۲/۴
رشته فنی	-	-	-	-	۱۰	۴/۰
رشته کشاورزی	-	-	-	-	۲	۰/۸
تجارت و بانکداری	-	-	-	-	۱	۰/۴
مدیریت امور صنعتی	-	-	-	-	۱	۰/۴
ادبیات و السنه خارجی	۱	۲/۱	۱	۲/۷	۱	۰/۴
جمع وزیران با درجه فوق لیسانس	**۲**	**۴/۲**	**۲**	**۵/۳**	**۲۹**	**۱۱/۶**

رشته تحصیلی وزیران با درجه لیسانس

اگر به آمارهای مربوط به رشته تحصیلات وزیران با درجه لیسانس را در طول تاریخ مشروطیت توجه کنیم، معلوم می‌آید که اکثریت این گروه وزیران با جزئی اختلاف در درجه اول در رشته نظام مدرک لیسانس خود را دریافت داشته‌اند (با شماره ۱۸ تن از ۱۳۳ تن وزیر با درجه لیسانس) و از آ پس فارغ‌التحصیلان رشته علوم

سیاسی (با ۱۷ تن) بوده است. (به موجب جدول شماره ۵۰)

وزیران فارغ‌التحصیل در رشته حقوق قضایی درجه سوم از اکثریت را در میان گروه وزیران با درجه لیسانس دارند (با شماره ۱۵ تن)

یادآور می‌شود، تعداد اندکی از وزیران با درجه لیسانس، موفق به دریافت دانشنامه خود در رشته‌های فنی (۱۳ تن) و ادبیات و السنه خارجی شده‌اند (۱۰ تن)

از وزیران لیسانسیه حقوق و علوم سیاسی، با شماره ۶ تن از جمع گروه ۱۳۳ وزیری که با درجه لیسانس تحصیلات دانشگاهی داشته‌اند، و اقتصاد با تعداد ۵ تن باید یاد کرد.

پس از توضیحاتی که دربارهٔ مجموع وزیران دوران مشروطیت آوردیم بجا است که به ترکیب این پدیده در هر عصر مشروطیت نیز بپردازیم.

از خصوصیات عصر اول و سوم مشروطیت، به موجب جدول شماره ۵۱ فزونی وزیران لیسانسیه در رشته علوم سیاسی می‌باشد.

بطوری که ۹ تن از مجموع ۳۳ تن وزیر با درجه لیسانس عصر اول و ۱۲ تن از مجموع ۹۲ تن وزیر با درجه لیسانس در عصر سوم مشروطیت، از میان فارغ‌التحصیلان رشته علوم سیاسی برگزیده شده‌اند.

در حالی که عصر دوم مشروطیت در درجه اول، لیسانسیه‌های حقوق با ۹ تن از مجموع ۲۷ تن وزیر گروه مورد بحث (در واقع $\frac{1}{3}$ جامعهٔ مورد مطالعه ما) برای وزارت دعوت شده‌اند.

مرابت بعدی از اکثریت در عصر سلطنت مشروط قاجاریان، شامل گروه وزیران لیسانسیه در رشته‌های فنی، نظام، ادبیات (هر یک ۵ تن) و حقوق قضایی (۴ تن از ۳۳ تن) می‌باشد.

در عصر سلطنت رضاشاه، درجه‌های بعدی از اکثریت بر وزیرانی اطلاق می‌شود که در رشته نظام (با ۶ تن از مجموع ۲۷ تن) و علوم سیاسی (۲ تن از جمع ۲۷ تن) فارغ‌التحصیل شده‌اند.

در عصر سوم و دوران زمامداری پهلوی دوم، از وزیرانی می توان سخن گفت که در رشته‌های حقوق و نظام (هر یک ۹ تن ازگروه ۹۲ تن با درجه لیسانس)، فنی (۷ تن) علوم سیاسی و اقتصاد (۶ تن) و ادبیات و اقتصاد (هر یک ۵ تن از مجموع ۹۲ تن

جدول شماره ۵۰ـ رشته تحصیلات وزیران در طول تاریخ مشروطیت
(دارندگان درجه لیسانس)

رشته تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران با درجه لیسانس	۱۳۳	
حقوق	۱۵	۵/۱
حقوق و علوم سیاسی	۶	۲/۱
حقوق و اقتصاد	۱	۰/۳
حقوق و اقتصاد ـ علوم سیاسی	۵	۱/۷
حقوق و علوم اجتماعی	۱	۰/۳
حقوق و نظام	۳	۱/۱
علوم سیاسی	۱۷	۵/۷
علوم سیاسی و اقتصاد	۵	۱/۷
علوم سیاسی و علوم	۱	۰/۳
علوم سیاسی و رشته‌های فنی	۱	۰/۳
علوم سیاسی و علوم اجتماعی	۱	۰/۳
اقتصاد و امور مالی	۵	۱/۷
رشته‌های فنی	۱۳	۴/۴
رشته‌های کشاورزی	۵	۱/۷
رشته‌های نظام	۱۸	۶/۲
علوم تربیتی و روانشناسی	۱	۰/۳
علوم تربیتی و علوم	۱	۰/۳
رشته‌های مختلف علوم	۳	۱/۱
مدیریت امور اداری	۱	۰/۳
ادبیات	۱۰	۳/۴
ادبیات و فلسفه	۱	۰/۳
تاریخ و جغرافیا	۱	۰/۳
کشاورزی و اقتصاد	۲	۰/۷
اقتصاد و مدیریت امور بازرگانی	۱	۰/۳
حقوق بین‌الملل و تجارت	۱	۰/۳
اظهار نشده	۱۴	۴/۷
جمع کل وزیران با درجه تحصیلات لیسانس	**۱۳۳**	**۴۴/۸**

جدول شماره ۵۱ـ رشته تحصیلات وزیران با درجه لیسانس در هر دوره مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / رشتهٔ تحصیلات	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران با درجهٔ لیسانس	۳۳		۲		۹۲	
حقوق	۴	۸/۵	۹	۲۳/۸	۹	۳/۶
حقوق و علوم سیاسی	۱	۲/۱	-	-	۷	۲/۸
حقوق و اقتصاد	-	-	-	-	۱	۰/۴
حقوق و اقتصاد و علوم سیاسی	-	-	-	-	۵	۲/۰
حقوق و علوم اجتماعی	-	-	-	-	۱	۰/۴۰
حقوق نظام	۲	۴/۳	۱	۲/۶	-	-
علوم سیاسی	۹	۱۹/۲	۲	۵/۳	۱۲	۴/۹
علوم سیاسی ـ اقتصاد	-	-	-	-	۶	۲/۴
علوم سیاسی و علوم	-	-	-	-	۱	۰/۴
علوم و رشته‌های فنی	-	-	-	-	۱	۰/۴
علوم و علوم اجتماعی	-	-	۱	۲/۶	-	-
اقتصاد و امور مالی	-	-	-	-	۵	۲/۰
رشته‌های فنی	۵	۱۰/۶	-	-	۷	۲/۸
رشته‌های کشاورزی	-	-	۱	۲/۶	۳	۱/۲
رشته‌های نظام	۵	۱۰/۶	۶	۱۵/۸	۹	۳/۶
علوم تربیتی و روانشناسی	-	-	-	-	۱	۰/۴
علوم تربیتی و علوم	-	-	-	-	۱	۰/۴
مدیریت امور اداری	-	-	-	-	۱	۰/۴
ادبیات	۵	۱۰/۶	۳	۷/۹	۵	۲/۰
ادبیات و فلسفه	-	-	-	-	۲	۰/۸
فلسفه	-	-	۱	۲/۶	-	-
تاریخ و جغرافیا	-	-	-	-	۱	۰/۴
کشاورزی و اقتصادی	-	-	-	-	۲	۰/۸
اقتصادومدیریت‌اموربازرگانی	-	-	-	-	۱	۰/۴
حقوق بین‌المللی	-	-	-	-	۱	۰/۴
رشته‌های مختلف علوم	۱	۲/۱	۱	۲/۶	۲	۰/۸
اظهار نشده	۱	۲/۱	۱	۲/۶	۸	۳/۲
جمع کل وزیران با درجه لیسانس	**۳۳**	**۷۰/۲**	**۲**	**۶۸/۴**	**۹۲**	**۳۶/۹**

جمعیت با درجه لیسانس) مدرک لیسانس خود را دریافت داشته‌اند.

اگر رشته تحصیلات وزیران دوره ۱۵ ساله اخیر از عصر سوم راکه بنام انقلاب

جدول شماره ۵۲ـ رشته تحصیلات وزیران دوران انقلاب شاه با تفکیک درجه تحصیل

	رشتهٔ تحصیلات	فراوانی	درصد
	تعداد کل وزیران	۷۶	
دارندگان درجه دکترا	رشته‌های فنی	۹	۱۲/۳
	رشته پزشکی	۶	۸/۱
	رشته علوم	۱	۱/۳
	رشته علوم اداری	۲	۲/۷
	رشته علوم سیاسی	۴	۵/۴
	علوم سیاسی و نظام	۱	۱/۳
	رشته علوم و اقتصاد	۴	۵/۴
	رشته حقوق	۴	۵/۴
	رشته حقوق و اقتصاد	۶	۸/۱
	رشته اقتصاد	۶	۸/۱
	رشته علوم سیاسی و اداری	۱	۱/۳
	رشته ادبیات	۱	۱/۳
جمع رشته‌های با درجه دکترا		**۴۵**	**۶۰/۸**
دارندگان درجه حقوق فوق لیسانس	رشته‌های فنی	۵	۶/۸
	رشته فنی، حقوق، اقتصاد	۱	۱/۳
	مدیریت صنایع	۱	۱/۳
	اقتصاد و کشاورزی	۲	۲/۸
	رشته نظام	۱	۱/۳
جمع فوق لیسانس		**۱۰**	**۱۳/۵**

دنباله جدول شماره ۵۲ـ رشته تحصیلات عالی وزیران با درجه لیسانس در دوران قبل از اجرای قانون اصلاحات ارضی

رشته تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶	
رشته ادبیات	۱	۱/۳
رشته علوم سیاسی	۲	۱/۷
رشته حقوق	۲	۱/۷
رشته حقوق و مالی	۱	۱/۳
رشته حقوق و علوم اجتماعی	۱	۱/۳
رشته اقتصاد و مدیریت	۱	۱/۳
رشته کشاورزی	۳	۴/۱
رشته فنی	۳	۴/۱
رشته نظام	۴	۵/۴
اظهار نشده	۱	۱/۳
جمع دارندگان درجه لیسانس	**۱۹**	**۲۵/۷**

شاه موسوم شده است، ملحوظ بداریم، از جمع ۴۵ تن وزیری که تحصیلات عالی با درجه دکترا دارند، ۹ تن آنان ($\frac{۱}{۵}$) در درجه اول، در رشته‌های فنی فارغ‌التحصیل شده‌اند و در درجه دوم، دارندگان درجه دکترا در رشته‌های، پزشکی، حقوق و اقتصاد، اقتصاد (هر یک ۶ تن) می‌باشند.

از وزیران رشته‌های علوم سیاسی، علوم سیاسی و اقتصاد و حقوق هر یک ۴ تن می‌توان نام برد.

گروه وزیران با درجه فوق‌لیسانس، همچون گروه وزیران با درجه دکترا، در درجه اول در رشته‌های فنی مدرک دانشگاهی خود را دریافت داشتند (۵ تن از میان ۱۰ تن وزیر با درجه فوق‌لیسانس)

رشته تحصیلات ۵ تن دیگر از وزیران گروه فوق‌الذکر به ترتیب در رشته‌های اقتصاد و کشاورزی (۲ تن)، حقوق و اقتصاد، مدیریت صنایع و نظام (هر یک، یک تن) بوده است در میان ۱۹ تن وزیر با درجه لیسانس دوران انقلاب شاه از وزیران در رشته‌های نظام با ۴ تن در درجه اول می‌توا سخن گفت و مراتب بعدی، وزیران با رشته‌های تحصیلی کشاورزی و اقتصاد و مدیریت (هریک ۳ تن)، حقوق و علوم سیاسی (هر یک ۲ تن) را دربر می‌گیرد.

و چهار تن دیگر هر یک در رشته‌های ادبی، حقوق و امور مالی، حقوق و علوم اجتماعی اقتصاد و مدیریت، دانشنامه لیسانس خود را دریافت داشته‌اند.

***

آنچه در باب رشته تحصیلی وزیران باز نمودیم، با تفکیک درجه تحصیلات دانشگاهی آنان است. اینک باید دید بطور کلی و در مجموع فارغ‌التحصیلان دانشگاه بدون توجه به درجه‌های تحصیلی در چه زمینه‌هایی علمی و غیره به تحصیل پرداخته‌اند.

پژوهش ما این حقیقت را روشن می‌کند که در جمع ۲۹۷ تن وزیر با تحصیلات دانشگاهی در طی دوران مشروطیت، در درجه اول از تحصیل کردگان رشته حقوق استفاده شده است (با نسبت ۲۵/۳ درصد)

درجه دوم از اکثریت از رجالی دعوت بعمل آمده است که در رشته اقتصاد مدرک تحصیلات دانشگاهی خود را دریافت داشته‌اند (با نسبت ۲۰/۲ درصد کل جامعه فارغ‌التحصیلان دانشگاهی)

و درجه سوم از نظر اکثریت رشته تحصیلی، نیز بر فارغ‌التحصیلان دانشکده علوم سیاسی (با نسبت ۱۹/۵ درصد) اطلاق می‌شده است.

و مراتب بعدی به ترتیب شامل افرادی است که در رشته‌های فنی با نسبت ۱۲/۸ درصد، پزشگی با نسبت ۱۲/۱ درصد، نظام با نسبت ۹/۸ درصد و بالاخره ادبیات با نسبت ۵/۴ درصد، تحصیلات خود را به پایان رسانده‌اند.

از آمار جدول شماره ۵۳ـ چنین برمی‌آید که در سالهای بین ۱۲۸۵ تا ۱۳۰۴ شمسی که اوان حکومت مشروطه و دوران سلطنت قاجار بوده است، از ۴۷ تن جمعیت وزیران تحصیل کرده دانشگاهی، شماره کسانی که در رشته علوم سیاسی و

جدول شماره ۵۳- رشته تحصیلات وزیران دوران مشروطیت (برحسب یک رشته)

رشته تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران با تحصیلات عالی	۲۹۷ /	
حقوق	۷۵	۲۵/۳
اقتصاد	۶۰	۲۰/۲۰
علوم سیاسی	۵۸	۱۹/۵
مدیریت امور اداری	۴	۱/۴
رشته‌های پزشکی	۳۶	۱۲/۱
رشته‌های فنی	۳۸	۱۲/۸
رشته‌های نظام	۲۹	۹/۸
رشته کشاورزی	۱۰	۳/۴
رشته مختلف علوم	۱۱	۳/۷۰
روانشناسی	۲	۰/۷
تعلیم و تربیت	۴	۱/۳
ادبیات	۱۶	۵/۴
فلسفه	۴	۱/۴
علوم اجتماعی	۲	۰/۷
امور مالی و بانکداری	۷	۲/۴
حقوق تجارت	۳	۱/۰
مدیریت امور صنعتی	۱	۰/۳
تاریخ و جغرافیا	۱	۰/۳
حقوق بین‌الملل	۲	۰/۷
مدیریت امور بازرگانی	۱	۰/۳
اظهار نشده	۴	۱/۳

حقوق فارغ‌التحصیل شده‌اند بیش از سایر گروه‌های تحصیلی بوده است (هر یک ۲۱/۳ درصد) پس از آن از افرادی می‌توان نام برد که رشته پزشکی را به پایان رسانده‌اند (بانسبت ۱۹/۲ درصد)

گروه بعدی وزیران، شامل افرادی است که به ترتیب در رشته‌های نظام (با نسبت ۱۴/۲ درصد) و ادبیات (با نسبت ۱۲/۸ درصد) و فنی (با نسبت ۱۰/۶ درصد) مدرک تحصیلات دانشگاهی خود را به دست آورده‌اند.

از خصایص عصر اول مشروطیت به موجب جدول شماره ۵۴ـ محدود بودن تنوع رشته‌های تحصیلی وزیران می‌باشد و حال آنکه در عصر زمامداری خاندان پهلوی بویژه پهلوی دوم بتدریج رشته‌های تحصیلات متنوعی را در میان گروه وزیران فارغ‌التحصیل دانشگاه می‌بینیم.

عصر دوم مشروطیت که مقارن حکومت رضاشاه است، فارغ‌التحصیلان رشتهٔ حقوق قضائی با نسبت بسیار بالائی (۳۶/۸ درصد) به مقام وزارت دست یافته‌اند.

جالب آنکه مراتب بعدی اکثریت از آن فارغ‌التحصیلان دانشگاه جنگ است (۱۸/۴ درصد)، حال آنکه در دو عصر دیگر مشروطیت، این گروه از وزیران شمارهٔ اندک داشته و مرتبه ششم از اکثریت را تشکیل می‌دهند.

فارغ‌التحصیلان رشته‌های علوم سیاسی و ادبیات در میان وزیران عصر دوم مشروطیت با اکثریت ۱۳/۲ درصد، مرتبه سوم از اکثریت را دربر می‌گیرند و در مرتبه بعد از فارغ‌التحصیلان رشته‌های پزشکی و اقتصاد (هر یک با ۷/۹ درصد) نیز می‌توان یاد کرد.

در عصر سوم مشروطیت، بیش از همه از فارغ‌التحصیلان دانشکده اقتصاد برای احراز رتبه وزارت دعوت شده است (بدین ترتیب گروه مزبور درجهٔ اول از اکثریت را با نسبت ۲۵/۷ درصد حایز شده)

ناگفته نماند از رجال حقوقدان نیز با اکثریتی همانند (یعنی حدود گروه وزیران فوق‌الذکر برای تصدی منصب وزارت با ۲۵/۳ درصد) استفاده شده است.

وزیران فارغ‌التحصیل رشته علوم سیاسی با ۲۱/۳ درصد در مرتبه سوم از اکثریت قرار دارند.

جدول شماره ۵۴ـ رشته تحصیلات عالی وزیران در هر عصر مشروطیت بر اساس یک رشته تحصیل

ادوار تاریخی مشروطیت / رشته تحصیلات	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
حقوق و احکام اسلامی	۱۰	۲۱/۳	۱۴	۳۶/۸	۶۳	۲۵/۳
اقتصاد	-	-	۳	۷/۹	۶۴	۲۵/۷
علوم سیاسی	۱۰	۲۱/۳	۵	۱۳/۲	۵۳	۲۱/۳
علوم اداری و مدیریت	-	-	-	-	۵	۲/۰
رشته‌های مختلف پزشکی	۹	۱۹/۲۰	۳	۷/۹	۲۷	۱۰/۸
رشته‌های فنی	۵	۱۰/۶	۱	۲/۶	۳۳	۱۳/۳
رشته‌های نظام	۷	۱۴/۹	۷	۱۸/۴	۱۶	۶/۴
رشته‌های مختلف علوم	۱	۲/۱	۱	۲/۶	۸	۳/۲
رشته کشاورزی	-	-	۱	۲/۶	۹	۳/۶
روانشناسی	-	-	-	-	۲	۰/۸
علوم تربیتی	-	-	-	-	۴	۱/۶
ادبیات	۶	۱۲/۷	۵	۱۳/۲	۱۴	۵/۶
فلسفه	-	-	۱	۲/۶	۷	۲/۸
علوم اجتماعی	-	-	۱	۲/۶	۲	۰/۸
امور مالی و بانکداری	-	-	-	-	۸	۳/۲
حقوق تجارت	-	-	-	-	۳	۱/۲
مدیریت امور صنعتی	-	-	-	-	۱	۰/۴
تاریخ و جغرافیا	-	-	-	-	۱	۰/۴
حقوق بین‌الملل	-	-	-	-	۱	۰/۴
مدیریت امور بازرگانی	-	-	-	-	۱	۰/۴
اظهار نشده	۱	۲/۱	۱	۲/۶	۳	۱/۲۰
جمع کل وزیران دانشگاه دیده	۴۷	-	۳۸	-	۲۴۹	-

از میان فارغ‌التحصیلان رشته‌های فنی (۱۳/۳ درصد) و پزشگی (۱۰/۸ درصد) نیز با نسبت قابل ملاحظه‌ای برای تصدی مسند وزارت، انتخاب بعمل آمده است.

از یادآوری تعداد ۱۶ تن وزیران فارغ‌التحصیل نظام، (۶/۴ درصد) و همچنین ۱۴ تن از مجموع ۲۴۹ تن وزیران دانشگاه دیده در رشتهٔ ادبیات (۵/۶ درصد) نباید چشم پوشید.

ناگفته نماند در دوران اخیر حکومت محمدرضا شاه (عصر انقلاب شاه و رستاخیز) دگرگونی در رشته تحصیلات وزیران دیده می‌شود.

توضیح آنکه هرچند در طول زمامداری پهلوی دوم، در جمع وزیران با تحصیلات دانشگاهی فارغ‌التحصیلان رشته‌های حقوق و اقتصاد با اکثریت بیش از ۲۵ درصد در میان سایر گروه‌های تحصیلی اکثریت داشته‌اند، ولی در دوران اخیر مشروطیت، اکثریت را با نسبت بسیار بالایی بعد از فارغ‌التحصیلان رشته اقتصاد (با ۲۵ درصد)، کسانی دارا هستند که در رشته‌های فنی مدرک تحصیلات عالی خود را دریافت داشته‌اند (با ۲۶/۳ درصد)

در حالی که فارغ‌التحصیلان رشته‌های حقوق و علوم سیاسی بترتیب با ۱۹/۴ درصد و ۱۵/۸ درصد در مراتب سوم و چهارم از اکثریت قرار گرفته‌اند.

از وزیران در رشته‌های پزشگی و نظام به ترتیب (با نسبت ۱۰/۵ و ۷/۹ درصد) و علوم اداری و کشاورزی هر یک به ترتیب با نسبت‌های ۵/۳ و ۷/۹ درصد می‌توان یاد کرد.

از آنچه گفتیم می‌توان این اصل را استنباط کرد، در جامعه وزیران با تعلیمات عالی تناسب میان فارغ‌التحصیلان رشته‌های علمی و فنی از سویی و ادبی و علوم انسانی از سوی دیگر موجود نیست.

روشنتر آنکه، بشرحی که گذشت، ارقام وزیران فارغ‌التحصیل در رشته‌های تحصیلی ادبیات، علوم انسانی و اجتماعی و مانند آن در طول تاریخ مشروطیت جمعاً بالغ بر ۲۳۲ تن می‌باشد (با نسبت ۵۷/۴ درصد) و حال آنکه شماره وزیران با تحصیلات در رشته‌های علمی و فنی صرف بالغ بر ۱۱۸ تن (معادل ۲۹/۱ درصد کل وزیران) بوده است.

جدول شماره ۵۵ـ رشته تحصیلات عالی وزیران دوران انقلاب شاه برحسب یک رشته

رشته تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶	
رشته‌های مختلف فنی	۲۰	۲۶/۳
رشته‌های اقتصاد	۱۹	۲۵
رشته علوم سیاسی	۱۲	۱۵/۸
رشته حقوق	۱۵	۱۹/۷
رشته پزشکی	۸	۱۰/۵
رشته نظام	۶	۷/۹
رشته علوم اداری	۴	۵/۳
رشته کشاورزی	۶	۷/۹
رشته ادبیات	۲	۲/۶
رشته مدیریت امور صنعتی	۱	۱/۳
رشته علوم	۱	۱/۳
رشته مالی	۱	۱/۳

پژوهش ما درباره رشته‌های تحصیلی وزیران هر یک از اعصار سه گانه تاریخ سیاسی نیز همچنان اقبال و توفیق گروه فارغ‌التحصیلان علوم انسانی و ادبی را برای تصدی مسند وزارت بر گروه علمی و فنی در همه اعصار با اختلاف فاحش نشان می‌دهد.

در عصر دوم مشروطیت نیز این اختلاف نسبتها افزایش بیشتری پیدا می‌کند، بطوری که نسبت وزیران با تعلیمات عالی در رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی در برابر فارغ‌التحصیلان رشته‌های علمی و فنی، ۷۶/۳ درصد در برابر ۳۴/۲ درصد می‌باشد.

در دوران اخیر عصر مشروطیت و سلطنت محمدرضا شاه با گسترش

تعلیمات عالی علمی و فنی و همچنان عدم تعادل بین دو رشته کلی تعلیمات دانشگاهی نزد وزیران مشاهده می‌شود.

چنانکه جمع وزیران با تعلیمات در رشته‌های علوم انسانی بالغ بر ۲۲۹ تن است و از آن وزیران با تعلیمات علمی و فنی بالغ بر ۸۷ تن است (۹۲ درصد در برابر ۳۴/۹ درصد)

از دوران اخیر سلطنت پهلوی دوم و عصر انقلاب شاه نیز با همین ویژگی می‌توان یاد کرد بطوری که شماره وزیران با تحصیلات دانشگاهی در گروه علوم انسانی و اجتماعی بالغ بر ۵۴ تن از ۷۶ تن جمعیت مورد نظر می‌شود.

حال آنکه ارقام وزیران گروه دیگر تعلیمات عالی مورد بحث ما جمعاً بالغ بر ۳۵ تن می‌شود (معادل ۷۱/۱ درصد در برابر ۴۶/۱ درصد کل جمعیت مورد مطالعه عصر انقلاب شاه)

محل تحصیلات وزیران

در میان مطالعاتی که درباره سوابق و مشخصات وزیران بعمل آمده است روشن ساختن محیط تعلیم و تربیت و نوع تمدن و فرهنگی که هیأت حاکمه ایران از آن متأثر و برخوردار بوده‌اند بی‌شبهه حایز کمال اهمیت خواهد بود.

همچنانکه از پیش بیان داشتیم، بر روی هم وزیران ایران، از طبقات پردرآمد و مؤثر اجتماع برخاسته‌اند و طبعاً امکان برخورداری از تعلیم و تربیت جدید و ادامه تحصیلات عالی درکشورهای غربی و خارجی را به نحو شایسته‌ای داشته‌اند.

بطوری که از جمع ۲۹۱ تن وزیر با تحصیلات عالی دانشگاهی، تنها ۴۵ تن در دانشگاه تهران و مدارس عالی وقت، به ادامه تحصیل پرداخته و موفق به اخذ درجه‌های مختلف دانشگاهی شده‌اند و بقیه برای برخورداری از محیط علمی دانشگاهی و احتمالا دوره تعلیمات متوسطه به خارج ازکشور مسافرت کرده‌اند.

شایسته است بیان مطلب را با تعیین محل تعلیم و تحصیل وزیران در گروه‌های وزیران با درجه تحصیلات مختلف آغاز کنیم.

محل تحصیلات عالی وزیران با درجه دکترا

از جدول شماره ۵۶ـ آشکارا برمی‌آید که اکثریت وزیران برای ادامه تحصیل و اخذ درجه دکترا، دانشگاه‌های خارج از کشور را برگزیده‌اند.

بطوری که از جمع ۱۳۸ تن وزیر با درجه دانشگاهی دکترا، در طول دوران مشروطیت دانشگاه تهران و اصولا، مؤسسات آموزش عالی کشور، تنها در تربیت ۹ تن وزیر با درجه دکترا (که برابر با ۳ درصد جامعه مورد مطالعه باشد) توفیق داشته و بقیه پرورش یافتگان مکتبهای علمی ممالک غرب و بویژه دانشگاه‌های کشور فرانسه می‌باشند.

بطوری که ۱۹/۹ درصد وزیران با درجه دکترا، از تعلیم و تربیت دانشگاه‌های فرانسه برخوردار شده‌اند و چنانچه بر این نسبت شماره وزیرانی را که علاوه بر کشورهای دیگر در دانشگاه‌های فرانسه نیز به تحصیل اشتغال داشته‌اند بیفزاییم، جمع تحصیل کردگان با درجه دکترا در کشور فرانسه ۲۴/۹ درصد جامعه مورد بررسی را دربر می‌گیرد.

دانشگاه‌های ممالک متحده امریکا نیز در تعلیم وزیران آینده ایران سهمی درخور یادآوری دارند، شماره این گروه از وزیران با درجه دکترا بالغ ۱۷ تن (که برابر ۵/۷ درصد جامعه مورد بررسی باشد) می‌شود. و اگر تعداد افرادی که قسمتی از تحصیلات عالی خود را در دانشگاه‌های امریکا گذارنده‌اند بر این جمع بیفرائیم، باید بگوئیم که ۸/۱ درصد از وزیران با درجه دکترا، فارغ‌التحصیل دانشگاه‌های آمریکا هستند.

فارغ‌التحصیل دانشکده‌های کشورهای: سویس، انگلستان و آلمان نیز در درجه سوم از اکثریت قرار گرفته‌اند و نسبت آنان بالغ بر ۶/۷ درصد جامعه مورد بررسی است.

ناگفته نماند، تنی چند از وزیران با درجه دکترا فارغ‌التحصیل کشورهای ایتالیا، روسیه، بلژیک، بیروت، اطریش و ترکیه می‌باشد.

جدول شماره ۵۶ـ محل تحصیلات دانشگاهی وزیران در دوران مشروطیت (دارندگان درجه دکترا)

کشور محل تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
فرانسه	۵۹	۱۹/۹
فرانسه و سوئیس	۵	۱/۷
فرانسه و آمریکا	۲	۰/۷
فرانسه و ایتالیا	۱	۰/۳
فرانسه و روسیه	۱	۰/۳
فرانسه و بیروت	۲	۰/۷
فرانسه و انگلستان	۲	۰/۷
فرانسه و بلژیک	۱	۰/۳
فرانسه و ایران	۱	۰/۳
انگلستان	۶	۲/۰۰
انگلستان و آمریکا	۲	۰/۷
امریکا	۱۷	۵/۷
امریکا و بیروت	۱	۰/۳
آلمان	۹	۳/۰
آلمان و اطریش	۱	۰/۳
سوئیس	۵	۱/۷
روسیه	۲	۰/۷
بلژیک	۲	۰/۷
مصر	۱	۰/۳
ترکیه و نجف	۱	۰/۳
تهران	۹	۳/۰
تهران و آمریکا	۲	۰/۷
اظهار نشده	۶	۲/۰
جمع	۱۳۸	۴۶/۵

محل تحصیلات وزیران با درجه فوق‌لیسانس

یافته‌های جدول شماره ۵۷ـ روشنگر این نکته است که وزیران دارای فوق‌لیسانس با سهم اندک خود (۳۰ تن از مجموع ۲۹۷ تن وزیر دانشگاه دیده) نیز اکثراً فارغ‌التحصیل دانشگاه‌های کشور فرانسه می‌باشند.

به موجب همین جدول جمعاً ۹ تن از وزیران با درجه فوق‌لیسانس، تحصیل کردگان دانشکده‌های مختلف کشور فرانسه هستند، و نیز از آمارهای موجود برمی‌آید که ۳ تن از این گروه ضمناً از تعلیم و تربیت کشورهای دیگری همچون آلمان و سویس نیز بهره‌مند شده‌اند.

مراتب بعدی از اکثریت را در این گروه وزیران، فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌های

جدول شماره ۵۷ـ محل تحصیلات دانشگاهی وزیران در دوران مشروطیت (دارندگان درجه فوق لیسانس)

نام کشور محل تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
فرانسه	۴	۱/۴
فرانسه و آلمان	۲	۰/۷
فرانسه و سویس	۱	۰/۳
انگلستان	۷	۲/۴
آلمان	۳	۱/۰
آمریکا	۳	۱/۰
آمریکا و بلژیک	۱	۰/۳
بلژیک	۱	۰/۳
تهران	۴	۱/۳
جمع	**۳۰**	**۸/۷**

انگلستان دارند (۷ تن از جمع ۳۰ تن گروه با درجه فوق‌لیسانس)

دانشگاه‌های کشور آلمان در تعلیم $\frac{۱}{۶}$ وزیران با درجه فوق‌لیسانس سهم داشته‌اند و درجه سوم از اکثریت این گروه را دربر می‌گیرند.

شماره وزیران بهره‌مند از تعلیم و تربیت دانشگاه‌های امریکا بالغ بر ۴ تن می‌گردد که یک تن از آنان در دانشگاه کشور بلژیک نیز قسمتی از دوره تحصیلات عالی را گذرانده است.

از سهم تحصیل کردگان دانشگاه تهران با ۶ تن از جمع ۳۰ تن ($\frac{۱}{۵}$ گروه مورد بحث) می‌توان ذکری به میان آورد.

محل تحصیلات وزیران با درجه لیسانس

وزیران با درجه لیسانس که جامعه وسیعی (حدود ۴۰/۸ درصد) را دربر می‌گیرند: به موجب جدول شماره ۵۸، همچون سایر گروه‌های تحصیلی دانشگاهی، پرورش یافتگان دانشگاه‌های فرانسه می‌باشند.

اگر سهم دانشگاه تهران را با نسبت ۱۲/۱ درصد کنار بگذاریم، گروه تحصیل کردگان کشور فرانسه بالاترین نسبت را در میان فارغ‌التحصیلان سایر دانشگاه‌های خارج از کشور دارند.

شماره وزیرانی که در مکتب‌های علمی دانشگاه‌های کشور انگلستان شرکت کرده و برخوردار از تعلیم و پرورش آن کشور هستند در میان گروه وزیران با درجه لیسانس نسبت درخور حداقه را دارد و جمعاً بالغ بر ۴/۶ درصد می‌شود. (۱۲ تن از ۱۳۳ تن) در واقع این گروه بعد از فارغ‌التحصیلان کشور فرانسه در مرحله دوم از اکثریت قرار دارند.

پس از این گروه، از وزیران تعلیم یافته مکتبهای علمی کشور روسیه با ۳/۷ درصد (۱۱ تن از جمع ۲۹۷ تن وزیران دانشگاهی) می‌توان یاد کرد.

شماره قابل توجهی از وزیران نیز بهره‌مند از دستگاه‌های تعلیم و تربیت کشورهایی همچون بلژیک و سویس بوده‌اند (هر یک ۸ تن از جمع ۱۳۳ تن وزیر با درجه لیسانس)

جدول شماره ۵۸ـ محل تحصیلات عالی وزیران دوران مشروطیت (دارندگان درجه لیسانس)

نام کشور محل تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
فرانسه و بیروت	۱	۰/۳
فرانسه	۳۲	۱۰/۸
فرانسه و آلمان	۳	۰/۷
فرانسه و سویس	۱	۰/۳
فرانسه و بلژیک	۴	۱/۳
فرانسه و روسیه	۱	۰/۳
انگلستان	۸	۲/۷
انگلستان و سویس	۱	۰/۳
انگلستان و ایران	۲	۰/۳
انگلستان و بلژیک	۱	۰/۳
بلژیک	۳	۱/۰
آمریکا	۵	۱/۷
سویس	۴	۱/۳
سویس و روسیه	۲	۰/۷
روسیه	۹	۳/۰
هندوستان	۱	۰/۳
عراق	۱	۰/۳
ترکیه	۴	۱/۴
اطریش	۱	۰/۳
آلمان	۲	۰/۷
ایران	۳۶	۱۲/۱
اظهار نشده	۱۱	۳/۷
جمع وزیران با تحصیلات عالی درجه لیسانس	**۱۳۳**	**۴۴/۸**

در میان جامعه تحصیل کردگان با درجه لیسانس، نسبت آنانی که از آمریکا مدرک تحصیلی خود را دریافت داشته‌اند بسیار اندک است و تنها ۱/۷ درصد جامعه مورد پژوهش را تشکیل می‌دهند.

اضافه می‌کنیم، تعدادی از این گروه، دانشنامه لیسانس خود را از دانشگاه‌های کشورهائی همچون، آلمان، بیروت، هندوستان، عراق، ترکیه و اطریش دریافت داشته‌اند.

***

با شرحی که در این باره گذشت، از آنجاکه هر عصری ویژگیهائی را دربر دارد، شایسته خواهد بود شاخص هر عصر را در داخل هر یک از گروه‌های تحصیلی وزیران بیان داریم.

جدول شماره ۵۹ مربوط به محل تحصیلات عالی وزیران با درجه دکترا، حاکی از آنست که در عصر سلطنت مشروطیت قاجاریان، گروه وزیران با درجهٔ دکترا با اکثریت شایان توجهی فارغ‌التحصیل دانشگاه‌های فرانسه بوده‌اند.

بطوری که از جمع ۱۲ تن وزیر فوق‌الذکر ۷ تن آنان تعلیم یافتگان دانشکده‌های کشور فرانسه بوده‌اند و یک تن دیگر نیز از دانشگاه انگلستان فارغ‌التحصیل شده است و ۴ تن بقیه از شاگردان دارالفنون بوده‌اند.

این ترتیب اکثریت را در عصر سلطنت خاندان پهلوی نیز با جزئی اختلاف می‌توان یافت.

توضیح آنکه در عصر سلطنت پهلوی اول، از جمع ۹ تن وزیر با درجه دکترا، ۳ تن از کشور فرانسه، ۲ تن از انگلستان و ۱ تن نیز از روسیه مدرک دکترای خود را دریافت داشته‌اند.

به دوران زمامداری پهلوی دوم نیز در درجه اول، اکثریت با وزیران پرورش یافته و تعلیم گرفته از دانشگاه‌های کشور فرانسه (با نسبت ۲۸/۱ درصد) می‌باشد.

شاخص عصر سوم و دوران اخیر مشروطیت را در فزونی تحصیل کردگان دانشگاه‌های امریکا می‌توان ذکر کرد (با ۹/۲ درصد در مرتبه دوم از اکثریت)

جدول شماره ۵۹ـ محل تحصیلات عالی وزیران در هر دوره مشروطیت (دارندگان درجه دکترا)

ادوار تاریخی مشروطیت / کشور	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران						
کشور فرانسه	۷	۱۴/۹	۱	۲/۶	۵۷	۲۲/۹
فرانسه و سویس	-	-	۲	۵/۳	۳	۱/۲
فرانسه و آمریکا	-	-	-	-	۲	۰/۸
فرانسه و ایتالیا	-	-	-	-	۱	۰/۴
فرانسه و روسیه	-	-	-	-	۱	۰/۴
فرانسه و بیروت	-	-	-	-	۲	۰/۸
فرانسه و انگلستان	-	-	-	-	۲	۰/۸
فرانسه و بلژیک	-	-	-	-	۱	۰/۴
فرانسه و ایران	-	-	-	-	۱	۰/۴
انگلستان	۱	۲/۱	۲	۵/۳	۵	۲/۰
انگلستان و آمریکا	-	-	-	-	۲	۰/۸
آمریکا	-	-	-	-	۱۶	۶/۴
آمریکا و بیروت	-	-	-	-	۱	۰/۴
آمریکا و ایران	-	-	۱	-	۲	۰/۸
آلمان	-	-	-	-	۹	۳/۶
آلمان و اطریش	-	-	-	-	۱	۰/۴
سویس	-	-	-	-	۵	۲/۰
روسیه	-	-	۱	-	۱	۰/۴
بلژیک	-	-	-	-	۲	۰/۸
مصر	-	-	۱	-	۱	۰/۴
ترکیه و نجف	-	-	-	-	۱	۰/۴
ایران	۴	۳/۵	۱	۲/۶	۶	۲/۴
اظهار نشده	-	-	-	-	۲	۰/۸
جمع تحصیل کردگان با درجه دکترا	**۱۲**	**۲۰/۵**	**۹**	**۲۳/۶**	**۱۲۴**	**۴۹/۸**

مراتب بعدی از اکثریت را در شماره وزیران فارغ‌التحصیل با دکترا از دانشگاه آلمان (با نسبت ۴/ درصد)، دانشگاه‌های انگلستان (۳/۶ درصد) و سویس (۳/۲ درصد) باید دانست.

اشاره به نقش دانشگاه‌های کشورهایی همچون: ایتالیا، بلژیک، اطریش، بیروت و روسیه، در پرورش رهبران سیاسی ایران با اینکه بسیار اندک می‌باشد ضرور می‌داند (ایتالیا و اطریش هر یک یک تن، بلژیک ۳ تن، روسیه ۲ تن)

سهم دانشگاه تهران در پرورش کادر سیاسی ایران حتی در دوران سوم مشروطیت که عمری از تأسیس آن می‌گذرد بسیار ناچیز می‌باشد، و تنها ۲/۴ درصد وزیران با درجه دکترا را دربرمی‌گیرد.

شماره وزیران با درجه فوق‌لیسانس در مجموع وزیران عصر اول مشروطیت و عصر دوم اندک است و تنها ۲ تن در هر عصر را شامل می‌گردد.

ولی در عصر سوم مشروطیت از جمع ۲۹ تن وزیر با درجه تحصیلات فوق‌لیسانس، تنها ۶ تن از دانشگاه تهران موفق به اخذ درجه عالی دانشگاهی گردیده‌اند و از ۲۳ تن دیگر در این گروه ۹ تن پرورش یافته دانشکده‌های کشور فرانسه می‌باشند (در درجه اول) و مراتب بعدی از اکثریت مربوط است به‌کسانی که به ترتیب در مؤسسات عالی آموزشی کشورهایی همچون انگلستان (۶ تن) آلمان (۵ تن) آمریکا(۴ تن) به تحصیلات عالی خود ادامه داده‌اند.

اگر نظر به محل تحصیلات وزیران با درجه لیسانس در هر عصر مشروطیت داشته باشیم به موجب جدول شماره ۲۲ در هر سه دوره مشروطیت، سهم دانشگاه و مدارس عالی ایران در پرورش این گروه از وزیران بسیار ناچیز بوده و حدود ۵ تن از ۳۳ تن جمعیت مورد مطالعه در عصر اول مشروطیت، و ۷ تن از جمع ۲۷ تن وزیر با درجه لیسانس در عصر پهلوی اول و ۳۰ تن از کل جمعیت ۹۲ نفری عصر پهلوی دوم را تشکیل می‌دهد.

به عبارت روشنتر ۵۹/۶ درصد وزیران با تحصیلات عالی دوره سلطنت قاجاریان ۵۲/۶ درصد وزیران با تحصیلات عالی عصر رضاشاه و ۲۴/۹ درصد وزیران عصر زمامداری محمدرضا شاه برای ادامه تحصیل به خارج از کشور سفر کرده و لیسانس خود را از دانشگاه‌های خارج ازکشور دریافت داشته‌اند.

و در هر سه عصر مشروطیت، شماره تحصیل کردگان دانشگاه‌های کشور فرانسه با نسبتهای بالایی دیده می‌شود.

بطوری که در عصر اول این گروه حدود $\frac{1}{3}$ جامعه وزیران با درجه لیسانس، و در عصر دوم حدود نیمی از افراد مورد بحث، و در عصر سوم بیش از $\frac{1}{4}$ جمعیت مورد بررسی را دربرمی‌گیرد

مراتب بعدی از اکثریت برای عصر اول و دوم، مربوط است به فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌های روسیه با شماره ۶ تن برای عصر اول مشروطیت و ۳ تن (از جمع ۲۶ تن وزیران با درجه لیسانس) در عصر دوم مشروطیت.

جدول شماره ۶۰ـ محل تحصیلات عالی وزیران در هر دوره مشروطیت (دارندگان درجه فوق لیسانس)

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
کشور محل تحصیل	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
کشور فرانسه	۱	۲/۱	۱	۲/۶	۶	۲/۴
کشور فرانسه و آلمان	-	-	-	-	۲	۰/۸
کشور فرانسه و سویس	-	-	-	-	۱	۰/۴
کشور انگلستان	-	-	-	-	۶	۲/۴
کشور آلمان	-	-	-	-	۳	۱/۲۰
کشور آمریکا	-	-	-	-	۳	۱/۲۰
کشور آمریکا و بلژیک	-	-	-	-	۱	۰/۴
کشور بلژیک	-	-	-	-	۱	۰/۴
تهران	۱	۲/۲	۱	۲/۶	۶	۲/۴
جمع تحصیل کردگان با درجه فوق‌لیسانس	**۲**	**۴/۳**	**۲**	**۵/۲**	**۲۹**	**۱۱/۶**

تمایز عصر سوم، در شماره فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌های انگلستان و سویس است (هر یک با شماره ۷ تن) که در مرتبه دوم از اکثریت قرار دارند.

نسبت فارغ‌التحصیلان دانشگاه بلژیک نیز درخور یادآوری می‌باشد (با نسبت ۲/۴ درصد) از شمارهٔ وزیرانی که در این دوره از تاریخ سیاسی مشروطیت متأثر از تعلیم و تربیت دانشگاه‌های روسیه بوده‌اند، ۵ تن از مجموع ۹۲ تن وزیر با درجه لیسانس را باید ذکر کرد.

سهم تحصیل کردگان دانشگاه‌های امریکا در این گروه از وزیران هرچند اندک می‌باشد و تنها ۴ تن ازگروه ۹۲ تن را دربر می‌گیرد، با اینهمه یادآوری آن بجا است.

***

اگر نسبتهایی را که قبلا ذکر کردیم، بدون توجه به درجه‌های تحصیلی دانشگاهیان بسنجیم، ملاحظه خواهیم کرد در میا ۲۹۷ تن وزیر با تحصیلات دانشگاهی، سهم دانشگاه تهران در تعلیم و پرورش هیأت وزیران بسیار اندک بوده و تنها ۴۶ تن را که معادل ۱۵/۸ درصد کل جمعیت وزیران باشد دربرمی‌گیرد.

بر رویهم می‌توان‌گفت‌که در جامعه وزیران دانشگاه دیده، گروه وزیران متأثر از فرهنگ و تمدن فرانسه همچنانکه از پیش ملاحظه شد بیش از سایر کشورها می‌باشد.

بطوری که شماره این گروه با نسبت ۳۲/۷ درصد، در راس کشورهای دیگر قرار گرفته است و در مقام مقایسه با تحصیل‌کردگان مؤسسات آموزش عالی کشورهای دیگر نسبت چشمگیر را دارد.

مرحله دوم از اکثریت را وزیران دانشگاه دیده در ایالات متحده امریکا با نسبت ۹/۴ درصد دارند و چنانچه شماره افرادی که دانشگاه‌های فرانسه و انگلستان و بلژیک و بیروت را دیده و ضمناً برخوردار از تعلیم دانشگاه‌های امریکا هم بوده‌اند بر این شماره بیفزائیم جمعاً ۱۱/۴ درصد کل جمعیت را دربرمی‌گیرد.

بعد ازگروه وزیران تحصیل کرده امریکا، از وزیران تعلیم یافته دانشگاه‌های کشور انگلستان با شماره ۲۷ تن که ۱۰/۸ درصد جمعیت وزیران دانشگاه دیده را

جدول شماره ۶۱ـ محل تحصیلات عالی وزیران در هر دوره مشروطیت (دارندگان درجه لیسانس)

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
کشور محل تحصیل	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
کشور فرانسه	۱۱	۲۳/۴	۱۱	۲۹	۱۸	۷/۲
فرانسه و آلمان	-	-	-	-	۳	۱/۲
کشور فرانسه و سویس	-	-	-	-	۱	۰/۴
فرانسه و بلژیک	-	-	۱	۲/۶	۳	۱/۲
فرانسه و بیروت	-	-	۱	۲/۶	-	-
فرانسه و روسیه	-	-	-	-	۱	۰/۴
انگلستان	۴	۸/۵	-	-	۴	۱/۶
انگلستان و سویس	-	-	-	-	۱	۰/۴
انگلستان و ایران	-	-	-	-	۲	۰/۸
انگلستان و بلژیک	۱	۲/۱	-	-	-	-
کشور بلژیک	-	-	۱	۲/۶	۳	۱/۲
کشور آمریکا	-	-	-	-	۵	۲/۰
کشور سویس	-	-	۱	۲/۶	۴	۱/۶
کشور سویس و روسیه	۱	۲/۱	-	-	۱	۰/۴
کشور روسیه	۵	۱۰/۶	۳	۷/۹	۳	۱/۲
کشور هندوستان	-	-	-	-	۱	۰/۴
کشور عراق	-	-	-	-	۱	۰/۴
کشور ترکیه	۳	۶/۴	۱	۲/۶	۱	۰/۴
کشور اطریش	۱	۲/۱	-	-	-	-
کشور آلمان	۱	۲/۱	-	-	۱	۰/۴
کشور ایران	۵	۱۰/۶	۶	۱۵/۸	۳۰	۱۲/۱
کشور اظهار نشده	۱	۲/۱	۱	۲/۶	۹	۳/۶
جمع تحصیل کردگان با درجه لیسانس	**۳۳**	**۷۰/۲**	**۲۶**	**۶۸/۴**	**۹۲**	**۳۶/۹**

دربر دارد می‌توان سخن گفت.

فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌های آلمان با نسبت ۸ درصد و سویس با ۷/۶ درصد در ترکیب کادر عالی سیاسی مملکت ایران شایان توجه می‌باشد.

از وزیران فارغ‌التحصیل دانشگاه‌های روسیه و بلژیک، (هر یک با ۵/۶ درصد می‌توان در مراتب بعدی از اکثریت یاد کرد.

سهم مراکز تعلیمات عالی کشورهایی همچون، بیروت، ایتالیا، اطریش، ترکیه، هندوستان، عراق و مصر در پرورش وزیران ایران هرچند در مجموع بسیار قلیل است، ولی از آنجا که همان عده قلیل، تحصیل در تشکیلات آموزشی این کشورها را بر دانشگاه تهران و مدارس عالی داخل کشور ترجیح داده‌اند درخور یادآوری می‌باشد.

آنچه گفتیم، درباره همه ادوار مختلف تاریخ سیاسی مشروطیت صادق نیست و تمایل رجال در برگزیدن تعلیم و تربیت و فرهنگ کشورهای مختلف در طول زمان متغیر بوده است.

اینک شایسته است نظری به توزیع محل تحصیلات عالی وزیران در هر یک از ادوار سه گاه مشروطیت بیفکنیم، و شماره تحصیل کردگان کشورهای مختلف را در هر دوره تاریخ سه‌گانه سیاسی معلوم داریم.

نکته‌ای که از مداقه در جدول شماره ۶۳ و ۶۴ دستگیر می‌شود، اینست که گسترش تعلیمات عالی در داخل کشور و ایجاد دانشگاه تهران و سایر دانشگاه‌های داخلی کشور ظاهراً تأثیری درکاهش استقبال طبقات برتر اجتماع از فرهنگ و تعلیم و تربیت ممالک غربی و روسیه نداشته است.

انعکاس این پدیده را در جامعه برگزیده سیاسی مورد مطالعه، در همه ادوار تاریخی مشروطیت می‌بینیم.

بطوری که از جمع تحصیل کردگان با درجه عالی عصر اول که مقارن سلطنت مشروط قاجاریان است تنها ۱۸ تن از سازمانهای عالی تعلیم و تربیت ایران که در سطح دانشگاه می‌باشد، مدرک تحصیلات عالی خود را دریافت داشته‌اند (حدود ۳۸/۳۰ درصد جامعه مورد بررسی)

و حدود ۶۲ درصد آنان، پرورش یافتگان سازمانهای آموزش عالی خارج از

جدول شماره ۶۲ـ محل تحصیلات عالی وزیران در دوران مشروطیت

کشور محل تحصیل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
اظهار نشده	۲۰	۶/۸
فرانسه	۹۷	۳۲/۸
فرانسه و سویس	۷	۲/۴
فرانسه و روسیه	۱	۰/۳
فرانسه و بیروت	۳	۱/۰
فرانسه و انگلستان	۲	۰/۷
فرانسه و آمریکا	۲	۰/۷
فرانسه و بلژیک	۶	۲/۰
فرانسه و آلمان	۵	۱/۷
فرانسه و ایتالیا	۱	۰/۳
بلژیک	۶	۲/۰
سویس	۹	۳/۰
آلمان	۱۴	۴/۷
آلمان و اطریش	۱	۰/۳
ترکیه	۵	۱/۷
روسیه	۱۱	۳/۷
روسیه و سویس	۲	۰/۷
اطریش	۱	۰/۳
انگلستان	۲۱	۷/۱
انگلستان و بلژیک	۱	۰/۳
انگلستان و امریکا	۲	۰/۷
انگلستان و سویس	۱	۰/۳
هندوستان	۱	۰/۳
امریکا	۲۸	۹/۴
امریکا و بلژیک	۱	۰/۳
امریکا و بیروت	۱	۰/۳
عراق	۱	۰/۳
مصر	۱	۰/۳
تهران	۴۶	۱۵/۶
جمع کل	**۲۹۷**	**۱۰۰**

کشور بوده‌اند.

همچنانکه در مجموع بیان داشتیم، سهم دانشگاه‌های فرانسه در پرورش و تعلیم وزیران ایران بیش از سایر مؤسسات عالی کشورهای غربی بوده است. شماره این گروه از وزیران در عصر اول نزدیک به $\frac{1}{3}$ کل جمعیت دانشگاهی دوره مورد بحث و در درجه اول از اکثریت می‌باشد.

ناگفته نماند، این کیفیت ترکیب در عصر سلطنت رضاشاه نیز دیده می‌شود. بطوری که از جمع گروه ۳۸ نفری وزیران دانشگاه دیده، هرچند ۷ تن (برابر ۱۸/۴ درصد کل دانشگاهیان) از مدارس و مؤسسات در سطح آموزش عالی در ایران فارغ‌التحصیل شده‌اند ولی حدود ۴۵ درصد وزیران با تحصیلات عالی فارغ‌التحصیل دانشگاه‌های فرانسه می‌باشند.

شماره وزیران دانشگاه دیده از کشور روسیه و انگلستان در دو عصر اول و دوم مشروطیت، مراتب بعدی از اکثریت را نشان می‌دهد. از ۴۷ تن وزیر دانشگاه دیده عصر اول مشروطیت ۶ تن و از ۳۸ تن وزیر با تحصیلات عالی عصر دوم ۴ تن، مدرک تحصیلی خود را از مؤسسات آموزشی عالی کشور روسیه دریافت داشته‌اند و ۶ تن دیگر از وزیران عصر اول و ۲ تن از عصر دوم فارغ‌التحصیل از دانشگاه‌های انگلستان می‌باشند.

ناگفته نماند ۳ تن از وزیران عصر اول مدرک تحصیلات عالی خود را از دانشگاه‌های ترکیه دریافت داشته‌اند.

عصر سوم مشروطیت، با اینکه کشورهای متعددی مورد استقبال خانواده‌های مرفه ایران برای تعلیم فرزندان خود قرار گرفته‌اند، با اینهمه کشور فرانسه همچنان اولویت خود را با شماره ۱۰۶ تن از مجموع ۲۴۹ تن وزیر دانشگاه دیده حفظ کرده است (معادل ۴۲/۶ درصد جمعیت مورد بررسی)، و سهم دانشگاه تهران و سایر مؤسسات عالی آموزشی کشور در تربیت وزیران آینده ایران اندک بوده و تنها ۱۶/۹ درصد جمعیت مورد پژوهش را تشکیل داده است.

آنچه در این عصر جلب نظر می‌کند، بالا رفتن نسبت وزیران تربیت یافته دانشگاه‌های آمریکائی است که با نسبت ۱۲/۱ درصد، جای وزیران تعلیم یافته دانشگاه‌های روسیه در عصر اول و دوم را از نظر مراتب اکثریت می‌گیرد.

جدول شماره ۶۳ـ محل تحصیلات عالی وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / کشور محل‌التحصیلات	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
کشور فرانسه	۱۸	۳۸/۴	۱۳	۳۴/۳	۸۲	۳۲/۹
کشور فرانسه و سویس	-	-	۲	۵/۳	۵	۲/۰
کشور فرانسه و روسیه	-	-	-	-	۲	۰/۸
کشور فرانسه و بیروت	-	-	۱	۲/۶	۲	۰/۸
کشور فرانسه و انگلیس	-	-	-	-	۲	۰/۸
کشور فرانسه و آمریکا	-	-	-	-	۲	۰/۸
کشور فرانسه و بلژیک	-	-	۱	۲/۶	۵	۲/۰
کشور فرانسه و آلمان	-	-	-	-	۵	۲/۰
کشور فرانسه و ایتالیا	-	-	-	-	۱	۰/۴
کشور اطریش	۱	۲/۱	-	-	-	-
کشور آلمان	۱	۲/۱	۱	۲/۶	۱۳	۵/۲
کشور آلمان و اطریش	-	-	-	-	۱	۰/۴
کشور بلژیک	-	-	۱	۲/۶	۶	۲/۴
کشور روسیه	۵	۱۰/۶	۴	۱۰/۶	۴	۱/۶
کشور روسیه و سویس	۱	۲/۱	-	-	۱	۰/۴
کشور ترکیه	۳	۶/۴	۱	۲/۶	۱	۰/۴
کشور ترکیه و نجف	-	-	-	-	۱	۰/۴
کشور انگلستان	۵	۱۰/۴	۲	۵/۳	۱۷	۶/۷
کشور انگلستان و آمریکا	-	-	-	-	۲	۰/۸
کشور انگلستان و سویس	-	-	-	-	۱	۰/۴
کشور انگلستان و بلژیک	۱	۲/۱	-	-	-	-
کشور سویس	-	-	۱	۲/۶	۹	۳/۶
کشور آمریکا	-	-	-	-	۲۳	۹/۳
آمریکا و بلژیک	-	-	-	-	۱	۰/۴
کشور آمریکا و بیروت	-	-	-	-	۱	۰/۴
کشور آمریکا و ایران	-	-	۱	۲/۶	۱	۰/۴
کشور هندوستان	-	-	-	-	۱	۰/۴
کشور عراق	-	-	-	-	۱	۰/۴
کشور مصر	-	-	۱	۲/۶	۱	۰/۴
تهران	۱۰	۲۱/۳	۷	۱۸/۴	۴۲	۱۶/۹
اظهار نشده	۲	۴/۳	۲	۵/۳	۱۶	۶/۴
جمع وزیران با تحصیلات عالی	**۴۷**	**۱۰۰**	**۳۸**	**۱۰۰**	**۲۴۹**	**۱۰۰**

وزیران فارغ‌التحصیل دانشگاه‌های کشور انگلستان همچنان با اکثریت ۸/۸۴ درصد مرتبه سوم از اکثریت را حفظ می‌کند.

از سهم دانشگاه‌های کشورهای دیگر همچون: آلمان، سویس و بلژیک در پرورش سیاستمداران برگزیده ایران نمی‌توان چشم پوشید، تعداد پرورش یافتگان مکتبهای فوق به ترتیب ۱۹ تن و ۱۶ تن و ۶ تن جامعه تحصیل کردگان عالی عصر سوم را دربر می‌گیرد.

دوران پانزده ساله آخر مشروطیت که ما از آن بعصر انقلاب شاه یاد می‌کنیم، نیز خارج از این کیفیت اکثریت نیست، و دانشگاه‌های کشورهای فرانسه همچنان با گذشت زمان قدرت جذب خانواده‌های ایرانی را برای تعلیم و تربیت فرزندان آنان حفظ کرده‌اند.

بطوری که وزیران متأثر از تمدن و تعلیم و فرهنگ کشور فرانسه با اکثریت ۳۶/۵ درصد جمعیت مورد بحث، در میان سایر گروه‌های وزیران فارغ‌التحصیل از کشورهای خارج در مرتبه اول قرار دارند.

جدول شماره ۶۴ سهم دانشگاه تهران و سایر دانشگاه‌های داخل کشور را در پرورش وزیران ایران همچون سایر دوره‌های تاریخ سیاسی مشروطیت اندک نشان داده و در واقع ۱۳ تن از مجموع ۷۴ تن وزیر با تحصیلات عالی دانشگاهی را دربر دارد.

وزیران فارغ‌التحصیل دانشگاه‌های امریکا، بعد از وزیران دانشگاه دیده کشورهای فرانسه، در مرتبه دوم از اکثریت قرار دارند (با ۲۵/۷ درصد) و پس از آن از وزیران تعلیم یافته دانشگاه‌های انگلستان می‌توان نام برد (با ۷ تن یا ۹/۵ درصد)

ناگفته نماند تعداد اندکی از وزیران دوران انقلاب شاه و رستاخیز، ازکشورهائی همچون آلمان (با شماره ۴ تن) بلژیک (با شماره ۳ تن و بیروت و سویس (هر یک ۲ تن) فارغ‌التحصیل شده‌اند.

اضافه کنیم، در میان ۴۰۶ تن وزیران عهد مشروطیت ۳۹ تن (حدود ۱۰ درصد کل جمعیت مورد مطالعه) دوره تحصیلات متوسطه را نیز در خارج از کشور به پایان رسانده‌اند.

و نیز یادآور می‌شویم، در مورد بیش از نیمی از این گروه وزیران، کشور فرانسه

جدول شماره ۶۴ـ محل تحصیلات عالی وزیران دوران انقلاب شاه

نام کشور محل تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۷۶	
کشور آلمان	۳	۴/۱
کشور آلمان و اطریش	۱	۱/۳
کشور امریکا و ایران	۱۱	۱۴/۹
کشور امریکا و فرانسه	۲	۲/۷۰
کشور آمریکا	۶	۸/۱
کشور انگلستان	۷	۹/۵
کشور هندوستان	۱	۱/۳
کشور بلژیک	۱	۱/۳
کشور بلژیک و فرانسه	۲	۲/۷۰
کشور بیروت	۲	۲/۷۰
کشور ایران	۱۳	۱۷/۶
کشور سویس	۱	۱/۳
کشور فرانسه	۲۳	۳۱/۲
اظهار نشده	۱	۱/۳
جمع وزیران با تحصیلات عالی	**۷۴**	**۱۰۰**

مهد پرورش و تعلیم دوران نوجوانی آنان بوده و بقیه در ممالکی همچون بیروت، آمریکا، سویس، بلژیک، ترکیه و روسیه دوره دبیرستان را به پایان رسانده‌اند.

شماره این گروه از وزیران در عصر اول و دوم مشروطیت اندک و در هر عصر تنها ۴ تن از جمع کل ۱۱۴ تن وزیر دوره اول و ۶۴ تن وزیر عصر دوم می‌باشد.

حال آنکه در عصر سلطنت محمدرضا شاه، شماره قابل توجهی از وزیران تحصیل در خارج از کشور را از دوران دبیرستانی آغاز کرده‌اند، و همچنـانکه در مجموع اشاره کردیم، اکثریت خانواده‌های وزیران (۲۲ تن از جمع ۳۷ وزیـر بـا

جدول شماره ۶۵ـ محل تحصیلات متوسطه وزیران در دوران مشروطیت (تحصیل‌کردگان خارج از کشور)

کشور محل تحصیل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
اطریش و فرانسه	۱	۰/۳
بیروت	۴	۱
ترکیه	۲	۰/۴
فرانسه	۱۸	۴/۴
روسیه	۳	۰/۷
سوریه و ترکیه	۱	۰/۳
بلژیک و فرانسه	۲	۰/۵
امریکا و فرانسه	۱	۰/۳
سویس و فرانسه	۱	۰/۳
تهران و آلمان	۱	۰/۳
تهران و بلژیک	۲	۰/۵
تهران و سویس	۱	۰/۳
ترکیه	۱	۰/۳
آمریکا	۱	۰/۳
جمع کل وزیرانی که تحصیلات متوسطه را در خارج از کشور گذرانده‌اند	**۳۹**	**۹/۹**

تحصیلات در خارج از کشور در سطح تحصیلات متوسطه) کشور فرانسه را برای تعلیم فرزندان خود انتخاب کرده‌اند.

از جمع ۷۶ تن وزیران دوران آخر مشروطیت، تنها ۴ تن در کشورهائی همچون فرانسه و بیروت و اطریش دوره تحصیلات دبیرستانی را به پایان رسانده‌اند و بقیه از تهران و سایر شهرستانهای مختلف کشور دیپلم خود را دریافت داشته‌اند.

جدول شماره ۶۶ـ محل تحصیلات متوسطه وزیران در هر دوره مشروطیت (تحصیلکردگان خارج ازکشور)

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
کشور محل تحصیلات	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
بیروت	۱	-	-	-	۲	۰/۸
ترکیه	۱	-	۱	-	-	-
فرانسه	۱	-	-	-	۴	۱/۶
روسیه	-	-	۱	-	۲	۰/۸
سوریهو ترکیه	۱	-	-	-	-	-
بلژیک و فرانسه	-	-	۱	-	۱	۰/۳
امریکا و فرانسه	-	-	-	-	۱	۰/۳
سویس و فرانسه	-	-	-	-	۱	۰/۳
انگلستان	-	-	۱	-	۱	۰/۳
اطریش و فرانسه	-	-	-	-	۱	۰/۳
تهران و آلمان	-	-	-	-	۱	۰/۳
تهران و بلژیک	-	-	-	-	۲	۰/۸
تهران و فرانسه	-	-	-	-	۱۴	۴/۹
تهران و سویس	-	-	-	-	۱	۰/۳
تهران و آمریکا	-	-	-	-	۱	۰/۳
تبریز و ترکیه	-	-	-	-	۱	۰/۳
تبریز و بغداد	-	-	-	-	۱	۰/۳
کرمانشاه و بیروت	-	-	-	-	۱	۰/۳
ایران و تفلیس	-	-	-	-	۱	۰/۳
اظهار نشده	-	-	-	-	۱	۰/۳
جمع تحصیلکردگان داخل کشور	۴	-	۴	-	۳۷	۱۲/۸

نکته مفید بحث اینست که اکثریت وزیران (با نسبت ۶۲/۷ درصد) از دبیرستانهای تهران دیپلم تحصیلات قبل از دانشگاهی خود را دریافت داشته‌اند، سهم مؤسسات آموزشی شهرستانها در تربیت کادر سیاسی ایران بسیار اندک بوده است و **بزبان روشنتر پرورش یافتگان پایتخت سهم بیشتری در دستگاه قدرت برده‌اند، بنابراین نزدیکی به مراجع قدرت خود از عوامل تسهیل‌کننده ارتقاء در مراتب اداری و سیاسی بنظر می‌رسد.**

* * *

از آنچه باجمال آمد، دستگیر شد که مؤسسات آموزشی خارج ازکشور چه در سطح آموزش متوسطه و چه در سطح دانشگاه در تربیت و تعلیم کادر رهبری ایران بیش از مؤسسات مشابه آن در داخل کشور توفیق داشته‌اند.

این نتیجه، بحث دیگر را بدنبال می‌آورد، که هرچند پدیده‌ای خلاف انتظار نیست ولی ذکر آن هم خالی از فایده نخواهد بود و آن بحث درباره آشنایی وزیران با ادبیات و زبان کشورهای خارجی است.

از پاسخ‌های رسیده درباره این مطلب چنین برمی‌آید که بیش از ۷۸ درصد وزیران آشنایی کامل به یک تا چند زبان خارجی داشته و دارند.

و اگر گروه‌های وزیران را از نظر آشنا بودن به زبانهای مختلف ملحوظ بداریم (بطوری که جدول شماره ۶۷ نشان می‌دهد) متوجه خواهیم شد که بیش از ۶۴/۲ درصد جمعیت مورد مطالعه ما، به یک تا دو زبان خارجی آشنایی و تسلط کامل دارند. و حدود ۱۹ درصد آنان به ۳ زبان و فرهنگ غیرایرانی مسلط هستند.

۲۰ تن از جمع ۴۰۶ تن به چهار زبان و ادبیات خارجی تسلط کامل داشته‌اند هرچند اندک می‌باشد ولی ذکر شماره آنان به ترتیب ۳ و ۲ تن از جمع ۴۰۶ تن جمعیت مورد بررسی لازم است.

ناگفته نماند، هریک از اعصار سه گانه مشروطیت اختصاصاتی دارد که درخور یادآوری می‌باشد.

در دوران سلطنت مشروط قاجاریان، جامعه مورد بررسی ما به زبانهای متعددی آشنایی داشته‌اند که حداکثر تعداد آن، از چهار زبان خارجی تجاوز نمی‌کند و اکثریت نیز باگروه وزیرانی است که به دو زبان خارجی آشنایی و تسلط داشته‌اند

جدول شماره ۶۷ـ تعداد زبانهائی که وزیران دورهٔ مشروطیت با آن آشنایی دارند.

تعداد زبانهای خارجی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
آشنائی با یک زبان خارجی	۱۱۱	۲۷/۳
آشنائی با دو زبان خارجی	۱۰۹	۲۶/۹
آشنائی با سه زبان خارجی	۷۷	۱۹
آشنائی با چهار زبان خارجی	۲۰	۴/۹
آشنائی با پنج زبان خارجی	۳	۰/۷
آشنائی با شش زبان خارجی	۲	۰/۵
اظهار نشده	۸۴	۲۰/۷
جمع کل وزیران	**۴۰۶**	**۱۰۰**

(با نسبت حدود ۲۲ درصد).

شماره گروه وزیران مسلط به دو زبان خارجی در دوران خاندان پهلوی همچنان با افزایشی بشرح زیر دیده می‌شود.

دوران زمامداری پهلوی اول با نسبت ۲۶/۶ درصد و دوران حکومت پهلوی دوم با ۳۰ درصد است.

باید افزود که در عصر پهلوی اول گروه وزیرانی که به یک زبان خارجی تسلط کامل داشته‌اند نسبتی همانند با گروه فوق‌الذکر داشته‌اند، و حال آنکه در دوران سلطنت مشروط قاجاریان و عصر زمامداری محمدرضا شاه این گروه از وزیران در مراحل دوم از اکثریت قرار گرفته‌اند (با نسبتهای ۲۶/۷ درصد و ۲۸/۶۲ درصد)

شماره وزیرانی که به بیش از دو زبان و ادبیات خارجی آشنایی دارند در عصر سلطنت پادشاهان قاجار بالغ بر ۱۹/۳ درصد کل وزیران عصر است، و در دوران زمامداری رضاشاه به حدود ۳۳ درصد، و در عصر حکومت محمدرضا شاه به بیش

جدول شماره ۶۸ـ تعداد زبانهائیکه وزیران با آن آشنایی دارند در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / تعداد زبانهای خارجی	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
آشنایی به یک زبان خارجی	۲۹	۲۵/۴	۱۷	۲۶/۵	۸۳	۲۸/۷
آشنایی به دو زبان خارجی	۲۵	۲۱/۹	۱۷	۲۶/۵	۸۷	۳۰
آشنایی به سه زبان خارجی	۱۷	۱۴/۹	۱۴	۲۱/۹	۶۱	۲۱/۰
آشنایی به چهار زبان خارجی	۵	۴/۴	۴	۶/۳	۱۷	۵/۹
آشنایی به پنج زبان خارجی	-	-	۳	۴/۷	۱	۰/۳
آشنایی به شش زبان خارجی	-	-	-	-	۱	۰/۳
اظهار نشده	۳۸	۳۳/۴	۹	۱۴/۱	۴۰	۱۳/۸
جمع وزیران	**۱۱۴**	**۱۰۰**	**۶۴**	**۱۰۰**	**۲۹۰**	**۱۰۰**

از ۲۷ درصد می‌رسد.

اشاره به ۳ تن از وزیران دوران پهلوی اول که به پنج زبان خارجی آشنایی داشته و نیز ۲ تن از وزیران عصر پهلوی دوم که به پنج و شش زبان خارجی تسلط کامل داشته‌اند مفید است.

***

نکته دیگری که مورد بررسی ما قرارگرفت اطلاع یافتن از نوع زبانهای خارجی و آشنایی به ادبیات و فرهنگ غیرایرانی که وزیران از آن برخوردار بوده‌اند.

از آمارهای جدول شماره ۶۹ـ چنین برمی‌آید که بیشترین نسبت وزیران بنا به اظهار شخصی از آن وزیرانی است که به زبان و ادبیات فرانسه تسلط کامل داشته‌اند، بطوری که نسبت این گروه از وزیران در طول تاریخ مشروطیت بالغ بر ۶۷/۵ درصد بوده است، و شماره وزیران آشنا به ادبیات انگلیسی ۵۱/۵ درصد جمعیت وزیران را(در درجه دوم از اکثریت) دربر می‌گرفته است.

جدول شماره ۶۹ـ نوع زبانهای خارجی که وزیران بدان آشنائی دارند
(دوران مشروطیت)

نوع زبانهای خارجی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
زبان فرانسه	۲۷۷	۶۸/۲
زبان انگلیسی	۲۰۹	۵۱/۵
زبان آلمانی	۷۱	۱۷/۵
زبان عربی	۱۱۶	۲۸/۶
زبان روسی	۷۸	۱۹/۲
زبان ترکی	۶۵	۱۶/۰
زبان ایتالیائی	۲	۰/۵
زبان پهلوی	۱	۰/۳
زبان سوئدی	۱	۰/۳
زبان اسپانیولی	۱	۰/۳
زبان اردو	۱	۰/۳
اظهار نشده	۴	۱۰/۶

گروه سوم از اکثریت شامل وزیرانی است که با نسبت ۲۸/۶ درصد به زبان عربی تسلط داشته‌اند.

زبان و ادبیات روسی و آلمانی نیز مورد توجه گروه نخبه سیاسی مورد بحث ما بوده و بهر یک از این دو زبان شماره قابل توجهی از وزیران به ترتیب ۱۹/۲ درصد و ۱۷/۵ درصد آشنایی و تسلط کامل داشته‌اند.

از مطالعه جدول شماره ۷۰ـ بروشنی برمی‌آید که در هر سه عصر مشروطیت نیز شماره وزیران مسلط به زبان و ادبیات فرانسه، بیش از سایر گروه‌ها می‌باشد. بطوری که نسبت این گروه در عصر اول مشروطیت با ۶۰/۵ درصد و عصر دوم با ۷۳/۴ درصد و دوران کنونی با ۷۴/۱ درصد وزن بیشتری را در برابر گروه‌های مسلط به زبانهای دیگر دارد.

جدول شماره ۷۰ـ نوع زبانهائیکه وزیران با آن آشنائی دارند در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
نوع زبانهای خارجی	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
زبان فرانسه	۶۹	۶۰/۵	۴۷	۷۳/۴۱	۲۱۵	۷۴/۱
زبان انگلیسی	۲۴	۳۱/۱	۲۳	۳۵/۹	۱۶۷	۵۷/۶
زبان آلمانی	۶	۵/۳	۸	۱۲/۵۰	۲۹	۱۰
زبان عربی	۱۶	۱۴/۰	۱۶	۲۵/۰۰	۴۸	۱۶/۶
زبان روسی	۱۲	۱۰/۵	۱۴	۲۱/۹	۲۷	۹/۳
زبان ترکی اسلامبولی	۱۷	۱۴/۹	۱۱	۱۷/۲	۲۰	۷
زبان ایتالیائی	-	-	-	-	۲	۰/۷
زبان باستان	-	-	-	-	۱	۰/۴
زبان اسپانیولی	-	-	-	-	۱	۰/۴
زبان سویدی	-	-	-	-	۱	۰/۴
زبان اردو	-	-	-	-	۱	۰/۴
زبان لاتین	۱	۰/۹	-	-	۱	۰/۴
اظهار نشده	۳۸	۳۳/۳	۱۰	۱۵/۶	۵	۱/۷

مرتبه دوم از اکثریت، مربوط است به مسلطین به زبان انگلیسی در هر سه عصر مشروطیت با شماره‌هایی معادل ۳۱ درصد در عصر سلطنت مشروط قاجاریان و ۳۵/۹ درصد در عصر رضاشاه و با ۵۷/۶ درصد در عصر محمدرضا شاه.

شاخص عصر اول مشروطیت را در آشنایی و تسلط عده بیشتری از وزیران به زبان ترکی اسلامبولی (با نسبت حدود ۱۵ درصد) در مرتبه سوم ازاکثریت‌می‌توان دانست.

حال آنکه این مرحله از اکثریت، در عصر سلطنت خاندان پهلوی مربوط است به وزیران مسلط به زبان عربی با نسبتهای ۲۵ درصد دوره حکومت پهلوی اول

و ۱۶/۵ درصد در دوره حکومت پهلوی دوم (مرحله سوم از اکثریت)

از وزیران مسلط به‌زبان عربی درعصراول بانسبت ۱۴ درصد ومسلط به‌زبان و ادبیات روسی با ۱۰/۵ درصد در مراحل بعدی از اکثریت ذکری به میان می‌آوریم.

در عصر سلطنت رضاشاه، بعد از گروه وزیران آشنا و مسلط به زبان عربی، وزیران مسلط به زبان روسی (با نسبت حدود ۲۲ درصد) و ترکی اسلامبولی (با ۱۷/۲ درصدکل جمعیت) عصر آمده است.

در دوران زمامداری پهلوی دوم، در این حد از اکثریت، کسانی قرار دارند که آشنا و مسلط به زباهای آلمانی (با ۱۰ درصد) و روسی (با ۹/۳ درصد) ترکی اسلامبولی (با ۷ درصد) می‌باشد.

* * *

رشته مطالعات وزیران

ملاک دیگر در تعیین معلومات و سرمایه علمی گروه مورد پژوهش رشته مطالعات افراد این گروه می‌باشد.

یافته‌های ما درباره رشته مطالعات وزیران گواه آنست، با همه اینکه وزیران صاحب درجه دکتری با نسبت ۷۵ درصد از میان فارغ‌التحصیلان رشته حقوق برگزیده شده‌اند و زمینه علمی آنان را مسایل حقوقی تشکیل می‌دهد، ولی به موجب آمار جدول شماره ۷۱ تعداد قابل توجهی از این گروه نظر به نیاز عصر، ناگزیر به پژوهش و مطالعه درباره مسایل و امور اقتصادی نیز پرداخته‌اند.

بطوری که درگروه ۴۰۶ نفری وزیران عصر مشروطیت، اکثریت با آنانی است که رشته مطالعه خود را در زمینه اقتصاد و امور اقتصادی آورده‌اند (با نسبت ۱۸/۲ درصد)

وزیرانی که بعد از فراغ از تحصیلات دانشگاهی به مطالعه در زمینه حقوق پرداخته‌اند (با نسبت ۱۳/۳۶ درصد) در درجه دوم از اکثریت قرار دارند.

گروه سوم از اکثریت راکسانی دارند که در زمینه‌های ادبیات و حقوق سیاسی مطالعات خود را ادامه داده‌اند (هر یک با نسبت حدود ۱۳ درصد)

جدول شماره ۷۱- توزیع رشته مطالعات وزیران دوران مشروطیت

نوع رشته مطالعات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۲۴۷	
رشته‌های مختلف علوم	۵	۲/۰
رشته‌های نظام	۳۰	۸/۱
رشته‌های پزشکی	۱۹	۷/۷
رشته فنی	۱۸	۷/۳
رشته کشاورزی	۱۵	۶/۱
حقوق قضائی و احکام اسلامی	۳۳	۱۳/۴
اقتصاد و امور اقتصادی	۴۵	۱۸/۲
امور مالی و بانکداری	۱۴	۵/۷
حقوق سیاسی و بین‌المللی	۳۲	۱۳/۰
مدیریت امور اداری	۸	۳/۲
سیاست و امور سیاسی	۲۸	۱۱/۳
ادبیات	۳۲	۱۳
فلسفه	۱۲	۴/۹
روزنامه‌نگاری و نویسندگی	۱	۰/۴۰
جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی	۱۰	۴/۱
تاریخ و جغرافیا	۲۶	۱۰/۵
روانشناسی و تعلیم و تربیت	۷	۲/۸
حقوق و تجارت	۲	۰/۸
قوانین	۱	۰/۴
موسیقی	۱	۰/۴
مطالعات عمومی	۱	۰/۴
اظهار نشده	۳۸	۱۵/۴

اضافه می‌کنیم عده‌ای از جمعیت مورد مطالعه، در پاسخ سئوال مربوط به رشته مطالعات و نوع تخصص، تجربیاتی راکه در امور اداری و سیاسی داشته‌اند، تحت عنوان سیاست و امور سیاسی آورده‌اند.

این گروه از وزیران شماره قابل توجهی را تشکیل می‌دهند (با نسبت ۱۱/۳ درصد) پس از این گروه ازکسانی که مطالعاتی در رشته تاریخ و جغرافیا (با نسبت ۱۰/۵ درصد) و رشته نظام (با نسبت ۸/۱ درصد) داشته‌اند باید یاد کرد.

اگر توجه را معطوف به زمینه مطالعات وزیران در اعصار مختلف سازیم، درخواهیم یافت که: در میان وزیران عصر اول مشروطیت و دوران سلطنت پادشاهان قاجار، شماره کسانی که سیاست و امور سیاسی را بعنوان رشته مطالعات خود آورده‌اند،بیش از سایر گروه‌های مورد بحث ما می‌باشند (با ۲۶/۷ درصد)

اگر آمار این گروه را در اعصار دیگر ملحوظ بداریم، متوجه خواهیم شد شماره آنان بتدریج کاهش یافته و از ۲۶/۷ درصد در عصر اول به ۱۶/۳ درصد در عصر دوم و ۸/۲ درصد در عصر سوم مشروطیت رسیده است.

حال آنکه اکثریت در دو عصر اخیر در درجه نخست باگروه وزیرانی است که در رشته تاریخ و ادبیات در عصر حکومت پهلوی اول مطالعاتی داشته‌اند (هر یک با نسبت ۱۸/۶ درصد) و در عصر پهلوی دوم شامل کسانی است که پس از خاتمه تحصیلات دانشگاهی مطالعه در رشته اقتصاد و مسایل اقتصادی را ترجیح داده‌اند (با نسبت حدود ۱۴/۸ درصد)

گروه دوم از اکثریت، در عصر سلطنت مشروط قاجاریان بر کسانی اطلاق می‌شود که رشته مطالعات خود را در ادبیات و زبان (با نسبت ۲۳/۳ درصد) یاد کرده‌اند. و در عصر سلطنت رضاشاه گروه دوم شامل وزیرانی است که در سیاست و امور سیاسی و حقوق مطالعه داشته‌اند (هر یک با نسبت ۱۶/۳ درصد)

گروه دوم وزیران عصر اخیر مشروطیت و دوران سلطنت محمدرضا شاه شامل همه افرادی است که در مسایل حقوقی و ادبیات به مطالعه پرداخته‌اند (با نسبت حدود ۱۰ درصد)

بطوری که در جدول شماره ۷۲ ملاحظه می‌شود، بین گروه‌های مورد بررسی در هر یک از سه عصر مختلف سیاسی از نظر ذوق و انتخاب رشته مطالعه، همانندی

جدول شماره ۷۲ـ رشته‌های مطالعات وزیران در هر دوره مشروطیت (براساس یک رشته)

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
رشته‌های مختلف علوم	۱	۱/۷	-	-	۴	۲/۲
رشته‌های پزشکی	۴	۶/۷	-	-	۱۵	۵/۱
رشته‌های کشاورزی	۲	۳/۳	۱	۲/۳	۱۲	۴/۱
رشته‌های نظام	۵	۸/۳	۲	۴/۶	۱۳	۷/۱
رشته‌های فنی	۳	۵	۲	۴/۶	۱۵	۸/۲
حقوق و احکام اسلامی	۶	۱۰	۷	۱۶/۳	۲۹	۱۵
اقتصاد و امور اقتصادی	۲	۳/۳	۳	۷	۴۲	۱۴/۸
حقوق سیاسی و بین‌المللی	۵	۸/۳	-	-	۲۸	۱۵/۳
امور مالی و بانکداری	۲	۳/۳	۲	۴/۷	۱۴	۷/۷
مدیریت و امور اداری	۲	۳/۳	۲	۴/۳	۴	۲/۲
علوم اجتماعی	۲	۳/۳	۱	۲/۳	۹	۴/۹
سیاست و امور سیاسی	۱۶	۲۶/۷	۷	۱۶/۳	۱۵	۸/۲
تعلیم و تربیت و روانشناسی	۱	۱/۷	۱	۲/۳	۶	۳/۳
ادبیات و زبان	۱۴	۲۳/۳	۸	۱۸/۶	۲۰	۱۰/۹
فلسفه و حکمت	۴	۶/۷	۳	۷	۱۰	۵/۵
روزنامه‌نگاری و نویسندگی	-	-	-	-	۱	۰/۶
تنظیم و تدوین قوانین	۱	۱/۷	-	-	-	-
مطالعات عمومی	۱	۱/۷	-	-	-	-
تاریخ و جغرافیا	۷	۱۱/۶	۸	۱۸/۶	۱۸	۹/۸
حقوق و تجارت	-	-	-	-	۲	۱/۱
موسیقی	۱	۱/۶	۱	۲/۳	-	-
اظهار نشده	۱۳	۲۱/۶	۸	۱۸/۶	۳۲	۱۷/۵

نیست و همچنانکه اشاره کردیم، زمینه مطالعات وزیران با سیر زمان تغییرپذیر بوده و رشته‌های مختلف باقتضای نیاز عصر مورد مطالعه وزیران قرارگرفته است.

ذیلا درجه سوم اکثریت در هر یک از سه عصر مشروطیت را ملحوظ می‌داریم. در عصر اول وزیران رشته مطالعه خود را در مرتبت سوم، در رشته تاریخ و جغرافیا ذکر کرده‌اند (با نسبت ۱۱/۶ درصد)

در این مرتبه از اکثریت وزیران عصر پهلوی اول، در رشته اقتصاد مطالعه داشته‌اند (با نسبت اندک حدود ۷ درصد)، در حالی که رشته تحصیلات دانشگاهی وزیران این دوره از مشروطیت همچنانکه از پیش بیان داشتیم، به ترتیب اکثریت در رشته‌های: حقوق، نظام، ادبیات و علوم سیاسی بوده است و فارغ‌التحصیلان رشته اقتصاد تنها ۳ تن از جمع ۳۸ تن وزیر با تحصیلات دانشگاهی و عالی را تشکیل داده است.

ناگفته نماند در عصر دوم مشروطیت، وزیرانی که در رشته‌های فلسفه و حکمت مطالعاتی داشته‌اند نسبتی همانند گروه مذکور در فوق را دارند (نسبت ۷ درصد)

در عصر پهلوی دوم، وزیرانی که در رشته‌های علوم سیاسی مطالعات داشته‌اند در درجه سوم اکثریت قرار می‌گیرند (نسبت ۱۵/۳ درصد)

باید افزود در عصر اول مشروطیت، شماره وزیرانی که در رشته‌های حقوق و احکام اسلامی (با نسبت ۱۰ درصد)، نظام و حقوق سیاسی (هر یک با ۸/۳ درصد) پزشگی و فلسفه (هر یک با ۶/۷ درصد) مطالعاتی داشته‌اند درخور تذکر می‌باشد.

آمار رشته مطالعات وزیران عصر سوم، روشنگر این نکته است که تعدادی از جمعیت مورد بررسی ما، در زمینه‌های مختلف زیر پس از فراغ از تحصیل به مطالعه و تکمیل معلومات پرداخته‌اند.

ادبیات با نسبت حدود ۱۱ درصد، تاریخ و جغرافیا با نسبت ۹/۸ درصد، سیاست و امور سیاسی با نسبت ۸/۲ درصد و رشته‌های مختلف دیگر همچون، پزشگی، نظام، فنی، امور مالی و بانکداری هر یک بیش از ۷ درصد.

اشاره به رشته مطالعات وزیران دوران پانزده ساله آخر عمر سلطنت پهلوی دوم خالی از فایده نخواهد بود.

جدول شماره ۷۳- رشته مطالعات وزیران دوران انقلاب شاه

نوع رشته مطالعات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۴۱	
رشته‌های پزشکی	۳	۷/۳
رشته‌های فنی	۴	۹/۸
رشته‌های مدیریت	۳	۷/۳
رشته‌های علوم	۲	۴/۹
رشته‌های حقوق	۴	۹/۸
تعلیم و تربیت	۲	۴/۹
رشته اقتصاد	۱۳	۳۱/۷
رشته علوم سیاسی	۵	۱۲/۲
رشته راهنمائی	۱	۲/۴
رشته علوم اداری	۲	۴/۹
رشته علوم اجتماعی	۱	۲/۴
رشته ادبیات و سیاست	۲	۴/۹
رشته نظام	۲	۴/۹
رشته کشاورزی	۳	۷/۳
تاریخ	۱	۲/۴
اظهار نشده	۶	۱۴/۶

اکثریت گروه ۷۶ نفری وزیران عصر انقلاب شاه راکسانی تشکیل می‌دهند که در مرتبه اول رشته مطالعه خود را در اقتصاد و امور اقتصادی آورده‌اند (با نسبت ۳۱/۷ درصد)

در مراتب بعدی از وزیرانی می‌توان سخن گفت که رشته‌های علوم سیاسی، حقوق، فنی و مدیریت را پس از فراغ از تحصیلات دانشگاهی مورد مطالعه و بررسی خویش قرار داده‌اند (به ترتیب با نسبتهای ۱۲/۲ درصد، ۹/۸ درصد و ۷/۳ درصد)

***

نوع تخصص وزیران

در میان مطالعاتی، که تعیین گروه و طبقه اجتماعی وزیران بر آنها استوار است، تحصیلات و بینش علمی گروه مورد مطالعه چنانکه ملاحظه شد اهمیت خاص دارد.

بر توضیحاتی که در این باب به اجمال آوردیم، نکته مفید دیگری راکه تعیین نوع تخصص علمی و فنی وزیران باشد می‌افزاییم.

هرگاه نسبتهای مندرج در جدول شماره ۷۴ـ مربوط به پاسخ وزیران در باب نوع تخصص آنان را مورد ملاحظه قرار دهیم و بظاهر حکم کنیم باین‌نتیجه می‌رسیم که عده بسیاری از وزیران پس از خاتمه تحصیلات برای تکمیل معلومات خود در درجه‌های نخست به دنبال تخصص در رشته‌های نظام (نسبت ۱۳/۳۶ درصد)، حقوق قضائی و احکام اسلامی (با نسبت ۱۳/۲ درصد) اقتصاد و امور اقتصادی (نسبت ۱۲/۸ درصد رفته‌اند.

شماره وزیرانی که در پاسخ مربوط به این سئوال از تجربیاتی که در اداره امور سیاسی مملکت در طی خدمات اداری و سیاسی اندوخته‌اند سخن گفته و بعنوان نوع تخصص یاد کرده‌اند، در مرحله چهارم از اکثریت دارد (با نسبت ۱۰/۱ درصد)

در اینجا اشاره به تعددا وزیرانی که تخصص آنان در زمینه‌های مختلف رشته‌های علوم و فنون است با ۹/۵ درصد برای رشته‌های فنی، ۷/۳ درصد برای رشته‌های مختلف پزشگی و بیش از ۳ درصد برای رشته‌های کشاورزی ضرور است.

باید افزود، نسبت اندکی از وزیران، در زمینه علوم اجتماعی و انسانی و ادبی همچون حقوق سیاسی و بین‌المللی (با نسبت ۶/۱ درصد) و ادبیات و فلسفه (با نسبت ۶/۵ درصد) تخصص دارند.

ترکیب این پدیده را در عصر سلطنت مشروط پادشاهان قاجار با دوران زمامداری خاندان پهلوی در مقام مقایسه منظور می‌داریم و معلوم می‌آید که در اعصار مختلف تاریخی حکومت مشروطه ایران، زمینه تخصص وزیران متغیر می‌باشد.

از آمارهای مربوط به نوع تخصص وزیران عصراول به موجب جدول شماره

جدول شماره ۷۴- توزیع نوع تخصص وزیران دوران مشروطیت

نوع تخصص	فراوانی	درصد
تعداد وزیران پاسخ داده	۲۴۷	
رشته‌های فنی	۲۴	۹/۷
رشته‌های پزشکی	۱۸	۷/۲
رشته کشاورزی	۸	۳/۲
رشته‌های مختلف علوم	۴	۱/۶
رشته نظام	۳۳	۱۳/۴
حقوق قضائی و احکام اسلامی	۳۲	۱۲/۸
اقتصاد و امور اقتصادی	۳۱	۱۲/۸
امور مالی و بانکداری	۱۶	۶/۵
حقوق سیاسی و بین‌المللی	۱۵	۶/۱
مدیریت امور اداری	۱۰	۴/۱
سیاست و امور سیاسی	۲۵	۱۰/۱
ادبیات و زبان	۱۳	۵/۳
فلسفه	۳	۱/۲
روزنامه‌نگاری و نویسندگی	۳	۱/۲
جامعه‌شناسی	۱	۰/۴
تاریخ و جغرافیا	۵	۲/۰
روانشناسی و تعلیم و تربیت	۵	۲/۰
حقوق کار	۲	۰/۸
تدوین قوانین	۲	۰/۸
تخصص نداشتن	۲	۰/۸
موسیقی	۲	۰/۸
جامع بودن	۱	۰/۴
اظهار نشده	۴۲	۱۷/۴
امور کار و کارگری	۱	۰/۴

زمامداری خاندان پهلوی در مقام مقایسه منظور می‌داریم و معلوم می‌آید که در اعصار مختلف تاریخی حکومت مشروطه ایران، زمینه تخصص وزیرا متغیر می‌باشد.
۷۵ چنین استنباط می‌شود که اکثر وزیران تخصص تجربی در زمینه سیاست و امور سیاسی داشته‌اند (با نسبت حدود ۲۲ درصد).

حال آنکه در عصر پهلوی اول در درجه نخست علاوه بر گروه وزیران با تخصص در سیاست و امور سیاسی، اکثریت با گروه وزیرانی است که تخصص خود را در امور نظام و سپاهیگری آورده‌اند (با نسبت ۱۱/۶ درصد)

در دوران حکومت پهلوی دوم، این مرحله از اکثریت از آن وزیرانی است که تخصص آنان در زمینه اقتصاد و امور اقتصادی می‌باشد (با نسبت ۱۳/۱ درصد)

گروه دوم از اکثریت را در عصر قاجاریان و پهلوی اول، متخصصین در زمینه ادبیات و السنه خارجی و حقوق هر یک با نسبت ۱۰ درصد در عصر قاجاریان و ۹/۳ درصد در عصر پهلوی اول تشکیل می‌دهند.

در عصر سوم مشروطیت و زمان زمامداری پهلوی دوم، متخصصین با اختلاف نسبت قابل توجهی در برابر گروه وزیران متخصص در ادبیات و زبان (با نسبت ۹/۳ درصد) قرار گرفته‌اند.

گروه سوم از اکثریت، در عصر اول مشروطیت، شامل وزیرانی است که در رشته‌های مختلف: پزشگی و مدیریت تخصص داشته‌اند (با نسبت ۶/۷ درصد)

در حالی که در عصر دوم مشروطیت، این مرتبه از اکثریت با وزیرانی است که در امور کشاورزی (با نسبت ۷ درصد) متخصص بوده‌اند.

و در عصر سوم مشروطیت، اکثریت از آن وزیرانی است که در رشته‌های فنی با (نسبت ۶/۹ درصد) متخصص شده‌اند.

متخصصین حقوق سیاسی و نظام و رشته‌های فنی در عصر اول هر یک ۵ درصد کل جمعیت عصر را دربرمی‌گیرند.

در این مرتبه از اکثریت، در عصر سلطنت رضاشاه، از متخصصین رشته‌های فنی ومدیریت وتنظیم وتدوین‌کنندگان قوانین می‌توان نام‌برد (هر یک با ۴/۷ درصد)

نسبتهای درخور تذکر در عصر سوم و دوران سلطنت پهلوی دوم، از آن متخصصین رشته‌های پزشگی و امور مالی و بانکداری (هر یک به ترتیب با ۵/۹ و

جدول شماره ۷۵ـ نوع تخصص وزیران در هر دوره مشروطیت (بر اساس یکنوع)

ادوار تاریخی مشروطیت / نوع تخصص	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
رشته‌های فنی	۳	۵	۲	۴/۷	۲۰	۶/۹
رشته‌های پزشکی	۴	۶/۷	-	-	۱۷	۵/۹
رشته‌های کشاورزی	۱	۱/۷	۳	۷	۴	۱/۴
رشته‌های مختلف علوم	۱	۱/۷	۱	۲/۳	۳	۱/۰
رشته‌های نظام	۳	۵	۵	۱۱/۶	۱۴	۴/۸
حقوق قضا و احکام اسلامی	۶	۱۰	۴	۹/۳	۲۷	۹/۳
اقتصاد و امور اقتصادی	-	-	۱	۲/۳	۳۸	۱۳/۱
امور مالی و بانکداری	۱	۱/۷	۱	۲/۳	۱۵	۵/۲
حقوق سیاسی و بین‌المللی	۳	۵	۱	۲/۳	۱۱	۳/۸
مدیریت امور اداری	۴	۶/۷	۲	۴/۷	۴	۱/۴
سیاست و امور سیاسی	۱۳	۲۱/۷	۵	۱۱/۶	۱۲	۴/۱
ادبیات و زبان	۶	۱۰	۴	۹/۳۰	۱۰	۳/۴
فلسفه	۱	۱/۷	-	-	۳	۱/۰
روزنامه‌نگاری و نویسندگی	-	-	۱	۲/۳	۲	۰/۷
جامعه‌شناسی	-	-	-	-	۱	۰/۴
تاریخ و جغرافیا	۱	۱/۷	۱	۲/۳	۵	۱/۷
روانشناسی و تعلیم و تربیت	-	-	-	-	۵	۱/۷
حقوق کار و امور کاری	-	-	-	-	۳	۱/۰
تدوین قوانین	۱	۱/۷	۲	۴/۷	۳	۱/۰
موسیقی	۱	۱/۷	۲	۲/۳	۱	۰/۴
جامع بودن	۱	۱/۷	-	-	-	-
تخصص ندارد	-	-	۱	۲/۳	۱	۰/۴
اظهار نشده	۱۶	۲۶/۷	۱۰	۲۳/۳	۳۶	۱۲/۴

جدول شماره ۷۶ـ نوع تخصص وزیران دوران انقلاب شاه

نوع تخصص	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۶	
رشته‌های فنی	۶	۱۳/۱
رشته‌های پزشکی	۴	۸/۷
مدیریت	۴	۸/۷
تعلیم و تربیت	۲	۴/۴
اقتصاد	۸	۱۷/۴
امور مالی	۱	۲/۲
تاریخ	۱	۲/۲
حقوق قضائی و جزائی	۵	۱۰/۹
حقوق سیاسی و بین‌المللی	۶	۱۳/۱
علوم اداری	۱	۲/۲
رشته‌های علوم	۱	۲/۲
سیاست	۱	۲/۲
روزنامه‌نگاری	۱	۲/۲
امور کار و کارگری	۱	۲/۲
امور نظامی	۲	۴/۴
اظهار نشده	۸	۱۷/۴
کشاورزی	۱	۲/۲
	-	-

علمی آنان چه بصورت کتاب و چه رساله، خواه نگارش و خواه ترجمه بپردازیم.

از بررسی جدول شماره ۷۷ـ بروشنی معلوم می‌شود که، آثار علمی و تحقیقات وزیران غالباً با تعداد شایان توجهی در درجه اول در زمینه‌های تاریخی و جغرافیائی بوده است (۳۵ تن از ۱۴۰ تن وزیر مؤلف)

۵/۲ درصد نظام با ۴/۸ درصد) سیاست و امور سیاسی (با ۴/۱ درصد) و حقوق سیاسی (با ۳/۸ درصد) می‌باشد.

متخصصین رشته‌های ادبیات در این دوره از تاریخ سیاسی مشروطیت برخلاف دو عصر گذشته نسبت بسیار اندک دارند (نسبت ۳/۴ درصد)

یادآور می‌شویم، در عصر انقلاب شاه تخصص وزیران بیشتر در زمینه اقتصاد با ۱۷/۱ درصد دیده می‌شود، اهمیتی که مساله توسعه اقتصادی در این دوره از تاریخ درکشور داشته در چنین نسبتی نمودار است. در مراتب بعدی از اکثریت از رشته‌های علوم سیاسی و فنی با ۱۳/۰۴ درصد) رشته‌های حقوق با ۱۰/۹ درصد می‌توان نام برد.

کمترین نسبت از آن متخصصین فنون مدیریت و پزشکی با ۸/۷ درصد و تعلیم و تربیت و نظام هر یک با ۴/۴ درصد دیده می‌شود.

رشته تألیفات وزیران

بر آنچه در باب علم و دانش وزیران گفتیم، چند نکته دیگر، درباره رشتهٔ تألیفات و زمینه تأمل و علاقه این گروه به مطالعه موضوعهای مختلف علوم و فنون را می‌افزاییم.

ازکلیه وزیرانی که در دوران مشروطیت بر مسند وزارت تکیه زده‌اند با اینکه همچنانکه از پیش بیان داشتیم، اکثر آنان عالیترین مدارج علمی را از دانشگاه‌های خارج از کشور دریافت داشته‌اند و در واقع از جنبهٔ علمی در عالیترین قشرهای اجتماع قرار داشته‌اند با اینهمه تنها ۱۳۵ تن از این گروه به بررسی و پژوهش در مسایل مختلف پرداخته و نتایج آن بررسیها را به صورت تدوین و تألیف منتشر ساخته‌اند.

و از این عده نیز تنها ۷۷/۴ درصد مؤلف، و ۲/۹۶ درصد مترجم و ۸/۱۵ درصد هم مؤلف و هم مترجم بوده‌اند و نیز ۱۴/۰۷ درصد آنان تألیفاتشان بصورت رساله و مقاله در زمینه‌های مختلف بوده است.

پس از این مقدمات بجا است که شرحی مختصر درباره رشته تألیفات و آثار

جدول شماره ۷۷ـ رشته تألیفات وزیران دوران مشروطیت

رشته تألیفات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران مؤلف	۱۴۰	
ادبیات	۱۴	۱۰
ادبیات و فلسفه	۳	۲/۱
ادبیات و تاریخ	۳	۲/۱
ادبیات و اقتصاد	۲	۱/۴
ادبیات و پزشکی	۱	۰/۷
ادبیات و روانشناسی	۱	۰/۷
ادبیات و حقوق	۲	۱/۴
تاریخ و جغرافیا	۲۳	۱۶/۴
تاریخ و علوم	۱	۰/۷
تاریخ و هنر	۱	۰/۷
تاریخ و حقوق	۴	۲/۹
تاریخ و اخلاق	۳	۲/۱
حقوق	۱۰	۷/۱
حقوق و اقتصاد	۱	۰/۷
علوم سیاسی	۳	۲/۱
اقتصاد	۱۷	۱۲/۱
اقتصاد و فنون نظامی	۱	۰/۷
اقتصاد و علوم اداری	۱	۰/۷
اقتصاد و امور مالی	۱	۰/۷
امور مالی و بانکداری	۱	۰/۷
علوم	۴	۲/۹
علوم و جغرافیا	۱	۰/۷
علوم اداری	۱	۰/۷
جامعه‌شناسی	۱	۰/۷
روانشناسی و تعلیم و تربیت	۴	۲
فلسفه	۲	۱/۴
مذهبی	۱	۰/۷
رشته‌های پزشکی	۱۶	۱۱/۴
رشته‌های فنی	۴	۲/۹
اظهار نشده	۱۱	۷/۹
کشاورزی	۱	۰/۷
جمع رشته و تألیفات وزیران	**۱۴۰**	**۱۰۰**

درجه دوم وزیرانی را دربر می‌گیرد که آثار تحقیق آنها در زمینه‌های ادبی تدوین و تألیف یافته است (۲۶ تن از جمع ۱۴۰ تن)

درجهٔ سوم بر مؤلفینی اطلاق می‌شود که در مسایل اقتصادی به بررسی و پژوهش پرداخته‌اند. یادآور می‌شویم این گروه وزیران ۱۸/۶ درصد کل گروه وزیران مؤلف را دربر می‌گیرد.

وزیران حقوقدان و پزشگ، که نتایج مطالعه و پژوهش خود را در زمینه‌های مسایل حقوقی و رشته‌های پزشگی مدون و انتشار داده‌اند نسبت مهمی از گروه وزیران مؤلف را شامل می‌گردند و هر یک بیش از ۱۲ درصد کل جامعه مورد بررسی را نشان می‌دهند.

سهم وزیرانی که در زمینه‌های علوم و تعلیم و تربیت و روانشناسی و رشته‌های فنی به تألیف و تدوین نتایج بررسیهای خود پرداخته‌اند هرچند اندک می‌باشد، ولی ذکر آن خالی از فایده نخواهد بود (۶ تن در رشته علوم، ۴ تن در رشته‌های فنی و ۵ تن در زمینه روانشناسی و تعلیم و تربیت)

باید دید، این ویژگی که درباره کل وزیران دوران هفتادوسه ساله مشروطیت بیان داشتیم در هر یک از سه عصر تاریخی مشروطیت همچنان صادق است؟

پیش از بیان این پدیده در هر یک از اعصار سه گانه مشروطه، لازم است اشاره کنیم که از جمع ۱۱۴ تن وزیر عصر اول مشروطیت ۲۶ تن مؤلف بوده‌اند (۲۲/۸ درصد) و شماره وزیران مؤلف و محقق در عصر دوم مشروطیت ۲۰ تن از جمع ۶۴ تن می‌باشد (۳۱/۲ درصد) و در عصر سوم مشروطیت شماره وزیران مؤلف افزایش بیشتری داشته و بالغ بر ۱۰۵ تن می‌گردد (در واقع ۳۶/۲ درصد کل وزیران عصر سوم)

ارقام جدول شماره ۷۸ـ حاکی از آنست که: از جمع ۲۶ تن وزیر مؤلف عصر سلطنت مشروط قاجاریان موضوع تألیفات ۱۱ تن آنان، در زمینه مسایل تاریخی و جغرافیائی بوده است.

و وزیرانی که در زمینه‌های ادبیات به تألیف و تدوین پرداخته‌اند با شماره ۷ تن از جمع ۲۶ تن قابل توجه می‌باشد.

هشت تن از وزیران این عصر در زمینه‌های علوم، حقوق، رشته‌های پزشگی،

جدول شماره ۷۸ـ رشته تالیفات وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / رشته تالیف	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
ادبیات	۴	۱۵/۴	۲	۱۰	۱۰	۸/۵
ادبیات و فلسفه	۱	۳/۹	-	-	۲	۱/۷
ادبیات و تاریخ	-	-	۱	۵	۴	۳/۴
ادبیات و اقتصاد	-	-	-	-	۱	۰/۸
ادبیات و روانشناسی	-	-	-	-	۱	۰/۸
ادبیات و حقوق	۲	۷/۷	۱	۵	۱	۰/۸
ادبیات و پزشکی	-	-	-	-	۱	۰/۸
تاریخ و جغرافیا	۸	۳۰/۸	۵	۲۵	۱۲	۱۰/۱
تاریخ و علوم	۱	۳/۹	۱	۵	-	-
تاریخ و رشته‌های هنری	۱	۳/۹	-	-	-	-
تاریخ و حقوق	-	-	-	-	۴	۳/۴
تاریخ و اخلاق	۱	۳/۹	-	-	-	-
حقوق	-	-	۵	۲۵	۹	۷/۶
حقوق و اقتصاد	-	-	-	-	۱	۰/۸
اقتصاد	-	-	-	-	۱۶	۱۳/۶
اقتصاد و فنون نظامی	-	-	-	-	۱	۰/۸
اقتصاد و علوم اداری	-	-	-	-	۱	۰/۸
اقتصاد و امور اجتماعی	-	-	-	-	۱	۰/۸
اقتصاد و ،مور مالی	-	-	-	-	۱	۰/۸
امور مالی و بانکداری	-	-	-	-	۱	۰/۸
علوم	۱	۳/۹	-	-	۳	۲/۵
علوم و جغرافیا	-	-	۱	۵	-	-
علوم اداری	-	-	-	-	۱	۰/۸
علوم سیاسی	۱	۳/۹	-	-	۲	۱/۷
جامعه‌شناسی	-	-	-	-	۱	۰/۸
روانشناسی و تعلیم و تربیت	۱	۳/۹	-	-	۳	۲/۵
فلسفه	-	-	-	-	۳	۲/۵
علوم دینی	-	-	-	-	۱	۰/۸
رشته‌های پزشکی	۲	۷/۷	-	-	۱۶	۱۳/۶
رشته‌های فنی	-	-	۱	۵	۳	۲/۵
رشته‌های نظام	-	-	-	-	۱	۰/۸
ادبیات و حقوق و فلسفه	-	-	۱	۵	۱	۰/۸
اخلاق و علوم دینی	-	-	۱	۵	۱۶	۱۳/۶
اظهار نشده	۳	۱۱/۵	۱	۵	-	-
کشاورزی	-	-	-	-	۱	۰/۸
جمع وزیران مؤلف	۲۶	۱۰۰	۲۰	۱۰۰	۱۲۹	۱۰۰

و علوم سیاسی و فلسفه به بررسی و مطالعه پرداخته‌اند و نتیجه آن بررسی‌ها بصورت مجموعه‌هایی انتشار یافته است.

از عصر دوم و دوران حکومت خاندان پهلوی اول نیز با همین ویژگی می‌توان یاد کرد.

توضیح آنکه در درجه اول آثار تحقیقی گروه مؤلفان این عصر در رشتهٔ تاریخ و جغرافیا است (با شماره ۸ تن از مجموع ۲۰ تن وزیر مؤلف می‌باشد که برابر ۴۰ درصد کل وزیران مؤلف این دوره)

پس از این گروه، از جمع ۷ تن وزیرانی مؤلفی می‌توان یاد کرد که آثار تدوینی و انتشار یافته آنان در زمینه مسایل حقوقی می‌باشد.

پنج تن دیگر از میان گروه مؤلفین عصر دوم، در رشته‌های علوم و نظام و فنی آثاری را منتشر کرده‌اند.

از ویژگیهای دوران اخیر حکومت مشروطه و عصر زمامداری محمدرضا شاه درباره این پدیده، تغییر زمینه علمی و تحقیق وزیران می‌باشد.

به بیان دیگر، مجموعه‌ها انتشار یافته وزیران در این عصر بیشتر در درجه اول در زمینه مسائل و امور اقتصادی می‌باشد (با نسبت ۱۹/۳ درصد). در حالی که داده‌های آماری ما در باب آثار علمی وزیران دو عصر اول و دوم مشروطیت انتشارایت در این زمنیه دیده نمی‌شود.

یادآور می‌شویم، وزیرانی که به انتشار تألیفات خود در زمینه‌های ادبیات و زبان توفیق یافته‌اند نسبتی همانند گروه وزیران مؤلف در رشته اقتصاد دارند.

کسانی که تألیفات آنان در رشته‌های پزشگی و تاریخی می‌باشد (به ترتیب با نسبت ۱۶/۹ و ۱۴/۴ درصد) در مرحله بعدی از اکثریت قرار دارند.

شاخص دیگر این عصر، آثارانتشار یافته وزیران در زمینه علوم دینی واخلاقی با نسبت ۱۴/۴ درصد می‌باشد و نیز وزیران مؤلف عصر سوم مشروطیت، که نتیجه بررسی و مطالعات آنان منتشر شده است و در زمینه‌های مختلف حقوق قضایی و تدوین قوانین می‌باشد باید یاد کرد (با ۱۳/۵ درصد)

آثار تألیفی تعداد اندکی از وزیران عصر مذکور، در رشته‌های فلسفه، تعلیم و تربیت و روانشناسی است (هر یک ۴ تن از جمع ۱۱۹ تن وزیر مؤلف عصر سوم) و

نیز از مؤلفانی که تألیفاتشان در زمینه علوم و رشته‌های فنی است (هر یک ۳ تن) ذکری به میان می‌آوریم.

اضافه می‌کنیم، از جمع ۷۶ تن وزیران دوران پانزده ساله اخیر مشروطیت ۲۸ تن آنان صاحب تألیفات می‌باشند.

به موجب آمار جدول شماره ۷۹ـ ۱۲ تن از جمع ۲۲ تن وزیر مؤلف، آثار تحقیقی منتشره شده آنان در زمینهٔ مسائل اقتصادی است و نیز درباره علوم پزشگی و سیاسی وزیران ایندوره تألیفاتی داشته‌اند (در هر یک از دو رشته مذکور ۴ تن)

از ذکر ۲ تن وزیر این عصر که تألیفاتی در زمینه ادبیات داشته‌اند نباید خودداری کرد.

* * *

جدول شماره ۷۹ـ رشته تألیفات وزیران دوران انقلاب شاه (دوران بعد از اجرای ـ قانون اصلاحات ارضی

	رشته تألیفات وزیران	فراوانی	درصد
	تعداد کل وزیران	۷۶	
تألیف بصورت کتاب	رشته‌های پزشکی و بهداشت	۳	۱۰/۶
	اقتصاد	۶	۲۱/۴
	اقتصاد و علوم اجتماعی	۱	۳/۶
	اقتصاد و علوم سیاسی	۱	۳/۶
	علوم سیاسی و ادبی	۱	۳/۶
	ادبیات	۱	۳/۶
	مدیریت	۱	۳/۶
	علوم	۱	۳/۶
	نظام	۱	۳/۶
جمع مؤلفین کتاب		۱۸	۶۴/۳
کتاب تألیف و ترجمه	تاریخ و اقتصاد	۱	۳/۶
	علوم سیاسی	۱	۳/۶
	ادبی	۱	۳/۶
	فلسفه	۱	۳/۶
جمع مؤلفین و مترجمین		۴	۱۴/۴
جمع تألیف و ترجمه بصورت کتاب		-	-
تألیف بصورت مقاله	اقتصادی و عمرانی	۱	۳/۶
	رشته‌های پزشکی	۱	۳/۶
	در زمینه آب و آبیاری	۱	۳/۶
	اظهار نشده	۳	۱۰/۶
جمع نویسندگان مقاله		۶	۲۱/۵
جمع مؤلفین		۲۸	۱۰۰

تمایلات و علایق فکری وزیران

در مباحث پیشین سخن از میزان معلومات و بینش علمی وزیران در زمینه‌های مختلف دانش بشری بوده. نکته مفید دیگری که در تکمیل مطالب گذشته یادآوری آن شایسته می‌باشد انتخاب آزاد و تفننی وزیران از آثار علمی و ادبی بزرگان جهان، جهت مطالعه و گذران اوقات فراغت است.

از میان مطالعاتی که درباره نوع کتابهای مورد علاقه وزیران بعمل آمده و جداول آماری شماره ۸۰ و ۸۱ و ۸۲ ما که بر تجزیه و تحلیل پاسخ وزیران در این مورد استوار است، روشن می‌شود که جامعه مورد مطالعه‌ما، اکثراًدارای‌ذوق‌وتمایل ادبی هستند، و هنگامی که به اقتضای نیاز شغلی و مقتضیات عصر ماشینی از تفکر در مسایل پیچیده سیاسی و اقتصادی و اجتماعی فراغت حاصل می‌کنند، برای تفنن فکری به مطالعه آثار مختلف نظم و نثر ادبی می‌پردازند و با سیر در آن آثار لذت خاطر حاصل می‌کنند.

جدول شماره ۸۰- مربوط به نوع کتابهای مورد علاقه وزیران دوران مشروطیت حکایت از آن می‌کند که گروه مورد بحث ما با نسبت ۳۱ درصد در میان مطالعه کنندگان موضوعهای مختلف دیگر اکثریت دارند و نسبت وزیرانی که کتابهای تاریخی را ترجیح داده و به مطالعه این نوع کتابها رغبت بیشتری نشان داده‌اند شایان دقت بوده و حدود ۲۹ درصد جمعیت مورد پژوهش ما را تشکیل می‌دهند.

سیاستمدارانی که به مطالعه مطالب و مباحث فلسفی اشتیاق داشته‌اند سهم اندکی نداشته بلکه با نسبت ۱۴ درصد درجه سوم از اکثریت را دربر می‌گیرند.

وزیرانی که در پاسخ سئوال مربوط به این موضوع، تمایل به مطالعه کتابهائی در زمینه مسایل سیاسی و اجتماعی را با نسبت بیش از ۷ درصد ذکر کرده‌اند درخور یادآوری است.

باید افزود که تعداد قابل ذکری از وزیران نیز شایق به مطالعه آثار بزرگان و مؤلفین در زمینه‌های: حقوقی، اقتصادی و علمی می‌باشند (با نسبت بیش از ۵ درصد)

آنچه بیان کردیم، همه انواع کتابهای مورد علاقه و مطالعه وزیران ایران را دربر

جدول شماره ۸۰ـ نوع کتابهای مورد علاقه و مطالعه وزیران دوران مشروطیت

موضوع کتاب	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۲۴۷	
ادبی	۷۶	۳۰/۸
سیاسی	۱۷	۶/۹
تاریخی	۷۱	۲۸/۸
فلسفی	۳۴	۱۳/۸
دینی	۹	۳/۶
حقوقی	۱۶	۶/۵
اقتصادی	۱۶	۶/۵
اجتماعی	۱۷	۶/۹
روانشناسی	۱	۰/۴
هنری	۱	۰/۴
مالی	۳	۱/۳
اخلاقی	۲	۰/۸
کشاورزی	۶	۲/۴
رشته‌های پزشکی	۸	۳/۲
نظامی	۷	۲/۸
فنی	۶	۲/۴
علمی	۱۶	۶/۵
رشته‌های مختلف	۷	۲/۸
اظهار نشده	۸۱	۳۲/۸

نمی‌گیرد و تنها اشاره‌ای به اهم آنها بوده، نشریاتی که در زمینه موضوعهای مختلف دیگر از جمله: کتابها و آثار دینی، اخلاقی، پزشکی، نظامی، فنی، هنری و روانشناسی،رغبت تعداد اندکی از وزیران را برانگیخته و به مطالعه آن پرداخته‌اند.

نکته مفید بحث در جدول شماره ۸۱ـ تغییر ناپذیری زمینه تمایلات مردان سیاست‌است درطول‌مدت‌هفتادوسه‌سال‌سلطنت‌مشروط، باهمه‌دگرگونی وتحولی که در جامعه ایران بوجود آمده است. از این جداول آشکارا برمی‌آید، که بطور کلی آنچه در باب مجموع وزیران دوران مشروطیت باز نمودیم، درباره هر سه عصر تاریخی مشروطیت نیز صادق است.

توضیح آنکه، گروه وزیرانی که رغبت بیشتری به مطالعه کتابهای ادبی داشته‌اند در هر عصر به ترتیب با نسبتهای ۴۵ درصد در عصر سلطنت قاجاریان، ۳۷

جدول شماره ۸۱ـ نوع کتابهای مورد علاقه و مطالعه وزیران دوران بعد از اجرای قانون اصلاحات ارضی

نوع کتاب	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۱	
کتابهای دینی ـ فلسفی ـ ادبی	۳	۷/۳
کتابهای تاریخی	۵	۱۲/۲
کتابهای ادبی و تربیتی	۲	۴/۹
کتابهای ادبی	۴	۹/۸
کتابهای اخلاقی و فلسفی	۲	۴/۹
کتابهای فلسفی، تاریخی، اجتماعی	۱	۲/۴
فلسفی و علمی	۲	۴/۹
اقتصادی و اجتماعی	۱	۲/۴
کتابهای در رشته‌های فنی	۱	۲/۴
کتابهای علوم اداری	۱	۲/۴
اقتصاد و علوم سیاسی	۳	۷/۳
اظهار نشده	۱۶	۳۹/۱
جمع	۴۱	۱۰۰

درصد به عصر زمامداری پهلوی اول و ۲۸ درصد در دوران حکومت پهلوی دوم اکثریت دارند.

متمایلین به مطالعه کتابهای تاریخی در درجه دوم اکثریت با ۴۰ درصد در عصر اول مشروطیت، ۳۵ درصد در عصر دوم مشروطیت و بالاخره ۲۳/۵ درصد در عصر سوم مشروطیت قرار می‌گیرند.

از سیاستمداران برگزیده ایران که شوق به فلسفه و حکمت، آنان را به مطالعه آثار فلاسفه بزرگ برانگیخته و احتمالا بنا به اظهار خود، متأثر از نظریه‌های فلسفی شده‌اند با نسبت ۱۵ درصد در دوران حکومت مشروط قاجاریان، ۱۱/۶ درصد در دوران سلطنت رضاشاه و حدود ۱۵ درصد در عصر حکومت محمدرضا شاه باید یاد کرد.

آنچه عصر اول را از دو عصر دیگر مشخص می‌سازد، فزونی نسبت وزیرانی است که تمایل خود را به مطالعه کتابهای دینی و علمی (با بیش از ۸ درصد در درجه چهارم از اکثریت) ابراز داشته‌اند.

در حالی که در عصر دوم و سوم مشروطیت در این مرحله از اکثریت وزیرانی قرار دارند که به مطالعه کتابهای حقوقی و اقتصادی علاقمند بوده‌اند (با نسبت ۹/۳ درصد در عصر دوم مشروطیت و ۸/۷ درصد کتابهای اقتصادی و ۷/۱ درصد حقوقی در دوران زمامداری محمدرضا شاه)

آثار تألیفات در زمینه مسایل اجتماعی، تعداد اندکی از وزیران عصر اول و دوم را بسوی خود جذب کرده و به مطالعه آن پرداخته‌اند.

بطوری که نسبت این گروه از وزیران در عصر اول با ۵ درصد و در دوران سلطنت رضاشاه با ۴/۷ درصد بوده، ولی در عصر سوم و دوران اخیر مشروطیت شماره این گروه از وزیران معادل مطالعه کنندگان کتابهای حقوقی بوده و نسبت ۷/۱ درصد جمعیت مورد مطالعه را دربر می‌گیرند.

نکته درخور یادآوری را همچنانکه از پیش بیان داشتیم، عدم استقبال و تمایل وزیران عصر دوم و سوم به مطالعه کتابهای مذهبی در مقایسه با عصر اول می‌باشد. و می‌بینیم که نسبت آنان از ۸/۳ درصد عصر اول به ۴/۷ درصد در عصر دوم و ۲/۲ درصد در عصر سوم مشروطیت می‌رسد.

یادآور می‌شویم، رغبتی که سیاستمداران مورد پژوهش ما در عصر سلطنت مشروط قاجاریان به مطالعه کتابها و آثار مدون سیاسی داشته‌اند بیش از دو عصر سلطنت خاندان پهلوی است.

ارقام جدول شماره ۸۲ حکایت از آن می‌کند، که شماره این گروه از وزیران در

جدول شماره ۸۲ـ نوع کتابهای مورد علاقه و مطالعه وزیران در هر دوره مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
نوع کتاب	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
کتابهای ادبی	۲۷	۴۵	۱۶	۳۷/۲	۵۱	۲۸/۴
کتابهای سیاسی	۹	۱۵	۲	۴/۷	۱۱	۶/۰
کتابهای تاریخی	۲۴	۴۰	۱۵	۳۴/۹	۴۳	۲۴
کتابهای فلسفی	۹	۱۵	۵	۱۱/۶	۲۷	۱۴/۸
کتابهای دین	۵	۸/۳	۲	۴/۷	۴	۲/۲
کتابهای حقوقی	-	-	۴	۹/۳۰	۱۳	۷/۱
کتابهای اقتصادی	-	-	۴	۹/۳۰	۱۶	۸/۷
کتابهای اجتماعی	۳	۵	۴/۷	۱۳	۱۳	۷/۱
کتابهای روانشناسی	-	-	-	-	۱	۰/۶
کتابهای هنری	-	-	-	-	۱	۰/۶
کتابهای مالی	-	-	-	-	۳	۱/۶
کتابهای اخلاقی	-	-	-	-	۲	۱/۱
کتابهای کشاورزی	۲	۳/۳	۱	۲/۳	۳	۱/۶
کتابهای پزشکی	۳	۵	-	-	۷	۳/۸
کتابهای فنون نظامی	-	-	۳	۷	۵	۲/۷
کتابهای رشته‌های مختلف فنی	-	-	-	-	۶	۳/۳
کتابهای علمی	۵	۸/۳	۲	۴/۸	۱۲	۶
رشته‌های مختلف	۲	۳/۳	۲	۴/۷	۶	۳/۳
اظهار نشده	۱۸	۳۰	۹	۲۰/۹	۶۱	۳۴/۹

عصر اول ۱۵ درصد جمعیت مورد نظر را دربر می‌گیرد. حال آنکه نسبت آنان در عصر سلطنت پهلوی اول بالغ بر ۴/۷ درصد و دوران پهلوی دوم به ۶ درصد می‌رسد.

همچنین باید متذکر بود که مطالعه کنندگان کتابهای علمی در دو عصر خاندان پهلوی نیز در مقایسه با عصر اول مشروطیت کاهش می‌یابد و از ۸/۳ درصد عصر اول به ۴/۷ درصد در دوران سلطنت رضاشاه و ۶/۶ درصد در دوران سلطنت محمدرضا شاه می‌رسد.

ناگفته نماند، که وزیران عصر دوم مشروطیت تمایل و شوق بیشتری به مطالعه کتابها و آثار انتشار یافته در زمینه فنون نظامی داشته‌اند (با نسبت حدود ۷ درصد) شماره این گروه از وزیران در عصر سوم مشروطیت بسیار اندک و بالغ بر حدود ۳ درصد می‌شود.

سالهای اخیر عصر سوم مشروطیت، به موجب جدول شماره ۸۲ تمایل وزیران بیشتر معطوف به مطالعه کتابهای ادبی و فلسفی و تاریخی (هر یک با نسبت ۲۰ درصد) بوده است.

پس از آن وزیرانی که بیشتر به مطالعه کتابهای اقتصادی پرداخته‌اند با نسبت ۸/۶ درصد می‌توان یاد کرد.

شماره اندکی از وزیران عصر انقلاب شاه طبق پاسخ خودشان متمایل به مطالعه کتابهای اخلاقی، تربیتی علمی و اجتماعی و سیاسی و دینی بوده‌اند (برای هر نوع ۲ تن)

فصل بیست و یک

خدمات و فعالیتهای اجتماعی وزیران

از دیدگروه مورد پژوهش

در پژوهش حاضر، نظر جامعه مورد مطالعه را درباره خدمات و فعالیتهای ارزنده‌ای که در زمینه‌های مختلف امور جامعه، در طول زندگی خود انجام داده‌اند خواستار شدیم.

هرچند تعداد بسیاری از وزیران، از پاسخ به جواب و بازگویی خدمات خود سر باز زدند، ولی در بررسی پاسخهای رسیده که حدود ۴۱ درصد کل جمعیت وزیران را شامل می‌گردد، نکته‌های گفتنی بسیار است و شایسته است که فصلی را بشرح کیفیت خدمات وزیران از دیدگاه جامعه مورد بررسی اختصاص دهیم.

جدول شماره ۸۳ حکایت از آن می‌کند که اکثریت وزیران از فعالیت و خدمات ارزنده خود، بیشتر در زمینه امور فرهنگی و آموزشی یاد کرده‌اند (با نسبت ۲۹/۶ درصد).

اما اگر به گروه‌های بعدی از اکثریت توجه کنیم، معلوم خوهد شد که بعد از گروه وزیرانی که برجسته‌ترین اقدامات و فعالیتهای خود را در تعلیم و تربیت نسل جوان و توسعه تشکیلات مربوط به امور آموزشی و فرهنگی دانسته‌اند، از وزیرانی می‌توان سخن گفت که بگفته خود نیروی خود را صرف خدماتی در زمینه امور

جدول شماره ۸۳ـ نوع خدمات و فعالیت‌های برجسته و ارزنده وزیران دوران مشروطیت

نوع خدمات و فعالیتهای اجتماعی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۲۴۷	
فعالیت در زمینه امور فرهنگی و آموزش	۷۳	۲۹/۶
فعالیت در زمینه امور سیاسی	۵۷	۲۳/۱
فعالیت در زمینه امور اقتصادی	۴۱	۱۴/۴
فعالیت در زمینه امور خدمات اداری و دولتی	۳۹	۱۵/۸
فعالیت در زمینه تأمین رفاه اجتماعی	۳۷	۱۴/۹
فعالیت در زمینه تنظیم امور مالی	۱۳	۵/۳
فعالیت در زمینه تأمین نظم و امنیت عمومی	۱۲	۴/۹
فعالیت در زمینه تأمین امنیت قضائی	۱۱	۴/۵
فعالیت در زمینه تنظیم امور فنی	۱۰	۴/۱
فعالیت در زمینه امور اجتماعی	۹	۳/۶
فعالیت در زمینه امور متفرقه	۲۳	۹/۳
اظهار نشده	۷۹	۳۱/۹

سیاسی کشور (با نسبت ۲۳/۱ درصد) بیان کرده‌اند و ما بجای خود به تفصیل درباره کیفیت این گونه خدمات اشاره خواهیم کرد.

شماره وزیرانی که بگفته خود کوشش ارزنده‌ای در راه پیشرفت و توسعه اقتصاد کشور داشته‌اند بالغ بر ۱۶/۶ درصد کل جامعه مورد مطالعه ما می‌باشد.

اشاره به تعداد وزیرانی که پرداختن به امور دولتی و انجام وظیفه در دستگاه‌ها و سازمانهای دولت را در رأس برنامه‌های مفید انجام شده دوران زندگی خود و خدمت به کشور و جامعه یاد کرده‌اند با نسبت ۱۵/۸ درصد در درجه چهارم از اکثریت ضرور می‌داند.

آمار گروه‌های بعدی وزیران روشنگر این نکته است که نسبت مهمی از آنان (با نسبت ۱۵ درصد)، باعتقاد خود خدمات ارزنده و برجسته‌ای در زمینه بهداشت و تأمین رفاه عمومی انجام داده‌اند.

سر و سامان بخشیدن به امور مالی و تنظیم بودجه کشور از جمله فعالیتهای مفید و باارزشی بوده است که شماره اندکی از وزیران بگفته خود کمر همت به انجام آن بسته‌اند (۱۳ تن او جمع ۲۴۸ تن کل وزیران پاسخ داده)

۱۲ تن از وزیران، اقداماتی را که جهت برقراری نظم و حفظ امنیت عمومی انجام داده‌اند بعنوان برجسته‌ترین خدمات خود یاد کرده‌اند.

تعداد اندکی از وزیران، در پاسخ به سئوال مورد بحث ما، از فعالیتهایی که جنبه تأمین امنیت قضایی دارد با (۴/۵ درصد) یاد کرده‌اند و جمعی نیز در ترویج امور و گسترش تشکیلاتی که ما از آن به امور فنی تعبیر کرده‌ایم (با نسبت ۴ درصد) ذکر کرده‌اند.

بجا است که به مطلب با بیان تحلیل خدمات یاد شده روشنی بیشتری بخشیم.

الف ـ خدمات فرهنگی و آموزشی

آمارجدول‌شماره ۸۴ـ گواه آنست که از جمع ۷۳ تن وزیرانی که در طی ۷۰ سال مشروطیت، ارزنده‌ترین خدمت اجتماعی خود را در زمینه امور فرهنگی و آموزشی یاد کرده‌اند، ۲۷ تن آنان (نزدیک به ۱۱ درصد کل جمعیت مورد مطالعه) کوشش در تأسیس و گسترش سازمانها و تشکیلات آموزشی داشته‌اند.

۱۳ تن از جمع ۷۳ تن، تدریس در سازمانهای آموزشی در سطوح مختلف و تربیت نسل جوان را بعنوان مفیدترین اقدامات دوران زندگی خود ذکر کرده‌اند.

۶ تن از وزیران پیشنهاد و اتخاذ روش‌های نوین در آموزش و پرورش را از زمره فعالیتهای سودمند اجتماعی خود دانسته‌اند.

سعی در تألیف و تدوین، توسعه علم و فرهنگ، ایجاد و حفظ تشکیلات

جدول شماره ۸۴- خدمات فرهنگی و آموزشی وزیران در طول تاریخ مشروطیت

خدمات فرهنگی و آموزشی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۲۴۷	
انتشار مطبوعات	۱	۰/۴
تألیف و تدوین	۴	۱/۶
توسعه تربیت بدنی	۱	۰/۴
توسعه روابط فرهنگی بین‌المللی	۱	۰/۴
ایجاد سازمانهای پرورش افکار	۲	۰/۸
ایجاد و توسعه تشکیلات آموزشی	۲۷	۱۰/۹
ایجاد و توسعه تشکیلات اداری	۳	۱/۲
تعلیم و تربیت	۱۳	۵/۳
ایجاد و حفظ سازمانهای هنری	۴	۱/۶
اتخاذ روشهای نوین در تعلیم و تربیت	۶	۲/۴
تأمین و حفظ حقوق کادر آموزشی	۱	۰/۴
توسعه انتشار کتاب	۲	۰/۸
توسعه علم و فرهنگ	۴	۱/۶
اعزام دانشجو بخارج	۳	۱/۲
تجلیل از بزرگان علم و هنر	۱	۰/۴
جمع کل	**۷۳**	**۲۹/۶**

هنری (برای انجام هر یک از موارد مذکور ۴ تن) همچنین کوشش در اعزام دانشجو به خارج ازکشور و پرورش نیروی انسانی لازم (۳ تن از جمع ۷۳ تن وزیر)، بنا باظهار جمعیت مورد مطالعه برجسته‌ترین اقدامات دوران زندگی اجتماعی جمعی از وزیران بوده است.

جمعی از وزیران اموری همچون ایجاد و گسترش تشکیلات اداری، توسعه

روابط فرهنگی بین‌المللی توسعه تربیت بدنی و انتشار مطبوعات را از جمله برجسته‌ترین فعالیت دوران زندگی خود دانسته‌اند.

ب ـ خدمات سیاسی وزیران

فعالیت و اقداماتی که به همت تنی چند از رجال ایران به منظور تغییر نظام حکومت از سلطنت مطلق، به سلطنت مشروط، و تثبیت اوضاع سیاسی کشور انجام گرفته است بی‌شبهه شایان تذکر می‌باشد.

مجری این نوع خدمات برجسته در جمع وزیران مورد پژوهش ما بالغ بر ۶۵ تن (از جمع ۲۴۷ تن وزیران پاسخ داده) بوده است (به موجب داده‌های جدول شماره ۸۵)

توضیح آنکه فعالیتهای مفید و ثمربخش زندگی اجتماعی ۲۳ درصد وزیران تحت عنوان خدمات سیاسی در زمینه‌های اموری همچون: مبارزه علیه متجاسرین داخلی (با ۱۴/۹ درصد) مبارزه با مخالفین سلطنت مشروط (با نسبت ۴ درصد) تأسیس احزاب و انجمنهای سیاسی که لازمه حکومت ملی مشروط می‌باشد و توسط جمعی از جمعیت مورد مطالعه ما (با ۲/۴ درصد) صورت گرفته، مبارزه با سیاست استعماری دولتهای خارجی را (با ۲ درصد) از اهم خدمات سیاسی مفید وزیران به موجب پاسخ آنان می‌توان آورد.

ناگفته نماند، ۷ تن از وزیران به مناسبت ماموریت سیاسی خود، تلاشی را که در گسترش و بهبود روابط ایران با کشورهای خارجی بکار برده‌اند، از آن بعنوان خدمت مفید و مثمر به کشور یاد کرده‌اند.

شماره اندکی از وزیران، فعالیتهای را که در زمان تصدی کرسی نمایندگی ملت بر عهده داشته‌اند بعنوان اهم خدمات سودمند خود به جامعه ایران قید کرده‌اند (۳ تن از جمع ۶۵ تن گروه وزیران با فعالیتهای سیاسی)

و نیز ۳ تن از جمع گروه وزیران با فعالیت سیاسی، خدمتگزاری به مقام سلطنت را از زمره فعالیت برجسته دوران زندگی اجتماعی خود یاد کرده‌اند.

جدول شماره ۸۵- نوع خدمات سیاسی وزیران درطول تاریخ مشروطیت

ب - خدمات سیاسی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۲۴۷	
تأسیس احزاب و انجمنهای سیاسی	۶	۲/۴
مبارزه برای ثبت حکومت ملی و مشروطه	۱۰	۴/۱
مخالفت با سیاست استعماری دولتهای خارجی	۵	۲/۰
دفاع از حقوق کشور	۶	۲/۴
دفاع از حقوق سیاسی کشورهای خارجی	۱	۰/۴
مبارزه علیه متجاسرین داخلی	۱۲	۴/۹
مبارزه علیه رژیم ارباب و رعیتی	۱	۰/۴
توسعه و بهبود روابط بین‌المللی	۷	۲/۸
خدمات پارلمانی	۳	۱/۲
فعالیت در انتخابات	۲	۰/۸
خدمتگزاری به مقام سلطنت	۳	۱/۲
مخالفت صریح با آنچه خلاف مصلحت کشور بوده	۱	۰/۴
جمع	**۵۷**	**۲۳/۲**

ج - امور اقتصادی

تثبیت حکومت سلطنتی مشروط، برقراری نظم و امنیت عمومی در کشور زمینه‌های مختلف ازجمله: توجه به وضع اقتصادی کشور توسعه فعالیتهای تولیدی در زمینه‌های مختلف کشاورزی و صنعتی را فراهم ساخت.

در جامعه مورد مطالعه ما، جمعی که شماره آن بالغ بر ۴۰ تن می‌گردد در زمینه‌های مذکور در فوق موفق بوده‌اند، و در پاسخ سئوال ما از آن‌ها بعنوان مفیدترین فعالیت دوران زندگی ذکری به میان آورده‌اند.

جدول شماره ۸۶ حکایت از آن دارد که اکثریت درگروه وزیران با فعالیت در

جدول شماره ۸۶- نوع خدمات اقتصادی وزیران در طول تاریخ مشروطیت

امور اقتصادی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۲۴۷	
فعالیت در زمینه امور اقتصادی	۱	۰/۴
تأسیس و گسترش کارخانجات	۷	۲/۸
ترویج کشاورزی نوین و موتوریزه	۶	۲/۴
تأسیس شرکتهای تولیدی و اقتصادی	۱	۰/۴
ایجاد و توسعه صنایع کشور	۱	۰/۴
لوله‌کشی و تأمین آب	۲	۰/۸
سدسازی و آبیاری	۴	۱/۶
ایجاد تشکیلات و سازمانهای اداری‌آب و برق	۱	۰/۴
فعالیت در زمینه امور عمرانی	۲	۱/۶
نوسازی شهرها	۳	۱/۲
ایجاد تشکیلات و سازمانهای اداری امورکشاورزی	۱	۰/۴
فعالیت در امور کشاورزی	۲	۰/۸
اجرای قوانین اصلاحات ارضی	۱	۰/۴
حفظ و توسعه جنگلهای کشور	۱	۰/۴
ملی کردن صنعت نفت ایران	۷	۲/۸
فعالیت در زمینه اقتصاد بازرگانی	۱	۰/۴
جمع	۴۱	۱۶/۶

زمینه امور اقتصادی از آن وزیرانی است که کوشش در تأسیس و گسترش کارخانه‌ها و ملی کردن نفت ایران مبذول داشته‌اند (هر یک با ۲/۸ درصد)

ترویج کشاورزی نوین و موتوریزه را ۶ تن ازگروه ۴۰ تن وزیران با فعالیت در زمینه اقتصادی، بعنوان خدمت برجسته زندگی اجتماعی خود خاطر نشان ساخته‌اند.

همت در انجام رساندن برنامه‌های سدسازی و آبیاری در ایران را نیز ۴ تن از گروه وزیران فوق‌الذکر در پاسخ سئوال مربوط، یادآور شده‌اند.

د ـ تنظیم و تدوین قوانین و امور اداری

تشکیلات حکومت جوان ملی، بر اساس قوانین مدون در ایران به همت تنی چند از رجال روشنفکر و متأثر از تمدن غرب پی‌ریزی گردید.

بر اساس پژوهش حاضر، عده قابل ملاحظه‌ای ازگروه اقلیت روشنفکر، پس از استقرار حکومت مشروطه، مأموریت اجرای آئین‌نامه‌ها و مقررات و قوانین موضوعه ملی را یافته‌اند و موفق به احراز مسند وزارت گردیده‌اند.

جدول شماره ۸۷ـ حاکی از آنست که ۱۸ تن از وزیران، به موجب اظهار

جدول شماره ۸۷ـ نوع خدمات اداری وزیران در طول تاریخ مشروطیت

نوع خدمات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۲۴۷	
اشتغال به امور اداری و خدمت به دولت	۷	۲/۸
تنظیم و تدوین قوانین	۱۸	۷/۳
تأسیس تشکیلات وزارتی و اداری	۲	۰/۸
اصلاح تشکیلات اداری	۱	۰/۴
تأمین حقوق کارمندان دولت	۲	۰/۸
مبارزه با ارتشاء	۲	۰/۸
اعطا اختیار و استقلال به کارمندان	۱	۰/۴
تهیه و تنظیم برنامه‌های عمرانی کشور	۵	۲
انجام اولین سرشماری کشور	۱	۰/۴
جمع خدمات اداری و تنظیم قوانین	**۳۹**	**۱۵/۷**

شخصی در تنظیم و تدوین قوانین نقش مهم و مؤثری داشته‌اند.

۷ تن از وزیران، مفیدترین خدمت اجتماعی خود را، اشتغال به امور اداری و خدمات متوالی در دستگاه‌های دولتی دانسته‌اند.

تهیه و تنظیم برنامه‌های عمرانی کشور را شماره اندکی از وزیران بعنوان مفیدترین خدمت به کشور که از سوی آنان صورت گرفته یاد کرده‌اند (۵ تن از جمع ۱۸ تن)

تأسیس و گسترش تشکیلات اداری و اصلاح آن، فعالیت در زمینهٔ کارآیی وبهبود خدمات دولتی، تأمین حقوق کارمندان دولت و مبارزه با ارتشاء از جمله فعالیتهای مفید ذکر شده از جانب تنی چند از وزیران، که ما از آن بعنوان گروه خدمات اداری و تنظیم‌کنندگان قوانین یاد کرده‌ایم، آمده است (با نسبت ۲/۸ درصد)

هـ ـ خدمات رفاهی

به موجب یافته‌های جدول شماره ۸۸ـ ۳۷ تن از جمع ۲۴۷ تن وزیران که بسئوال مورد نظر پاسخ داده‌اند مفیدترین فعالیت اجتماعی خود را در انجام دادن اموری که نتایج آن تأمین آسایش و بهبود زندگی طبقات مختلف اجتماع و رفع احتیاجات اولیه زندگی آنان است ذکر کرده‌اند.

اضافه می‌کنیم، بهبود و توسعه خدمات بهداشتی و درمانی از جملهٔ خدمات برجسته قبل از وزارت گروه مورد پژوهش ما بوده است از جمله: حدود $\frac{1}{3}$ از این گروه وزیران، به تأسیس و گسترش سازمانهای بهداشتی همچون بیمارستان و تشکیلات مشابه آن پرداخته‌اند.

و $\frac{1}{3}$ دیگر قسمتی از درآمد شخصی خود را اختصاص به امور خیریه و ایجاد و گسترش سازمانهای خیریه داده‌اند و موفقیت در انجام این امر را از زمره برجسته‌ترین اقدامات طول زندگی خود شمرده‌اند.

۳ تن از وزیران فعالیت در انجمنهای خیریه را بعنوان ارزنده‌ترین فعالیت اجتماعی دوران زندگی خود آورده‌اند.

جدول شماره ۸۸ـ خدمات رفاهی وزیران در طول تاریخ مشروطیت

	هـ نوع خدمات رفاهی	فراوانی	درصد
	تعداد کل وزیران پاسخ داده	۲۴۷	
خدمات اجتماعی	سرمایه‌گذاری در امور خیریه	۵	۲/۰
	تأسیس و گسترش سازمانهای خیریه	۷	۲/۸
	تأمین آذوقه مایحتاج عمومی	۴	۱/۶
	فعالیت در انجمنهای خیریه	۳	۱/۳
	جمع خدمات خیریه	**۱۹**	**۷/۷**
خدمات پزشکی و بهداری	تاسیس و گسترش سازمانهای بهداشتی	۱۲	۴/۹
	خدمات بهداشتی	۴	۱/۶
	ایجاد کارخانه داروسازی	۱	۰/۴
	اهداء زمین برای مؤسسات بهداری	۱	۰/۴
	جمع خدمات بهداشتی	**۱۸**	**۷/۳**
	جمع کل خدمات رفاهی	**۳۷**	**۱۵/۰**

۴ تن از وزیران در این گروه، در شرایط خاصی باقتضای زمان، خدمات مفید و ارزنده‌ای که در راه تأمین آذوقه و مایحتاج عمومی انجام داده‌اند. از جمله مفیدترین فعالیت اجتماعی خود یاد کرده‌اند.

و نیز معادل همین عده از وزیران، درمان بیماران و خدماتی مشابه به آن را از زمره فعالیتهای برجسته اجتماعی خود ذکر کرده‌اند.

۲ تن دیگر از وزیران، اهداء زمین برای ایجاد بیمارستان و تأسیس کارخانه داروسازی را بعنوان مفیدترین اقدام دوران زندگی خود محسوب داشته‌اند.

و ـ امور مالی کشور

داده‌های آماری جدول شماره ۸۹ـ نشان می‌دهد شمارهٔ اندکی از وزیران بنا به وظیفه و مسئولیتی که چه قبل از وزارت در دستگاه‌های دولتی داشته‌اند و چه در دوران وزارت، تنظیم امور مالی کشور و ایفای وظیفه در این قبیل امور را از مفیدترین فعالیت و خدمات خود به کشور به حساب آورده‌اند.

این گروه از وزیران که شماره آنان بالغ بر ۱۳ تن می‌گردد (برابر ۵/۲ درصد کل جامعه مورد بحث) در شرح خدمات برجسته خود به موجب جدول شماره ۸۹ این چنین یادآورد آن گردیده‌اند.

۴ تن، بدون ذکر نوع خدمت در زمینه امور مذکور، در پاسخ به سئوال مربوط، بطور کلی با آوردن جملهٔ اصلاح امور مالی کشور، بیان مقصود نموده‌اند.

۳ تن دیگر بقضاوت خود در تنظیم و تدوین بودجه کل کشور، سهم مهم و مؤثر داشته‌اند و از آن بعنوان خدمت مفید به کشور یاد کرده‌اند.

۲ تن از جمع ۱۳ تن وزیران گروه فعال در امور مالی کشور، ایجاد و گسترش

جدول شماره ۸۹ـ نوع خدمات مالی وزیران در طول تاریخ مشروطیت

و ـ امور مالی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۲۴۷	
تنظیم و تدوین قراردادهای مالی	۱	۰/۴
اصلاح امور مالی کشور	۴	۱/۶
وضع مالیاتهای مختلف	۱	۰/۴
حفظ و تأمین حقوق مالی کشور	۲	۰/۸
تنظیم و تدوین بودجه کشور	۳	۱/۲
تأسیس و گسترش تشکیلات مالی کشور	۲	۰/۸
جمع	**۱۳**	**۵/۲**

تشکیلات مالی را در کشور از جمله مهمترین اقدامات درخور یادآوری زندگی اجتماعی خود دانسته‌اند.

ذکر تعداد وزیرانی که در بیان خدمات ارزنده خود، عبارت حفظ و تأمین حقوقی مالی کشور را آورده‌اند خالی از فایده نخواهد بود (با نسبت ۸۰ درصد)

تنظیم و تدوین قراردادهای مالی، وضع مالیتهای مختلف نیز از زمره فعالیتهای مفید ۲ تن از وزیران بوده است.

ز ـ تأمین نظم و امنیت عمومی کشور

از میان جمع وزیرانی که بشرح خدمات مفید خود پرداخته‌اند: تعداد اندکی بنا به گفته خود نقشی مؤثر در تأمین نظم و امنیت عمومی کشور داشته‌اند (۱۲ تن معادل ۴/۸ درصد کل وزیران به موجب جدول شماره ۹۰)

جدول شماره ۹۰ـ نوع خدمات ایمنی وزیران در طول تاریخ مشروطیت

ز ـ تأمین نظم و امنیت عمومی کشور	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۲۴۷	
تأمین امنیت در سراسر کشور	۳	۱/۲
تأسیس سربازخانه	۱	۰/۴
تشکیل ارتش نوین	۴	۱/۶
تشکیل نیروی هوائی ارتش	۱	۰/۴
تأسیس کارخانه‌های باطری‌سازی	۱	۰/۴
ایجاد باشگاه افسران	۱	۰/۴
خدمات نظامی	۱	۰/۴
جمع خدمات امنیتی	**۱۲**	**۴/۸۳**

این گروه از وزیران در شرح فعالیتهای مفید دوران زندگی اجتماعی خود از تشکیل ارتش نوین (حدود $\frac{۱}{۳}$گروه وزیران فوق)، برقراری محیطی امن و مطمئن در سراسر کشور ($\frac{۱}{۴}$ جامعه مورد بحث) ذکری به میان آورده‌اند.

۵ تن ازگروه وزیران مذکور در فوق، هر یک به ترتیب در ذکر خدمات برجسته دوران زندگی خود از اموری همچون، تأسیس سربازخانه، تشکیل نیروی هوائی ارتش، ایجاد کارخانه باطری‌سازی، تأسیس باشگاه افسران و بالاخره خدمت در ارتش را یاد کرده‌اند.

ح ـ تأمین امنیت قضائی کشور

عده اندکی از وزیران، فعالیت برجسته و مفید خود را به‌کشور در زمینه اشاعه و عدالت و تأمین امنیت قضایی کشور دانسته‌اند. (۱۱ تن از جمع ۲۴۸ تن وزیر

جدول شماره ۹۱ـ نوع خدمات برجستیه قضایی وزیران در طول تاریخ مشروطیت

ح ـ تأمین امنیت قضائی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۲۴۷	
ایجاد تشکیلات نوین قضائی	۳	۱/۲
حفظ و تأمین حقوق قضائی افراد	۱	۰/۴
تأمین و حفظ حقوق دولت	۱	۰/۴
اصلاحات قضائی	۱	۰/۴
قضاوت	۳	۱/۲
انتشار مطبوعات قضائی	۱	۰/۴
تأمین عدالت اجتماعی	۱	۰/۴
جمع خدمات قضائی	**۱۱**	**۴/۴**

پاسخ داده)

در جمع این گروه اندک، ۳ تن از آنان ایجاد و گسترش تشکیلات قضایی را بعنوان مهمترین خدمت خود به کشور ذکر کرده‌اند و ۳ تن دیگر نظر باسابقهٔ خدمتی که در تشکیلات قضایی کشور داشته‌اند، فعالیت برجسته و ارزنده خود را به کشور، اشتغال به قضاوت و داوری آورده‌اند.

۵ تن دیگر از وزیران، تأمین عدالت اجتماعی، انتشار مطبوعات قضایی، اصلاحات قضایی و تأمین حقوق قضایی افراد را از جمله خدمات برجسته و مفید دوران زندگی اجتماعی خود بشمار آورده‌اند.

ط ـ خدمات فنی

از یافته‌های جدول شماره ۹۲ چنین برمی‌آید که ۱۰ تن از وزیران (معادل ۴ درصد کل جمعیت مورد بررسی) کوششی را که در طریق پیشرفت ارتباطات و مخابرات کشور مبذول داشته‌اند ذکر کرده‌اند.

۶ تن از این گروه، اقداماتی را که در راه گسترش راه‌های شوسه و راه‌آهن ایران

جدول شماره ۹۲ـ نوع خدمات فنی وزیران در طول تاریخ مشروطیت

ط ـ ارتباط و مخابرات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۲۴۷	
تأسیس تلفن	۱	۰/۴
تأسیس بی‌سیم	۱	۰/۴
راهسازی	۶	۲/۴
تأسیس تشکیلات هواپیمائی	۱	۰/۴
توسعه و گسترش راه‌آهن	۱	۰/۴
جمع خدمات فنی	**۱۰**	**۴/۰**

صورت گرفته، از زمره خدمات مثمرثمر و مفید خود به کشور یاد کرده‌اند.

تنی چند نیز تأسیس تلفن، بی‌سیم و سازمان دادن به نیروی هوائی و تشکیلات هواپیمائی کشوری و اموری جز اینها را در پاسخ سئوال مربوط به برجسته‌ترین اقدامات و فعالیتهای اجتماعی دوران زندگی خود آورده‌اند.

ی ـ امور اجتماعی

تعداد اندکی از وزیران بگفته خود در زمینه خدمات و رفاه اجتماعی خدمت مفیدی انجام داده‌اند. به موجب جدول شماره ۹۳ ـ ۹ تن از جمع ۲۴۷ تن جمعیت مورد بررسی، اموری همچون: ایجاد وگسترش سازمانهای اجتماعی (۴ تن از جمع ۹ تن گروه مذکور) و مدیریت و رهبری انجمنهای مختلف غیرسیاسی را (۲ تن ازگروه فعالیت در زمینه امور اجتماعی) از زمره خدمات و فعالیتهای مفید خود ذکرکرده‌اند.

ناگفته نماند ۳ تن از وزیران خدمات دیگری همچون، عضویت در انجمنها، تشکیل اتحادیه‌های صنفی، تأسیس کمیسیون ملی یونسکو را سرلوحه خدمات مفید خود به کشور قرار داده‌اند.

جدول شماره ۹۳ـ نوع خدمات اجتماعی وزیران در طول تاریخ مشروطیت

ی ـ امور اجتماعی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۲۴۷	
تأسیس و گسترش سازمانهای اجتماعی	۴	۱/۶
مدیریت دو رهبری انجمنهای مختلف	۲	۰/۸
عضویت در انجمنهای مختلف	۱	۰/۴
تشکیل اتحادیه‌های صنعتی	۱	۰/۴
تأسیس کمیسیون ملی یونسکو	۱	۰/۴
جمع خدمات اجتماعی	**۹**	**۳/۶**

ی ـ فعالیتهای متفرقه

گروهی از وزیران، در پاسخ سئوال مورد نظر، به ذکر امور و مطالبی پرداخته‌اند که اشاره به آن خالی از فایده نخواهد بود. ۷ تن از کل ۲۴۷ تن، ارزشیابی درباره فعالیت و خدمات دوران زندگی اجتماعی خود را به قضاوت افراد جامعه و صاحب نظران موکول کرده‌اند وشخصاً از اظهار نظر در این مورد خودداری کرده‌اند.

۲ تن دیگر، قضاوت درباره فعالیتهای مفید خود را دشوار تشخیص داده‌اند و ۳ تن دیگر با فروتنی خاصی بیان داشته‌اندکه هیچ خدمت مفید قابل ذکری انجام نداده‌اند در حالی که در برابر این وزیران، یک تن در پاسخ بسئوال مربوط باین امر

جدول شماره ۹۴ـ خدمات متفرقه وزیران در طول تاریخ مشروطیت

نوع فعالیت‌های متفرقه	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۲۴۷	
آزادی زنان و حفظ حقوق آنها	۲	۰/۸
فعال و کوشا بودن در مشاغل	۳	۱/۲
جواب مبهم و غیرصریح	۲	۰/۸
جلب رضایت و موفقیت دلیل برجستگی فعالیتها است	۱	۰/۴
فعالیت‌های قابل توجه داشته‌ام	۱	۰/۴
خارج از کادر اداری فعالیتی نداشتم	۱	۰/۴
قابل ذکر هیچ	۳	۱/۲
قضاوت این امر بعهده دیگران است	۷	۲/۸
قضاوت در اینمورد برایم دشوار است	۲	۰/۸
زمستان عمر	۱	۰/۴
جمع خدمات متفرقه	**۲۳**	**۹/۳**

بیانی بدین شرح آورده است.

«فعالیتهای قابل توجه بسیار داشته‌ام»

در جمع ۲۴۷ تن وزیر پاسخ داده بسئوال مورد نظر، ۲ تن کوششی راکه در راه آزادی زنان و حفظ حقوق آنان مبذول داشته‌اند بعنوان ارزنده‌ترین خدمت دوران زندگی خود بخاطر داشته و از ذکر آن بدین عنوان خودداری نکرده‌اند.

یاآور می‌شویم، ۲ تن دیگر از وزیران، فعال و کوشا بودن در انجام وظایف اداری را برجسته‌ترین و مفیدترین خدمت به جامعه محسوب داشته‌اند.

نکته قابل ذکر را در توضیح یک تن از وزیران با بیان زیر می‌توان جست.

(جلب رضایت مقامات عالیه و موفقیت بنده، دلیل برجستگی فعالیتهای من است) و نیز بجا خواهد بود، پاسخ یک تن دیگر از وزیران را عیناً نقل کنیم.

(خزان عمر)

ناگفته نماند، عبارت موجز (شایسته نیست) در بیان خدمات مفید، یک تن از مقامات و جامعه مورد بررسی ما می‌باشد.

تغییری که پس از هر دوره تاریخ سیاسی مشروطیت، در بیان نظریه و ارزشیابی وزیران درباره فعالیتهای اجتماعی دوران زندگی خود، به استناد جداول آماری دیده می‌شود، نموداری از دگرگونی اوضاع اجتماعی و سیاسی هر عصر و اولویتی است که دولتهای وقت در برنامه‌های اصلاحی و نوسازی ایران عهد مشروطیت داشته‌اند.

تبدیل سلطنت از استبداد به مشروط، برقراری و تثبیت حکومت ملی در ایران به موجب یک اصل کلی نیاز به طول زمان داشت، عدم ثبات سیاسی ناشی از اغتشاش و هرج و مرج از ناحیه مخالفین چنین نظامی از ویژگیهای دوران نوجوانی سلطنت مشروط، می‌باشد، در این دوره از تاریخ سیاسی ایران که مقارن سلطنت قاجاریان می‌باشد، کوشش و فعالیت پی‌گیر گروه معدودی از رجال روشنفکر آن عصر در به ثمر رساندن نهال مشروطیت و تثبیت حکومت جدید بی‌شبهه از برجسته‌ترین و مفیدترین خدمت به کشور و اجتماع ایران محسوب می‌شود.

اشاره باین گونه خدمات ارزنده از سوی تنی چند از وزیران آنعصر بجای خود دور از انتظار نبوده و نیست.

در مجموع بیان داشتیم که اکثریت وزیران در زمینه امور فرهنگی و آموزشی فعالیت داشته‌اند جدول شماره ۹۵، روشنگر این نکته است که در هر سه عصر مشروطیت نیز این پدیده دیده می‌شود جز اینکه در عصر اول مشروطیت شماره وزیرانی که خدماتی ارزنده در زمینه امور سیاسی داشته‌اند با گروه فوق‌الذکر برابر است و نسبتی معادل با هم دارند (هر یک با نسبت ۲۱/۷ درصد کل جمعیت عصر اول مشروطیت).

باید افزود مقدم بر این گروه از وزیران، افرادی که مفیدترین خدمت آنان در زمینه تأمین رفاه اجتماعی است (با نسبت ۲۶/۷ درصد) قرار دارد.

پس از گذشت بیست سال از عمر سلطنت مشروط در ایران و برقراری و تثبیت حکومت جدید قانون، برای نیروهای متفکر و مسئولان اداره امور کشور پس از فراغ از نابسامانی اوضاع سیاسی و دفع مخالفان و متجاسران داخلی و برقراری ثبات سیاسی، امکان هرگونه اصلاحات و اقدامات اساسی و اصلاحی در شئون مختلف کشور به ویژه امور اقتصادی را بوجود آورد.

تشکیلات نوینی که برای اداره امور داخلی کشور، توسعه و گسترش اقتصاد و همچنین نشر و اشاعه تعلیم و تربیت جوانان صورت گرفت. تنی چند از رجال و خدمتگزاران در این گونه فعالیتها را بسوی کرسی وزارت سوق داد و می‌بینیم که پس از رسیدن به وزارت وقتی که از برجسته‌ترین اقدامات و فعالیتهای اجتماعی آنان سئوال می‌شود، از اشاره به انجام دادن آن امور و متمایز ساختن آن از سایر فعالیتهای دوران زندگی با عنوان خدمت مفید و برجسته خودداری نکرده‌اند.

اشاره کردیم که وزیران عصر اول مشروطیت، اکثراً خدمات مفید دوران زندگی اجتماعی خود را در درجه اول در زمینه امور سیاسی و فرهنگی قید کرده‌اند.

اضافه می‌کنیم که در عصر حکومت خاندان پهلوی نیز فزونی نسبت وزیران با خدمات ارزنده فرهنگی و آموزشی بموجب داده‌های آماری ما بیش ازگروه وزیران با فعالیت مثمر و مفید در زمینه امور سیاسی است.

توضیح آنکه در عصر سلطنت پهلوی اول، این گروه با ۳۲/۶ درصد (در برابر ۲۱/۷ درصد گروه وزیران با فعالیت در زمینه امور سیاسی) اولویت داشته‌اند.

و در دوران سلطنت پهلوی دوم، با ۲۷/۴ درصد در برابر ۲۰/۵ درصد

جدول شماره ۹۵ـ خدمات و فعالیتهای برجسته و ارزنده وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / نوع فعالیت و خدمات	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۶۰		۴۳		۱۹۰	
فعالیت در زمینه امور فرهنگی و آموزش	۱۳	۲۱/۷	۱۸	۳۲/۶		۲۷/۴۵۲
فعالیت در زمینه امور سیاسی	۱۳	۲۱/۷	۱۰	۲۳/۳	۳۹	۲۰/۵
فعالیت در زمینه امور اقتصادی	۱	۱/۷	۸	۱۸/۶	۳۴	۱۷/۹
فعالیت در زمینه خدمات اداری و دولتی	۵	۸/۳	۹	۲۰/۹	۳۴	۱۷/۹
فعالیت در زمینه تامین رفاه اجتماعی	۱۶	۲۶/۷	۹	۲۰/۹	۱	۱۰/۵
فعالیت‌درزمینه‌تنظیم‌امورمالی	-	-	۴	۹/۳	۱۱	۵/۸
فعالیت در زمینه تامین نظم و امنیت عمومی	۱	۱/۷	۵	۱۱/۶	۸	۴/۲
فعالیت در زمینه تامین امنیت قضائی	۱	۱/۷	۲	۴/۷	۱۰	۵/۳
فعالیت‌درزمینه‌تنظیم‌امورفنی	۲	۳/۳	۷	۱۶/۳	۵	۲/۶
فعالیت در زمینه امور اجتماعی	۲	۳/۳	-	-	۶	۳/۲
فعالیت در زمینه امور متفرقه	۲	۳/۳	۳	۷/	۲۴	۱۲/۶
اظهار نشده	۲۴	۴۰	۱۱	۲۵/۶	۶۰	۳۱/۶

اکثریت از همان گروه دیده می‌شود.

از پژوهش ما درباره نوع این خدمات، چنین برمی‌آید که (به موجب جدول شماره ۹۶) در عصر اول بیشتر این خدمات بصورت ایجاد و گسترش تشکیلات آموزشی بوده است (با نسبت ۱۰ درصد کل وزیران عصر مورد مطالعه)

جدول شماره ۹۶ـ نوع خدمات فرهنگی وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
دـ خدمات فرهنگی و آموزشی	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۶۰		۴۳		۱۹۰	
انتشار مطبوعات	-	-	-	-	۱	۰/۵
تالیف و تدوین	-	-	-	-	۵	۲/۶
توسعه تربیت بدنی	-	-	۱	۲/۳	۱	۰/۵
توسعه‌روابط‌فرهنگی‌بین‌المللی	-	-	-	-	۱	۰/۵
ایجاد سازمانهای پرورش افکار	-	-	-	-	۲	۱/۱
ایجادتوسعه‌تشکیلات‌آموزشی	۶	۱۰/۱	۴	۹/۳	۱۲	۶/۳
ایجاد توسعه تشکیلات اداری	-	-	-	-	۲	۱/۱
تعلیم و تربیت	۲	۳/۳	۳	۷	۱۲	۶/۳
ایجاد و حفظ سازمانهای هنری	۲	۳/۳	۲	۴/۷	۳	۱/۱
اتخاذ روشهای نوین در تعلیم و تربیت	-	-	۳	۷	۴	۲/۱
تامین‌وحفظ‌حقوق‌کادرآموزشی	-	-	-	-	۱	۰/۵
توسعه انتشار کتاب	-	-	۱	۲/۳	۱	۰/۵
توسعه علم و فرهنگ	۲	۳/۳	۱	۲/۳	۲	۱/۱
اعزام دانشجو بخارج	۱	۱/۷	۲	۴/۷	۲	۱/۱
تجلیل از بزرگان علم و هنر	-	-	۱	۲/۳	۲	۱/۱
جمع	**۱۳**	**۲۱/۷**	**۱۸**	**۲۱/۹**	**۵۲**	**۲۶/۴**

۷ تن بقیه وزیران این عصر که خدمات خود را در این زمینه ذکر کرده‌اند از ذکر موارد آن: تدریس، ایجاد و حفظ سازمانهای هنری و توسعه علم و فرهنگ (هر یک ۲ تن) خودداری نکرده‌اند و یک تن نیز کوششی را که در راه اعزام دانشجو به خارج از کشور مبذول داشته است از زمره خدمات مفید خود ذکر کرده است.

از وزیران با خدمات فرهنگی در دوران زمامداری خاندان پهلوی نیز با استناد به جدول مذکور در فوق، بیشترین کوشش را در زمینه ایجاد و گسترش سازمانهای فرهنگی مشاهده می‌کنیم.

بطوری که از جمع ۱۸ تن وزیر عصر رضاشاه، ۴ تن به گفته خود همت به تأسیس تشکیلات آموزشی در سطوح مختلف مبذول داشته‌اند.

۶ تن دیگر، تعلیم و پرورش نسل جوان و اتخاذ روش‌های نوین در تعلیم و تربیت را برجسته‌ترین اقدامات دوران زندگی خود دانسته‌اند.

۴ تن دیگر اموری همچون حفظ و نگهداری سازمانهای هنری، اعزام دانشجو به خارج از کشور را در جواب سئوال مربوط به مفیدترین خدمات اجتماعی خود آورده‌اند.

در عصر سلطنت محمدرضا شاه، در میان گروه ۵۱ تن وزیر با خدمات فرهنگی اولویت با آنانی می‌باشد (۱۲ تن از جمع ۵۱ تن) که به تدریس در مؤسسات آموزشی در سطوح مختلف (ابتدائی ـ متوسطه ـ دانشگاه) و ایجاد و گسترش تشکیلات آموزشی (۱۱ تن) کمر همت بسته‌اند.

مرابت بعدی از اکثریت از آن وزیرانی بوده است که امر تألیف و تدوین (۵ تن) و اتخاذ روشهای نوین در تعلیم و تربیت (۴ تن) را از عمده‌ترین خدمات اجتماعی دوران زندگی خود می‌دانند.

اگر به گروه وزیرانی که فعالیت مهم و مفید آنان بزعم خودشان در زمینه امور سیاسی بوده است توجه کنیم، بر طبق داده‌های جدول شماره ۹۷ـ معلوم خواهد شد که، در عصر سلطنت مشروط قاجاریان از میان ۱۳ تن گروه مورد نظر، ۵ تن مجاهد و مبارز راه تثبیت حکومت ملی و به ثمر رساندن سلطنت مشروط بوده‌اند و از خاطره آن را باعنوان ارزنده‌ترین خدمت به کشور حفظ کرده‌اند.

۸ تن دیگر، تأسیس احزاب و جمعیتهای سیاسی راکه لازمه حفظ تعادل قوا و حکومت ملی است، و نیز ۲ تن از این گروه وزیران خدمتگزاری به مقام سلطنت و امور دیگری همچون مبارزه علیه متجاسرین، دفاع از حقوق کشورهای خارجی، دفاع از حقوق کشور و بالاخره مبارزه با سیاست استعماری دولتهای خارجی را بعنوان خدمات ارزنده خود یاد کرده‌اند.

جدول شماره ۹۷ـ خدمات سیاسی وزیران در هر دوره مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / خدمات سیاسی	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۶۰		۴۳		۱۹۰	
تاسیس احزاب و انجمنهای سیاسی	۲	۳/۳	-	-	۴	۲/۱
مبارزه برای تثبیت حکومت ملی و مشروطه	۵	۸/۳	۱	۲/۳	۴	۲/۲
مخالفت با سیاست استعماری دولتهای خارجی	۱	۱/۷	۱	۲/۳	۳	۱/۶
دفاع از حقوق کشور	۱	۱/۷	۱	۲/۳	۵	۲/۶
دفاع از حقوق سیاسی کشورهای خارجی	۱	۱/۷	۱	۲/۳	-	-
مبارزه علیه متجاسرین داخلی	۱	۱/۷	۲	۴/۷	۹	۴/۷
مبارزه علیه ارباب و رعیتی	-	-	۱	۲/۳	-	-
توسعه و بهبود روابط بین‌المللی	-	-	۱	۲/۳	۸	۴/۲
خدمات پارلمانی	-	-	-	-	۴	۲/۱
فعالیت در انتخابات	-	-	-	-	۲	۱/۱
خدمتگزاری به مقام سلطنت	۲	۳/۳	۲	۴/۷	-	-
جمع	۱۳	۲۱/۷	۱۰	۲۳/۲	۳۹	۲۰/۵

اما از خدمات وزیران عصر دوم مشروطیت و سلطنت رضاشاه در زمینه‌های زیر می‌توان یاد کرد.

۲ تن مبارزه علیه متجاسرین داخلی، ۲ تن دیگر خدمتگزاری به مقام سلطنت، مبارزه برای تثبیت حکومت ملی مشروط، دفاع از حقوق کشور، توسعه و بهبود روابط بین‌المللی و اموری جز اینها را به زبان آورده‌اند.

خدمات مفید سیاسی وزیران عصر آخر مشروطیت و دوران سلطنت محمدرضا شاه را به ترتیب اولویت به شرح زیر می‌توان بیان داشت.

۹ تن از جمع گروه ۳۹ نفری وزیران با خدمات ارزنده سیاسی، مبارزه علیه متجاسرین داخلی (۴/۷ درصد) ۸ تن توسعه و بهبود روابط بین‌المللی (۴/۲ درصد) ۶ تن خدماتی راکه در طی دوران نمایندگی مجلس شورای ملی و یا در امر انتخابات نظر به وظیفه‌ای که عهده‌دار بوده‌اند یادآور شده‌اند.

۵ تن دفاع از حقوق کشور (۲/۶ درصد) ۸ تن دیگر مبارزاتی که در راه حکومت پارلمانی و تأسیس احزاب و جمعیتهای سیاسی کرده‌اند از زمره خدمات برجسته سیاسی خویش محسوب داشته‌اند.

یادآور می‌شود، ۳ تن از جمع ۳۹ تن وزیر عصر سوم مشروطیت مفیدترین خدمت خود را مبارزه با سیاست استعماری دولتهای خارجی در ایران قید کرده‌اند.

اگر نسبتهای بعدی مربوط به گروه وزیران را از نظر خدمات برجسته آنان ملحوظ بداریم، بیانی به‌این شرح میتوان آورد: که در عصر اول مشروطیت، از وزیرانی که خدمت در دستگاه‌های دولتی، تنظیم و تدوین قوانین را بعنوان خدمات مفید خود آورده‌اند باید سخن گفت (با نسبت ۸/۴ درصد جمعیت عصر مورد مطالعه)

به موجب جدول شماره ۹۸-۴ تن از این گروه خدمتشان در زمینه تدوین و تنظیم قوانین بوده است و یک تن دیگر ظاهراً غیراز انجام وظیفه در تشکیلات دولتی و به بیان دیگر پرداختن به امور اداری و دولتی، فعالیت و خدمت برجسته دیگری نداشته است.

در دوران زمامداری رضاشاه وزیرانی که خدمات مفید خود را در زمینه امور دولتی و خدمتگزاری در دستگاه‌های اداری ذکر کرده‌اند در درجه سوم از اکثریت قرار دارند (با نسبت ۲۱ درصد)

باید افزود از این نسبت ۱۱/۶ درصد آنان در امر تنظیم و تدوین قوانین کوشش مصروف داشته‌اند، و حدود ۷ درصد نیز اشتغال به امور اداری را خدمت به کشور دانسته‌اند. ۲ درصد بقیه ایجاد تشکیلات و سازمانهای اداری را به عنوان خدمت مفید و ارزنده قید کرده‌اند.

ناگفته نماند در عصر مورد بحث، گروه وزیرانی که خدماتی آنان در زمینه

جدول شماره ۹۸ـ نوع خدمات اداری و دولتی وزیران در هر دوره مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
خدمات اداری	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۶۰		۴۳		۱۹۰	
اشتغال به امور اداری و خدمت بدولت	۱	۱/۷	۳	۷	۴	۲/۱
تنظیم و تدوین قوانین	۴	۶/۷	۵	۱۱/۶	۱۵	۷/۹
تاسیس تشکیلات وزارتی واداری	-	-	۱	۲/۳	۲	۱/۶
اصلاح تشکیلات اداری	-	-	-	-	۱	۰/۵
تامین حقوق کارمندان دولت	-	-	-	-	۲	۱/۱
مبارزه با ارتشاء	-	-	-	-	۲	۱/۱
اعطا اختیار واستقلال بکارمندان	-	-	-	-	۱	۰/۵
تهیه و تنظیم برنامه عمرانی کشور	-	-	-	-	۵	۲/۶
انجام اولین سرشماری کشور	-	-	-	-	۱	۰/۵
جمع	**۵**	**۸/۴**	**۹**	**۲۰/۹**	**۳۴**	**۱۷/۹**

تأمین رفاه اجتماعی مثمرثمر بوده است نسبتی همانندگروه وزیران با خدمات مفید در امور اداری داشته است.

تحلیل داده‌های آماری جدول شماره ۹۹ـ مربوط به گروه وزیران با خدمات رفاهی، این گروه تلاشی راکه برای تأسیس وگسترش سازمانهای خیریه و فعالیت در اینگونه مؤسسات مبذول داشته‌اند و همچنین کوششی راکه در راه تأمین آذوقه و مایحتاج عمومی مصروف داشته‌اند بعنوان برجسته‌ترین فعالیت اجتماعی خود (با نسبت ۹/۳ درصد) قید کرده‌اند.

۱۱/۶ درصد از وزیران همین گروه، بگفته خود خدماتی ارزنده در راه گسترش و تأسیس سازمانهای بهداشتی و اهداء زمین به منظور ایجاد بیمارستان داشته‌اند.

جدول شماره ۹۹ـ نوع خدمات رفاهی وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت		عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
امور رفاهی		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده		۶۰		۴۳		۱۹۰	
سرمایه‌گذاری در امور خیریه و وقف املاک و مستغلات		۴	۶/۷	-	-	-	-
تاسیس و گسترش سازمانهای خیریه		۳	۵	۱	۲/۳	۴	۲/۲
تاسیس آذوقه و مایحتاج عمومی		۱	۱/۷	۲	۴/۷	۲	۱/۱
فعالیت در انجمنهای خیریه		-	-	۱	۲/۳	۱	۰/۵
جمع امور اجتماعی		**۸**	**۱۳/۳**	**۴**	**۹/۳**	**۷**	**۳/۷**
خدمات بهزیستی و پزشکی	تاسیس و گسترش سازمانهای بهداشتی	۵	۸/۳	۴	۹/۳	۱۰	۵/۳
	خدمات بهداشتی	۲	۳/۳	-	-	۲	۱/۱
	ایجادکارخانه‌داروسازی	-	-	-	-	۱	۰/۵
	اهداء زمین برای مؤسسات بهداری	۱	۱/۷	۱	۲/۳	-	-
جمع خدمات بهزیستی		**۸**	**۱۳/۳**	**۵**	**۱۱/۶**	**۱۳**	**۶/۹**
جمع کل خدمات رفاهی		**۱۶**	**۲۶/۷**	**۹**	**۲۰/۹**	**۲۰**	**۱۰/۶**

در دوران زمامداری محمدرضا شاه، هرچند در این درجه از اکثریت همانند دو عصر گذشته، وزیرانی قرار دارند که خدمت دولتی و کوششی، که در انجام امور اداری مصروف داشته‌اند، بعنوان برجسته‌ترین فعالیت اجتماعی خود ذکر کرده‌اند (با نسبت ۱۷/۷ درصد)

ولی شاخص این عصر، در فزونی نسبت وزیرانی است که هم پایه گروه

فوق‌الذکر در زمینه امور اقتصادی فعالیتهای ثمربخش داشته‌اند (با نسبت ۱۷/۸ درصد)

جدول شماره ۹۸- روشن می‌کند که شماره قابل توجهی از وزیران در گروه خدمات اداری، تدوین و تنظیم قوانین مملکتی را از مفیدترین و برجسته‌ترین اقدامات دوره زندگی اجتماعی خود قید کرده‌اند (با نسبت ۸/۲ درصد از کل ۱۷/۷ درصد گروه مورد بحث)

و ۲/۶ درصد نیز نقشی را که در تهیه و تنظیم برنامه‌های مختلف عمرانی کشور به موجب وظیفه به عهده داشته‌اند و کوششی را که در تدوین آن بکار برده‌اند از زمره سودمندترین اقدامات و فعالیتهای دوران زندگی خود به حساب آورده‌اند.

از ذکر ۲/۱ درصد وزیرانی که اشتغال به امور اداری را خدمت به کشور منظور داشته‌اند نباید خودداری کرد.

اگر به نوع خدمات اقتصادی وزیران عصر توجه کنیم، به موجب جدول شماره ۱۰۰ درخواهیم یافت که از جمع ۱۸/۶ درصد این گروه، اکثریت با کسانی است که سعی وافر در راه ملی کردن صنعت نفت بکار برده‌اند (۳/۸ درصد)

در مراتب بعدی از وزیرانی می‌توان سخن گفت که تلاشی پیگیر برای ترویج کشاورزی نوین و موتوریزه و همچنین تأسیس کارخانه‌ها با نسبت ۲/۷ درصد داشته‌اند.

بطور کلی می‌توان گفت در میان گروه وزیرانی که خدمت و فعالیت مفید خود را در زمینهٔ امور اقتصادی ذکر کرده‌اند اولویت با کسانی است که در امر کشاورزی از اقدامات ثمربخش و مفید خود یاد کرده‌اند (با نسبت ۷/۷ درصد)

در مراحل بعدی، اکثریت با وزیرانی است که بگفته خود در امور صنعتی خدمات ارزنده‌اند انجام داده‌اند (با نسبت ۷/۱ درصد).

باید افزود تنها یک تن از جمع ۳۴ تن وزیر دوران سلطنت محمدرضا شاه که در پاسخ مربوط به فعالیتهای سودمند خود به کشور در امور اقتصادی بیان مطلب کرده‌اند، نوع آن خدمت برجسته را در زمینه امور بازرگانی آورده است.

همانطور که اشاره کردیم، در عصر سلطنت خاندان پهلوی پس از استقرار حکومت جدید و ثبات سیاسی، زمان برای فعالیتهای مثمرثمر در زمینه‌های

جدول شماره ۱۰۰ـ نوع خدمات اقتصادی وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / امور اقتصادی	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۶۰		۴۳		۱۹۰	
تاسیس و گسترش کارخانجات	-	-	۲	۴/۷	۵	۲/۷
ترویج کشاورزی نوین و موتوریزه	-	-	۱	۲/۳	۵	۲/۷
تاسیس شرکتهای تولیدی و اقتصادی	-	-	۱	۲/۳	-	-
ایجاد و توسعه صنایع کشور	-	-	-	-	۱	۰/۶
لوله‌کشی و تامین آب	-	-	۱	۲/۳	۲	۱/۱
سدسازی و آبیاری	-	-	-	-	۴	۲/۲
ایجاد تشکیلات و سازمانهای اداری و برق کشور	-	-	-	-	۱	۰/۶
فعالیت در زمینه امور عمرانی	-	-	-	-	۲	۱/۱
نوسازی شهرها	۱	۱/۷	۳	۷	۱	۰/۶
ایجاد تشکیلات و سازمانهای اداری و امور کشاورزی	-	-	-	-	۱	۰/۶
فعالیت در امور کشاورزی	-	-	-	-	۲	۱/۱
اجرای قوانین اصلاحات‌ارضی	-	-	-	-	۱	۰/۶
حفظ و توسعه جنگلهای کشور	-	-	-	-	۱	۰/۶
ملی‌کردن صنعت نفت ایران	-	-	-	-	۷	۳/۷
فعالیت در زمینه امور بازرگانی	-	-	-	-	۱	۰/۶
جمع	۱	-	۸	۱۸/۶	۳۴	۱۷/۸

مختلف امور اجتماعی و اقتصادی مناسب بوده است.

از جمله، طرح و برنامه‌های ایجاد و گسترش اقتصاد صنعتی در مملکت، زمینه را برای فعالیت متخصصین و مسئولان اینگونه امور فراهم می‌ساخته است.

به موجب داده‌های جدول شماره ۱۰۰ـ ۸ تن از جمع ۴۳ تن وزیر مورد بررسی در عصر پهلوی اول موفق به انجام امور مفید و ثمربخشی که نتایج آن سودمند به اقتصاد کشور بوده است گردیده‌اند.

۴ تن از این گروه فعالیتشان بصورت تأسیس و گسترش کارخانه‌ها و ترویج کشاورزی نوین و موتوریزه بوده است، ۳ تن اقدام به نوسازی و عمران شهر کرده‌اند، ۱ تن نیز از طریق تامین آب شهر و لوله‌کشی آن بگفته خود خدمتی باارزش در طول زندگی انجام داده است.

جداول شماره ۹۵ و ۱۰۱ مبین این نکته است که برخی از وزیران دوران

جدول شماره ۱۰۱ـ خدمات مالی وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
ی ـ امور مالی	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۶۰		۴۳		۱۹۰	
تنظیم و تدوین قراردادهای مالی	-	-	۱	۲/۳	۱	۰/۶
فعالیت در امور مالی کشور	-	-	۱	۲/۳	۱	۰/۶
وضع مالیات بر امور مختلف	-	-	۱	۲/۳	۱	۰/۶
جلوگیری از تعدی بحقوق و اداری کشور	-	-	-	-	۲	۱/۱
تنظیم و تدوین بودجه کشور	-	-	-	-	۳	۱/۶
ایجاد تشکیلات مالی	-	-	-	-	۲	۱/۱
اصلاح امور مالی کشور	-	-	۱	۲/۴	۱	۰/۶
جمع گروه خدمات مالی	**-**	**-**	**۴**	**۹/۳**	**۱۱**	**۶/۲**

سلطنت پهلوی، وظایفی را که برای تهیه و تنظیم بودجه کشور و اصولا ترتیب امور مالی بعهده داشته‌اند، بعنوان مفیدترین و برجسته‌ترین فعالیت دوران زندگی خود ذکر کرده‌اند.

۴ تن از وزیران دوران سلطنت رضاشاه، تدوین قراردادهای مالی، وضع مالیاتهای مختلف و اصلاح امور مالی کشور را در پاسخ مربوط به سئوال مورد نظر ما یادآور شده‌اند که ذکر آن در بحث خدمات ارزنده وزیران خالی از فایده نیست.

در عصر سلطنت پهلوی دوم، ۱۱ تن از وزیران در بیان خدمات برجسته خود از اموری همچون: تنظیم و تدوین بودجه کل کشور، ایجاد تشکیلات مالی، جلوگیری از تعدی بحقوق و دارایی کشور، وضع مالیات، تدوین قراردادهای مالی و اصلاحات مختلف در زمینه امور مالی یاد کرده‌اند.

از پیش اشاره کردیم که جمعی از وزیران (۱۲ تن از جمع ۲۴۸ تن وزیر پاسخ داده به سئوال مورد نظر) بگفته خود فعالیتهای پی‌گیری برای تأمین نظم و برقراری امنیت عمومی کشور داشته‌اند.

جدول شماره ۱۰۲ که نمودار این گونه خدمات در هر عصر مشروطیت می‌باشد حکایت از آن می‌کند، که از جمع ۶۰ تن وزیران عصر اول مشروطیت تنها یک تن فعالیتی را که در راه تأمین امنیت در سراسر کشور داشته است بعنوان مفیدترین و برجسته‌ترین اقدامات خود آورده است.

ولی این گروه از وزیران را در عصر دوم مشروطیت، با تعداد بیشتری می‌بینیم بطوریکه ۱۱/۶ درصد وزیران این دوره، از تشکیلات ارتش نوین، تأمین امنیت، تشکیل سربازخانه و همچنین تشکیل نیروی هوایی ارتش بعنوان ارزنده‌ترین خدمت خود سخن گفته‌اند.

در عصر حکومت محمدرضا شاه، ۸ تن از وزیران (معادل ۴/۴ درصد کل جمعیت مورد بررسی) در راه تأمین آرامش و امنیت کشور و دفاع ملی خدماتی انجام داده‌اند که از دید خود آنان از برجسته‌ترین و مفیدترین فعالیتهای دوران زندگی آنان بشمار آمده است.

در شرح اینگونه خدمات برقراری امنیت در سراسر کشور، تشکیل ارتش

جدول شماره ۱۰۲ـ نوع خدمات ایمنی وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
تامین‌نظم‌وامنیت‌جمومی‌کشور	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۶۰		۴۳		۱۹۰	
تامین امنیت در سراسر کشور	۱	۱/۷	۱	۲/۳	۲	۱/۱
تاسیس سربازخانه	-	-	۱	۲/۳	-	-
تشکیل ارتش نوین	-	-	۲	۴/۷	۲	۱/۱
تشکیل نیروی هوائی ارتش	-	-	۱	۲/۳	۱	۰/۶
تاسیس کارخانه باطری‌سازی	-	-	-	-	۱	۰/۶
ایجاد باشگاه افسران	-	-	-	-	۱	۰/۶
خدمات نظامی	-	-	-	-	۱	۰/۶
جمع گروه خدمات ایمنی	**۱**	**۱/۷**	**۵**	**۱۱/۶۳**	**۸**	**۴/۴**

نوین و همچنین تشکیل نیروی هوائی، ایجاد باشگاه افسران و اموری جز این را می‌توان ذکر کرد.

تأمین امنیت قضایی را شمار اندکی از وزیران در پاسخ مربوط به سئوال برجسته‌ترین خدمات و فعالیتهای خود، بیان داشته‌اند.

به موجب جداول شماره ۹۵ و ۱۰۳ـ عصر اول مشروطیت، یک تن از وزیران فعالیتی که در زمینه تأمین عدالت اجتماعی انجام داده است خاطرش را مشغول داشته و انجام آن را در شمار باارزشترین خدمات خود به کشور آورده است.

در عصر دوم مشروطیت شماره این گروه اندک است و تنها ۲ تن ازکل وزیران عصر را دربر می‌گیرد، که یکی ایجاد تشکیلات نوین قضایی و آن دیگری تأمین عدالت اجتماعی را در شرح برجسته‌ترین خدمات خود آورده‌اند.

و اما از ۱۰ تن وزیر عصر سوم مشروطیت، ۳ تن تشکیل محاکم و سازمانهای نوین قضایی، ۲ تن حفظ و تأمین حقوق قضایی افراد، ۲ تن دیگر پرداختن به شغل

جدول شماره ۱۰۳ـ نوع خدمات قضایی وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
ح ـ تامین امنیت قضائی	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۶۰		۴۳		۱۹۰	
ایجاد تشکیلات نوین قضائی	-	-	۱	۲/۳	۳	۱/۶
حفظ و تامین حقوق قضائی افراد	-	-	-	-	۲	۱/۱
تامین و حفظ حقوق دولت	-	-	-	-	۱	۰/۶
اصلاحات قضائی	-	-	-	-	۱	۰/۶
قضات	-	-	-	-	۲	۱/۱
انتشار مجله و بولتن قضائی	-	-	-	-	۱	۰/۵
تامین عدالت اجتماعی	۱	۱/۷	۱	۲/۳	-	-
جمع گروه خدمات امنیت قضائی	**۱**	**۱/۷**	**۲**	**۴/۶**	**۱۰**	**۵/۵**

قضا را از جمله خدمات برجسته خود شمرده‌اند.

از فعالیتهای دیگری که وزیران از آن بعنوان خدمت مفید به کشور یاد کرده‌اند، فعالیتهایی است که تنی چند از وزیران در طول خدمات دولتی خود ضمن انجام وظیفه در مورد ارتباطات و مخابرات که ما از آن با نام امور فنی آورده‌ایم به آن پرداخته‌اند و کوششی را که در راه انجام وظیفه مبذول داشته‌اند بعنوان خدمات برجسته دوران زندگی اجتماعی خود قید کرده‌اند.

شماره این گروه از وزیران ۱۰ تن از جمع ۲۴۸ تن جمعیت مورد پژوهش ما می‌باشد که ۲ تن مربوط به دوران سلطنت مشروط قاجاریان است که در زمینه تأسیس تلفن و راهسازی فعالیت مثمرثمر داشته‌اند.

۷ تن از جمع ۱۰ تن، معاصر دوران حکومت رضاشاه است که ۵ تن از آنان کوششی در امر راهسازی و ساختمانهای مربوط به آن مصروف داشته‌اند و ۲ تن

دیگر همت به تأسیس بیسیم و توسعه و گسترش راه‌آهن گمارده‌اند.

از ۵ تن وزیری که از این گروه وزارتشان مقارن عصر سوم مشروطیت بوده است ۳ تن فعالیت در زمینه راهسازی داشته و از ۲ تن دیگر، یک تن تأسیس شرکت هواپیمایی و آن دیگری تلاش در زمینه گسترش شبکه راه‌آهن ایران را از اهم فعالیتهای مفید خود یاد کرده‌اند.

جدول شماره ۱۰۴ـ نوع خدمات فنی وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / ط ـ ارتباطات و مخابرات	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۶۰		۴۳		۱۹۰	
تاسیس تلفن	۱	۱/۷	-	-	-	-
تاسیس بی‌سیم	-	-	۱	۲/۳	-	-
فعالیت در راهسازی و ساختمانهای مربوط بدان	۱	۱/۷	۵	۱۱/۷	۳	۱/۶
تاسیس شرکت هواپیمائی	-	-	-	-	۱	۰/۶
توسعه و گسترش راه‌آهن	-	-	۱	۲/۳	۱	۰/۵
جمع گروه خدمات فنی	**۲**	**۳۳/۴**	**۷**	**۶/۳**	**۵**	**۲/۷**

جدول شماره ۱۰۵ـ نوع خدمات اجتماعی وزیران در هر عصر مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / فعالیت در امور اجتماعی	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران پاسخ داده	۶۰		۴۳		۱۹۰	
تاسیس و گسترش سازمانهای اجتماعی	۱	۱/۷	-	-	۳	۱/۶
مدیریت و رهبری انجمنهای مختلف	۱	۱/۷	-	-	۱	۰/۶
عضویت در انجمنهای مختلف	-	-	-	-	۱	۰/۶
تشکیل اتحادیه کارگری	-	-	-	-	-	-
تاسیس کمیسیون ملی یونسکو	-	-	-	-	۱	۰/۵
جمع گروه خدمات امور اجتماعی	**۲**	**۳/۴**	**-**	**-**	**۶**	**۳/۳**

جدول شماره ۱۰۶ـ نوع خدمات متفرقه

ادوار تاریخی مشروطیت	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
فعالیت در امور متفرقه	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۶۰		۴۳		۱۹۰	
آزادی زنان و حفظ حقوق آنها	۱	۱/۷	۲	۴/۷	۱	۰/۶
فعال و کوشا بودن در مشاغل	-	-	-	-	۳	۱/۶
مخالفت صریح با آنچه خلاف مصلحت کشور بوده	-	-	-	-	۱	۰/۶
جلب رضایت و موفقیت دلیل برجستگی فعالیتها است	-	-	-	-	۱	۰/۶
فعالیتهای قابل توجه داشته‌ام	-	-	-	-	۱	۰/۶
خارج از کادر اداری فعالیتی نداشته‌ام	-	-	-	-	۱	۰/۵
قابل ذکر هیچ	-	-	-	-	۳	۱/۶
قضاوت این امر بعهده دیگران است	-	-	۱	۲/۳	۷	۳/۸
قضاوت در اینمورد برایم دشوار است	-	-	-	-	۲	۱/۱
فعالیت در زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی	-	-	-	-	۱	۰/۶
جواب مهم و غیر صریح	۱	۱/۷	-	-	۱	۰/۵
زمستان عمر	-	-	-	-	۱	۰/۵
جمع گروه خدمات متفرقه	**۲**	**-**	**۳**	**۷**	**۲۳**	**۱۲/۶**

فصل بیست و دوم

فعالیت سیاسی وزیران قبل از وزارت

پیدایش احزاب و جمعیتهای سیاسی به مفهوم خاص علمی خود برای در دست گرفتن قدرت سیاسی از طریق انتخاب اعضاء قوه قانونگذاری و مجریه، نظارت اجرایی بر اعمال هیأت حاکمه و جلوگیری از تمرکز قدرت، در سلطنت مشروط و حکومت پارلمانی اصلی ضروری است.

در نظام سیاسی سلطنت مشروط ایران، افزوده شدن اصل حاکمیت ملی بر اصل وراثت سلطنت و پیدایش مجالس قانونگذاری، حکومت احزاب و جمعیتهای سیاسی را به گونه‌ای که در کشورهای غربی و سایر کشورهای سلطنتی مشروط معمول است در پی نداشت.

به‌بیان دیگر، پژوهش درتاریخ بیش ازهفتادساله مشروطیت ایران، به‌ویژه تاریخ پیدایش احزاب و جمعیتهای سیاسی دو عصر اول و سوم مشروطیت این نکات را روشن می‌کند که این تشکیلات سیاسی عمق و تداومی را که در حیات سیاسی ممالک دموکراتیک غرب معمول و مشاهده شده در ایران حاصل نکردند تا بتوانند در اداره امور سیاسی کشور چه از طریق در دست گرفتن انتخابات مجلسین و اشغال کرسیهای نمایندگی مجالس قانونگذاری و چه بصورت اعزام عضوی به هیأت وزیران، عملا نفوذ و مداخله مستقیم را در طول حکومت مشروطه داشته باشند.

عضویت وزیران در احزاب و جمعیتهای سیاسی

در بررسی مشخصات و سوابق هیأت حاکمه ایران، شامل نمایندگان مجلسین و هیأت وزیران با فعالیتهای سیاسی آنان در تشکیلات حزبی برخورد کرده‌ایم. معذالک همچنانکه اشاره کردیم غافل از این نباید بود که ره جستن این گروه از رجال سیاسی به هیأت وزیران به مفهوم گزینش حزبی که در تاریخ انتخابات و انتصابات هیأت حاکمه ممالک غربی باشد نبوده است.

با اینهمه از اشاره به فعالیت سیاسی جمعی این گروه می‌توان تا حدودی به تمایلات سیاسی و ایدئولوژی خاص گروه‌های مورد بررسی را استنباط کرد.

تحلیل این چنین پدیده را با استناد به اطلاعاتی که پاسخ‌دهندگان در اختیار ما گذاشته‌اند، و همچنین از متون تاریخی بدست آمده است ضمن داده‌های آماری چند از جداول شماره ۱۰۷ و ۱۰۸ مربوط به وضع عضویت وزیران عصر مشروطیت در جمعیتها و احزاب سیاسی آغاز می‌کنیم.

باید متذکر بود که در اینجا سخن از سوابق فعالیتهای سیاسی وزیران چه در گذشته دور و چه در دوران قبل از انتصاب به وزارت می‌باشد.

از جدول شماره ۱۰۷ـ مربوط به وزیران بیش از طول هفتاد سال مشروطیت برمی‌آید که نزدیک به ۱۸ درصد وزیران، ظاهراً در هیچ مجمع و تشکیلات سیاسی بمعنی حزب شرکت نداشته‌اند.

و درباره بیش از ۳۸ درصد آنان نیز نظر به اینکه به سئوال مربوط پاسخ نداده‌اند اطلاع دقیقی در دست نداریم و محتملا عده‌ای از این گروه‌نخواسته‌اند عضویت حزبی خود را آشکار سازند.

در میان گروه وزیرانی که به جمع‌آوری اطلاعات در زمینه فعالیت سیاسی آنان موفق گردیده‌ایم افرادی که در جمعیت سیاسی فراماسونری عضویت داشته و احتمالاً صاحب لژی بوده‌اند (با نسبت ۳۵/۷ درصد) اکثریت قابل ملاحظه را در درجه اول تشکیل می‌دهند.

از رجالی که در احزاب نوبنیاد عصر اول مشروطیت از جمله حزب دموکرات عضویت داشته و به هیأت وزیران ره جسته‌اند (با نسبت ۹/۴ درصد) در درجه دوم

جدول شماره ۱۰۷ـ عضویت وزیران در جمعیتها و احزاب سیاسی در طول تاریخ مشروطیت

انجمنهای سیاسی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۰۶	
حزب دموکرات قدیم	۳۸	۹/۴
حزب سوسیال دموکراسی	۱	۰/۳
حزب اعتدالی	۱۳	۳/۲
حزب اتفاق ترقی	۲	۰/۵
حزب رادیکال	۶	۱/۵
حزب مشروطه خواهان	۴	۱/۰
حزب اتحاد ملی	۳	۰/۷
حزب مردم	۴	۱/۰
حزب مرد آزاد	۱	۰/۳
حزب ملیون	۹	۲/۲
حزب توده	۱	۰/۳
جبهه ملی	۸	۲/۰۰
نهضت ملی	۱	۰/۳
ایران نوین	۲۵	۶/۲
حزب پیکار	۱	۰/۲
حزب ایران	۲	۰/۵
حزب عدالت	۱	۰/۳
حزب سوسیالیست	۲	۰/۵
حزب ایران جوان	۳	۰/۷
کمیته سری	۲	۰/۵
کمیته میهن	۱	۰/۲
حزب مترقی	۵	۱/۲
حزب دموکرات جدید (دوره سوم)	۱	۰/۳
جمعیت مبارز	۲	۰/۵
وحدت ایران	۲	۰/۵
حزب اتحاد	۱	۰/۳
جمعیت سیاسی بین‌المللی (فراماسونری)	۱۴۵	۳۵/۷
عقیده باحزاب ندارد	۱	۰/۳
اظهار نشده	۱۱۵	۲۸/۳۲
وابستگی به جمعیتهای سیاسی ندارد	۷۲	۱۷/۷

از اکثریت می‌توان نام برد.

گروه سوم از آن کسانی است که در تشکیلات سیاسی عصر سوم مشروطیت بنام حزب ایران نوین فعالیت می‌کرده‌اند (با ۶/۲ درصد)

چهارمین گروه شامل وزیرانی می‌گردد که در حزب اعتدال که از تشکیلات سیاسی عصر اول مشروطیت بوده است عضویت داشته‌اند. (با نسبت اندک ۳/۲ درصد کل جمعیت وزیران طول مشروطیت)

وزیرانی که در جمعیت ملیّون و جبهه ملی فعالیت می‌کرده‌اند هرچند تعدادی اندک دارند و تنها ۲ درصد جامعه مورد پژوهش حاضر را دربر می‌گیرند. با اینهمه یادآوری آنان ضرور است.

در جمع ۴۰۶ تن وزیر عصر مشروطیت ۶ تن در حزب رادیکال و ۵ تن در حزب مترقی و ۴ تن در حزب مردم بصورت جمعی و گروهی فعالیت سیاسی داشته‌اند.

و ۳۲ تن دیگر در جمعیتها و احزاب سیاسی متعددی که در دو دوره اول و سوم مشروطیت عمر کوتاه داشته‌اند شرکت جسته‌اند و جدول شماره ۱۰۸ گویای این مطلب است.

ملاحظه جدول شماره ۱۰۸ـ معلوم می‌دارد که آنچه در باب جمع وزیران باز نمودیم درباره هر عصر مشروطیت نیز صادق است.

از این جدول آشکارا برمی‌آید که بطور کلی درهر سه عصر مشروطیت نسبت وزیران عضو لژ در جمعیتهای سیاسی بین‌المللی (فراماسونری) نسبت به سایر گروه‌های سیاسی وزیران فزونی دارد، چنانکه در عصر اول مشروطیت این گروه از جامعه مورد بررسی ما ۴۲/۱ درصد، و در عصر دوم مشروطیت و دوران زمامداری رضاشاه با ۳۷/۵ درصد و عصر سوم مشروطیت با ۲۵/۲ درصد کل جمعیت هر عصر را دربرمی‌گیرند.

پس از این گروه سیاسی، از وزیرانی که سابقه فعالیت و عضویت در حزب دموکراتیک قدیم داشته‌اند باید یاد کرد.

رجال با فعالیت سیاسی در حزب اقلیت دموکرات، در دوران سلطنت مشروط قاجاریان با نسبت ۹/۷ درصد کل جمعیت وزیران عصر، موفق به شرکت در

جدول شماره ۱۰۸ـ عضویت وزیران در احزاب و جمعیتهای سیاسی در هر دوره مشروطیت

ادوار تاریخی مشروطیت / جمعیتهای سیاسی	عصر اول مشروطیت		عصر دوم مشروطیت		عصر سوم مشروطیت	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۱۱۴		۶۴		۲۹۰	
حزب دموکرات	۱۱	۹/۷	۸	۱۲/۵	۲۴	۸
حزب سوسیالیست	۱	۰/۹	-	-	۲	۰/۷
حزب اعتدال	۸	۷	۲	۳/۲	۳	۱
حزب اتفاق و ترقی	-	-	-	-	۳	۱
حزب رادیکال	۱	۰/۹	۳	۴/۷	۷	۲/۴
حزب مردم	۱	۰/۹	۲	۳/۲	۶	۲/۱
احزاب‌سیاسی‌دوره‌مشروطیت	۲	۱/۸	-	-	۲	۰/۷
کمیته سری	۲	۱/۸	-	-	-	-
فراماسونری	۴۸	۴۲/۱۰	۲۴	۳۷/۵	۶۸	۲۳/۵
عضویت ندارد	۱۰	۸/۸	۹	۱۴/۱	۵۳	۱۸/۳
حزب ایران جوان	-	-	۱	۱/۶	۲	۰/۷
حزب مرد آزاد	-	-	۱	۱/۶	۱	۰/۳
حزب اتحاد ملی	-	-	۱	۱/۶	۲	۰/۷
حزب ملیون	-	-	-	-	۹	۳/۱۰
حزب توده	-	-	-	-	۱	۰/۳
جبهه ملی	-	-	-	-	۱۱	۳/۸
نهضت ملی	-	-	-	-	۱	۰/۳
ایران نوین	-	-	-	-	۲۶	۹
حزب پیکار	-	-	-	-	۱	۰/۳
حزب ایران	-	-	-	-	۲	۰/۷
حزب عدالت	-	-	-	-	۱	۰/۳
حزب مترقی	-	-	-	-	۹	۳/۱۰
حزب وحدت ایران	-	-	-	-	۲	۰/۷
حزب میهن	-	-	-	-	۱	۰/۳
جمعیت مبارز	-	-	-	-	۲	۰/۷
جمعیت مرد آزاد	-	-	-	-	۱	۰/۳
اظهار نشده	۲۵	۲۱/۹	۱۵	۲۳/۴	۷۰	۲۴/۱

هیأت وزیران گردیده‌اند.

در دوران زمامداری رضاشاه، اشاره به این نکته را مفید می‌داند که احزاب به طورکلی منحل شد و هیچ نوع فعالیت سیاسی گروهی صورت نمی‌گرفت.

آمار جدول ما در ترکیب گروه‌های سیاسی وزیران این دوره طبعاً مربوط به فعالیت گذشته آنان و در دوران اولیه حکومت مشروطه می‌باشد و در مورد تنی چند نیز که به فعالیت سیاسی و اتخاذ روش و اصول مرام سیاسی آنان اشاره می‌کنیم مربوط به عصر سوم مشروطیت و پیدایش احزاب جدید می‌باشد که یادآوری آن را خالی از فایده ندیدیم.

جدول شماره ۱۰۸ـ روشنگر این نکته است، رجالی که سابقه عضویت در حزب دموکرات قدیم را داشته‌اند با نسبت ۱۲/۵ درصد و در مرتبه دوم از اکثریت موفق به شرکت در هیأت وزیران عصر دوم مشروطیت گردیده‌اند.

عصر سوم مشروطیت را سخنی دیگر است و در مرتبه دوم از اکثریت کسانی قرار دارند که عضویت حزب ایران نوین را که از احزاب جدیدالتأسیس است دارا بوده‌اند.

یادآور می‌شویم این گروه سیاسی وزیران ۹ درصد کل جامعه مورد بررسی عصر سوم را در برمی‌گیرند.

درجه سوم از اکثریت را در دوران حکومت قاجاریان، وزیران وابسته به حزب اعتدالی با نسبت ۷ درصد تشکیل می‌دهند.

در دوران پهلوی اول با توضیحاتی که از پیش گذشت، درجه سوم از اکثریت در میان گروه‌های سیاسی عضو دولت، وزیران با سابقه فعالیت سیاسی در حزب رادیکال تشکیل می‌دهند و با نسبت حدود ۵ درصد وزیران این دوره را شامل می‌گردد.

دوران سلطنت پهلوی دوم که مقارن جنگ بین‌الملل دوم می‌باشد احزاب و جمعیتهای سیاسی متعددی همچون عصر اول مشروطیت تأسیس یافتند، با اینهمه باید گفت حکومت در این دوره از تاریخ تا قبل از دهه چهل (انقلاب شاه)، حکومت متکی بر اصول حزبی نبود و فعالیت احزاب و جمعیتهای سیاسی به گونه‌ای تنظیم نیافته بود که بتوانند برای حفظ ایدئولوژی و بدست گرفتن قدرت سیاسی، علاوه بر

بدست گرفتن انتخابات مجلسین بصورت رسمی با راه یافتن به هیأت وزیران، دولت حزبی بر اصول عقاید حزبی تشکیل دهند.

جدول شماره ۱۰۸ـ و آمارهای مربوط به سوابق حزبی وزیران عصر سوم مشروطیت حکایت از آن دارد که رجال معمری که سابقه فعالیت سیاسی در احزاب منحله دوران-اول مشروطیت را داشته‌اند نسبت قابل توجهی دارند.

از جمله دموکراتها با ۸ درصد در مرتبه سوم از اولویت و بعد از گروه وزیرانی که وابسته به حزب ایران نوین بودند قرار گرفته‌اند.

ضمناً باید این نکته را به زبان آورد که از جمع ۱۱۴ تن وزیران عصر اول مشروطیت ۱۰ تن (که ۸/۸ درصد جامعه مورد نظر است) بنا به اظهار شخصی با بستگانشان فعالیت حزبی نداشته‌اند و ۲۵ تن نیز در این مورد اظهار نظر نکرده‌اند. بر رویهم می‌توان بیان داشت که بیش از ۶۹ درصد از وزیران این دوره سابقه فعالیت سیاسی گروهی و حزبی داشته‌اند (که در خور ملاحظه می‌باشد)

در مورد عصر سلطنت رضاشاه از جمع ۶۴ تن، ۹ تن (۱۴/۱ درصد) اظهار داشته‌اند که در گذشته فعالیت حزبی نداشته‌اند و ۱۵ تن (۲۳/۴ درصد) از پاسخ به سئوال مورد نظر خودداری کرده‌اند.

بنابراین توضیحات حدود ۶۲/۵ درصد از وزیران این عصر نیز با سابقه فعالیت سیاسی در احزاب دوره اول و بعدها در دوره سوم مشروطیت بوده‌اند.

اگر عصر سوم مشروطیت و دوران تشکل احزاب و تشکیلات سیاسی را ملحوظ بداریم ۵۳ تن از کل ۲۹۰ وزیر عصر (۱۸/۳ درصد) فعالیت سیاسی جمعی نداشتند و ۷۰ تن (۲۴/۱ درصد) از پاسخ به سئوال خودداری کرده‌اند.

از جمع ۵۷/۶ درصد بقیه وزیرانی که عضویت احزاب و فعالیتهای سیاسی گروهی داشتند همچنانکه از پیش اشاره شد، بیش از ۴۱ درصد عضو گروه سیاسی ایران نوین، حزب دموکرات متشکل در دوران اول مشروطیت و جمعیت سیاسی بین‌المللی بوده‌اند. (فراماسونری)

و حدود ۱۷ درصد بقیه شامل افرادی است که از اعضاء جبهه ملی (با ۳/۸ درصد) رادیکال (۲/۴ درصد) مردم (با ۲/۱ درصد) و ملیّون و مترقی (هر یک با نسبت ۳/۱ درصد) اعتدال و اتفاق و ترقی (هر یک با نسبت ۱ درصد) و احزاب دیگری با شماره‌های بسیار اندک بمقام وزارت راه یافته‌اند.

بخش سوم

مشخصات گروهی و منشأ اجتماعی وزیران باسابقهٔ ممتد وزارت

وزیران با سابقه ممتد وزارت

پژوهش درباره سوابق شرکت وزیران در کابینه‌های عصر مشروطیت، گواه آنست که از کل جمعیت مورد بررسی در سه عصر مشروطیت که بالغ بر ۴۰۶ تن می‌باشد، ۵۷ تن آنان (بیش از ۱۴ درصد کل جمعیت) با تغییر مقام سلطنت و تحولی که در اوضاع سیاسی ایران روی داده است موقع و منزلت سیاسی خود را در کادر رهبری سیاسی ایران همچنان حفظ کرده‌اند.

بیان اختصاصات و امتیازات این گروه قدرتمند سیاسی در حکومت جوان مشروطه مفید بحث خواهد بود.

آغاز مطلب را با تحلیلی از مشخصات خانواده این گروه سیاسی برگزیده آغاز می‌کنیم.

فصل بیست و سوم

مشخصات شغلی خانواده وزیران باسابقه

شغل اصلی پدران وزیران باسابقه

جدول شماره ۱۰۹ـ مربوط به شغل اصلی پدر گروه نخبه مورد بحث ما روشن می‌کند، نسبت پدرانی که شغل اصلی آنان مناصب و مشاغل دولتی و دیوانی بوده است بطور محسوس بیش از سایر گروهه است.

بدین شرح که نسبت پدرانی که به امور دولتی می‌پرداخته‌اند ۷۰/۲ درصد در برابر ۱۵/۸ درصد پدرانی است که جز به کشاورزی و ملکداری به امر دیگری اشتغال نداشته‌اند.

نکته مفید بحث در گروه وزیران پرسابقه وزارت، فزونی نسبت روحانی زادگان با نسبت ۸/۸ درصد (در مرتبه سوم از اکثریت) می‌باشد. در مراحل بعدی از اکثریت از پدران صاحب سرمایه و تاجران و همچنین کسانی می‌توان نام برد که به اموری همچون: طبابت و روزنامه‌نگاری و جز اینها اشتغال داشته‌اند.

از پیش اشاره کردیم، که اشتغالات متعدد گروه مورد بررسی را به منظور شناخت گروه اجتماعی آنان ملحوظ داشته‌ایم.

با توجه به چنین اصلی در روش مطالعه، می‌توان این نکته را با استناد به

جدول شماره ۱۰۹ـ شغل اصلی پدر وزیران باسابقه ممتد وزارت

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
مالک	۵	۸/۸
مالک و کارمند دولت	۴	۷/۰
کارمند دولت	۳۵	۶۱/۴
کارمند دولت و تاجر	۱	۱/۸
تاجر	۱	۱/۸
روحانی	۵	۸/۸
مشاغل تخصصی عالی	۲	۳/۵
اظهار نشده	۴	۷/۰
جمع کل	**۵۷**	**۱۰۰**

جدول شماره ۱۱۰ به زبان آورد که گروه وزیران که در همه ادوار سه گانه سیاسی تاریخ مشروطیت از مهره‌های حساس صحنه سیاست ایران بوده‌اند و مراکز قدرت در هر موقعیتی از وجود آنان برای تصدی مسند ریاست دولت و وزارت استفاده می‌کرده‌اند، غالباً از میان خانواده‌های عمده مالک انتخاب و انتصاب شده‌اند. این معنی را از نسبت ۷۵/۵ درصد پدران مالک می‌توان دریافت.

ناگفته نماند که از این نسبت تنها ۱۶/۸ درصد آنان به خدمات دولتی نپرداخته‌اند و ۵۶/۱ درصد از مالکان علاوه بر کشاورزی و مالکیت به امور اداری در دستگاه‌های دولتی اشتغال داشته‌اند.

بر رویهم می‌توان گفت، با اینکه از جمع پدران مورد گفتگو، تنها ۷ درصد آنان صرفاً به امور دیوانی پرداخته‌اند، ولی در برابر ۷۰ درصد پدران با همه اشتغالات متعدد و متنوع به خدمات دیوانی نیز روی آورده‌اند.

اضافه می‌کنیم، در جمع وزیران با سابقه وزارت، ۷ درصد آنان از جامعه

جدول شماره ۱۱۰ـ مشاغل پدران وزیران باسابقه

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
مالک	۵	۸/۸
مالک و کارمند دولت	۳۲	۵۶/۱
مالک و حکومت نواحی	۳	۵/۳
مالک و روحانی	۱	۱/۸
کارمند دولت	۴	۷/۰
کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی	۱	۱/۸
کارمند دولت ـ مالک ـ مشاغل تخصصی عالی	۲	۳/۵
کارمند دولت و تاجر و مشاغل تخصصی عالی	۱	۱/۸
تاجر	۱	۱/۸
روحانی	۳	۵/۳
اظهار نشده	۴	۷/۰۰
جمع کل	**۵۷**	**۱۰۰**

روحانیت برخاسته و رهبری سیاسی را بر پیشوایی مذهبی ترجیح داده‌اند.

شماره وزیران باسابقه‌ای که پدر آنان به مشاغل ممتاز تخصصی اشتغال داشته‌اند نسبتی همانند گروه روحانی‌زادگان داشته و ۷ درصد جمعیت مورد بحث ما را تشکیل می‌دهند.

پدران بازرگان سهمی اندک داشته و ۳/۵ درصد کل جمعیت را دربرمی‌گیرند.

سوابق خدمات اداری پدران وزیران

بیان داشتیم که در مجموع ۵۷ تن وزیران با سابقه پدر ۴۰ تن آنان به امور اداری در دستگاه‌های دولت مشغول بوده‌اند.

در اینجا می‌افزاییم، که از این عده تنها ۱۴ تن به خدمات عادی و در پستهای پایین در سازمانهای دولتی و در زمینه‌های مختلف خدمات دولتی شاغل بوده‌اند و ۲۶ تن دیگر ازگروه مورد پژوهش (برابر با ۶۵ درصد پدران کارمند) از زمره کارمندان عالیرتبه و رهبران برجسته عالم سیاست ایران بوده‌اند.

حق مطلب را به توضیح درباره این گروه پدران که ما از آنان با عنوان دارندگان مشاغل عالی سیاسی وکارمندان عالیرتبه دولتی یاد کرده‌ایم ادا می‌کنیم و با استناد به آمار میزان توارث و تداوم حرفه وزارت را در خانواده‌ها مشخص می‌سازیم.

جدول شماره ۱۱۲ روشنگر این نکته است که حدود ۲۷/۵ درصد پدران

جدول شماره ۱۱۱ـ وضع کارمندی دولت پدران وزیران باسابقه ممتد وزارت

	نوع خدمات دولتی	فراوانی	درصد
	تعداد کل وزیران باسابقه	۵۷	
گروه کارمندان عالیرتبه	کارمندان عالیرتبه کشوری	۱۳	۳۲/۵
	کارمندان عالیرتبه قضائی	۱	۲/۵
	کارمندان عالیرتبه لشگری	-	-
	کارمندان عالیرتبه آموزشی	۱	۲/۵
	جمع گروه کارمندان عالیرتبه دولت	**۱۵**	**۳۷/۵**
گروه کارمندان عادی	کارمندان عادی کشوری	۱۳	۳۲/۵
	کارمندان عادی قضائی	-	-
	کارمندان عادی لشگری	۱	۲/۵
	کارمندان عادی آموزشی	-	-
	جمع گروه کارمندان عادی دولت	**۱۴**	**۳۵/۰**
	دارندگان مشاغل عالی سیاسی	۱۱	۲۷/۵
	جمع کل	**۴۰**	**۱۰۰**

جمعیت مورد بررسی با رسیدن به منصب وزارت و صدارت، راه توفیق را برای پسران خود هموار ساخته‌اند و نیز این نکته را می‌رساند که مقام وزارت و نخست وزیری برای ۱۱ تن از جمع وزیران برگزیده موروثی بوده و منزلت سیاسی مملکت از پدر به پسر انتقال پیدا کرده است.

پدیده وراثت حکومت سیاسی و مقامات وزارتی، با تغییر نظام حکومت از سلطنت مطلق به سلطنت مشروط درخور توجه و تأمل می‌باشد.

جدول شماره ۱۱۲-حکایت از آن دارد که در میان پدران قدرتمند سیاسی ۱ تن از آنان بدون سابقه وزارت، مأموریت رهبری و ریاست هیأت دولت را یافته است، و ۳ تن دیگر علاوه بر سوابق ممتد وزارت به صدارت نیز رسیده‌اند. (۱۰ درصد از کل ۲۷/۵ درصد کارمندان عالیرتبه سیاسی)

۷ تن دیگر وزارت را در وزارتخانه‌های مختلف را چه در دوران قبل از مشروطیت و چه در دوران مشروطیت عهده‌دار بوده‌اند.

جدول شماره ۱۱۲-نوع مشاغل عالی سیاسی پدر وزیران باسابقه

نوع مشاغل عالی سیاسی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
نخست وزیر	۱	۲/۵
نخست وزیر - وزیر	۲	۵/۰
نخست وزیر - وزیر - سفیر	۱	۲/۵
وزیر	۴	۱۰
وزیر - سفیر	۱	۲/۵
وزیر و نماینده مجلس شورای ملی	۱	۲/۵
وزیر دارالشورای سلطنتی	۱	۲/۵
جمع پدران صاحب مشاغل عالی سیاسی	**۱۱**	**۲۷/۵**

اشاره کردیم که اکثریت پدران کارمند دولت از زمره کارمندان عالیرتبه دولت می‌باشند. به موجب جدول شماره ۱۱۱ـ از جمع ۱۵ تن پدران کارمند عالیرتبه دولت ۱۳ تن به خدمات کشوری در سطح نخبه اداری پرداخته‌اند.

۲ تن دیگر از قضات عالیرتبه کشور و از اساتید مدارس عالی در سطح دانشگاه بوده‌اند.

از ۱۴ تن پدران وزیرانی که در تشکیلات دولتی شاغل بوده و از گروه کارمندان عادی دولت بحساب آمده‌اند، ۱۳ تن در سازمانهای کشوری بامور اداری اشتغال داشته‌اند و یک تن دیگر نیز در تشکیلات لشگری به خدمات دفاعی و نظامی مشغول بوده است.

از آنچه به اجمال آمد معلوم شد، که رسیدن به وزارت و صدارت این گروه قلیل از وزیران مورد بحث برای خانواده آنان ارتقاء منزلت اجتماعی نبوده است، چه غالب آنان در خانواده‌هایی پرورش یافته‌اند که خود از مقامات بلندپایه و برگزیدگان سیاسی مملکت بوده‌اند.

منابع درآمد پدران وزیران باسابقه

مطلب دیگری که در تکمیل مشخصات شغلی و تعیین گروه اجتماعی جمعیت مورد بررسی باید ذکر کرد، روشن ساختن نوع منابع درآمد پدر وزیران برگزیده می‌باشد.

جدول شماره ۱۱۳ـ معلوم می‌دارد که اکثریت این گروه از وزیران (با نسبت ۷۳/۷ درصد) (حدود $\frac{۳}{۴}$ کل جمعیت) از خانواده عمده مالکان می‌باشند.

هرچند بخش مهمی از این گروه علاوه بر درآمد ملکی، از عواید حاصل از خدمات دولتی نیز بهره‌مند بوده‌اند.

توضیح آنکه، تنها ۲۲/۷ درصد وزیران مورد نظر، منبع درآمد پدر خود را منحصر به عواید ملکی ذکر کرده‌اند، و حدود ۳/۵ درصد دیگر پدران از دو منبع مالکیت و روحانیت امرار معاش می‌کرده‌اند.

اشاره کردیم، منابع درآمد اکثریت پدر وزیران برگزیده را عواید ناشی از

جدول شماره ۱۱۳ـ منابع درآمد پدران وزراء باسابقه ممتد وزارت

منبع درآمد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
مالکیت	۱۳	۲۲/۷
مالکیت و کارمندی دولت	۲۵	۴۳/۹
مالکیت و مشاغل تخصصی عالی وکارمندی دولت	۲	۳/۵
مالکیت و روحانی	۲	۳/۵
تجارت ـ کارمندی دولت ـ مشاغل تخصصی عالی	۱	۱/۸
تجارت	۱	۱/۸
روحانی	۳	۵/۲
کارمندی دولت	۵	۸/۸
مشاغل آزاد هنری	۱	۱/۸
اظهار نشده	۴	۷/۰
جمع	**۵۷**	**۱۰۰**

مالکیت و کشاورزی تشکیل می‌داده و نیز بیان داشتیم نسبت مهمی از این گروه مالکان از طریق حقوق و مزایای استخدام دولتی نیز درآمد داشته‌اند (با نسبت ۴۳/۹ درصد کل جمعیت)

در اینجا اضافه می‌کنیم علاوه بر گروه پدرانی که هم از راه ملکداری و هم از مزایای و حقوق دولتی معاش خود را تأمین می‌کرده‌اند، حدود ۹ درصد پدران تنها از یک منبع درآمد امرار معاش می‌کرده‌اند که آنهم حقوق دولتی بوده است.

اگر جمع وزیرانی که بطورکلی حقوق و مزایای دولتی تمام یا قسمتی از درآمد پدر آنان را تشکیل می‌دهد ملحوظ بداریم درخواهیم یافت که بعد از گروه پدران مالک با نسبت حدود ۷۴ درصد حقوق و مزایای دولتی در مرتبه دوم ازاکثریت (با نسبت حدود ۵۸ درصد) *منبع درآمد یا یکی از منابع درآمد پدران وزرای باسابقه را*

تشکیل می‌داده است.

گروه سوم از اکثریت را پدرانی دربرمی‌گیرند که رهبری و پیشوایی مذهبی، عوایدی را برای آنان دربرداشته است (با نسبت ۸/۸ درصد)

تعداد پدرانی که دارای مشاغلی همچون طبابت و روزنامه‌نگاری و اموری که ما از آن باعنوان مشاغل تخصصی عالی یاد کرده‌ایم بوده‌اند که ۵/۳ درصد کل جامعه مورد نظر را شامل می‌گردد.

باید افزود در میان وزیران باسابقه، همچنانکه در جمع وزیران بیان داشتیم، شماره اندکی از میان خانواده‌هایی برخاسته‌اند که به تجارت و سرمایه‌گذاری پرداخته و از این طریق امرار معاش کرده‌اند (با نسبت ۳/۶ درصد)

سوابق خدمات سیاسی خانواده وزیران

تحقیق درباره سوابق و ویژگی‌های خانوادگی این گروه از وزیران مبین این نکته است که اکثریت افراد خانواده نزدیک و دور آنان به مشاغل عالی سیاسی پرداخته‌اند همچنانکه باشاره پیش از این گفته‌ایم و جدول شماره ۱۱۴ نیز تأیید بیان گذشته ما است که اصل وراثت حاکمیت سیاسی، بویژه در میان اعضاء هیأت دولتهای مشروطه، در خانواده $\frac{۳}{۴}$ وزیران مورد بحث ما صادق می‌باشد.

نکته دیگری که از آمار جدول مذکور دستگیر می‌شود، اینست که بستگان و خویشاوندان صاحب قدرت سیاسی در خانواده هر یک ازگروه مورد مطالعه متعدد بوده‌اند.

توضیح آنکه حدود ۳۲ درصد کل جمعیت مورد بررسی، بین ۲ تا ۱۳ تن از افراد خانواده آنان به وزارت و نخست وزیری رسیده‌اند.

جالب آنکه حدود ۸/۸ درصد از این گروه وزیران نخبه بین ۷ تا ۱۳ تن از خویشاوندان با تصدی مسند وزارت و صدارت، سالها بر جامعه ایران حکومت داشته‌اند.

متجاوز از ۳ درصد از وزراء مورد بحث هر یک بین ۲ تا ۶ تن از بستگانشان عضو هیأت دولت بوده‌اند.

جدول شماره ۱۱۴ـ تعداد بستگان وزیران باسابقه که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند (عضو هیات دولت)

تعداد بستگان عضو هیات دولت	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
هیچکس	۹	۲۰
یک نفر	۱۸	۴۰
دو نفر	۴	۸/۹
سه نفر	۲	۴/۵
چهار نفر	۱	۲/۲
پنج نفر	۲	۴/۵
شش نفر	-	-
هفت نفر	۱	۲/۲
نه نفر	۱	۲/۲
ده نفر	۱	۲/۲
سیزده نفر	۱	۲/۲
اظهار نشده	۵	۱۱/۱
جمع	۴۵	۱۰۰

نوع قرابت بستگان صاحب مشاغل عالی سیاسی

پس از مقدماتی که بیان شد، بجا است که شرحی درباره نوع خویشاوندی و قرابت گروه مورد نظر آورده شد.

از سخنان گذشته ما درباره این پدیده در مجموع وزیران، برآمد که غالب گروه مورد بررسی از ذکر نام بستگان سببی خود که بعضویت قوه مجریه یا قانونگذاری دعوت شده‌اند خودداری کرده‌اند.

با اینهمه می‌توا گفت که از جمع ۴۵ تن وزیری که به پرسش ما پاسخ داده‌اند

حدود ۸۵ تن از بستگان آنان، عضو هیأت وزیران بوده‌اند، و از این تعداد ۶۴ تن از گروه خویشاوندان نسبی و ۲۱ تن از اقربای سببی می‌باشند.

از جدول شماره ۱۱۵ آشکارا برمی‌آید، که تعداد بستگان نسبی که علاوه بر وزارت به نخست وزیری و ریاست دولت هم رسیده‌اند نسبت بالایی داشته و بالغ بر حدود ۲۷ درصد گروه بستگان نسبی می‌باشد.

نکته دیگری که از تجزیه و تحلیل جدول شماره ۱۱۵ دستگیر می‌شود، بالا

جدول شماره ۱۱۵- نوع قرابت بستگان وزیران باسابقه‌ای که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند. (عضو هیأت وزیران)

قرابت نسبی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۴۵	
جد	۳	۶/۷
پدر	۶	۱۳/۳
برادر	۱۲	۲۶/۶
پسر	۴	۸/۹
برادرزاده	۸	۱۷/۸
خواهرزاده	۴	۸/۹
عمو	۵	۱۱/۱
عموزاده	۸	۱۷/۸
دایی	۲	۴/۵
دایی‌زاده	۴	۸/۹
عموی پدر	۳	۶/۷
عموی‌زاده پدر	۲	۴/۵
نوع قرابت مشخص نشده	۳	۶/۷
جمع	**۶۴**	-

بودن شماره برادران و برادرزادگان وزیران برگزیده است که توفیق رسیدن به منصب وزارت (۱۵ تن) و ریاست دولت (۵ تن) را یافته‌اند.

گروه دوم ازاکثریت، بستگانی را در برمی‌گیرد که سمت عمو و عموزاده این گروه از وزیران را دارند (۱۸ تن از جمع ۶۴ تن خویشاوند عضو هیأت دولت).اضافه می‌کنیم تعداد ۴ تن از این گروه مأموریت تشکیل هیأت دولت را نیز یافته‌اند. و بعبارت دیگر در نقش نخست وزیری در خدمت قوه مجریه بوده‌اند.

جالب آنکه وزیران نخبه مورد مطالعه، همچنانکه خود توفیق شرکت در هر سه عصر تاریخی سیاسی مشروطیت را داشته‌اند، پدر برخی از آنان علاوه بر اینکه با انتصاب به وزارت از زمره هیأت‌های حاکمه عصر مشروطیت بوده‌اند، در دوران حکومت استبداد نیز توفیق وزارت سلاطین مستبد وقت را داشته‌اند.

بطوری که جدول شماره ۱۱۵ نشان می‌دهد، تعداد پدران این گروه بالغ بر ۹ تن می‌گردد که از این عده ۳ تن آنان به صدارت عظمی نیز رسیده‌اند.

گروه چهارم خویشاوندان نسبی را بستگان مادری وزیران برگزیده تشکیل می‌دهند و شامل دایی و دایی‌زاده‌های آنان می‌گردد. (باشماره ۶ تن)

ناگفته نماند از میان ۶ تن گروه مذکور، یک تن نیز به نخست وزیری منصوب شده است.

شماره خواهرزادگانی که به وزارت و نخست وزیری دعوت شده‌اند ۴ تن از جمع ۶۴ تن خویشاوندان نسبی هستند که ۲ تن آنان به ریاست هیأت دولت برگزیده شده‌اند.

ذکر وزیرانی که راه را برای توفیق پسران در احراز مسندوزارت و ریاست دولت بازکرده‌اند با شماره ۴ تن را ضرور می‌داند.

اقربای سببی وزیران باسابقه

بیان داشتیم، ۲۱ تن از اعضاء خانواده وزیران نخبه که موفق به شرکت در هیأت دولت شده‌اند از نوع خویشاوندان سببی آنان می‌باشند.

در اینجا اضافه می‌کنیم که اکثریت این افراد سمت داماد وزیران باسابقه را

دارند.

چنانکه جدول شماره ۱۱۶ حکایت می‌کند، از ۲۱ تن گروه خویشاوند سببی ۱۰ تن داماد خانواده وزیران بوده‌اند و در برابر ۸ تن دیگر که از بستگان همسر وزیران برگزیده می‌باشند.

در میان گروه بستگان همسر، ۵ تن پدر همسر وزیران باسابقه بوده‌اند و ۴ تن دیگر عمو و برادر همسر وزیران مورد بررسی می‌باشند که در تصدی مسند وزارت و نخست وزیری موفق بوده‌اند.

جالب توجه آنکه هر ۴ تن خویشاوند مذکور علاوه بر وزارت به صدارت و ریاست دولت نیز دست یافته‌اند.

با شرحی که درباره خویشاوندان صاحب مشاغل عالی سیاسی عضو قوه مجریه رفت، اشاره به منسوبان این گروه از وزیران که کرسیهای نمایندگی مجلس شورای ملی را نیز تصاحب کرده و از این طریق درگروه قدرتمندان عصر مشروطیت

جدول شماره ۱۱۶ـ نوع قرابت بستگان وزیران باسابقه‌ای صاحب مشاغل عالی سیاسی (عضو هیات دولت)

قرابت سببی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
پدر همسر	۵	۱۱/۱
عموی همسر	۲	۴/۴
داماد	۸	۱۷/۸
برادر همسر	۲	۴/۴
همسر خواهر	۲	۴/۴
نوع قرابت اظهار نشده	۲	۴/۴
جمع اقربای سببی	**۲۱**	-

قرارگرفته‌اند خالی از فایده نخواهد بود.

از سخنان پیشین ما در مجموع وزیران روشن شده است که قدرتمندان سیاسی عضو هیأت دولت با فرستادن بستگان خود به مجلس شورای ملی نفوذ و قدرت سیاسی خود را در سطحی گسترده‌تر اعمال کرده‌اند.

از آمار جدول شماره ۱۱۷ به روشنی معلوم می‌شود که این معنی در مورد وزیران باسابقه ممتد وزارت با اکثریت بیشتری دیده می‌شود.

به بیان دیگر طول مدت حکومت این گروه از وزیران و نفوذ آنان در صحنهٔ

جدول شماره ۱۱۷ـ تعداد بستگان وزیران باسابقه‌ای که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند (نمایندگان)

تعداد بستگان عضو مجلس	فراوانی	درصد
تعدادکل وزیران باسابقه ممتدوزارت	۵۷	
هیچکس	۵	۱۱/۱
یک نفر	۱۲	۲۶/۵
دو نفر	۱۴	۲۲/۲
سه نفر	۴	۸/۹
چهار نفر	۳	۶/۷
پنج نفر	۳	۶/۷
شش نفر	۲	۴/۵
هفت نفر	-	-
نه نفر	-	-
ده نفر	-	-
سیزده	-	-
اظهار نشده	۴	۸/۹
جمع	**۴۵**	**۱۰۰**

سیاست ایران موجب گردیده است تا توفیق یافته و شمار قابل توجهی از خویشاوندان خود را به مجلس گسیل دارند.

بطوری که در جمع ۴۵ تن از وزیران باسابقه‌ای که به سئوال ما پاسخ داده‌اند تنها ۵ تن بنا به اظهار شخصی در میان‌نمایندگان ادوار مختلف قانونگذاری خویشاوندی نداشته‌اند و در میان ۴۰ تن بقیه، اکثریت با تعداد ۲۴ تن با وزیرانی است که بیش از ۲ تن از خویشاوندان آنان از اعضاء هیأت قانونگذاری کشور بوده‌اند.

۲۰ تن از این گروه وزیران توانسته‌اند بین ۲ تا ۵ تن از اعضاء خویشاوند را به مجلس شورای ملی بفرستند.

شماره وزیرانی که بیش از ۵ تن عضو قوه قانونگذاری در میان بستگان دور و نزدیک خود داشته‌اند اندک و تنها ۴ تن از جمع ۴۵ تن جمعیت پاسخ داده را دربرمی‌گیرد.

از آنچه به اجمال بیان شد، این نکته بدست می‌آید که در گروه ۴۵ تن وزراء باسابقه مورد بحث ما، بر رویهم ۹۷ تن ازبستگانشان بر کرسیهای نمایندگی مجلسین تکیه زده‌اند.

از آمارهای مربوط به نوع قرابت بستگان نماینده، به موجب جداول شماره ۱۱۸ و ۱۱۹ حدود ۷۷ تن از گروه ۹۷ تن خویشاوند وزیران برگزیده مورد بررسی، قرابتی از نوع نسبی با وزیران مذکور دارند و ۲۰ تن دیگر از خویشاوندان سببی بوده‌اند.

پژوهش حاضر، این نکته را نیز روشن می‌کند که بیشترین گروه خویشاوند نسبی را برادران و برادرزادگان تشکیل می‌دهند، در واقع ۳۴ تن از جمع ۷۷ تن نمایندگان منسوب به گروه وزیران مورد بحث، برادران و برادرزادگان می‌باشند.

گروه دوم خویشاوندان وکیل را عمو و عموزادگان تشکیل می‌دهند (با شماره ۲۲ تن از جمع ۷۷ تن نماینده خویشاوند).

گروه سوم از اکثریت، از دایی و دایی‌زاده‌ها می‌توان سخن گفت، شماره این گروه از خویشاوندان بالغ بر ۱۰ تن می‌باشند.

۵ تن از نمایندگان خویشاوند نسبی، پسران وزیران گروه نخبه را شامل می‌گردد.

جدول شماره ۱۱۸- نوع قرابت بستگان وزیران باسابقه‌ای که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند.

اقربای نسبی - عضو مجلس	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
پدر	۳	۶/۷
پدربزرگ	۱	۲/۱
پسرعمو	۱۳	۲۸/۹
برادرزاده	۴	۸/۹
پسر	۵	۱۱/۱
برادر	۲۲	۴۸/۹
عمو	۲	۴/۵
نوه عمو	۷	۱۵/۶
پسردائی	۷	۱۵/۶
نوه برادر	۵	۱۱/۱
دایی	۳	۶/۷
خواهرزاده	۲	۴/۵
جمع	۷۷	-

اضافه می‌کنیم، ۴ تن از نمایندگان مورد بحث، با وزیران برگزیده نسبت پدر و فرزندی داشته‌اند.

اشاره کردیم، در برابر ۷۷ تن خویشاوند نسبی، ۲۰ تن از نمایندگان مجلسین با وزیران نخبه قرابت سببی داشته‌اند.

از این ۲۰ تن به موجب جدول شماره ۱۱۹، ۱۱ تن آنان از خویشاوندان همسر وزیران هستند و ۹ تن دیگر به عنوان داماد وارد خانواده گروه برگزیدگان وزیران دوران مشروطیت شده‌اند.

جدول شماره ۱۱۹- نوع قرابت بستگان وزیرانی که صاحب مشاغل عالی سیاسی بوده‌اند

اقربای سببی - عضو مجلسین	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
برادر همسر	۳	۶/۷
داماد	۷	۱۵/۶
دایی همسر	۲	۴/۵
همسر	۱	۱/۱
پدر همسر	۳	۶/۷
عموی همسر	۲	۴/۵
همسر خواهر	۲	۴/۵
جمع	**۲۰**	**-**

فصل بیست و چهارم

تحصیلات و معلومات پدر وزیران باسابقه

نوع تحصیلات پدر وزیران باسابقه

بررسی جدول شماره ۱۲۰ـ مربوط به نوع تحصیلات پدر وزیران باسابقه این

جدول شماره ۱۲۰ ـ نوع تحصیلات پدران وزیران باسابقه ممتد وزارت

نوع تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷ نفر	
تحصیلات قدیم	۳۴	۵۹/۷
تحصیلات جدید	۸	۱۴/۰
تحصیلات قدیم و جدید	۱۱	۱۹/۳
اظهار نشده	۴	۷/۰
جمع کل	**۵۷**	**۱۰۰**

نکته را روشن می‌سازد که نسبت پدران بهره‌مند از تحصیلات مدرسه‌ای و جدید بالا بوده و $\frac{۱}{۳}$ جمعیت مورد پژوهش حاضر را شامل می‌گردد.

نسبت حدود ۶۰ درصد پدران بهره‌مند از تحصیلات قدیم، برای گروه وزیران برگزیده ما که در طول تاریخ بیش از هفتاد سال مشروطه با همه دگرگونی سیاسی همچنان در هر سه دورهٔ مشروطیت بر سر کار بوده‌اند خلاف انتظار نمی‌تواند باشد.

درجه تحصیلات پدر وزیران باسابقه

نکته مفید بحث میزان و درجه معلومات و دانش پدرانی است که توانستهٔند در لوای تعالیم خود سیاستمداران با قدرت عصر مشروطیت را بپرورند.

آمار جدول شماره ۱۲۰ گواه آنست که در جمع ۵۳ تن پدرانی که اطلاعات ما درباره تحصیلات آنان کامل بوده، ۲۸/۴ درصد آنان با تحصیلاتی در سطح عالی و دانشگاهی بوده‌اند و ۷/۵ درصد نیز تحصیلات تخصصی بالاتر از دیپلم داشته‌اند که ما از آن باعنوان فوق‌دیپلم یاد کرده‌ایم.

به مطلب مشروح در فوق، با بیان درجه تحصیل در هر یک از انواع تحصیلات روشنی بیشتری می‌بخشیم.

اگر به گروه پدران با تحصیلات قدیم توجه کنیم، بالاترین نسبت با ۴۳/۴ درصد از آن کسانی است که معلوماتی در حدود سطح داشته‌اند.

نسبت پدران با تحصیلات عالی قدیم در حدود مدرسی و اجتهاد جمعاً ۱۵/۱ درصد کل پدران مورد بحث را شامل می‌گردد. گفتنی آنکه تنها ۵/۷ درصد پدران با معلوماتی در حد خواندن و نوشتن (که ما از آن باعنوان متعارف زمان یاد کرده‌ایم) بوده‌اند.

جالب آنکه نسبت پدران با درجه اجتهاد اندک نبوده و بیش از ۹ درصد جمعیت مورد پژوهش را دربرمی‌گیرد.

درگروه پدرانی که برخوردار از تعلیم و تربیت جدید بوده‌اند، ۱۳/۳ درصد تحصیلات دانشگاهی داشته‌اند که از این نسبت در درجه اول از پدران با درجه لیسانس و حدود لیسانس (با نسبت ۷/۶ درصد) و در درجه دوم از پدرانی که سطح

جدول شماره ۱۲۱ـ درجه تحصیلات پدران وزیران باسابقه ممتد وزارت

درجه تحصیلات		فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		۵۷	
تحصیلات قدیم	متعارف	۳	۵/۷
	سطح	۲۳	۴۳/۴
	مدرسی	۳	۵/۷
	اجتهاد	۵	۹/۴
جمع تحصیلات قدیم		**۳۴**	**۶۴/۲**
تحصیلات جدید	دیپلم	۲	۳/۸
	فوق دیپلم	۲	۳/۸
	لیسانس	۱	۱/۹
	فوق لیسانس	-	-
	دکترا	۳	۵/۶
جمع تحصیلات جدید		۸	۱۵/۱
تحصیلات قدیم و جدید	مدرسی و لیسانس	۳	۵/۶
	سطح و دیپلم	۶	۱۱/۳
	سطح و فوق دیپلم	۲	۳/۸
جمع تحصیلات قدیم و جدید		۱۱	۲۰/۷
جمع کل وزیران مورد بررسی		**۵۳**	**۱۰۰**

معلومات و دانش آنان معادل دکترا و یا موفق باخذ درجه دکترای دانشگاهی شده‌اند (با ۵/۷ درصد جامعه مورد بررسی) می‌توان یاد کرد.

ناگفته نماند، تعداد پدرانی که معلوماتی بالاتر از سطح معلومات دبیرستانی داشته و دوره‌های تخصصی را نیز دیده‌اند و همچنانکه از پیش اشاره شد در این

بررسی با درجه فوق دیپلم از آنان یادگردیده است اندک نبوده و ۷/۵ درصد پدران را شامل می‌گردد.

بر آنچه گفتیم، شماره پدرانی را که موفق به دریافت دیپلم از مدارس جدید گردیده‌اند (با نسبت ۱۵/۱ درصد) می‌افزائیم.

***

محل تحصیلات پدران وزیران باسابقه

آمار محل تحصیلات پدران گروه مورد بحث گواه آنست که در جمع پدرانی که محل تحصیلات آنان مشخص بوده است (با نسبت ۵۸/۶ درصد کل جامعه مورد بررسی) ۴۷/۴ درصد آنان در داخل کشور آموزش دیده‌اند و ۸/۸ درصد از نظام آموزشی ممالک اروپائی برخوردار بوده‌اند و ۳/۵ درصد دیگر نیز تحت تعلیم حوزه‌های علمیه نجف قرار داشته‌اند.

از میان پدرانی که متأثر از تعلیم و تربیت ممالک اروپائی بوده‌اند. کسانی که متأثر از تعلیم و تربیت دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی کشور فرانسه بوده‌اند با نسبت ۵/۳ درصد اکثریت داشته‌اند و بقیه نیز با نسبت برابر (هر یک ۱/۸ درصد) ازکشور انگلستان و بیروت مدرک تحصیلی خود را دریافت کرده‌اند.

باید افزود، در میان پدران متأثر از نظام آموزشی داخل کشور، اکثریت (با نسبت ۲۹/۸ درصد کل جمعیت وزیران)، از آن کسانی است که در مؤسسات آموزشی تهران و حوزه‌های علمی آن به تحصیل پرداخته‌اند.

جدول شماره ۱۲۲ـ محل تحصیلات پدر وزیران باسابقه

محل تحصیلات		فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		۵۷	
داخل کشور	تهران	۱۵	۲۶/۴
	اصفهان	۱	۱/۷
	تبریز	۲	۳/۶
	تهران و شیراز	۱	۱/۷
	تهران و تبریز	۱	۱/۷
	اراک	۲	۳/۵
	رشت	۱	۱/۷
	تنکابن	۱	۱/۷
	بیرجند	۲	۳/۶
	محلات و قم	۱	۱/۷
	اظهار نشده	۲۳	۴۰/۵
جمع داخل کشور		۵۰	۸۷/۸
خارج از کشور	انگلستان	۱	۱/۷
	فرانسه	۲	۳/۵
جمع خارج از کشور		۳	۵/۲
داخل و خارج از کشور	ایران و فرانسه	۱	۱/۷
	ایران و نجف	۲	۳/۶
	ایران ـ بیروت ـ اسلامبول	۱	۱/۷
جمع داخل و خارج از کشور		۴	۶/۹
جمع کل جامعه مورد بررسی		۵۴	۱۰۰

فصل بیست و پنج

مشخصات شغلی وزیران باسابقه ممتد وزارت

شغل اصلی وزیران باسابقه

از پاسخ کل جمعیت وزیران برگزیده که در هر سه عصر تاریخی مشروطیت شماره آنان همچنانکه از پیش بیان داشتیم به ۵۷ تن بالغ بوده است. حدود ۸۲/۵ درصد آنان شغل اصلی خود را خدمات دولتی قید کرده‌اند، و ۵/۳ درصد هم در خدمت دولت بوده‌اند و هم به مشاغل ممتاز همچون طبابت و روزنامه‌نگاری پرداخته‌اند

در مجموع بنا بر شرح مذکور در فوق ازکلیه وزیرانی که به امور اداری اشتغال داشته‌اند با نسبت ۸۸ درصد می‌توان یاد کرد.

تعداد وزیران باسابقه‌ای که از ملکداری و کشاورزی بدون تجربه در امور اداری و دولتی به وزارت رسیده‌اند هرچند اندک و تنها ۷ درصد کل جامعه مورد گفتگو را دربر می‌گیرند با اینهمه درخور تذکر می‌باشند.

از وزیرانی که قبل از دعوت شدن به هیأت دولت به مشاغل ممتاز تخصصی اشتغال داشته‌اند با نسبت ۷ درصد ذکری به میان می‌آوریم.

ناگفته نماند، بیان نسبتهای مذکور بر اساس یک شغلی می‌باشد در حالی که به موجب جدول شماره ۱۲۴ـ می‌بینیم که تعدادی از وزیران از دو شغل بعنوان شغل

جدول شماره ۱۲۳ـ شغل اصلی وزیران باسابقه ممتد وزارت در دوران مشروطیت

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
کارمند دولت	۴۷	۸۲/۵
مالک و حکومت نواحی	۲	۳/۵
مالک و نماینده مجلس	۲	۳/۵
کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی	۳	۵/۳
مشاغل تخصصی عالی	۱	۱/۷
اظهار نشده	۲	۳/۵
جمع	**۵۷**	**۱۰۰**

اصلی خود یاد کرده‌اند. بطوری که در درجه اول با اکثریت ۵۲/۷ درصد از وزیران امور اداری و ملکداری را توأماً در بیان شغل اصلی خود آورده‌اند، درجه دوم شامل وزیرانی می‌گردد که تنها به خدمات دولتی (با نسبت ۱۹/۳ درصد) اشتغال داشته‌اند.

همچنانکه از پیش بیان داشتیم، جمعیت مورد مطالعه حاضر، اشتغالات متعدد داشته‌اند و جدول شماره ۱۲۴ که بر اساس اطلاعات جمع‌آوری شده دربار سوابق شغلی این گروه تنظیم شده است حکایت از این دارد که گروه مورد بررسی هرچند اکثراً به امور اداری پرداخته‌اند (با نسبت حدود ۸۶ درصد)، با اینهمه تنها ۱۹/۳ درصد از این گروه وزیران، بامور دیگری جز خدمات دولتی نپرداخته‌اند. در حالی که از کل ۸۶ درصد وزیران با سابقه کارمندی دولت، حدود ۵۳ درصد علاوه بر امور اداری به ملکداری و کشاورزی نیز اشتغال داشته‌اند.

ناگفته نماند که ۱۴ درصد دیگر از گروه کارمندان مورد بحث، ضمن اشتغال بامور اداری به مشاغل دیگری همچون طبابت و روزنامه‌نگاری و اموری جز آن نیز

جدول شماره ۱۲۴ـ مشاغل وزیران باسابقه ممتد وزارت
در طول تاریخ مشروطیت

نوع مشاغل	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
کارمند دولت	۱۱	۱۹/۳
کارمند دولت و مالک	۳۰	۵۲/۷
کارمند دولت و مشاغل تخصصی عالی	۴	۷/۰۰
کارمند دولت و مالک و مشاغل تخصصی	۴	۷/۰۰
مالک و حکومت	۲	۳/۵
مالک	۲	۳/۵
مالک و مشاغل تخصصی عالی	۲	۳/۵
اظهار نشده	۲	۳/۵
جمع کل	۵۷	۱۰۰

پرداخته‌اند.

سرانجام، با توجه به سوابق چند شغلی وزیران نخبه باین نتیجه می‌رسیم که این گروه بطور کلی ازمیان عمده مالکان با نسبت بیش از ۷۰ درصد و کارمندان دولت با نسبت ۸۶ درصد برگزیده شده‌اند. و عده معدودی از آنان نیز به مشاغل ممتاز تخصصی پرداخته‌اند (جمعاً با نسبت ۱۷/۶ درصد).

داده‌های آماری جدول شماره ۱۲۵ که نمودار مشاغل فرعی وزیران باسابقه است روشنگر این نکته است که جمعیت مورد پژوهش ما در مواردی خاص به اموری پرداخته‌اند که عنوان شغل دایم و اصلی آنان را نداشته، بلکه در جنب مشاغل اصلی خود و در زمانهای معدودی به آن اشتغال داشته‌اند.

در میان کسانی که به سئوال ما در این باب پاسخ داده‌اند، بیشترین آنان (با نسبت ۳۳/۳ درصد) نمایندگی ملت را در مجلس شورای ملی داشته‌اند.

در مرحله دوم از اکثریت با نسبت ۱۵/۵ درصد به خدمات آموزشی در سطح

جدول شماره ۱۲۵ـ مشاغل فرعی وزیران باسابقه ممتد وزارت در دوران مشروطیت

نوع مشاغل فرعی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
نماینده مجلسین	۱	۱/۷
نماینده مجلس شورای ملی	۱۷	۲۹/۹
ریاست هیات امنای دانشگاه	۱	۱/۷
مدیرعامل وعضو هیات مدیره سازمانهای خیریه	۲	۳/۵
نماینده مجلس و مؤلف	۱	۱/۷
ریاست فرهنگستان ایران	۱	۱/۷
مشاغل تخصصی عالی	۳	۵/۳
عضو هیات نظاره مؤسسات بانکی	۱	۱/۷
شغل فرعی نداشته	۳	۵/۳
اظهار نشده	۲۲	۳۸/۷
استاد دانشگاه	۵	۸/۸
جمع	**۵۷**	**۱۰۰**

عالی و دانشگاهی سرگرم بوده‌اند. اگر یک تن دیگر از وزیران برگزیده را که ریاست فرهنگستان ایران را نیز داشته است بر این گروه که خدمات فرهنگی و آموزشی را در جنب مشاغل اصلی خود داشته‌اند بیفزائیم بر رویهم می‌توان گفت، از وجود ۱۲/۳ درصد از وزیران با سابقه قبل از پرداختن به امر وزارت برای تدریس و سایر خدمات فرهنگی استفاده شده است.

پس از این گروه، در درجه سوم از اکثریت از وزیرانی می‌توان یاد کرد که به مشاغل ممتاز تخصصی مشغول بوده‌اند (با نسبت ۵/۳ درصد)

از وزیرانی که سازمانهای خیریه و مؤسسات اقتصادی از وجود آنان به عنوان مدیرعامل و یا عضو هیأت مدیره بهره‌گیری کرده‌اند نیز باید ذکری به میان آورد.

(جمعاً بالغ بر ۵/۳ درصد کل وزیران باسابقه)

از جمع ۳۵ وزیر برگزیده که بسئوال مربوط به شغل فرعی پاسخ داده‌اند ۳ تن اظهار داشتند که به اموری فرع بر شغل اصلی نپرداخته‌اند.

منابع درآمد وزیران باسابقه

در بیان اشتغالات وزیران باسابقه ممتد وزارت، اشاره به این نکته که آنان بیشتر از چه طریق یا راه‌هایی درآمد خود را تأمین می‌کرده‌اند در تأیید گروه شغلی آنان مفید بحث بود.

از مطالعه آمار جدول شماره ۱۲۶ـ بروشنی معلوم می‌شود، با اینکه اکثر

جدول شماره ۱۲۶ـ منابع درآمد وزیران باسابقه دوران مشروطیت

منابع درآمد	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
کارمندی دولت	۱۱	۱۹/۳
کارمندی دولت و مالکیت	۱۵	۲۶/۲
کارمندی دولت و مشاغل تخصصی عالی	۴	۷/۰
کارمندی دولت و مشاغل تخصصی عالی و مالک	۲	۳/۵
مالکیت	۱۷	۲۹/۸
مالکیت و حکومت نواحی	۱	۱/۸
مالکیت و مشاغل تخصصی عالی	۳	۵/۳
مشاغل تخصصی عالی	۱	۱/۸
مشاغل آزاد	۱	۱/۸
اظهار نشده	۲	۳/۵
جمع کل وزیران مورد بررسی	**۵۷**	**۱۰۰**

وزیران برگزیده سرگرم امور اداری و خدمات دولتی بوده‌اند، ولی در درجه اول با نسبت بسیار بالائی که بالغ بر حدود ۶۷ درصد کل این جمعیت باشد، از زمره عمده مالکان می‌باشند و بیشترین درآمد آنان از راه ملکداری و کشاورزی تأمین می‌شده است بار دیگر اثبات این حقیقت است که بزرگ مالکان منزلت برگزیده‌ای را در مقامات والای مملکت داشته‌اند همانطور که از پژوهش درباره نمانداگان مجلس شورای ملی نیز مفهوم آمد.

یادآور می‌شویم که از این نسبت تنها ۲۶/۳ درصد، حقوق و مزایای دولتی را هم در شرح منابع درآمد خود آورده‌اند.

۵/۳ درصد آنان نیز علاوه بر عواید حاصل از مالکیت، پرداختن به اموری که ما از آن باعنوان شغل ممتاز تخصصی یاد کرده‌ایم درآمدی در پی داشته است که قسمتی از معاش آنان را تأمین می‌کرده است.

اگر درآمد وزیران را بر اساس یک منبع ملحوظ بداریم، درخواهیم یافت که در برابر حددو ۶۷ درصد گروه وزیران با منبع مالکیت، وزیران با عواید حاصل از طریق حقوق و مزایای دولتی با نسبت ۵۶/۲ درصد در مرتبه دوم از اکثریت قرار دارند.

اشاره می‌کنیم که این نسبت بویژه با توجه به شماره وزیرانی که تنها منبع درآمدشان حقوق دولتی و مزایای حاصل از آن بوده است (با نسبت ۱۹/۳ درصد از کل ۵۶/۲ درصد وزیران با حقوق و مزایای دولتی) بشماره قلیل است.

در گروه وزیران با منبع درآمد از طریق حقوق و مزایای دولتی به موجب جدول شماره ۱۲۶- دیده می‌شود که شماره قابل توجهی از آنان غیر از حقوق دولت، درآمد ملکی و عواید حاصل از مشاغل ممتاز تخصصی قسمت عمده‌ای از منبع درآمد آنان را تشکیل می‌داده است.

بیان داشتیم، از جمله منابع درآمد وزیران برگزیده، درآمد حاصل از طریق طبابت و روزنامه‌نگاری و وکالت دادگستری و اموری جز اینها نیز بوده است. در اینجا اضافه می‌کنیم جمع این گروه از وزیران باسابقه بالغ بر ۱۷/۵ درصد می‌باشد و در این گروه ۱/۸ درصد آنان منبع درآمد دیگری نداشته و تنها از طریق عواید حاصل از پرداختن به مشاغل ممتاز تخصصی امرار معاش می‌کرده‌اند.

مطلب دیگری‌که یادآوری آن شایسته است، اشاره به یک تن از وزیران باسابقه

ممتد وزارت است که از راه مشاغل آزاد هنری تأمین معاش می‌کرده است.

***

سوابق اداری وزیران باسابقه

در بررسی حاضر بیان سوابق مستخدمان وکارمندان دولت که درگروه وزیران نخبه ما، عددشان جمعاً بالغ بر ۵۰ تن می‌باشد یادآوری مراحل مختلف خدمات اداری آنان تا رسیدن به وزارت اعم از اولین سمتی که در آغاز خدمت به آنان تفویض شده است و چه سمت و پستی که آخرین پایگاه آنان تا رسیدن به وزارت بوده است و همچنین وزارتخانه‌هایی که در طی خدمات دولتی در آن شاغل بوده‌اند خالی از فایده نخواهد بود.

بطوری که جدول شماره ۱۲۷ـ حکایت می‌کند، ازکلیه وزیران باسابقه‌ای که به امور اداری می‌پرداخته‌اند ۳۱/۴ درصد یعنی در واقع حدود $\frac{۱}{۳}$ آنان در آغاز خدمت دولت، بدون طی مدارج و مراحل مختلف اداری متصدی پستهای عالی و مهم در دستگاه‌های دولتی گردیده‌اند این پدیده و نیز داده‌های جداول آماری از پیش بیان شده مربوط به‌مشاغل‌پدران‌وزیران، مارابه‌تأیید نقش مؤثر و قابل توجه حمایت خانواده‌های مقتدر رهنمون می‌سازد.

به موجب جدول مذکور، بیشترین افراد این گروه از دسته کارمندان عالیرتبه کشوری بوده‌اند (با نسبت ۲۷/۵ درصد کل وزیران برگزیده کارمند دولت).

حدود ۴ درصد دیگر ازکارمندان عالیرتبه از زمره امرای لشگری و اساتید و مدرسین مؤسسات آموزشی عالی بشمار می‌آیند.

ذکر این مطلب مفید است که در جمع حدود ۶۵ درصد وزیرانی که سابقه خدمات دولتی در سطح کارمندان عادی را داشته‌اند حدوداً ۵۱ درصد در درجه اول به خدمات کشوری اشتغال داشته‌اند.

در مرتبه دوم از اکثریت با ۷/۹ درصد ازگروه کارمندان لشگری بوده‌اند، تعداد وزیرانی که شروع کار دولتی آنان در دستگاه‌های قضائی بوده و با طی سلسله

جدول شماره ۱۲۷ـ وضع سوابق کارمندی دولت وزیران باسابقه دوران مشروطیت

نوع گروه‌های کارمندی دولت	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
گروه کارمند عالیرتبه کشوری	۱۴	۲۷/۳
گروه کارمند عالیرتبه قضایی	-	-
گروه کارمند عالیرتبه لشگری	۱	۲/۰
گروه کارمند عالیرتبه آموزشی	۱	۲/۰
جمع گروه کارمندان عالیرتبه دولت	**۱۶**	**۳۱/۳**
گروه کارمند عادی کشور	۲۶	۵۱/۰۰
گروه کارمند عادی قضایی	۲	۳/۹
گروه کارمند عادی لشگری	۴	۷/۸
گروه کارمند عادی آموزشی	۱	۲/۰۰
جمع گروه کارمندان عادی دولت	**۳۳**	**۶۴/۷**
مشاغل عالی سیاسی	۱	۲/۰۰
اظهار نشده	۱	۲/۰۰
جمع کل گروه کارمندان دولت	**۵۱**	**۱۰۰**

مراتب قضایی به مقام وزارت رسیده‌اند با ۳/۹ درصد از این گروه می‌توان یاد کرد.

در میان ۵۰ تن از وزیران با سابقه عضو کارمند دولت تنها یک تن، کار دولتی را با خدمت آموزشی در فرهنگ شروع کرده است.

اشاره به یک تن از وزیران برگزیده، که از بدو کودکی عنوان وزارت را به ارث داشته و بدون طی مراتب اداری از او برای تصدی بالاترین مقامات سیاسی در سطح وزارت استفاده شده است نباید خودداری کرد.

آخرین سمت قبل از وزارت وزیران با سابقه ممتد وزارت

پس از بیان اولین مرحله خدمت اداری وزیران برگزیده شایسته است که نظری به آخرین پست اداری قبل از وزارت آنان بیفکنیم.

از آمارهای جدول شماره ۱۲۷ـ چنین برمی‌آید که تعداد وزیران نخبه مورد

جدول شماره ۱۲۸ـ آخرین سمت قبل از وزارت وزیران باسابقه دوران مشروطیت

نوع سمت	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
کفالت وزارتخانه	۷	۱۲/۳
معاونت وزارتخانه	۸	۱۴/۰
سفارت و وزارت مختار	۴	۷/۰
ریاست و دادستانی دیوانعالی کشور	۲	۳/۵
استانداری	۸	۱۴/۰
ریاست دربار و کارمند عالیرتبه درباری	۲	۳/۵
مستوفی‌الممالک	۱	۱/۸
مشاورین عالیرتبه وزارتی	۱	۱/۸
نماینده مجلس شورای ملی	۸	۱۴
عضوهیات‌مدیره‌ومدیرعامل‌سازمانهای‌دولتی	۱	۱/۸
مدیرکل	۲	۳/۵
مدیرعامل و ریاست مؤسسات بانکی	۱	۱/۸
ریاست‌دوایردولتی‌وبازرس‌عالیرتبه‌وزارتخانه	۴	۷/۰
ریاست مریضخانه‌های دولتی	۱	۱/۷
ریاست و معاونت دانشکده	۳	۵/۳
اظهار نشده	۴	۷/۰
جمع کل	**۵۷**	**۱۰۰**

بحث با نسبت ۲۶/۳ درصد از پست معاونت و کفالت وزارتخانه برای وزارت برگزیده شده‌اند.

بطوری که جدول مورد نظر معلوم می‌دارد، وزیرانی که مدتی در پست سیاسی کفالت وزارتخانه در انتظار عنوان وزارت بوده‌اند به شماره قلیل نبوده و ۱۲/۳ درصد کل جامعه وزیران برگزیده ما را دربر می‌گیرد.

بنابراین سخن، ظاهراً در درجه نخست، اکثریت با گروه معاونان و کفیلان وزارتخانه‌ها است که در فوق اشاره رفت ولی در مجموع حدود $\frac{۳}{۴}$ موارد، مدخل پست وزارت مرتبه قبلی یعنی معاونت یا کفالت وزارتخانه نبوده است بعبارت روشنتر معرف آنست که بعد سیاسی در انتخاب وزراء بیش از بعد سلسله مراتب اداری مؤثر است.

گروه دوم افرادی را شامل می‌گردد که در پستهای سیاسی و کشوری دیگری همچون نمایندگی مجلس شورای ملی و استانداری (هر یک با نسبت ۱۴ درصد) به انجام امور ملی و دولتی مشغول بوده‌اند.

گروه سوم از اکثریت وزیرانی را دربر می‌گیرد که از پست سیاسی سفارت با نسبت ۷ درصد به وزارت برگزیده شده‌اند.

نکته جالب توجه آنست که با همین درجه از اکثریت از آن وزیرانی است که ریاست دوایر دولتی و یا بازرسی وزارتخانه‌ها آخرین پایگاه دولتی قبل از وزارت آنان بوده است (با نسبت ۷ درصد کل جمعیت وزیران باسابقه)

چنانچه بر این گروه وزیران، تعداد مشاورین عالیرتبه وزارتی را نیز بیفزائیم، نسبت بیشتری را دربرمی‌گیرند (با نسبت ۸/۸ درصد)

و نیز درگروه سوم از اکثریت می‌توان از وزیرانی سخن گفت که آخرین سمت قبل از وزارت آنان (با نسبت ۷ درصد) در پستهایی همچون عضویت هیأت مدیره، مدیرکلی و مدیرعاملی دستگاه‌های مختلف دولتی بوده است.

گروه چهارم برکسانی اطلاق می‌شود که از ریاست و معاونت دانشکده‌های مختلف با نسبت ۵/۳ درصد برای مسند وزارت دعوت شده‌اند.

گروه پنجم مشتمل است بر وزیرانی که از ریاست دیوانعالی کشور که بالاترین

مرجع قضائی است، و همچنین از آنانی که از ریاست دربار و کارمندی عالیرتبه دربار بر مسند وزارت تکیه زده‌اند (هر یک با نسبت ۳/۵ درصد کل جامعه مورد مطالعه).

محل خدمات دولتی وزیران باسابقه ممتد وزارت

مطلب دیگری که یادآوری آن در مورد وزیران با سابقه خدمات دولتی قابل ذکر می‌باشد، ارتباط پست‌وزیران و سابقهٔ آنها در دستگاه‌ها و سازمانهایی است که قبل از وزارت در آن شاغل بوده‌اند.

اگر نسبتهای جدول شماره ۱۲۹ را که محل خدمات دولتی وزیران را نشان

جدول شماره ۱۲۹ـ محل خدمات دولتی وزیران باسابقه قبل از وزارت

نوع سازمان و تشکیلات دولتی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
وزارت امورخارجه	۲۸	۴۹/۱
وزارت کشور	۱۶	۲۸/۱
وزارت دادگستری	۱۷	۲۹/۸
وزارت دربار	۱۲	۲۱
وزارت جنگ	۵	۸/۸
وزارت دارائی	۱۵	۲۶/۳
وزارت انطباعات	۲	۲/۵
وزارت بهداری	۲	۲/۵
وزارت راه	۳	۵/۳
وزارت فواید عامه	۲	۲/۵
وزارت صناعت	۱	۱/۸
نخست وزیری	۵	۸/۸
دانشگاه و مؤسسات آموزش عالی	۴	۷
اظهار نشده	۲	۲/۵۱

می‌دهد ملحوظ داریم، حکایت از آن می‌کند که اکثریت این گروه از وزیران از صاحب منصبان و کارمندان وزارت امور خارجه بوده‌اند (با نسبت ۴۹/۱ درصد). از این رقم برمی‌آید که عنصر سیاسی در انتخاب وزیران خیلی مؤثرتر بوده است تا عنصر تجربه اداری چنانکه از پیش اشارت رفت و به بیانی روشنتر رقم بالای صاحب منصبان وزارت امور خارجه می‌رساند که وزیران علی‌العموم و وزیران برگزیده، از جهت سیاست بین‌المللی موقعیت تثبیت شده و روشنی داشته‌اند و مراکز قدرت از وجود رجال سیاسی در کابینه‌های متعدد هر سه دوره متمایز تاریخ مشروطیت ایران در پست وزارت و ریاست دولت استفاده کرده‌اند.

تعداد وزیرانی که در وزارت دادگستری شاغل مقامات مختلف قضائی بوده‌اند در مرتبه دوم از اکثریت و با نسبت حدود ۳۰ درصد قرار دارند.

از وزیرانی که مدتی در وزارت کشور به امور اداری پرداخته‌اند با نسبت ۲۸/۱ درصد در مرتبه سوم از اکثریت می‌توان ذکری به میان آورد.

کارمندان وزارت دارایی با ۲۶/۳ درصد شانس احراز مسند وزارت یافته و در گروه وزیران برگزیده مورد مطالعه ما قرارگرفته‌اند.

نسبت وزیران باسابقه‌ای که قبل از وزارت، از جمله کارمندان وزارت دربار بوده و مدتی به خدمت اداری و تشریفاتی در این دستگاه پرداخته‌اند اندک نبوده و با نسبت ۲۱/۱ درصد و درجه پنجم از اکثریت را شامل می‌گردند.

ناگفته نماند، شماره وزیرانی که در نخست وزیری و وزارت جنگ به امور اداری و سپاهیگری پرداخته‌اند تعداد اندکی از جمعیت مورد بررسی را شامل می‌گردد (هر یک با ۸/۸ درصد کل جامعه مورد مطالعه)

یادآور می‌شویم، ۷ درصد وزیران با سابقه قبل از وزارت مدتی در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی کشور به خدمت آموزشی اشتغال داشته‌اند.

فصل بیست و ششم

تحصیلات و دانش وزیران باسابقه ممتد وزارت

پیش از این بیان داشتیم که معلومات و دانش جامعه مورد پژوهش از عوامل مهم تعیین کننده منزلت اجتماعی آنان می‌باشد و در فصول گذشته به تفصیل در زمینه‌های مختلف مشخصات علمی کل جمعیت وزیران سخن گفته‌ایم.

مطالعه این پدیده بویژه در مورد وزیران باسابقه مورد بررسی خالی از فایده نخواهد بود و این نکته را روشن می‌کند که آیا مسئولین و مراکز قدرت در ادوار سه گانه تاریخ سیاسی مشروطیت ایران، عده معدود وزیران مورد بحث را از میان چه گروه‌های اجتماعی برگزیده‌اند. به بیان دیگر برگزیدگان آنان بیشتر از میان روشنفکران و نخبگان فکری عصر بوده‌اند؟

پاسخ را در آمار جداول مختلف مربوط به تحصیلات این گروه می‌توان دریافت.

نوع تحصیلات وزیران با سابقه ممتد وزارت

نخستین پدیده‌ای که در زمینه تحصیلات وزیران نخبه به چشم می‌خورد،

گروه وزیرانی که از تحصیلات مدرسه‌ای و نظام آموزشی جدید بهره‌مند بوده‌اند به موجب جدول شماره ۱۳۱ـ اکثراً موفق به دریافت درجه‌های مختلف دانشگاهی گردیده‌اند (با نسبت ۶۸/۴ درصد کل جمعیت مورد بررسی)

جالب توجه آنکه دارندگان درجه دکترا در میان این گروه شماره چشمگیری داشته و ۳۸/۲ درصد کل جامعه را دربر می‌گیرد.

ناگفته نماند اکثریت در این جمع برگزیده عالم سیاست، با دارندگان درجه تحصیلی لیسانس با نسبت ۵۲/۵ درصد می‌باشد.

اگر تعداد وزیرانی که مدرکی بالاتر از دیپلم داشته‌اند و ما از آنان باعنوان فوق‌دیپلم یاد کرده‌ایم در شمار وزیران با تحصیلات عالی منظور داریم حدود ۷ درصد کل جمعیت را شامل می‌گردد.

جدول شماره ۱۳۲ـ رشته تحصیلات عالی وزیران باسابقه ممتد وزارت با تفکیک درجه تحصیلات آنان

	رشته تحصیلات	فراوانی	درصد
	تعداد کل وزیران	۵۷	
دارندگان درجه دکترا	ادبیات و فلسفه	۱	۲/۴
	ادبیات	۲	۴/۸
	فلسفه و حکمت اسلامی	۱	۲/۴
	حقوق	۱	۲/۴
	رشته‌های پزشکی	۷	۱۶/۶
	اقتصاد	۲	۴/۸
	حقوق و اقتصاد	۱	۲/۴
	حقوق ـ اقتصاد ـ علوم سیاسی	۱	۲/۴
	جمع دارندگان درجه دکترا	**۱۶**	**۳۸/۲**
فوق لیسانس	ادبیات	۱	۲/۳

رشته تحصیلات وزیران باسابقه

در جمع وزیران با درجه دکترا، اکثریت را کسانی دارند که تحصیلات عالی را در رشته‌های مختلف پزشکی به پایان رسانده‌اند بطوری که از جمع ۱۶ تن گروه مذکور در فوق، در درجه اول فارغ‌التحصیلان رشته پزشکی (با شماره ۷ تن قرار گرفته‌اند، ۴ تن در رشته ادبیات و فلسفه معلوماتی معادل دکترا داشته‌اند.

شماره کسانی که در رشته حقوق و اقتصاد موفق به دریافت مدرک دکترای

جدول شماره ۱۳۳ـ رشته تحصیلات وزیران باسابقه ممتد وزارت با تفکیک درجه تحصیلات آنان

رشته تحصیلات		فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		(۵۷)	
دارندگان درجه لیسانس	ادبیات و زبان	۲	۴/۸
	فلسفه و منطق	۱	۲/۴
	حقوق سیاسی	۶	۱۴/۳
	حقوق و علوم سیاسی	۱	۲/۴
	علوم سیاسی ـ اقتصاد و علوم اجتماعی	۱	۲/۴
	حقوق	۷	۱۶/۶
	رشته نظام	۲	۴/۸
	علوم	۱	۲/۴
	اظهار نشده	۱	۲/۴
جمع دارندگان درجه لیسانس		**۲۲**	**۵۲/۵**
فوق دیپلم	رشته نظام	۲	۴/۸
	اظهار نشده	۱	۲/۳
جمع فوق دیپلم		**۳**	**۷/۱**
جمع کل دارندگان تحصیلات عالی		**۴۲**	**۱۰۰**

گردیده‌اند هر یک ۳ تن از کل ۱۶ تن وزیر با درجه دکترا را تشکیل می‌دهد.

یک تن از گروه وزیران با درجه دکترا رشته علوم سیاسی را نیز دیده است.

وزیرانی که موفق به دریافت درجه لیسانس یا معادل لیسانس گردیده‌اند بیشتر در رشته‌های حقوق و علوم سیاسی به تحصیل پرداخته‌اند.

توضیح آنکه از جمع ۲۲ تن وزیر با درجه لیسانس ۷ تن تنها در رشته حقوق تحصیل کرده و یک تن دیگر علاوه بر حقوق سیاسی رشته قضائی را نیز به پایان رسانده است.

۸ تن نیز جمعاً در رشته علوم سیاسی موفق به دریافت مدرک دانشگاهی گردیده‌اند که از این تعداد ۶ تن آنان تنها در رشته حقوق سیاسی تحصیل کرده و ۲ تن دیگر علاوه بر این رشته موفق به اخذ لیسانس در رشته اقتصاد نیز گردیده‌اند.

شماره وزیرانی که لیسانس خود را در رشته ادبیات و فلسفه گرفته‌اند اندک و تنها ۳ تن از جمع ۲۲ تن را دربر می‌گیرد.

اضافه می‌شود، ۲ تن از وزیران با درجه لیسانس، رشته تحصیلاتشان در فنون نظامی بوده است.

اگر بر جمع وزیران بهره‌مند از تحصیلات عالی، کسانی راکه دارای فوق‌دیپلم بوده‌اند بیفزائیم شمارهٔ وزیران باسابقه فارغ‌التحصیل در رشته نظام جمعاً بالغ بر ۴ تن می‌گردد. ناگفته نماند یک تن از وزیران که میزان معلومات و تحصیل خود را در حد مافوق لیسانس قید کرده است ـ رشته تحصیلات خود در رشته ادبیات و زبان به پایان رسانده است.

از آنچه به اجمال آمد، چنین استنباط می‌شود که رجال برگزیده صحنهٔ سیاست ایران همچنانکه از پیش بیان داشتیم، اکثراً با تحصیلات عالی دانشگاهی بوده‌اند (بیش از ۶۸ درصد وزیران باسابقه)

و هر آینه در مجموع این گروه از وزیران بدون توجه به درجه‌های تحصیل دانشگاهی نظر افکنیم به موجب جدول شماره ۱۳۳ درخواهیم یافت که بیشترین آنان در درجه اول در رشته حقوق قضائی با نسبت ۲۶/۲ درصد موفق به اخذ درجه‌های مختلف عالی شده‌اند.

در مرتبه دوم اکثریت از نظر رشته تحصیلی، کسانی قرار دارند که در رشته

جدول شماره ۱۳۳ـ رشته تحصیلات وزیران باسابقه ممتد وزارت در دوران مشروطیت

نوع رشته تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
ادبیات و زبان	۵	۱۱/۹۰
ادبیات و فلسفه	۱	۲/۳
فلسفه و حکمت الهی	۲	۴/۸
حقوق	۸	۱۹/۱
حقوق و اقتصاد	۱	۲/۴
حقوق ـ اقتصاد ـ علوم سیاسی	۱	۲/۴
حقوق و علوم سیاسی	۱	۲/۴
اقتصاد	۲	۴/۷
علوم سیاسی	۶	۱۴/۴
علوم سیاسی ـ اقتصاد ـ علوم اجتماعی	۱	۲/۴
رشته‌های مختلف پزشکی	۷	۱۶/۶
رشته نظام	۴	۹/۵
رشته‌های مختلف علوم	۱	۲/۴
اظهار نشده	۲	۴/۸
جمع رشته تحصیلات عالی	**۴۲**	**۱۰۰**

علوم سیاسی فارغ‌التحصیل شده‌اند (با نسبت ۲۱/۴ درصد جامعه تحصیل کردگان دانشگاهی)

مرتبه سوم شامل وزیرانی می‌شود که رشته پزشکی را انتخاب کرده و در این رشته تحصیلی موفق بوده‌اند (با نسبت ۱۶/۷ درصد)

مراتب بعدی از اکثریت شامل افرادی می‌گردد که در ادبیات مدرک تحصیلات عالی خود را دریافت داشته‌اند (با نسبت ۱۴/۳ درصد)

وزیران فارغ‌التحصیل در رشته اقتصاد ۱۱/۱ درصد جمع وزیران برگزیده با تحصیلات عالی را تشکیل می‌دهند.

از فارغ‌التحصیلان رشته نظام در جمع این گروه با نسبتی معادل ۹/۵ درصد نیز می‌توان یاد کرد و آنانی که در رشته‌های فلسفه و حکمت الهی موفق به ادامه تحصیلات گردیده‌اند ۷/۱ درصد جمعیت مورد بحث ما را شامل می‌گردد.

محل تحصیلات عالی وزیران باسابقه

جدول شماره ۱۳۴ مربوط به محل تحصیلات وزیران برگزیده حکایت از آن دارد که از جمع ۱۶ تن وزیر با درجه دکترا، $\frac{۳}{۴}$ آنان از فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌های خارج ازکشور بوده‌اند و تنها $\frac{۱}{۴}$ از این گروه از مراکز عالی ایران مدرک تحصیلات خود را دریافت کرده‌اند.

نکته گفتنی در این مورد شماره وزیرانی است که تحت تعلیم دانشگاه‌های فرانسه بوده‌اند شماره این گروه جمعاً ۸ تن از جامعه وزیران با درجه دکترا را شامل می‌گردد.

از جمع ۱۲ تنی که در خارج از کشور موفق به دریافت مدرک تحصیلی گردیده‌اند ۲ تن در کشور انگلستان تحصیل کرده و ۲ تن دیگر یکی متأثر از تعالیم دانشگاه‌های آمریکا بوده و یک تن دیگر در کشور مصر آموزش دیده است.

در جمع وزیران با درجه لیسانس نیز فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌های خارج از کشور شماره افزونتری دارند و ۱۴ تن از جمع ۲۲ تن وزیر با درجه لیسانس را دربر می‌گیرد.

بطوری که جدول شماره ۱۳۵ نشان می‌دهد نیمی از این گروه تحت تأثیر تعلیم و تمدن کشور فرانسه قرارگرفته‌اند و ۳ تن درکشور روسیه به تحصیلات عالی در سطح لیسانس پرداخته‌اند و ۳ تن دیگر نیز در مراکز علمی در سطح عالی کشورهایی همچون: ترکیه، بلژیک و سویس به تحصیل پرداخته‌اند.

درجمع ۳ تن وزیران با درجه فوق‌دیپلم، ۲ تن درکشور آلمان و فرانسه و یک تن در ایران موفق به اخذ مدرک تحصیلی شده‌اند.

جدول شماره ۱۳۴ـ محل تحصیلات عالی وزیران باسابقه با تفکیک درجه تحصیلات

درجه تحصیلات	کشور محل تحصیلات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		۵۷	
دارندگان درجه دکترا	انگلستان	۲	۴/۸
	فرانسه	۷	۱۶/۶
	فرانسه و بیروت	۱	۲/۴
	امریکا	۱	۲/۴
	مصر	۱	۲/۴
	تهران	۴	۹/۵
جمع درجه دکترا		۱۶	۳۸/۱
دارندگان درجه فوق لیسانس	تهران	۱	۲/۴
درجه فوق لیسانس		۱	۲/۴
دارندگان درجه لیسانس	تهران	۱	۲/۴
	فرانسه	۷	۱۶/۶
	ترکیه	۱	۲/۴
	روسیه	۳	۷/۱
	بلژیک	۱	۲/۴
	سویس	۱	۲/۴
	تهران	۸	۱۹
	اظهار نشده	۱	۲/۴
جمع درجه لیسانس		۲۲	۵۲/۳
دارندگان درجه فوق دیپلم	آلمان	۱	۲/۴
	فرانسه	۱	۲/۴
	ایران	۱	۲/۴
جمع فوق دیپلم		۳	۷/۲
جمع کل		۴۲	۱۰۰

جدول شماره ۱۳۵ـ محل تحصیلات عالی وزیران باسابقه دوران مشروطیت

محل تحصیلات عالی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
انگلستان	۲	۴/۸
فرانسه	۱۵	۳۵/۷
فرانسه و بیروت	۱	۲/۴
سویس	۱	۲/۴
ترکیه	۱	۲/۴
روسیه	۳	۷/۱
امریکا	۱	۲/۴
مصر	۱	۲/۴
بلژیک	۱	۲/۴
آلمان	۱	۲/۴
ایران	۱۴	۳۳/۳
اظهار نشده	۱	۲/۴
جمع کل	۴۲	۱۰۰

بر رویهم می‌توان گفت که از جمع ۴۲ تن وزیر برگزیده با تحصیلات عالی $\frac{۱}{۳}$ آنان در ایران به تحصیل ادامه داده‌اند و $\frac{۲}{۳}$ بقیه متأثر از تعلیم و تربیت کشورهای غربی بوده‌اند.

نکته گفتنی در جدول شماره ۱۳۵ـ بالا بودن نسبت وزیرانی است که از مراکز آموزش عالی کشور فرانسه فارغ‌التحصیل شده‌اند. (با ۳۸/۱ درصد)

و در درجه دوم ازکسانی می‌توان سخن گفت که از مراکز علمی کشور روسیه مدرک تحصیلی خود را دریافت داشته‌اند. (با نسبت ۷/۱ درصد)

وزیرانی که در کشور انگلستان موفق به ادامه تحصیلات عالی دانشگاهی شده‌اند هر چند تعداد اندکی دارند با اینهمه ذکر آنان ضرور است (با نسبت ۴/۸ درصد)

نوع تخصص وزیران باسابقه

چون درباره معلومات و دانش وزیران سخن رفت، شایسته است مجملی در باب نکته دیگر که در پژوهش حاضر و در این زمینه بدست آمده است و مربوط به نوع تخصص گروه وزیران باسابقه ممتد وزارت می‌باشد گفته شود.

یادآور می‌شویم که از جمع ۵۷ تن وزیران برگزیده، ۴۱ تن به سئوالات پرسشنامه پاسخ داده‌اند و ۱۹ تن آنان در مورد تخصص خود سکوت اختیارکرده و به سئوال مربوط به این موضوع پاسخ نداده‌اند، با اینهمه اشاره به نوع تخصص آن دسته از وزیران که اطلاعات ما درباره آنان کامل است خالی از فایده نخواهد بود.

از جدول شماره ۱۳۶ مربوط به نوع تخصص وزیران برگزیده این مطلب دستگیر می‌شود که اکثر این گروه از وزیران متخصص در ادبیات و فلسفه و سیاست و امور سیاسی (هر یک با نسبت ۱۷/۱ درصد) بوده‌اند.

در مراتب بعدی از اکثریت، متخصصین حقوق قضا و احکام اسلامی با نسبت ۱۲/۲ درصد قرار دارند.

افرادی که تخصص خود را در تدوین قوانین قید کرده‌اند نسبتی بالغ بر ۷/۳ درصد دارند و نیز از کسانی که امور مالی و بانکداری را در بیان تخصص خود آورده‌اند نسبتی همانند گروه فوق‌الذکر دارند (نسبت ۷/۳ درصد)

از کسانی که در امور پزشکی متخصص بوده‌اند نیز با نسبت ۷/۳ درصد می‌توان یاد کرد از ذکر افرادی که تخصص خود را در رشته‌هایی همچون تاریخ و جغرافیا، اقتصاد آورده‌اند (از هر نوع ۲ تن) نباید خودداری نمود.

***

جدول شماره ۱۳۶ـ نوع تخصص وزیران باسابقه ممتد وزارت برحسب یک نوع

نوع تخصص	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
ادبیات	۶	۱۴/۷
فلسفه	۲	۴/۹
حقوق قضائی و احکام اسلامی	۵	۱۲/۲
تدوین قوانین	۳	۷/۳
سیاست و امور سیاسی	۷	۱۷/۱
امور مالی و بانکداری	۳	۷/۳
کشاورزی	۱	۲/۴
رشته‌های پزشکی	۳	۷/۳
رشته‌های فنی	۱	۲/۴
رشته‌های مختلف علوم	۱	۲/۴
تاریخ و جغرافیا	۲	۴/۹
اقتصاد	۲	۴/۹
گراورسازی	۱	۲/۴
موسیقی	۱	۲/۴
اظهار نشده	۱۹	۴۵/۲

رشتهٔ مطالعات وزیران باسابقه ممتد وزارت

از بررسی درباره رشته مطالعات این گروه از وزیران بروشنی معلوم می‌شود از میان کسانی که بسئوال مربوط به رشته مطالعات پاسخ داده‌اند شماره آنانی که در زمینه سیاست و امور سیاسی مطالعاتی داشته‌اند بیش از سایر گروه‌های مورد مطالعه ما می‌باشد و ۲۲ درصد جمعیت پاسخ داده را دربر می‌گیرد.

جدول شماره ۱۳۷ـ رشته مطالعات وزیران باسابقه ممتد وزارت برحسب یک رشته

رشتهٔ مطالعات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
ادبیات	۸	۱۹/۵
فلسفه	۴	۹/۸
امور اجتماعی	۱	۲/۴
حقوق قضائی و احکام اسلامی	۸	۱۹/۵
حقوق سیاسی و بین‌المللی	۲	۴/۹
تدوین قوانین	۱	۱۹/۵
امور اقتصادی	۴	۹/۸
تعلیم و تربیت	۱	۲/۴
امور مالی و بانکداری	۳	۷/۳
سیاست و امور سیاسی	۹	۲۲/۰۰
مطالعات عمومی	۱	۲/۴
تایخ و جغرافیا	۶	۱۶/۶
بیوگرافی	۱	۲/۴
رشته‌های پزشکی	۲	۴/۹
رشته‌های فنی	۱	۲/۴
موسیقی	۱	۲/۴
گراورسازی	۱	۲/۴
اظهار نشده	۱۵	۳۶/۶

مرتبه دوم اکثریت را وزیرانی دارند که با ۱۹/۵ درصد پس از فراغ از تحصیل همچنان در رشته امور قضایی و ادبیات به مطالعه پرداخته‌اند.

مرتبه سوم کسانی را دربر می‌گیرد که بیشتر در رشته‌های تاریخ و جغرافیا

مطالعاتی داشته‌اند (با نسبت ۱۶/۶ درصد).

شماره اندکی از این گروه وزیران پس از فراغ از تحصیل به مسایل اقتصادی و مطالعاتی در این زمینه روی آورده‌اند (با نسبت ۹/۸ درصد)

اضافه می‌کنیم جمعی از وزیران مورد بحث مطالعاتی در زمینه مسایل فلسفی داشته‌اند (با نسبتی حدود ۱۰ درصد)

امور مالی و بانکداری از جمله رشته‌هایی است که ۳ تن از جمع ۴۱ تن وزیر پاسخ داده به پرسشنامه برای تکمیل معلومات خود از آن استقبال کرده‌اند.

بر رویهم می‌توان گفت، وزیران برگزیده بیشتر تخصص و مطالعاتشان در زمینه رشته‌های ادبی و علوم انسانی بوده است.

بطوری که ۴۰ درصد جمعیت مورد گفتگو، نوع تخصص آنان در زمینه علوم ادبی و انسانی بوده و تنها ۱۴/۷ درصد متخصص در رشته‌های علوم و فنون بوده‌اند.

و زمینه مطالعات این گروه نیز با نسبت بیشتری در زمینه‌های رشته‌های ادبی و علوم انسانی است (حدود ۴۹ درصد) در حالی که تنها حدود ۵ درصد در رشته‌های علمی مطالعات خود را ادامه داده‌اند.

***

آشنائی وزیران با سابقه ممتد وزارت با ادبیات و زبانهای مختلف

انتخاب مؤسسات آموزش عالی کشورهای خارجی برای ادامه تحصیلات عالی از طرف جمعیت مورد بررسی و اقامت در ممالک اروپائی، بالا بودن نسبت وزیرانی راکه با زبانهای متعدد خارجی آشنایی و تسلط کامل دارند نتیجه می‌دهد.

جدول شماره ۱۳۸ـ موید مطلب مذکور در فوق می‌باشد و روشنگر این نکته است که حدود ۹۰ درصد وزیران نخبه با یک تا ۴ زبان خارجی آشنایی و تسلط کامل داشته‌اند.

جالب آنکه اکثریت با کسانی است که با بیش از یک زبان آشنایی داشته‌اند و این مطلب را از نسبت ۵۲/۷ درصد وزیران آشنا به چند زبان خارجی در برابر ۲۹/۸

جدول شماره ۱۳۸ـ تعداد زبانهایی که وزیران باسابقه به آن آشنائی دارند.

تعداد زبانهای خارجی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
آشنائی به یک زبان خارجی	۱۷	۲۹/۸
آشنائی به دو زبان خارجی	۱۸	۳۱/۶
آشنائی به سه زبان خارجی	۱۲	۲۱/۱
آشنائی به چهار زبان خارجی	۴	۷
اظهار نشده	۶	۱۰/۵
جمع کل	**۵۷**	**۱۰۰**

درصد وزیرانی که تنها به یک زبان خارجی مسلط بوده‌اند تأیید می‌نماید.

از جمع افرادی که با ادبیات و زبان‌های متعدد آشنا بوده‌اند نسبت آنانی که به ۳ و ۴ زبان خارجی تسلط کامل داشته‌اند و ۲۸/۱ درصد کل جامعه مورد بحث را دربر می‌گیرد و ۳۱/۶ درصد نیز موفق به فرا گرفتن دو زبان خارجی بطور کامل گردیده‌اند.

همچنانکه از پیش در مجموع اشارت رفت، رجال ایران اکثراً با زبان و ادبیات فرانسه آشنائی و تسلط کامل داشته‌اند. بطوری که جدول شماره ۱۳۹ـ حکایت می‌کد، بیش از ۹۱ درصد جمعیت مورد پژوهش ما بنا به گفته خودشان به ادبیات و زبان فرانسه تسلط داشته‌اند.

افراد مسلط به زبان و ادبیات انگلیسی در برابر مطلعان بزبان فرانسوی شماره اندک داشته و ۴۰/۴ درصد کل جمعیت را شامل می‌گردد. (در مرتبه دوم از اکثریت)

باید افزود ۲۸/۱ درصد وزیران نخبه در پاسخ به سئوال پرسشنامه زبان و ادبیات عرب را به عنوان زبان خارجی در پرسشنامه آورده‌اند

جدول شماره ۱۳۹ـ نوع زبانی که وزیران به آن آشنایی دارند برحسب یک نوع

نوع زبان و ادبیات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷ تن	
زبان و ادبیات فرانسه	۵۲	۹۱/۳
زبان ادبیات و انگلیسی	۲۳	۴۰/۴
زبان ادبیات ترکی اسلامبولی	۸	۱۴/۱
زبان و ادبیات عربی	۱۶	۲۸/۱
زبان و ادبیات آلمانی	۳	۵/۳
زبان و ادبیات روسی	۵	۸/۸

ترکی زبانان نیز سهم قابل توجهی داشته و بیش از ۱۴ درصد جمعیت ما را دربر می‌گیرند.

عده اندکی از وزیران به‌زبان‌روسی‌نیزآشنایی و تسلط کامل داشته‌اند (حدود ۹ درصد)

یادآور می‌شویم، بیش از ۵ درصد جامعه مورد ملاحظه در پاسخ به سئوال پرسشنامه زبان و ادبیات آلمانی را آورده‌اند.

تألیفات و آثار علمی وزیران با سابقه ممتد وزارت

از کل جمعیت مورد پژوهش که شماره آنان به ۵۷ تن بالغ بوده است، ۱۸ تن که حدود ۳۲ درصد وزیران با سابقه را شامل می‌گردد، اهل تحقیق و مطالعه بوده و نتایج پژوهش و بررسیهای آنان در زمینه‌های مختلف انتشار یافته است.

از کل ۳۲ درصد وزیران مؤلف، بیش از ۲۶ درصد نتایج بررسیهای خود را بصورت کتاب منتشر کرده‌اند و ۵۳ درصد بصورت مقاله و رساله توفیق انتشار آنها را

یافته‌اند.

تحقیق دیگر درباره آثار انتشار یافته این جمع حکایت از آن می‌کند که غالب آنان تألیفاتشان در زمینه مسایل تاریخی و جغرافیائی بوده است (با نسبت ۳۸/۹ درصد)

در مراتب بعدی از اکثریت در رشته‌های حقوق و ادبیات محموعه‌هایی را انتشار داده‌اند. (با نسبت‌های برابر ۳۳/۳ درصد)

جدول شماره ۱۴۰ـ تألیفات وزیران باسابقه ممتد وزارت دوران مشروطیت

نوع تألیفات		فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران		۵۷	
کتاب	تألیف	۱۱	۱۹/۳۰
	تألیف و ترجمه	۱	۱/۷
جمع		**۱۲**	**۲۱**
کتاب و رساله	تألیف	۱	۱/۸
مقاله	تألیف	۲	۳/۵
کتاب و مقاله	تألیف	۱	۱/۸
	ترجمه	۱	۱/۸
جمع کتاب و مقاله		**۲**	**۳/۶**
رساله	تالیف	۱	۱/۸
اظهار نشده		۳۹	۶۸/۳
جمع کل		**۵۷**	**۱۰۰**

جدول شماره ۱۴۱ـ رشته تألیفات وزیران باسابقه دوران مشروطیت

رشتهٔ تألیفات	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران باسابقه	۵۷	
رشته حقوق	۴	۲۲/۲
رشته حقوق و ادبیات	۱	۵/۵
حقوق و ادبیات و فلسفه	۱	۵/۵
ادبیات	۲	۱۱/۱
ادبیات و تاریخ	۲	۱۱/۱
علوم و تاریخ	۱	۵/۶
تاریخ و جغرافیا	۴	۲۲/۲
رشته نظام	۱	۵/۶
اخلاق و احکام اسلامی	۱	۵/۶
رشته پزشکی	۱	۵/۶
جمع رشته تألیفات	۱۸	۱۰۰

ناگفته نماند، عده‌ای از این گروه وزیران تألیفاتشان تنها در یک رشته و زمینه نبوده بلکه در مسایل مختلف به تحقیق پرداخته و نتابج آن بررسی‌ها را انتشار داده‌اند از جمله ۱۱/۱۱ درصد آنان علاوه بر کتابهای ادبی، انتشاراتی در زمینه حقوق نیز داشته‌اند و ۱۶/۷ درصد با اینکه به انتشار مجموعه‌های تاریخی روی نهاده‌اند، در زمینه ادبیات و علوم نیز به تدوین و تألیف دست زده‌اند.

از ذکر وزیران با سابقه‌ای که در رشته‌های مختلف دیگر از جمله، پزشکی، نظام و اخلاق و احکام اسلامی هر یک، یک تن به انتشار مجموعه‌هائی توفیق یافته‌اند نباید خودداری کرد.

زمینه‌های فکری و آثار مورد مطالعه وزیران باسابقه

مطلب مهم دیگری که در اینجا می‌توان از آن ذکری به میان آورد، تجزیه و تحلیل آماری جدول شماره ۱۴۲، مربوط به نوع کتب مورد انتخاب و علاقه وزیران باسابقه ممتد وزارت می‌باشد.

از جدول مذکور در فوق برمی‌آید که مردان سیاست در اوقات فراغت گرایش بیشتری به مطالعه آثار ادبی داشته‌اند، بطوری که بیش از ۳۹ درصد آنان در مرتبه اول کتابهائی را که برای مطالعه برگزیده‌اند در زمینه ادبیات می‌باشد.

البته غافل از این نباید بود که از این نسبت، ۱۲/۳ درصد تنها به مطالعه کتابهای ادبی علاقه نشان داده‌اند و ۲۷ درصد بقیه علاوه بر آثار و مجموعه‌های ادبی بزرگان به کتابهای فلسفی، تاریخی، حقوقی و علمی نیز رغبت نشان داده و به مطالعه آنها پرداخته‌اند.

گروه دوم از مطالعه کنندگان ما را علاقه‌مندان به کتابهای تاریخی با ۲۷ درصد تشکیل می‌دهد لازم به یادآوری است که از این نسبت حدود ۵ درصد تنها متمایل به آثار مورخان بوده‌اند و ۲۲ درصد دیگر آنان کتابهای سیاسی و فلسفی و مذهبی و ادبی را نیز جهت مطالعه و بررسی انتخاب کرده‌اند.

گروه سوم، مطالعه کنندگانی را شامل می‌گردد که بیشتر به آثار تحقیقی فلاسفه رغبت نشان داده‌اند (با نسبت ۱۷/۳ درصد)

گروه چهارم از اکثریت شامل مورد وزیرانی می‌شود که نوشته‌ها و تألیفاتی که بیشتر جنبه سیاسی داشته و در زمینه مسایل مربوط به علوم سیاسی و سیاست بوده است رغبت نشان داده‌اند.

آثار مؤلفینی که به بیان مسایل اقتصادی و امور مربوط به آن پرداخته‌اند رغبت و شوق اندکی از وزیران مورد بحث ما را برانگیخته است بطوری که نسبت آنان به حدود ۱۰ درصد می‌رسد.

افزون بر این، درصد اندکی از جمعیت مورد بررسی، اشاره به نام کتابهایی جهت مطالعه و علاقه خود کرده‌اند که بیشتر جنبه حقوقی، دینی و علمی دارد و هر یک از این گروه با نسبت ۷/۴ درصد در اوقات فراغت از امور سیاسی مملکت به

جدول شماره ۱۴۲ـ نوع کتابهای مورد علاقه و مطالعه وزیران باسابقه در دوران مشروطیت

موضوع کتابها	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
ادبی	۵	۱۲/۳
تاریخی و ادبی	۵	۱۲/۳
ادبی و فلسفی	۱	۲/۴
ادبی و سیاسی و تاریخی	۱	۲/۴
ادبی و علمی	۱	۲/۴
ادبی ـ فلسفی ـ اجتماعی ـ سیاسی	۱	۲/۴
ادبی ـ فلسفی ـ حقوقی	۱	۲/۴
ادبی ـ فلسفی ـ نجومی	۱	۲/۴
تاریخی و سیاسی	۱	۲/۴
تاریخی و مذهبی	۱	۲/۴
تاریخی ـ فلسفی ـ سیاسی	۱	۲/۴
تاریخی	۲	۴/۹
اقتصادی	۳	۷/۴
اقتصادی و حقوقی	۱	۲/۴
حقوقی و سیاسی	۱	۲/۴
فلسفی و دینی	۱	۲/۴
رشته‌های نظامی	۱	۲/۴
رشته‌های مختلف	۲	۴/۹
رشته‌های پزشکی	۱	۲/۴
پزشکی ـ فلسفی ـ علمی	۱	۲/۴
اظهار نشده	۹	۲۲
جمع کل	۴۱	۱۰۰

مطالعه این نوع کتابها مشغول گردیده‌اند.

از اشاره به مطالعه‌کنندگان آثار و تحقیقات پزشکی با نسبت حدود ۵ درصد گروه مورد پژوهش نباید غفلت کرد.

فصل بیست و هفتم

خدمات و فعالیتهای وزیران با سابقه ممتد وزارت

از میان اطلاعاتی که درباره مشخصات و سوابق زندگی وزیران از منابع مختلف بدست آمده است، همچنانکه از پیش اشاره شد پژوهش درباره اقدامات و خدمات بارز و مفید وزیران از دید خود آنان خالی از اهمیت نخواهد بود.

قبل از تحلیل این پدیده‌وبیان‌مطلب، یادآور می‌شود که عده‌ای از وزیران از پاسخ بسئوال مربوط به برجسته‌ترین و مفیدترین خدمات دوران زندگی اجتماعی و سیاسی خود سرباز زده‌اند.

جدول شماره ۱۴۳ـ حکایت از آن دارد که ۴۱ تن از جمع ۵۷ تن وزیر با سابقه به سئوال مورد نظر ما پاسخ داده‌اند. و از این عده ۲۲ درصد آنان بقول خود فعالیتی مثمر در زمینه‌های امور سیاسی کشور داشته‌اند. (در درجه اول اکثریت)

جدول شماره ۲ در تحلیل خدمات این گروه از وزیران، مبین این نکته است که در جمع گروه وزیرانی که مفیدترین اقدامات خود را در جهت امور سیاسی آورده‌اند در درجه اول و با نسبت ۷/۳ درصد کسانی قرار داشته‌اند که تلاش پیگیر در بهبود و گسترش روابط بین‌المللی بعمل آورده‌اند.

مرتبه بعدی از اکثریت را وزیرانی دارند که دفاع از حقوق سیاسی کشور

جمع فعالیت اقتصادی		۲	۴/۸
امور قضایی	تامین عدالت اجتماعی	۱	۲/۴
	ایجاد تشکیلات نوین قضایی	۱	۲/۴
فعالیت قضائی		۲	۴/۸
امور فرهنگی	توسعه و ایجاد سازمانهای آموزشی	۳	۳/۷
	توسعه و ایجاد سازمانهای هنری	۲	۴/۹
	توسعه علوم و فرهنگ	۱	۲/۴
جمع فعالیتهای فرهنگی و آموزشی		۶	۱۴/۶
امور فنی	توسعه و گسترش راه‌آهن	۱	۲/۴
	راهسازی	۱	۲/۴
	تشکیل نیروی هوائی ایران	۱	۲/۴
فعالیتهای فنی		۳	۷/۲
امورمالی وبانکداری	اصلاح امور مالی کشور	۱	۲/۴
	عقد قراردادهای مالی	۱	۲/۴
	حفظ و تأمین حقوق مالی کشور	۱	۲/۴
فعالیت در زمینه امور مالی و بانکداری		۳	۷/۲

جدول شماره [illegible] - نوع خدمات و فعالیتهای وزیر
باسابقه ممتد وزارت

نوع خدمات مختلف وزیران و فعالیت‌های برجسته		فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران			
امور سیاسی	توسعه و بهبود روابط بین‌المللی	۳	۷/۳
	دفاع از حقوق سیاسی کشورهای کوچک	۱	۲/۴
	دفاع از حقوق سیاسی کشور	۲	۴/۹
	مبارزه علیه متجاسرین	۱	۲/۴
	خدمتگزاری به مقام سلطنت	۲	۴/۹
فعالیتهای سیاسی		**۹**	**۲۱/۹**
امور رفاهی	تامین و گسترش سازمانهای بهداشتی	۲	۴/۹
	تأمین زمین برای مؤسسات بهداری	۱	۲/۴
جمع خدمات بهداشتی		**۳**	**۷/۳**
امور اداری	تنظیم و تدوین قوانین	۶	۱۴/۶
	توسعه و ایجاد تشکیلات وزارتی و اداری	۱	۲/۴
جمع فعالیت اداری		**۷**	**۱۷/۰**

جدول شماره ۱۴۳ـ نوع خدمات و فعالیت برجسته وزیران باسابقه ممتد وزارت دوران مشروطیت

نوع فعالیتهای برجسته	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
فعالیت در امور سیاسی	۹	۲۲
فعالیت در زمینه رفاه اجتماعی	۳	۷/۳
فعالیت در زمینه امور پزشکی و بهداری	۳	۷/۳
فعالیت در زمینه امور فرهنگی و آموزشی	۶	۱۴/۶
فعالیت در زمینه تأمین امنیت قضایی	۲	۴/۹
فعالیت در زمینه خدمات اداری و دولتی	۷	۱۷/۱
فعالیت در زمینه تأمین نظم و امنیت عمومی	۱	۲/۴
فعالیت در زمینه امور اقتصادی	۲	۴/۹
فعالیت در زمینه ارتباطات و مخابرات	۳	۷/۳
فعالیت در زمینه امور مالی و بانکداری	۳	۷/۳
فعالیت در امور متفرقه	۲	۴/۹

خدمتگزاری به مقام سطنت را (هر یک با نسبت حدود ۵ درصد) از زمره برجسته‌ترین اقدامات دوران زندگی اجتماعی خود بشمار آورده‌اند.

۲ تن دیگر، دفاع از حقوق سیاسی کشورهای کوچک و مبارزه علیه متجاسرین را در میان کلیه خدمات و فعالیتهای اجتماعی دوران زندگی خود ارج نهاده‌اند.

بعد از گروه وزیرانی که فعالیت آنان در زمینه امور سیاسی آمده است، از وزیرانی باید سخن گفت که خدمت در دستگاه‌های دولتی و انجام دادن امور اداری را اقدامی مفید و برجسته برای کشور دانسته و از آن با عنوان برجسته‌ترین فعالیتها دوران زندگی ذکری به میان آورده‌اند.

این گروه که مرتبه دوم ازاکثریت را تشکیل می‌دهند، بیش از ۱۷ درصد کل جمعیت پاسخ داده را شامل می‌گردد و به موجب جدول شماره ۱۴۳ـ کوشش در اموری همچون تنظیم و تدوین قوانین کشور (با نسبت ۱۴/۶ درصد) گسترش و ایجاد تشکیلات نوین وزارتی و اداری (با نسبت ۲/۴ درصد) بعمل آورده‌اند.

اگر نسبتهای بعدی گروه وزیران را از نظر نوع خدمات آنان منظور بداریم، کسانی که فعالیت ارزنده آنان در جهت امور فرهنگی و آموزشی کشور بوده است با نسبت ۱۴/۶ درصد درجه سوم از اکثریت را دربر می‌گیرند.

یادآور می‌شویم در جمع این گروه به موجب جدول شماره ۱۴۴ـ وزیرانی که تشکیلات و سازمانهای آموزشی را ایجاد کرده و یا گسترش داده‌اند تعداد افزونتری داشته و در واقع ۷/۳ درصد کل جمعیت پاسخ داده را شامل می‌گردند.

حدود ۵ درصد دیگر کوشش در ایجاد و توسعه سازمانهای هنری مبذول داشته‌اند. و یک تن دیگر نیز در برابر سئوال مربوط به نوع خدمات مفید و برجسته دوران زندگیش، توسعه علم و فرهنگ را یادآور شده است.

در مرحله چهارم از اکثریت، ۱۴/۶ درصد از پاسخگویان، اقدامات سودمند و مفید دوران زندگیشان را در زمینه تأمین رفاه اجتماعی و بهداشت کشور قید کرده‌اند.

از این نسبت، ۷/۳ درصد آنان، گسترش و ایجاد سازمانهای بهداشتی را یادآور شده، و ۷/۳ درصد دیگر فعالیتی در جهت تأمین رفاه عمومی انجام داده‌اند.

جمع اندکی از وزیران نخبه بگفته خود تلاش پی‌گیری که در تنظیم امور مالی کشور مبذول داشته‌اند و ایفای به انجام رساندن این قبیل وظایف، در سرلوحه خدمات مفید اجتماعی آنان قرار گرفته است (با نسبت ۷/۳ درصد پاسخگویان به سئوال)

معادل همین نسبت از آن وزیرانی است که خدمت برجسته و گرانبهای آنان در طریق توسعه و گسترش راه‌های ارتباطی کشور بوده است (با نسبت ۷/۳ درصد)

اگر نسبت وزیرانی که فعالیتهای مفید آنان در زمینه اقتصاد بوده است منظور داریم درخواهیم یافت که این گروه تعداد اندکی از جامعه مورد بررسی را تشکیل می‌دهند (با نسبت ۴/۸ درصد)

یادآور می‌شود که بیشترین این نوع فعالیتها در جهت توسعه صنایع کشور و

تأمین لوله‌کشی و آب کشور بوده است.

از وزیرانی که فعالیتهای قضائی را سرلوحه خدمات مفید و پرارج خود برای کشور و جامعه یاد کرده‌اند با ۴/۸ درصد می‌توان یاد کرد.

ناگفته نماند یک تن از وزیران باسابقه ممتد وزارت، کوششی که در راه تأمین نظم و امنیت عمومی کشور مبذول داشته است خاطرش را مسرور ساخته و از آن بعنوان برجسته‌ترین فعالیت اجتماعی خود در طول زندگی بحساب آورده است.

فصل بیست و هشتم

عضویت وزیران باسابقه در جمعیتهای سیاسی

همچنانکه باشاره پیش از این گفته‌ایم، در ایران عهد مشروطیت حکومت دولتها متکی بر احزاب و دسته‌های متشکل سیاسی نبوده‌است‌وعضویت، مردان سیاست را در احزاب و جمعیتهای سیاسی و فعالیت دستجمعی آنان را نمی‌توان عامل ره جستن به هیأت حاکمه ایران برشمرد.

با اینهمه اشاره به سوابق حزبی گروه وزیران برگزیده مورد بررسی را نباید مورد غفلت قرار داد، بویژه که اکثر این جمعیت سابقه شرکت فعالانه در احزاب و جمعیتهای سیاسی داشته‌اند.

جدول شماره ۱۴۵ـ روشنگر این نکته است که بیش از ۷۷ درصد وزیران با سابقه بنا بر اظهار شخص خود و یا منابع مستند، در احزاب و دسته‌های مختلف سیاسی عضویت داشته‌اند.

باید افزود که از ۲۲/۸ درصد وزیرانی که شرکت فعالانه آنان در مجامع سیاسی محرز نگردیده است، تنها ۱۰/۶ درصد آنان نظر به مخالفت اصولی که با تشکیلات و جمعیتهای سیاسی در ایران داشته‌اند به هیچ نوع فعالیت سیاسی بصورت گروهی و جمعی نپرداخته‌اند.

جدول شماره ۱۴۵ـ عضویت وزیران باسابقه در احزاب سیاسی دوران مشروطیت

احزاب و جمعیتهای سیاسی	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
عضویت در حزب دموکرات قدیم	۷	۱۲/۴
فراماسونری	۲۴	۴۲/۳
حزب رادیکال و مردم	۱	۱/۷
حزب اعتدالیون ـ اتحاد ملی ـ مردم	۲	۳/۶
حزب دموکرات ـ عامیون	۱	۱/۷
حزب جبهه ملی	۱	۱/۷
حزب اعتدال	۱	۱/۷
حزب دموکرات ـ کمیته سیاسی ایران در برلن	۱	۱/۷
حزب رادیکال	۱	۱/۷
جمعیت حکومت جهان	۱	۱/۷
حزب مرد آزاد ـ تشکیلات فراماسون	۱	۱/۷
جمعیتهای ترقیخواه صدر مشروطیت	۱	۱/۷
اظهار نشده	۷	۱۲/۴
در هیچ دسته سیاسی وارد نبوده	۵	۸/۹
حزب دموکرات دوره سوم مشروطیت	۱	۱/۷
مخالف تشکیلات حزبی	۱	۱/۷
جمعیت طرفدار جامعه ملل	۱	۱/۷
جمع	۵۷	۱۰۰

و ۱۲/۳ درصد بقیه آنان نیز از دادن اطلاعات درباره فعالیتهای سیاسی خود و شرکت در انجمنها و احزاب سیاسی خودداری کرده و در برابر سئوال مربوط به این امر سکوت اختیار کرده‌اند.

اگر به نوع مکتبهای سیاسی که وزیران مورد نظر پیرو آن بوده و یا عضویت در آنها به فعالیت سیاسی گروهی پرداخته‌اند نظر کنیم، به موجب جدول شماره ۱۴۵ حدود ۱۶ درصد از وزیران برگزیده مورد مطالعه، از پیروان مکتب سیاسی دموکراتهای تندرو عصر اول مشروطیت بوده‌اند.

در مرتبه بعد باید از وزیرانی که در احزاب و تشکیلات سیاسی میانه‌رو اعتدالی عضویت فعالانه داشته‌اند (با نسبت ۵/۳ درصد) یاد کرد.

۵/۳ درصد دیگر از گروه وزیران مورد نظر، عضویت در احزاب دیگر دوران حکومت قاجاریان همچون رادیکال، اعتدالی و اتحاد ملی را داشته‌اند در شماره این گروه از وزیران از آنانی که پس از بوجود آمدن جمعیتی بنام حزب مردم در عصر حکومت محمدرضا شاه عضویت آن را پذیرفته‌اند نیز باید نام برد.

یادآور می‌شود افرادی از این گروه وزیران که در حزب رادیکال فعالیت داشته‌اند نسبتی حدود ۴ درصد جمعیت مورد پژوهش را دربر می‌گیرد.

علاوه بر احزاب سیاسی، عضویت وزراء در انجمنها و اجتماعات مختلف نیز قابل طرح است و از این بابت اطلاعات مندرج در تواریخ و پژوهش در مدارک و اسناد موجود حکایت از فعالیت، حدود ۴۶ درصد وزیران برگزیده را عضویت در لژهای فراماسونری می‌نماید.

باید افزود، ما در این پژوهش این نسبت از گروه مورد بررسی را بعنوان آمار دقیق و قطعی ارایه نمی‌دهیم، چه احتمالا عده این گروه از وزیران از آنجاکه فعالیت این جمعیت سیاسی بین‌المللی در داخل ایران سری و مکتوم است، بیش از این خواهد بود.

آنچه گفتنی است در میان گروه ۵۷ تن وزیران باسابقه ممتد وزارت تنها دو تن از آنان صریحاً به فعالیت و عضویت خود در لژهای فراماسونری اشاره کرده است.

جدول شماره ۱۴۶ـ عضویت وزیران باسابقه در انجمنها و جمعیتهای غیرسیاسی

نوع جمعیتها	فراوانی	درصد
تعداد کل وزیران	۵۷	
درهیچیک‌ازانجمنهاوجمعیتهاعضویت‌نداشته	۲۴	۴۳
انجمنهای تربیت‌بدنی و پیشاهنگی	۱	۲/۴۴
انجمنهای دوستداران کتاب	۱	۲/۴۴
فرهنگستان ایران	۲	۴/۸۷
انجمن آثار ملی	۲	۴/۸۷
انجمن ایران و آمریکا	۱	۲/۴۴
انجمن مبارزه با مواد مخدر	۱	۲/۴۴
جمعیت شیر و خورشید	۳	۷/۳۲
انجمن آسیائی لندن	۱	۲/۴۴
کنگره ایرانشناسان	۱	۲/۴۴
انجمنهای ادبی	۱	۲/۴۴
انجمن ایران و فرانسه	۱	۲/۴۴
انجمن ایران و شوروی	۱	۲/۴۴
اظهار نشده	۹	۲۱/۹۵
جمع	**۴۵**	-